

**БЕРДАҚ НОМИДАГИ ҚОРАҚАЛПОҚ ДАВЛАТ
УНИВЕРСИТЕТИ**

ТАРИХ ВА ҲУҚУҚ ФАКУЛЬТЕТИ

ҲУҚУҚШУНОСЛИК КАФЕДРАСИ

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ МУТАХАСИСЛИГИ УЧУН

ХАЛҚАРО ХУСУСИЙ ҲУҚУҚ

ФАНИДАН МАЪРУЗА

Таёрлаган:

А.Гулимов

Нукус – 2014

1-МАВЗУ: ХАЛҚАРО ХУСУСИЙ ҲУҚУҚ ТУШУНЧАСИ, ПРЕДМЕТИ, МАЪНБАЛАРИ ВА УМУМИЙ ТУШУНЧАЛАРИ

РЕЖА

- 1-§. Халқаро хусусий ҳуқуқ тушунчаси ва мазмуни
- 2-§. Халқаро хусусий ҳуқуқнинг предмети, халқаро хусусий ҳуқуқ нормаларининг табиати ва уларни ҳуқуқ тизимида тутган ўрни
- 3-§. Халқаро хусусий ҳуқуқнинг тизими ва асослари
- 4-§. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида белгиланган инсон ҳуқуқларига оид нормаларнинг халқаро хусусий ҳуқуқда тутган ўрни
- 5-§. Халқаро хусусий ҳуқуқ манбаларига умумий тавсиф
- 6-§. Халқаро шартномалар
- 7-§. Ички қонунчилик ва суд ҳамда арбитраж амалиёти
- 8-§. Одатлар
9. Коллизион ҳуқуқ унификацияси ҳамда тартибга солишнинг коллизион ва моддий-ҳуқуқий усуллари
- 10-§. Моддий-ҳуқуқий нормаларнинг тартибга солишдаги ўрни ва роли
- 11-§. Коллизион нормаларни шарҳлаш ва қўллаш
- 12-§. Оммавий тартиб тўғрисида изох
- 13-§. Ҳуқуқни қўллашда ўзаролик ва реторсиялар

АСОСИЙ ҚИСМ

1-§. Халқаро хусусий ҳуқуқ тушунчаси ва мазмуни

Халқаро хусусий ҳуқуқ халқаро ҳуқуқ тизимида ўқув дарслиги ва юридик фаннинг бир тармоғи сифатида тан олинган алоҳида соҳа ҳисобланади. Ушбу соҳа халқаро ҳаёт шароитида юз берадиган хусусий, яъни фуқаролик ҳуқуқи ва фуқаролик процессуал ҳуқуқи билан тартибга солинадиган, шунингдек оилавий ва меҳнат муносабатларини ўз ичига олади. Ушбу муносабатларнинг вужудга келиши, ўзгариши ва бекор бўлишининг тартибга солиниши ҳамда низо чиққан тақдирда уларнинг ҳал қилиниши ўзига хос хусусиятларга эга. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексида (ФКнинг 1158-моддаси) халқаро хусусий ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган муносабатлар "чет эл элементи билан мураккаблашган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар" сифатида таърифланади. Лекин бу етарли эмас. Чет эл элементи билан мураккаблашган муносабатларнинг кенг тарқалган кўринишларда бўлиши, чет эл ҳуқуқи субъектларининг турли давлат фуқаролигига мансуб бўлиши, объектларининг турли давлатлар ҳудудида жойлашган бўлиши, ушбу муносабатларнинг вужудга келиши, ўзгариши ва бекор бўлиши учун асос бўлган юридик фактларни муайян мамлакат ҳуқуқи орқали баҳолаш, низоларни муайян ҳудудда ва ўз вақтида олдини олиш, бартараф қилиш, ҳал этишни талаб қилади. Халқаро ҳаётда бунга ўхшаш масалаларнинг турлари ҳар хил бўлиши мумкин, уларни бирон бир рўйхат билан чеклаб ҳам бўлмайди, шунинг учун улар муносабатларни турли шароитда, турли равишда мураккаблаштириб юборилиши учун сабаб бўлади. Хусусий-ҳуқуқий муносабатларнинг мураккаблашишида баъзи халқаро шартномалар алоҳида ўрин эгаллайди. Булар каторига, масалан 1928 йилдаги Бустаманте Кодекси (халқаро хусусий ҳуқуқ Кодекси), 1980 йилдаги Халқаро олди-сотди шартномалар тўғрисидаги БМТнинг Конвенцияси, 1988 йилдаги

Халқаро молиявий лизинг тўғрисидаги Конвенция, Халқаро ҳаво йўллариға тегишли баъзи қоидаларни бирхиллаштириш тўғрисидаги 1929 йилдаги Варшава Конвенцияси ва бошқалар қиради. Ушбу манбалар воситасида чет эл элементи билан му раққаблашган муносабатлар, товарларни халқаро олди-сотди, халқаро молиявий лизинг, халқаро ҳаво йўлларида йўловчилар ва юкларни ташиш тўғрисидаги тушунчалар, уларни тартибга солиш тартиб ва қоидалари белгиланади.

"Халқаро ҳуқуқ", "халқаро хусусий ҳуқуқ" тушунчалари турли маъноға эға. "Халқаро ҳуқуқ" давлатлар, ҳокимият органлари ўртасидаги сиёсий, иқтисодий, яъни оммавий-ҳуқуқий манфаатлар билан боғлиқ муносабатларни тартибга солишға қаратилган ҳуқуқий меъёрлар мажмуидан иборат. "Халқаро хусусий ҳуқуқ" фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишға қаратилган нормалардан ташкил топган бўлиб, ушбу муносабатларнинг доираси, таркибий қисмлари бирон-бир мамлакат чегараси билан чекланиб қолмайди, халқаро ҳаёт кўламида табиий ходиса сифатида ривож топади.

Халқаро хусусий ҳуқуқнинг Халқаро ҳуқуқ (оммавий ҳуқуқ)дан фарқи яна шундан иборатки, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар бўйича вужудға келиши мумкин бўлган низолар оммавий ҳуқуқ қоидалариға ўхшаб дипломатик йўл билан эмас, балки фуқаролик даъво кўзғатиш йўли билан суд ёки арбитраж органларида кўрилади.

"Халқаро ҳуқуқ" ва "Халқаро хусусий ҳуқуқ" нормалари воситасида тартибга солинадиган муносабатларнинг ҳар бирининг ўзига хос хусусиятлари бўлишидан қатъи назар, улар ўртасида узвий боғланиш мавжуд. Турли давлатлар жисмоний ва юридик шахслари иштирокида "халқаро хусусий ҳуқуқ" нормалари билан тартибга солинадиган муносабатлар вужудға келиши учун мазкур жисмоний ва юридик шахслар давлатларининг ўртасида "халқаро ҳуқуқ", яъни оммавий ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган муносабатлар ўрнатилган бўлиши керак. Умуман олганда халқаро ҳуқуқ ва халқаро хусусий ҳуқуқнинг вужудға келишида бошланғич яғона асос бор. Бундай асослар қаторига халқаро ҳуқуқнинг умум тан олинган тамойиллари ва нормалари, жумладан давлатларнинг мустақиллиги тан олиниши, халқаро низоларнинг тинчлик йўли билан ҳал қилиниши, ички ишларға аралашмаслик, инсон ҳуқуқларининг барча томонидан ҳурмат қилиниши, халқаро мажбуриятларнинг виждонан, бекамикўст бажарилиши ва бошқа умумбашарий тамойиллар қиради.

Халқаро ҳуқуқнинг умумбашарий тан олинган тамойиллари ва қоидалари, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, 2000 йил майдаги "Ўзбекистон Республикасининг ташки иқтисодий фаолияти тўғрисида"ги ва 1995 йил 22 декабрдаги "Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари тўғрисида"ги Қонунлар ўзига хос моҳияти билан "Халқаро ҳуқуқ" ва, шунингдек, "Халқаро хусусий ҳуқуқ" соҳаларининг мазмунини, тузилишини ва таркибий қисмини белгилаш учун хизмат қилади.

Халқаро хусусий ҳуқуқ ва халқаро ҳуқуқ учун бошланғич яғона асос халқаро шартномалар каби умумий манбалар билан ифодаланади. Халқаро шартномалар давлатлараро муносабатларнинг ҳуқуқий асосини ташкил қилиш билан бирға халқаро тинчлик ва ҳавфсизликни сақлаш, халқаро ҳамкорликни БМТ Уставида назарда тутилган мақсад ва тамойилларға мувофиқ ривожланишини таъминлашға ёрдам беради.

Юридик адабиётларда халқаро ҳуқуқ ва халқаро хусусий ҳуқуқ фанларининг ўзаро алоқаси ҳақида турли фикрлар мавжуд. Масалан, И.П. Блищенко, Л.Н. Галенская, С.Б. Крилов (РФ), М. Геновски (Болгария), Моренс Кинтана (Аргентина) қарашлариға кўра халқаро хусусий ҳуқуқ халқаро ҳуқуқнинг бир қисмидан иборат, Хосе де Йагунас Мессия (Испания) эса халқаро хусусий ҳуқуқ қисман халқаро

оммавий ҳуқуқ ва қисман миллий ҳуқуқ тизимлари нормаларини ўз ичига олади деб таърифлайди, А. Маматкулов (Ўзбекистон) халқаро хусусий ҳуқуқни алоҳида ҳуқуқ тармоғи сифатида тан олмайди, халқаро хусусий ҳуқуқнинг халқаро оммавий ҳуқуқ билан алоқаси янада чуқурлашиб бориши мумкин, деб таъкидлайди.

Ҳар бир ҳуқуқ соҳасини унинг бирон бир асосий ҳуқуқ тармоғининг бир қисми ёки мустақил тармоқ ёинки турли ҳуқуқ соҳалари нормаларидан ташкил топган ҳуқуқий мажмуа эканлигини аниқлаш учун ушбу соҳа нормалари воситасида тартибга солинадиган муносабатларнинг хусусиятларига эътибор бериш лозим. Шундай ҳуқуқ соҳалари борки, уларнинг аксарият кўпчилиги қонунчилик соҳасида ҳам, ўқув жараёнида ҳам, фан соҳасида ҳам алоҳида ҳуқуқ тармоғи сифатида тан олинган (масалан конституциявий ҳуқуқ, фуқаролик ҳуқуқи, маъмурий ҳуқуқ, жиноят ҳуқуқи ва бошқалар), шу билан бирга баъзи ҳуқуқ соҳалари борки, улар мустақил тармоқ сифатида тан олинмасда, лекин улар бўйича фаннинг алоҳида соҳаси сифатида илмий тадқиқот ишлари олиб борилади, ўқув юртларида алоҳида фан сифатида дарсликлар яратилади ва машғулотлар олиб борилади. Булар қаторига хўжалик ҳуқуқи, тадбиркорлик ҳуқуқи, солиқ ҳуқуқи, банк ҳуқуқи ва бошқаларни киритиш мумкин. Халқаро хусусий ҳуқуқ ҳам маълум даражада шулар қаторига киради, лекин у ўзининг нормалари воситасида тартибга солинадиган муносабатларнинг хусусияти ва доираси билан улардан фарқ қилади. Унинг нормалари воситасида фақат битта давлат ичидаги ва ушбу давлатнинг миллий қонунчилиги билан тартибга солинадиган муносабатлар эмас, балки унинг доирасидан четга чиқадиган, яъни турли давлатлар ўртасидаги, шунинг билан бирга давлат миллий қонун-қоидаларига бевосита тааллуқли бўлган ва уларда назарда тутилган муносабатлар тартибга солинади. Демак, бунда алоҳида ва махсус тартибга солинадиган ташқи ёки халқаро муносабатлар ҳақида гап боради. Бирон-бир мамлакат фуқаросининг ҳуқуқий мақомининг бошқа мамлакатда белгиланиши ёки унинг асарининг ушбу мамлакатда чоп этилиши, турли транспортда (ҳаво, темир йўл, автомобил) юк ва йўловчиларни чет элга ташилиши, чет эл фирмаси билан биргаликда корхоналар ташкил этилиши, муайян давлат фуқаросининг бошқа давлат фуқароси билан никоҳдан ўтиши ва бошқа шахсий, мулкӣ масалалар ва ушбу масалалар юзасидан содир бўлган низоларни ҳал қилиш ва бошқа турли муаммоларни тартибга солиш муайян давлатнинг ички миллий қонунлари билан эмас, балки халқаро хусусий ҳуқуқ нормалари ёрдамида амалга оширилади.

Юқорида келтирилган мулоҳазаларга эътибор берган ҳолда тегишли ҳулосага келадиган бўлсак, халқаро хусусий ҳуқуқнинг халқаро ҳуқуқ соҳаси билан узвий боғлиқ эканлиги инкор қилинмайди, шунинг билан бирга уни халқаро ҳуқуқнинг фақат бир қисми деб ҳам бўлмайди. Халқаро хусусий ҳуқуқ давлатнинг ички турли ҳуқуқ соҳалари (фуқаролик ҳуқуқи, оила ҳуқуқи, меҳнат ҳуқуқи, фуқаролик процессуал ҳуқуқ ва ҳ.к.) нормаларидан, шунингдек коллизия, яъни турли давлатлар нормаларининг тўқнашишидан ташкил топган алоҳида ҳуқуқ соҳасидан иборат. Унинг табиати ва предметини ифодаловчи жиддий ва фундаментал муаммолар устида изланишлар, муҳофазалар, тортишувлар узлуксиз давом этмоқда. Ушбу масала бўйича ҳурматли талабалар ўз фикрларини билдиришларини мамнуният билан қабул қиламиз.

Халқаро хусусий ҳуқуқ фанини ўрганишда маълум даражада қийинчиликлар мавжуд. Чунки ушбу фан бўйича дарсликлар, ўқув қўлланмалари, илмий-услубий адабиётлар етарли эмас. Ушбу фанни ўрганишда умумий ҳуқуқ назарияси фани, масалан, ҳуқуқнинг замон ва макон бўйича, қонун ҳужжатларининг маълум ҳудуд доирасида қўлланиши ҳақидаги тушунчалар билан халқаро ҳуқуқнинг асосий тамойиллари ва албатта, фуқаролик ҳуқуқи, оила ҳуқуқи, меҳнат ҳуқуқи, фуқаролик процесси фанларида мужассамланган қоида ҳамда тушунчаларга дуч келамиз.

Шунинг учун халқаро хусусий ҳуқуқ фанини ўзлаштиришда талабаларга енгиллик туғдириш мақсадида юқорида зикр этилган ҳуқуқ соҳалари олдин ўтилади.

2-§. Халқаро хусусий ҳуқуқнинг предмети, халқаро хусусий ҳуқуқ нормаларининг табиати ва уларни ҳуқуқ тизимида тутган ўрни

Умумий қоидага биноан ҳар қандай алоҳида ҳуқуқ соҳасининг предмети, ушбу соҳанинг мазмунини ташкил қилувчи ҳуқуқий нормалар воситасида тартибга солинадиган ижтимоий муносабатларнинг хусусиятлари ва ушбу тартибга солишнинг методи, яъни усули билан ифодаланади. Ушбу умумий қоидадан халқаро хусусий ҳуқуқнинг предмети аниқлашда ҳам фойдаланиш лозим. Ушбу ҳуқуқ нормалари билан ташқи савдо, ишлаб чиқариш, қурилиш-монтаж, пудрат, хизмат кўрсатиш (ҳаво, денгиз, темир йўлларида юк ва йўловчилар ташиш), молиявий, кредит, ҳисоб-китоб, комиссия, суғурта, тижорат ва бошқа турли тадбиркорлик фаолиятлари бўйича Ўзбекистон ва чет давлатларнинг фирмалари, компаниялари, бирлашмалари ўртасида вужудга келадиган муносабатлар тартибга солинади. Бундай муносабатлар қаторига фан ва техника, интеллектуал мулк объектлари, ижодий фаолият натижалари ва бошқа маданий қимматликлар (масалан, санъат ва маданият соҳасидаги асарлар, кашфиётлар, кинофильмлар, архитектура лойиҳалари ва ҳ.к)дан фойдаланиш бўйича ўрнатилган турли хил алоқалар ҳам қиради. Халқаро хусусий ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган муносабатлар доирасига, шунингдек Ўзбекистон ва чет эл фуқароларининг никоҳдан ўтиши, васийлик ва ҳомийлик, фарзандликка олиш, ворислик ва бошқа шахсий, мулкӣ муносабатларга асосланган алоқалар ҳам қиради.

Юқорида келтирилган муносабатлар ўз хусусиятлари, яъни ушбу муносабатларнинг ҳақ эвазига амалга оширилиши, тарафларининг шахсий манфаатларини қондиришга қаратилган бўлиши, тарафларининг тенг ҳуқуқлиги жиҳатдан фуқаролик ҳуқуқи нормалари воситасида тартибга солинадиган муносабатларга ўхшашлиги бор, лекин улар вужудга келиши асослари, уларда қатнашувчи шахсларнинг ҳуқуқий мақоми ва амалда қўлланиши доираси билан фуқаролик ҳуқуқий муносабатлардан фарқ қилади ва шунинг учун ҳам ФКнинг 1158-моддасига мувофиқ "Чет эл элементлари билан мураккаблашган фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар" деб аталади. Бунга сабаб, ушбу муносабатлар да, масалан, товарларни экспорт ва импорт қилиш бўйича, турли лицензия битимлари ва нашриёт шартномаси, чет эл фуқароси билан никоҳдан ўтиш ёки уни бекор қилиш ва ушбу никоҳдан бўлган болалар учун нафақа ундириш, чет элда жойлашган фирманинг мол-мулки ҳисобидан зарарни ундириш ёки уни национализация қилиш, чет элда яшаётган шахснинг вафотидан кейин мерос очилиши каби муносабатларда турли давлатларнинг фуқаролари ва ташкилотлари иштирок этади. Ушбу муносабатларда чет эл элементининг мавжудлиги, яъни уларда турли давлат фуқароларининг, ташкилотларининг иштирок этиши уларни одатда фуқаролик ёки оила ҳуқуқи нормалари билан битта давлат ичида тартибга солинадиган муносабатлар доирасидан четга чиқариб юборади ва натижада халқаро хусусий ҳуқуқ нормаларини қўллашга олиб келади. Юридик адабиётларда халқаро хусусий ҳуқуқ предметининг табиати икки: алоҳида ҳуқуқ соҳаси, ҳуқуқ нормалари мажмуаси каби кўринишларда ифодаланади. Биринчи кўринишда қараганда халқаро хусусий ҳуқуқ, биринчидан халқаро оммавий ҳуқуқдан, иккинчидан, фуқаролик ҳуқуқидан фарқланади, бунда у мазмуни ва табиати жиҳатидан ҳуқуқ соҳаси сифатида тан олинади (Л.А.Лунц, Г.К. Матвеев, И.С. Перетерский). Иккинчи кўринишда ҳуқуқшуносликнинг бир соҳаси, яъни турли ҳуқуқ соҳаси нормаларидан ташкил топган мажмуа, илмий тадқиқот соҳаси, юридик олий ўқув юртларида ўрганиладиган ўқув дарслиги сифатида тан

олинади (В.П. Звеков). Чет эл мамлакатларида халқаро хусусуий ҳуқуқ предметининг табиатини таърифлашда турли фикр билдирилади. Баъзи мамлакатларда халқаро хусусий ҳуқуқ соҳасининг таркибий қисми фақат коллизия (тўқнашувчи) нормалардан ташкил топиши мумкинлиги, бошқа чет эл фуқароларининг ҳуқуқий ҳолатини, халқаро фуқаролик процессини тартибга солувчи нормалар (масалан, чет эл элементлари билан мураккаблашган муносабатлар бўйича низоларнинг қайси судга тааллуқлилиги, чет эл фуқароларининг процессуал ҳуқуқ ва бурчлари, чет эл суд ва арбитражларининг қарорларини тан олиш ва ижро этиш тўғрисидаги нормалар) халқаро хусусий ҳуқуқ эмас, бошқа ҳуқуқ соҳалари (давлатнинг ички ҳуқуқ соҳалари)га тааллуқли эканлиги ҳақида фикр юритилади. Ушбу мамлакатларда, масалан Германия, Франция, Венгрия, Болгарияда халқаро хусусий ҳуқуқ одатда халқаро коллизия ҳуқуқ деб юритилади.

Ҳуқуқ фани соҳаси сифатида халқаро хусусий ҳуқуқ коллизия ва моддий ҳуқуқни қўллашнинг умумий қоидалари билан бир қаторда халқаро фуқаролик процессига оид масалаларни ҳам ўрганади. Чет эл элементи билан мураккаблашган халқаро мулкӣ муносабатлар содир бўлганда фақат қўлланиши лозим бўлган ҳуқуқ эмас, балки ушбу ҳуқуқни белгилувчи ваколатли орган, шунингдек муайян ишни (низони) қўришнинг процессуал шакли ва тартиби ҳақида муаммолар вужудга келади.

Чет эл элементларига ва халқаро аҳамиятга эга бўлган, шунингдек низоли ишни қўришга қаратилган процессуал ҳуқуқнинг нормалари халқаро фуқаролик процессуал ҳуқуқнинг таркибий қисмини ташкил этади, дейиш мумкин. Шундай экан чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг, чет эл ташкилотларининг, чет эл давлатининг, халқаро ташкилотларининг, ажнабий давлат, халқаро ташкилотлар ваколатхоналарининг ва улар мансабдор шахсларининг фуқаролик ишларини олиб бориш соҳасида юзага келадиган процессуал тартиб ва қоидалар ҳақидаги масалалар, фуқаролик ишларининг халқаро судловга тегишли бўлиши масалалари, чет эл адлия муассасаларининг мурожаатлари, суд топшириқларини бажариш масалалари, фуқаролик ишлари бўйича чет эл судларининг қарорларини тан олиш ва уларни ижро этиш ва бошқа масалалар халқаро фуқаролик процессуал ҳуқуқи соҳасига тааллуқлидир. Халқаро тижорат арбитраж масалалари ҳам ушбу соҳага алоқадордир.

Юқорида келтирилган масалалар процессуал ҳуқуқ нормаларига тегишли бўлишидан қатъи назар, улар пировард натижада, халқаро хусусий ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинади, шунинг учун улар халқаро хусусий ҳуқуқ фани томонидан ўрганилади. Халқаро хусусий ҳуқуқ нормаларининг бир қисми, вужудга келиши, тан олиниши ва қўлланишига хос хусусиятлари халқаро аҳамиятга эга, чунки улар халқаро шартномалар тузиш, конвенциялар, декларациялар қабул қилиш йўли билан ташкил топади. Иккинчи қисми давлатнинг ички қонунлари (масалан, Фуқаролик кодекси, Оила кодекси, Фуқаролик процессуал кодекс, Ер кодекси, Ҳаво кодекси ва бошқалар)га асосан ташкил топади. Ушбу нормалар пировард натижада халқаро муносабатларнинг қандай вазиятда бўлиши, давлатнинг халқаро сиёсий, халқаро иқтисодий ҳолати, турли соҳалар бўйича халқаро ҳамкорликнинг ривожланиши даражаси билан белгиланади.

Халқаро хусусий ҳуқуқ нормаларининг ҳар бир мамлакатда ташкил топишида бундай нормаларнинг халқаро миқёсда ташкил топиши каби кенг доирадаги турли муҳим ички ва ташқи манфаатлар ҳисобга олинади. Лекин бунда жамиятнинг моддий ҳаёт шароитини ҳисобга олиш ва уни халқаро хусусий ҳуқуқ нормаларида акс эттириш ички давлат ҳуқуқ нормаларига нисбатан анча мураккаб тус олади. Чунки ички давлат ҳуқуқ нормаларида ушбу давлатнинг муайян ижтимоий шароити, сиёсий ва иқтисодий манфаатлари ўз аксини топади. Халқаро хусусий ҳуқуқ

нормаларида эса халқаро муносабатларга оид тан олинган удум ва одат, ўрнатилган қоидалар, унинг позицияси, чет эллик фуқаролар ва юридик шахсларнинг халқаро ҳуқуқий мақоми, яъни турли давлатлар ва уларга мансуб шахсларнинг хусусий манфаатлари ўз аксини топади.

Демак, халқаро хусусий ҳуқуқ алоҳида ҳуқуқ соҳаси сифатида ҳуқуқ тизимида ўзига яраша жой эгаллайди. Унинг мазмуни давлатнинг ички ҳуқуқий нормалари ва коллизия (тўқнашувчи) нормалар билан тартибга солинадиган нормалардан ташкил топади. Унинг предмети ушбу нормалар билан тартибга солинадиган чет эллик фуқаролар, фуқаролиги бўлмаган шахслар, чет эллик юридик шахслар иштирокидаги (давлатлар ҳам халқаро хусусий ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган муносабатларнинг иштирокчилари бўлиши мумкин) чет эл элементи билан мураккаблашган мулкӣ, шахсий, номулкий, оилавий, меҳнат муносабатларидан ва процессуал ҳаракатлардан иборат.

Халқаро хусусий ҳуқуқ фанининг предмети, шунингдек унинг номи ҳам бошқа ҳуқуқ фани соҳаларига қараганда қўпчилик учун таниш эмас, алоҳида ҳуқуқ соҳаси сифатида унчалик тан олинмаган. Бунга сабаб, халқаро хусусий ҳуқуқ фани сифатида ўтган асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб шакллана бошлади ва бошқа ҳуқуқ фанлари билан таққослаганда энг ёш ҳуқуқ фани деб ҳисобласа бўлади. Сўнгги йилларда халқаро хусусий ҳуқуққа бўлган эътибор анча кучайди. Бунга асосий сабаб сиёсий ва иқтисодий ҳаётнинг дунё миқёсида кенг қўламда ривож топиши ва Ўзбекистоннинг ушбу жараёнда фаол қатнашишидан иборат.

3-§. Халқаро хусусий ҳуқуқнинг тизими ва асослари

Халқаро хусусий ҳуқуқ соҳаси муайян ҳуқуқ нормалари таркибидан ташкил топган бўлиб, бошқа ҳуқуқ соҳаларидан фарқ қилади. Агар бошқа ҳуқуқ соҳалари нормалари билан ички давлат аҳамиятига эга муносабатлар тартибга солинса, халқаро хусусий ҳуқуқ эса алоҳида соҳа сифатида ва аҳамияти жиҳатдан бирон бир давлат ҳудуди доираси билан чекланмайди, бинобарин у турли давлатлар фуқаролари, ташкилотлари, давлатлар ўртасидаги фуқаролик-ҳуқуқий хусусиятга эга бўлган муносабатларни тартибга солишга қаратилган нормалар йиғиндиси ёки мажмуасидан ташкил топади.

Ҳуқуқий нормаларда назарда тутилган қоидалар, улар воситасида тартибга солинадиган муносабатларнинг хусусиятларига қараб халқаро хусусий ҳуқуқ фани умумий ва махсус қисмларга бўлинади. Шу билан халқаро хусусий ҳуқуқ ўзининг таркибий тузилиши жиҳатидан фуқаролик ҳуқуқи каби пандект хусусиятига эга. Чет эл элементи билан мураккаблашган оилавий ва меҳнат муносабатларини тартибга солишга қаратилган нормалар халқаро хусусий ҳуқуқ соҳасига нисбатан қуйи тизимни, яъни халқаро шароитда вужудга келадиган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солувчи нормаларга нисбатан қўшимча бўлган нормалардан ташкил топади. Халқаро хусусий ҳуқуқ таркиб топган шундай нормалар ҳам борки, улар юқори даражада тизимга солингани билан алоҳида ажралиб туради. Улар жумласига, масалан, ҳаво ва денгиз йўлларида юк ташиш ва савдо юргазил, халқаро меҳнат муносабатларини тартибга солишга қаратилган нормалар кириши мумкин.

Халқаро хусусий ҳуқуқ фанининг умумий қисми чет эл ҳуқуқи нормаларини фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларга қўлланиши лозим бўлган ҳуқуқни белгилаш, хусусий ҳуқуқ тушунчаларига суд ёки бошқа давлат органлари томонидан ҳуқуқий баҳо бериш, чет эл ҳуқуқи нормалари мазмунини аниқлаш, учинчи мамлакат ҳуқуқига ҳавола этиш, ҳуқуқни ўзаролик асосида қўллаш, хусусий ҳуқуқ нормаларининг турлари, халқаро шартномалар, коллизия (тўқнашувчи) нормалар

тушунчаси, коллизия нормаларни изоҳлаш ва тадбиқ қилиш, ҳуқуқни қўллашда ўзаролик муносабати ва реторсиялар қўлланиши ҳақидаги умумий қоидалардан ташкил топади.

Халқаро хусусий ҳуқуқнинг махсус қисми таркиби жиҳатдан ички давлат фуқаролик ҳуқуқи фанининг бўлимлари таркибий қисмига деярлик мос келади. Мазкур қисмнинг мазмуни шахслар, шахсий номлуқ ҳуқуқлар, интеллектуал мулк, битимлар, вакиллик, даъво муддати, ашёвий ҳуқуқлар, шартнома мажбуриятлари, шартномадан ташқари мажбуриятлар, ворислик ҳуқуқи ва бошқа ҳуқуқ институтларидан ташкил топади. Ушбу институтларда мужассам топган нормалар воситасида қуйидаги масалалар тартибга солинади:

а) халқаро фуқаролик муносабатларда қатнашувчи чет эл фуқароси, фуқаролиги бўлмаган шахслар, чет эл юридик шахсларининг ҳуқуқ лаёқатини белгилаш;

б) Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари ва юридик шахсларининг ҳуқуқ ва манфаатларини чет эл мамлакатларида ҳимоя қилиш;

в) халқаро хусусий ҳуқуқ муносабатлари иштирокчиси сифатида давлатнинг ҳуқуқий мақомини белгилаш;

г) давлат, халқаро ташкилот, улар вакиллари ва мансабдор шахсларнинг чет эл элементи билан мураккаблашган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда иштирок этиши;

д) муаллифлик ҳуқуқини халқаро муносабатларда муҳофаза қилиш асослари, унинг тушунчаси ва институтлари, Ўзбекистон Республикаси муаллифларининг ҳуқуқларини чет эл мамлакатларда муҳофаза қилиш;

е) интеллектуал мулк объектларининг халқаро муомалада бўлишининг ўзига хос хусусиятлари ва тартиби, интеллектуал мулк бўйича халқаро конвенциялар, битимлар. Интеллектуал мулк ҳуқуқининг субъектлари ва уларнинг ҳуқуқлари;

ж) ашёвий ҳуқуқларнинг, жумладан инвестицияга бўлган ҳуқуқнинг вужудга келиш асослари ва уларни амалга ошириш тартиби;

з) ташқи иқтисодий битимлар, уларнинг тушунчаси, шакли, уларга тадбиқ қилинадиган ҳуқуқ;

и) юклар ва йўловчиларни турли транспорт воситасида халқаро ташиш қоидалари;

к) халқаро ҳисоб-китоблар ва кредитлар бўйича ўзаро муносабатлар;

л) шартнома ва шартномадан ташқари мажбуриятлар;

м) оила муносабатлари: никоҳдан ўтиш, никоҳни бекор қилиш тартиби, фарзандликка олиш, васийлик ва ҳомийлик;

н) меҳнат муносабатлари соҳасида коллизия масалалар;

2. Халқаро хусусий ҳуқуқ

о) низоларнинг суд, арбитраж тартибида ҳал қилиниши;

п) халқаро хусусий муносабатларда нотариал ҳаракатларнинг турлари, аҳамияти ва тартиби ва шу каби халқаро аҳамиятга эга бўлган масалалар.

Юқорида келтирилган асосий қисмлар, институтлар ва масалалар билан бир қаторда халқаро хусусий ҳуқуқ фанига тааллуқли бўлган унинг яна қатор қуйидаги тармоқлари мавжуд:

а) чет эллик ишчилар ва мутахассисларнинг ҳуқуқ лаёқатини тартибга солиш тўғрисидаги халқаро меҳнат ҳуқуқи;

б) Ўзбекистон ва чет эллик фирмаларнинг ташқи иқтисодий ва бошқа тижорат билан боғлиқ алоқаларини тартибга солишга қаратилган халқаро молия ва кредит ҳисоб-китоб ҳуқуқи;

в) чет эл фуқароларини ҳаво ва темир йўллари орқали, шунингдек автомобиль транспорти, дарё, денгиз кемаларида ташиш тартиби ва қоидалари ҳақидаги ҳуқуқ

ва ҳ.к.

Халқаро хусусий ҳуқуқнинг ушбу тармоқлари аҳамияти ва вазифаси жиҳатдан халқаро оммавий ҳуқуқнинг баъзи махсус тармоқлари билан ўхшаш томонлари бор. Бунга мисол учун чегара ва нейтрал сув хавзаларидан фойдаланиш тартиби ва халқаро муносабатларнинг бошқа масалаларини тартибга солиш бўйича махсус қоидалардан иборат бўлган халқаро денгиз ҳуқуқини келтириш мумкин. Халқаро хусусий ҳуқуқ ва халқаро оммавий ҳуқуқлар атамаларининг ўхшашлиги уларни бир-бири билан аралаштириб юбориш учун асос бўлмайди. Чунки улардан бири турли давлатларнинг фуқаролари, фирмалари, компаниялари ўртасидаги, иккинчиси – давлатлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солади. Бу ерда "халқаро" деган сўз икки хил маънода, яъни хусусий ҳуқуқ талқинида ёки оммавий ҳуқуқ талқинида қабул қилиниши керак.

Халқаро хусусий ҳуқуқ соҳасининг тузилиши (таркибий қисми) ҳақида гап юритар эканмиз, унинг предмети ҳақида берилган фикрга, қисман бўлсада, қайтишга ва яқуний ҳулоса чиқаришга тўғри келади. Маълумки ҳар қандай ҳуқуқ соҳасининг таркиби пировард натижада унинг предмети билан ифодаланади. Халқаро хусусий ҳуқуқ ўзининг табиати жиҳатдан, биринчидан, ички давлат фуқаролик ҳуқуқи соҳасига ўхшаш бўлса (иккала соҳа нормалари ҳам мулкӣ ва мулк билан боғлиқ шахсий муносабатларни тартибга солишга қаратилган), иккинчидан, ушбу фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатлар маълум даражада чет эл элементлари билан мураккаблашган, ички фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатларидан фарқ қиладиган, ўзига хос алоҳида хусусиятларга эга бўлган соҳадан иборат.

Юқоридаги фикрдан келиб чиқиб, халқаро хусусий ҳуқуқ алоҳида ҳуқуқ соҳаси бўлиши билан бирга, фуқаролик ҳуқуқи билан халқаро ҳуқуқ соҳалари ўртасида уларни бир-бири билан боғлаб турувчи вазифасини бажарувчи соҳа десак ҳам муболаға бўлмайди. У фуқаролик ҳуқуқи билан унинг томонидан тартибга солинадиган ижтимоӣ муносабатларнинг хусусиятлари билан боғлиқ, халқаро ҳуқуқ билан чет эл белгилари, яъни элементлари билан боғлиқ бўлган, ташқи кўринишдан эса халқаро алоқаларга ўхшаш бўлган, лекин субъекти ва мазмуни жиҳатдан улардан фарқ қиладиган ҳуқуқ соҳасидан иборатдир.

Фуқаролик ҳуқуқи соҳаси ва халқаро хусусий ҳуқуқ соҳаси табиати жиҳатдан бир-бирига ўхшаш муносабатлар асосида ташкил топган бўлиб, халқаро иқтисодӣ алоқаларнинг ривожланиши натижасида уларда мазмунан ўзгариш юз берди, халқаро хусусий ҳуқуқ нисбий мустақил ҳуқуқ соҳаси сифатида намоён бўла бошлади. Лекин аслида ушбу ҳуқуқ соҳаларининг нормалари чет эл элементлари билан мураккаблашган муносабатларни тартибга солишда биргаликда ҳаракат қилади. Халқаро хусусий ҳуқуқдаги коллизия (тўқнашувчи) нормалар фуқаролик ҳуқуқидаги (оила ҳуқуқи, меҳнат ҳуқуқи, фуқаролик процессуал ҳуқуқи) моддий нормаларига ҳавола қилади, муносабатларнинг турлари ва шаклларига қараб уларнинг қайси бирини қандай шароитда қўллаш кераклигини кўрсатиб туради ва бунинг натижасида улар иштирокида маълум даражада умумӣ (биргаликда) қоида ташкил топади, муайян шароитда вужудга келган айнан муносабатга нисбатан қўлланади. Бундай алоқанинг хусусияти ҳақида Л.А. Лунц шундай дейди: моддий-ҳуқуқӣ нормага ҳавола қилувчи (яъни қайси норманинг қўлланишини кўрсатувчи) коллизия норма ушбу моддий-ҳуқуқӣ норма билан биргаликда фуқаролик муомалада қатнашувчилар учун тартибга солувчи меъёрни вужудга келтириши фан томонидан доимо ҳимоя қилиниб келинган. Ушбу фикрга А.Б.Левитин қўшилмайди. Унинг фикрича коллизия нормалар чет эл элементлари билан мураккаблашган фуқаролик ҳуқуқӣ муносабатларни тартибга солмайди, уларнинг вазифаси асосан қўлланиши зарур бўлган бирон бир давлатнинг ички моддий ҳуқуқи нормасини кўрсатишдан, яъни унга ҳавола қилишдан иборат. Коллизия норма воситасида

вужудга келган муносабатларни келажакда тартибга солиниши маълум ҳуқуқий соҳанинг моддий-ҳуқуқий нормаси воситасида амалга оширилади.

Бизнинг фикримизча, фуқаролик-ҳуқуқий ва халқаро хусусий ҳуқуқ нормаларини бир-биридан ажратиб, ёки уларни бир-бирига қарама-қарши қўйиб бўлмайди, фуқаролик-ҳуқуқ нормаларисиз халқаро хусусий ҳуқуқ нормаларини қўллашнинг иложи бўлмаганидек, коллизия, яъни халқаро хусусий ҳуқуқ нормаларисиз моддий ҳуқуқ нормаларини халқаро мулк, мулк билан боғлиқ шахсий, оилавий, меҳнат муносабатлари ва процессуал ҳаракатларга нисбатан қўллаб бўлмайди, улар биргаликда вазифани бажаришга қаратилади. Демак халқаро хусусий ҳуқуқнинг тузилиши унинг нормалари воситасида тартибга солинадиган муносабатларни табиати жиҳатдан фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларига ўхшаш бўлган, муайян институтлардан, фойдаланиш мақсади, вазифаси ва қўлланиш доираси бўйича турли ҳуқуқ нормаларининг ягона мажмуаси сифатида ташкил топган алоҳида ҳуқуқ соҳасидан иборат. Тартибга солинадиган муносабатлар характери, уларнинг моҳияти, мазмуни, уларда қатнашувчи субъектлар ва улар ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи қоидаларнинг ўзига хос хусусиятларига қўра халқаро хусусий ҳуқуқ соҳа сифатида умум ҳуқуқий тизимда алоҳида ўрин эгаллайди.

4-§. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида белгиланган инсон ҳуқуқларига оид нормаларнинг халқаро хусусий ҳуқуқда тутган ўрни

Халқаро хусусий ҳуқуқ манбаси сифатида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси муҳим ўрин эгаллайди. Ижтимоий жамият ва давлат қурилиши асосий ғоялари ва тамойиллари ўз аксини топган конституциявий нормалар бошқа ҳуқуқ соҳалари каби халқаро хусусий ҳуқуқ нормаларининг моҳиятини ва аҳамиятини белгилаб беради. Конституциянинг қуйидаги асосий қоидалари халқаро хусусий ҳуқуқ нормаларининг мазмунини, аҳамиятини ифода этишда ҳал қилувчи роль ўйнайди:

1. Мустақилликка эришган Ўзбекистон ўз Конституциясининг 3-моддасига мувофиқ ўзининг миллий-давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилишини, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг тизимини ўзи белгилайди, ички ва ташқи сиёсатини амалга оширади. Ушбу модда ўз моҳияти билан давлатнинг ҳақиқатда ҳам мустақиллигидан ва унинг халқаро муносабатларда тенг ҳуқуқли субъект эканлигидан далолат беради. Ўзбекистоннинг бошқа давлатлар билан ўрнатган муносабатлари хусусиятларига қўра оммавий ва хусусий аҳамиятга эга бўлиб, улар тегишинча халқаро оммавий ҳуқуқ ва халқаро хусусий ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинади.

2. Ўзбекистон Конституциясининг 15-моддасига мувофиқ мамлакатимизда "Конституция ва қонунларнинг устунлиги тан олинади", 16-моддасининг 2-қисмига мувофиқ "Бирорта ҳам қонун ёки бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжат Конституция нормалари ва қоидаларига зид келиши мумкин эмас". Конституция ўз мақоми бўйича олий даражадаги кучга эга. Бу демак, биринчидан, у Ўзбекистоннинг барча ҳудудларида бир текисда қўлланади, иккинчидан, Республиканинг барча қонун ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатлари унга зид келиши мумкин эмас, учинчидан, барча давлат ҳокимият ва бошқарув органлари, корхоналар, ташкилотлар, фуқаролар Конституция нормаларини ҳурмат қилишлари ва ўз фаолиятларини амалга оширишда ушбу нормаларга риоя қилишлари шарт.

3. Конституциянинг бошқа қонунларга нисбатан устунлигининг халқаро хусусий ҳуқуқ манбаларининг турлари, шакллари ва мазмунини белгилаш билан боғлиқ масалаларга ҳам бевосита алоқаси бор. Умум тан олинган халқаро

тамойиллар, халқаро ҳуқуқ, шунингдек

Ўзбекистоннинг халқаро шартномалари Ўзбекистон ҳуқуқ тизимининг таркибий қисмига киради. Шундай экан халқаро хусусий ҳуқуқ соҳасининг манбаини ташкил қилувчи ҳуқуқий ҳужжатлар Ўзбекистон Конституцияси нормаларига зид келмаслиги керак. Шунинг билан бирга Конституция асосида тузилган Ўзбекистоннинг халқаро шартномада ри ҳам ўз таъсир кучига кўра юқори юридик мақомли ҳужжат ҳисобланади. Агар Ўзбекистоннинг халқаро шартномасида бошқа қонун ҳужжатларига нисбатан ўзгача қоида назарда тутилган бўлса, халқаро шартнома билан белгиланган қоидага амал қилинади. Халқаро шартномада икки ёки кўпчилик тарафларнинг хоҳиш-иродаси ўз ифодасини топади. Унда назарда тутилган қоидалар ва шартлар албатта бажарилиши керак, акс ҳолда бажармаган тараф учун салбий ҳуқуқий оқибатлар вужудга келиши мумкин. Шуни ҳисобга олинган ҳолда халқаро шартномалар ички давлат ҳуқуқий ҳужжатларидан устун туриши қоидаси назарда тутилади. Масалан Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг (ФК) 7-моддасига мувофиқ "Агар халқаро шартномада ёки битимда фуқаролик қонун ҳужжатларига қараганда бошқача қоидалар белгиланган бўлса, халқаро шартнома ёки битим қоидалари қўлланилади". Бундай қоида мамлакатимизнинг бошқа қонунларида ҳам назарда тутилади. Масалан, Ўзбекистоннинг 1996 йил 29 августда қабул қилинган "Фуқароларнинг соғлиғини сақлаш тўғрисида"ги Қонуни 1-моддасининг 3-қисмида шундай дейилади: "Башарти халқаро шартномада фуқароларнинг соғлиғини сақлаш тўғрисидаги қонун ҳужжатларидагидан ўзгача қоидалар белгиланган бўлса, у ҳолда халқаро шартнома қоидалари қўлланилади". Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 26 апрелда қабул қилинган "Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида"ги Қонунда ҳам бу ҳақдаги қоида назарда тутилади.

4.Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 17-моддасининг 2-қисмига мувофиқ "Республика давлатнинг, халқнинг олий манфаатлари, фаровонлиги ва ҳавфсизлигини таъминлаш мақсадида иттифоқлар тузиши, ҳамдўстликларга ва бошқа давлатлараро тузилмаларга кириши ва улардан ажралиб чиқиши мумкин". Ушбу моддада давлат ташқи сиёсатининг асосий мазмуни халқнинг фаровон ҳаёти, манфаатини таъминлаш мақсадида унинг бошқа давлатлар билан алоқалар ўрнатиши учун тайёр эканлигидан далолат беради. Бундай алоқалар фақат сиёсий эмас, иқтисодий аҳамиятга ҳам эга бўлади. Давлатлар ўртасида биргаликда корхоналар қуриш, инвестиция, кредит, товарлар олди-сотдиси, грант эълон қилиш асосида маълум лойиҳалар бўйича илмий-тадқиқотларни бажариш билан боғлиқ муносабатлар иқтисодий аҳамиятга эга бўлиб, бундай муносабатлар халқаро хусусий ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинади.

5.Конституциянинг 18-моддасига мувофиқ Ўзбекистонда барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирки, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар. Шунинг билан бирга фуқароларнинг ҳуқуқлари Ўзбекистоннинг ўз ҳудудида ҳам, унинг ташқарисида ҳам давлат томонидан ҳимоя қилинади ва уларга ҳомийлик кўрсатиш кафолатланади.

Ўзбекистон фуқаролари уларга Конституциянинг 22-моддасига биноан берилган ҳуқуқ ва эркинликларга асосан чет эл мамлакатларида тадбиркорлик фаолиятини амалга оширар эканлар, бу ҳуқуқ ва эркинликлар Ўзбекистон Республикаси томонидан ҳимоя қилинади. Тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ бўлган барча мажбуриятлар ва уларнинг бажарилиши билан боғлиқ барча оқибатлар халқаро хусусий ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинади.

6.Ўзбекистон Конституциясига мувофиқ чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари агар қонунда бошқача ҳол назарда

тутилмаган бўлса Ўзбекистон фуқароларининг ҳуқуқ ва эркинликлари билан тенглаштирилади ва халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқ таъминланади. Улар Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, қонунлари ва халқаро шартномалари билан белгиланган бурчларни адо этадилар (Конституциянинг 23-моддаси).

Ўзбекистон фуқаролари, чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишда бошқа шахсларнинг қонуний манфаатлари, ҳуқуқлари ва эркинликларига путур етказмасликлари керак. Конституциявий тизим ва ахлоқ асосларини, бошқа шахсларнинг саломатлиги, давлат мудофааси ва унинг хавфсизлигини ҳимоя қилиш мақсадида зарурият туғилган тақдирда шахс ва фуқаронинг ўз ҳуқуқ ва эркинликлари тегишли даражада чекланган бўлиши мумкин.

7.Ўзбекистон ҳудудида қонуний асосда яшаб турган ҳар қандай шахс, агар қонунда ўзгача қоида назарда тутилмаган бўлса, Ўзбекистон Республикасига келиш ва ундан чиқиб кетиш ҳуқуқига эга (Конституциянинг 28-моддаси).

Ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади (Конституциянинг 44-моддаси).

8.Халқаро иқтисодий ва савдо муносабатларини ривожлантириш борасида Конституциянинг 53-моддасида назарда тутилган қоидалар алоҳида аҳамият касб этади. Давлат истеъмолчиларнинг ҳуқуқи устунлигини ҳисобга олиб, иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлигини, барча мулк шакллариининг тенг ҳуқуқлигини ва ҳуқуқий жиҳатдан баб-баравар муҳофаза этилишини кафолатлайди. Ушбу моддага биноан Ўзбекистонда хусусий ва давлат мулки асосида фуқаролар, юридик шахслар учун халқаро миқёсда тадбиркорлик фаолиятини эркин амалга ошириш учун имконият яратилди. Тадбиркорлик соҳасидаги турли, яъни олди-сотди шартномаси, иншоотлар қуриш бўйича пудрат шартномаси, инвестициялар ажратиш йўли билан қўшма корхоналар таъсис этиш шартномаси, маиший ва моддий хизмат кўрсатиш шартномаси, ишлаб чиқариш ва хўжаликнинг турли соҳаларида халқаро миқёсда фуқароларни ишга жалб қилиш бўйича тузиладиган меҳнат шартномаси ва бошқа соҳаларда тузиладиган шартномалар бўйича вужудга келадиган муносабатлар халқаро хусусий ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинади.

5-§. Халқаро хусусий ҳуқуқ манбаларига умумий тавсиф

Давлат ҳокимият органларининг иродаси ўз ифодасини топган ҳуқуқий нормаларнинг шаклларига, назарий жиҳатдан, ҳуқуқ манбаи дейилади. Амалда бундай шакллар қонун, фармон, қарор, низом ва бошқа турлардаги қонун ҳужжатларидан иборат.

Ҳуқуқнинг мазмуни муайян ҳуқуқ нормаларидан ташкил топади, унинг ташқи кўриниши эса тегишли шакллардан иборат. Ушбу шакллар манба сифатида у ёки бу ҳуқуқ соҳасининг таркибини, тузилишини белгилайди. Халқаро хусусий ҳуқуқ тузилиши жиҳатдан унинг таркибини белгиловчи манбалар билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, халқаро шартномалар, қонун ҳужжатлари, Ўзбекистон Республикаси тан олган халқаро одатлар, удумлар ва бошқа ҳужжатлар халқаро хусусий ҳуқуқнинг манбалари ҳисобланади.

Демак халқаро хусусий ҳуқуқ манбалари икки тарафлама, давлатнинг ички ва ташқи миқёслари бўйича аҳамиятга эга. Бундай бўлиш ушбу манбалар воситасида тартибга солинадиган муносабатларнинг хусусиятлари билан ифодаланади, масалан, халқаро миқёсда вужудга келадиган мулкӣ, оилавий, меҳнат

муносабатларини тартибга солишга нисбатан ички давлат қонунлари (Фуқаролик кодекси, Оила кодекси, Меҳнат кодекси) ва чет эл давлат қонунлари (халқаро шартномалар, конвенциялар ва ҳ.к.) тадбиқ қилинади. Ички ва ташқи давлат қонунларининг тадбиқ қилиниши албатта коллизия нормалар иштирокида, яъни уларни қўллаш йўли билан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикасида баъзи давлатларда бўлганидек суд прецеденти (тажрибаси) ҳуқуқ манбаи сифатида тан олинмайди, яъни суд қарорлари масалани қўришда ҳуқуқ манбаи бўла олмайди. Лекин шу билан бирга жамиятни бошқаришда демократик шаклларнинг кенг қўламда тараққий этиши жараёнида қонунчиликни ривожлантириш соҳасида суд тажрибасига бўлган эътибор маълум даражада ошиб бормоқда.

Республика Олий Суди қарорларини ҳуқуқ манбаи сифатида тан олиниши ёки олинмаслиги ҳақида турли фикрлар мавжуд. Шўролар ҳокимияти даврида суд практикаси масалалари бўйича Олий Суд Пленуми қуйи суд поғоналарига раҳбарий тушунтиришлар (руководящее разъяснение) бериш ваколатига эга эди. Бундай раҳбарий тушунтириш мажбурий ҳисобланарди, судьялар қарорни нафақат қонун (кодекс)нинг тегишли моддалари, шунингдек бевосита раҳбарий тушунтиришларга асосан қабул қилардилар. Шунинг учун ҳам юридик адабиётларда Олий суд Пленуми қарорларининг ҳуқуқий мақоми ҳақида қатъий бир фикрга келишилмаган эди. Қўпгина ҳолларда бундай қарорлар ҳуқуқ манбаи сифатида баҳоланарди. 1985 йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб ҳуқуқий ислохотларнинг амалга оширилиши туфайли Олий Суд Пленумининг ваколатларига ўзгартишлар киритилди, энди у суд практикаси масалалари бўйича раҳбарий тушунтириш эмас, фақат тушунтиришлар бериш ҳуқуқи билан чекланди. Бундай тушунтириш мажбурий эмас, унда суд практикасида қонунни тўғри қўллаш ҳақида гап юритилади. Қўп суд бўғинлари қарор ва ҳукмларни асосий манба-қонунга (кодексга) асосан қабул қилади, шунинг билан бирга муайян ишга нисбатан қонуннинг тегишли моддасини қўллашда Олий Суд Пленуми томонидан берилган тушунтиришга амал қилади. Демак Олий Суд Пленуми қарорлари ҳуқуқ манбаи бўлиб ҳисобланмайди. Шундай бўлсада адабиётларда ҳуқуқий нормани қўллаш бўйича Олий Суд томонидан берилган тушунтиришни манба сифатида тан олиниши зарурлиги ҳақида баҳслар йўқ эмас.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 110-моддасининг 2-қисмига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Олий суди "томонидан қабул қилинган ҳужжатлар қатъий ва Республиканинг барча ҳудудида бажарилиши мажбурий". Бу ерда Олий суд қарорлари ва ҳужжатларининг бажарилиши учун қатъий талаб қўйилиши ҳақида қоида назарда тутилмоқда. Суд тажрибаси масалалари бўйича Олий Суд Пленуми томонидан ҳуқуқий нормаларни қўллаш ҳақида тушунтиришлар бериш ваколати Ўзбекистон Республикасининг "Судлар тўғрисида"ги Қонунида назарда тутилган.

Халқаро хусусий ҳуқуқ коллизия ҳуқуқ бўлишидан қатъи назар, ўзининг ички манбалари сифатида чет эл ҳуқуқи эмас, Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқий нормаларидан ташкил топади. Шу нуқтаи назардан Ўзбекистон Республикаси халқаро хусусий ҳуқуқи бошқа ички давлат ҳуқуқ соҳалари каби миллий, яъни Ўзбекистон давлатининг ҳуқуқи ҳисобланади. Коллизия нормага амал қилган ҳолда Ўзбекистон суди чет эл ҳуқуқини қўллаши мумкин, лекин бундай қўллаш Ўзбекистоннинг ички давлат ҳуқуқига асосан амалга оширилади.

Мавжуд чет эл элементи билан мураккаблашган муносабат моҳияти жиҳатдан коллизия нормага амал қилинган ҳолда фақат ички давлат ҳуқуқи эмас, балки чет эл ҳуқуқи нормаларини қўллашни талаб қилади. Ўзбекистон суди томонидан чет эл ҳуқуқининг қўлла ниши муайян англашилмовчиликка сабаб бўлиши ҳам мумкин. Масалан, суд қарорни Ўзбекистон давлати номидан қабул қилар экан, шунинг билан

у давлат, яъни халқ иродасини бажаради, чет эл ҳуқуқини қўллашда у кимнинг иродасини бажаради, деган савол туғилиши мумкин. Бунга жавоб шундан иборат: биринчидан, суд чет эл ҳуқуқи нормасини Ўзбекистон ички давлат қонунига асосан қўллайди, иккинчидан, қарорни Ўзбекистон давлати номидан қабул қилади ва шу йўл билан ўзга давлатни эмас, Ўзбекистон давлати иродасини бажаради. Масалан, Англия фуқароси (ёки Англияда яшаган Ўзбекистон фуқароси) уйда ёзилган васиятнома (домашнее завещание) қолдиради. Васиятноманинг шаклини танлашда Англия қонунига амал қилади. Ушбу қонун бўйича, агар бундай васиятнома уни қолдирувчининг ўз қўли билан ёзилган бўлса ва икки гувоҳ томонидан тасдиқланган бўлса, бундай васиятнома ҳақиқий деб ҳисобланади. Ўзбекистон қонунидан фаркли ўлароқ бунда у нотариал тартибда ва бошқа шахслар томонидан тасдиқланиши шарт эмас. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 1124-моддасига мувофиқ васиятномалар ёзма шаклда тузилиб, нотариал тасдиқланиши ёки 1126-моддада назарда тутилган шахслар томонидан тасдиқланган бўлиши керак.

Васият бўйича очилган мерос мулки Англияда жойлашган бўлганлиги туфайли суд васиятноманинг шаклини танлашда Англия ҳуқуқи нормасини қўллайди. Чунки суд бундай ҳолатда коллизия нормага амал қилади. Демак пировард натижада Ўзбекистон суди чет эл ҳуқуқи эмас, Ўзбекистон ҳуқуқига итоат этади ва унинг номидан қарор қабул қилади. Л.А. Лунц шунга ўхшаш масалаларни таҳлил қилар экан, шундай деб таъкидлаб ўтади: ҳар бир давлатнинг халқаро хусусий ҳуқуқи мавжуд-совет халқаро хусусий ҳуқуқи, Франциянинг халқаро хусусий ҳуқуқи, Англиянинг халқаро хусусий ҳуқуқи ва ҳ.к. Бошқача фикр ҳам бор. Г.К. Тункиннинг таъкидлашича, халқаро хусусий ҳуқуқ – бу турли давлатлар миллий ҳуқуқ таркибига тааллуқли нормалар қисмларидан ташкил топган ҳуқуқ нормалари мажмуасидир. Бизнинг фикримизча, халқаро хусусий ҳуқуқнинг ички манбалари бўлиб "турли давлатларнинг" нормалари эмас, балки муайян давлатнинг ҳуқуқ нормалари ҳисобланади.

Лекин ҳар томонлама мукамал таркиб топган халқаро хусусий ҳуқуқ амалда йўқ. Шундай экан турли давлатлар ўртасидаги алоқани, ҳамкорликни ва ўзаро муносабатларни боғлаб турувчи ва норма сифатида тан олинган умумий тамойиллар, ғоялар мужассам топган ҳуқуқ соҳаси ҳақида гап юрғизиш мумкин.

Халқаро хусусий ҳуқуқ манбаларига, яъни унинг ички (миллий) коллизия нормаларига бериладиган умумий тавсия юқорида берилган мулоҳазалардан иборат. Лекин ушбу ҳуқуқ соҳаси манбаи фақат юқорида кўрсатилган нормалар билан чекланмайди. Халқаро хусусий ҳуқуқ манбалари шунингдек ўзида маълум даражада коллизия нормалар мужассам топган, чет эл элементи билан мураккаблашган фуқаролик, меҳнат, оила муносабатларини, процессуал ҳаракатларни тартибга солишга бағишланган халқаро шартномалар, битимлар, конвенциялар ва бошқа халқаро норматив-ҳуқуқий ҳужжатлардан иборат.

Халқаро хусусий ҳуқуқнинг турли бўлимларида, институтлари ёки алоҳида соҳаларида ички давлат ва шартномавий коллизия нормаларнинг ҳажми бир хилда эмас. Фуқаролар иштирокида вужудга келадиган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар соҳасида (масалан, оила ва никоҳ, ашёвий-ҳуқуқий мерос ёки зарар етказилишидан келиб чиқадиган муносабатларда) кўпроқ ички коллизия нормалар қўлланилади, ҳўжалик-ҳуқуқий муносабатлар соҳасида (иқтисодий, савдо, фан-техника соҳаларида) аксинча, кўпроқ шартномавий коллизия нормалар учрайди.

Халқаро хусусий ҳуқуқнинг манбалари ичида бирхиллаштирилган (унифицированные) нормалар алоҳида ўрин эгаллайди. Бундай нормалар икки ёки ундан кўп давлатлар томонидан келишилган ва қабул қилинган моддий-ҳуқуқий ёки процессуал-ҳуқуқий характерга эга бўлган нормалардан иборат. Бирхиллаштирилган нормаларнинг табиати ҳақида турли фикрлар мавжуд. Баъзи

олимларнинг таъкидлаб ўтишича, улар халқаро хусусий ҳуқуқ нормалари бўлиб ҳисобланмайди, бирхиллаштирилган нормалар бор жойда коллизия, яъни халқаро хусусий ҳуқуқнинг алоҳида соҳа сифатида мавжуд бўлиши учун асос қолмайди. Бошқа муаллифнинг фикрича, халқаро хусусий ҳуқуқ соҳасини ҳар томонлама тўлиқ ўрганиш нуқтаи назаридан бирлаштирилган нормаларни алоҳида ҳуқуқ соҳаси эмас, балки халқаро хусусий ҳуқуқ соҳасига тааллуқли бўлган ўқув фани сифатида қабул қилиш керак. Бизнинг фикримизча, бирхиллаштирилган нормалар ички давлат моддий ҳуқуқий нормаларидан фаркли ўлароқ, улар давлатлараро битимларнинг маҳсули ҳисобланади. Шундай экан бирхиллаштирилган нормалар ўзининг хусусияти билан миллий ҳуқуқнинг шартномавий манбаи ҳисобланади. Бирхиллаштирилган нормалар мазмуни жиҳатдан коллизия нормалардан иборат бўлиши мумкин. Бунга халқаро хусусий ҳуқуқ соҳасидаги қўпгина халқаро конвенцияларни мисол келтириш мумкин. Бирхиллаштирилган нормалар давлатлар томонидан қилинган ва қабул қилинган нормалар сифатида халқаро хусусий ҳуқуқ соҳасининг таркибий қисмида алоҳида ўрин эгаллайди.

6-§. Халқаро шартномалар

Ўзбекистон Республикасининг бошқа давлатлар билан бўладиган муносабатларида халқаро хусусий ҳуқуқнинг манбаи сифатида халқаро шартномаларнинг аҳамияти тобора ошиб бормоқда. Халқаро шартномада олдиндан ўз ифодасини топган нормалар давлатлар ўртасидаги муносабатларда ички давлат қонунларига нисбатан қўпроқ қўлланилади.

"Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари тўғрисида"ги 1995 йил 22 декабрда қабул қилинган қонунда мужассам топган қоидалар халқаро шартномалар тўғрисидаги 1969 йилда қабул қилинган ва 1995 йил 24 февралда Ўзбекистон қўшилган Вена конвенциясига ва давлатлар ҳамда халқаро ташкилотлар, шунингдек халқаро ташкилотлар ўртасидаги шартномалар ҳуқуқи тўғрисидаги 1986 йил Вена конвенциясига асосланади.

Халқаро шартнома деганда Ўзбекистон Республикасининг бир ёки бир неча давлат, халқаро ташкилот ёхуд халқаро ҳуқуқнинг бошқа субъектлари билан халқаро муносабатлар соҳасидаги ҳуқуқ ва мажбуриятларига доир тенг ҳуқуқли ва ихтиёрий қилишуви тушунилади. Халқаро шартномалар: шартнома, битим, конвенция, протокол, меморандум, декларация, хатлар ва ноталар алмашуви деб номланиши ва шундай қўринишда тузилиши, шунингдек бошқача номланиши мумкин. Бундай шартномалар қоида тариқасида ёзма шаклда тузилади. Давлатнинг сиёсий, иқтисодий, илмий-техникавий, маданий, ҳуқуқий ва бошқа соҳалардаги фаолияти халқаро шартноманинг объекти бўлиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси номидан халқаро шартномаларни тузиш ҳуқуқи давлатга тегишлидир. Бундай шартномалар қуйидаги тартибда тузилади:

-Ўзбекистон Республикаси номидан – давлатлараро шартномалар.

-Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати номидан – ҳукуматлараро шартномалар.

-Ўзбекистон Республикаси вазирликлари ва идоралари номидан – идоралараро шартномалар.

Мазкур шартномаларга асосан халқаро оммавий ҳуқуқ, шунингдек халқаро хусусий ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган муносабатлар вужудга келиши мумкин.

Халқаро ҳуқуқ ва халқаро шартномаларнинг умумэътироф этилган тамойиллари ва нормалари юқорида айтилганидек, Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ тизимининг таркибий қисмига киради. Лекин бундан халқаро хусусий ҳуқуқ манбаини ташкил қилувчи халқаро шартномалар, жумладан Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари Ўзбекистон Республикаси учун мажбурий

ва унинг эркидан, хошишидан қатъи назар ўз ҳолича мустақил равишда амалда, яъни ҳаракатда бўлади деган ҳулосага келиш мумкин эмас. Халқаро шартномаларни тузишда, мазмунини белгилашда ва бажаришда мустақил давлат – Ўзбекистон Республикасининг эрки ўз ифодасини топади.

Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган тамойиллари ва нормаларига, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига, Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари тўғрисидаги Қонунга ҳамда шартноманинг ўз қоидаларига мувофиқ тузилади, бажарилади, тўхтатилади, тўхтатиб турилади ва денонсация қилинади. Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасини бажариш мақсадида Ўзбекистон Республикаси қонунини, Олий Мажлис қарорини қабул қилиш, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонини ёки Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг қарорини, фармойишини чиқариш лозим бўлган ҳолларда манфаатдор вазирликлар ва идоралар Адлия Вазирлиги ва Ташқи ишлар вазирлиги билан келишилган ҳолда шундай актни қабул қилиш тўғрисида белгиланган тартибда таклиф киритадилар.

Мустақилликка эришган Ўзбекистон ўзининг биринчи кунларидан эътиборан халқаро шартномалар тузиш ҳуқуқий асосларини шакллантира бошлади. Бундай эътибор биринчи галда халқаро иқтисодий муносабатларни ривожлантиришга қаратилди. Масалан, 1991 йил 14 июндаги "Ўзбекистон Республикасининг ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида"ги ва 1991 йил 14 июндаги "Ўзбекистон Республикасида чет эл инвестициялари тўғрисида"ги Қонунлари бунга яққол далилдир. Биринчи қонунда асосан ташқи иқтисодий фаолиятнинг асосий қоидалари ва бу фаолиятни амалга оширишнинг тартиби белгиланди. Иккинчи қонунда асосан чет эл инвестицияларини ривожлантиришни амалга оширишнинг ҳуқуқий ва ташкилий масалалари белгилаб берилди. Ушбу қонунлар ва бошқа муҳим қонун ҳужжатлари Ўзбекистоннинг бошқа давлатлар билан иқтисодий муносабатлар соҳасида халқаро шартномалар тузиши учун ҳуқуқий асос бўлди.

Ўзбекистон Республикаси Украина, Франция, Грузия, Саудия Арабистони, Туркия Жумҳурияси, Россия Федерацияси, Словакия Республикаси, Латвия Республикаси, Литва Республикаси, Туркменистон, Қирғизистон Республикаси, Қозоғистон Республикаси, Чехия Республикаси ва бошқа кўп давлатлар билан дўстлик, ҳамкорлик ва ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш тўғрисида шартномалар тузди. 1993 йил 22 январда Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДХ) оилавий ва жиноят ишлари бўйича ҳуқуқий ёрдам ва фуқаролик, ҳуқуқий муносабатлар тўғрисида Конвенция қабул қилди. Ушбу Конвенцияни Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши 1993 йил 6 майда ратификация қилди.

Халқаро шартномаларни тузишдан асосий мақсад бир давлат фуқаросининг иккинчи давлат ҳудудида мулкӣ ва шахсий ҳуқуқлари тан олиншини ва муҳофаза қилиншини таъминлашдан иборат. Шартномалар тузишда ҳар бир давлатнинг тенг ҳуқуқлиги ва мустақиллигини ҳурмат қилиш тамойилига амал қилинади. Шартномаларда адлия идоралари ўртасидаги ҳамкорлик, давлатларнинг фуқаролари ва юридик шахсларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, суд органларининг ваколатларини ва ҳуқуқни тадбиқ қилишни белгилаш, чет эл фуқароларининг процессуал ҳуқуқларини белгилаш, ҳуқуқий ёрдам бериш ҳақидаги топшириқни бажариш, фуқаролик ва оилавий ишлар бўйича қабул қилинган қарорларни тан олиш ва ижро этишни таъминлаш, ҳужжатларни қабул қилиш ва жўнатиш, жиноятчини топшириш ва жиноий ишлар бўйича керак бўлган бошқа ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш каби масалалар бўйича вужудга келадиган муносабатлар тартибга солинади.

Иккитомонлама халқаро шартномалар билан бир қаторда Ўзбекистон халқаро

аҳамиятга эга бўлган кўптомонлама шартномалар, Конвенцияларга қўшилди ва уларни ратификация қилди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1992 йил 9 декабрда қабул қилинган қарори билан Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги таркибига кирган давлатларнинг раҳбарлари 1992 йил октябрда Бишкек шаҳрида имзолаган Депортация қилинган шахслар, кам сонли миллатлар ва халқларнинг ҳуқуқларини тиклаш билан боғлиқ масалаларга доир Битим ратификация қилинди. Ушбу битим билан боғлиқ равишда шуни таъкидлаб ўтиш ўринлики, Ўзбекистон Конституциясининг 18-моддасига мувофиқ, Ўзбекистонда яшовчи барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар.

Иқтисодий масалаларни ҳал қилишга бағишланган халқаро шартномалар алоҳида аҳамиятга эга. Шуни ҳисобга олган ҳолда Ўзбекистон томонидан МДҲга аъзо бўлган бошқа давлатлар билан иккитомонлама ва кўптомонлама шартномалар тузилди. Жумладан Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши 1993 йил 29 декабрдаги қарори билан 1993 йил 24 сентябрда Москва шаҳрида имзоланган Иқтисодий иттифок тузиш ҳақидаги Шартномани ратификация қилди. Олий Кенгаш ўша санадаги қарори билан 1993 йил 24 сентябрда Москва шаҳрида имзоланган Давлатлараро Евросиё кўмир ва металл бирлашмасини тузиш тўғрисида Битимни ратификация қилди. Ўзбекистон Республикаси томонидан 1994 йил 6 майда Ашхабат шаҳрида 1993 йил 23 декабрда имзоланган Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига аъзо бўлган давлатлар корхоналари ва тармоқларининг ишлаб чиқариш кооперациясини ривожлантиришни қўллаб-қувватлашнинг умумий шарт-шароитлари ва тартиби тўғрисидаги Битим ратификация қилинди. 1993 йил 24 декабрда Ашхабат шаҳрида имзоланган Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига аъзо бўлган давлатлар ҳудудида аҳолини ишлаб чиқарилаётган дори-дармон воситалари, вакцина ва бошқа иммунобиологик дорилар, тиббий буюмлар ва тиббий техника билан таъминлаш тўғрисидаги Битим Ўзбекистон Республикаси томонидан 1994 йил 6 майда ратификация қилинди. 1994 йил 10 январда Тошкент шаҳрида ва 1994 йил 16 январда Бишкек шаҳрида имзоланган Қозоғистон Республикаси, Қирғизистон Республикаси ва Ўзбекистон Республикаси ўртасида Ягона иқтисодий макон ташкил этиш тўғрисидаги Шартнома 1994 йил 6 майда Ўзбекистон Республикаси томонидан ратификация қилинди. 1994 йил 2 мартда Москва шаҳрида имзоланган Даромадлар ва мулкка иккиёклама солиқ солмаслик тўғрисида Ўзбекистон Ҳукумати билан Россия Федерацияси Ҳукумати ўртасидаги Битим 1994 йил 6 майда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши томонидан ратификация қилинди. Ушбу битим халқаро хусусий ҳуқуқ нуқтаи назардан муҳим аҳамият касб этади.

Халқаро хусусий ҳуқуқнинг манбалари ичида савдо шартномалари алоҳида ўрин эгаллайди. Ушбу шартномаларда Ўзбекистон учун бошқа давлатлар билан савдо шартномаларини тузишда фойдаланиш учун зарур бўлган умумий қоидалар назарда тутилади. Ушбу шартномалар билан юридик ва жисмоний шахсларнинг ҳуқуқ лаёқати белгиланади, савдо арбитражига тааллуқли масалалар бўйича қоидалар назарда тутилади. 1994 йил 15 апрелда Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги томонидан Эркин савдо зоналари ташкил қилиш тўғрисида Битим ва унинг Протоколи (1994 йил 2 апрел) маъқулланди. МДҲ ташкил қилингандан буён унинг иштирокчилари томонидан бир қанча шартномалар, битимлар тузилди, улар савдо ва иқтисодиёт соҳасида ҳамкорлик ўрнатиш, давлат чегаралари ва денгиз иқтисодий зоналарини муҳофаза қилиш ва бошқа иқтисодий масалаларга бағишланади.

Халқаро савдо масалаларига оид алоҳида конвенциялар қаторига биринчи галда кўчар моддий ашёларнинг халқаро олди-сотдисида нисбатан қўлланадиган

хуқуқ тўғрисидаги 1995 йилдаги Гаага Конвенцияси; Халқаро товарлар савдосида мулк ҳуқуқининг ўтишига нисбатан қўлланадиган хуқуқ тўғрисидаги 1958 йил Гаага Конвенцияси ва Халқаро олди-сотдига нисбатан қўлланадиган хуқуқ тўғрисидаги 1986 йил Гаага Конвенцияси ва бошқалар қиради. Бир хил мазмундаги коллизиялар характерга эга бўлган нормалардан ташкил топган ушбу конвенциялардан фаркли ўларок, 1964 йилда Гаагада товарларни халқаро олди-соттиси тўғрисида бир хил мазмунга эга бўлган Қонун қабул қилиш ҳақида Конвенция тузилган эди. Ушбу конвенция амалда кенг қўламда қўлланилмади ва унинг ўрнига 1980 йили Венада товарларнинг халқаро олди-сотди шартномалари тўғрисидаги Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ)нинг Конвенцияси имзоланди. Ушбу Конвенция 1988 йил 1 январдан амалга киритилди. 1974 йилда Нью-Йоркда товарларнинг халқаро олди-сотдиси бўйича даъво муддати тўғрисида Конвенция тузилди ва унга нисбатан 1980 йилда Қўшимча протокол қабул қилинди. Ўзбекистон ушбу Конвенцияни 1996 йил 30 августда ратификация қилди. Ушбу протоколга асосан 1974 йилдаги Конвенциянинг айрим қоидалари товарларни халқаро олди-сотдиси шартномалари тўғрисидаги БМТ Конвенцияси билан мувофиқлаштирилди. 1983 йилда Женевада бўлиб ўтган конференцияда товарларни халқаро олди-сотдисини бошқариш бўйича ваколатхона ташкил қилиш ҳақида Конвенция тузилди, 1988 йили эса Оттавада халқаро молиявий лизинг тўғрисида Конвенция тузилди. Ўзбекистон уни 2000 йил 26 майда ратификация қилди.

Ўзбекистон чет эл инвестицияларига доир Конвенцияларда қатнашади. Давлатлар ва чет эл шахслари ўртасидаги инвестицияларга оид низоларни ҳал этиш тартиби тўғрисидаги Конвенция Вашингтонда биринчи марта 1965 йилда тузилган эди. 1992 йилда Сеулда чет эл инвестицияларининг суғуртаси бўйича халқаро агентлик ташкил қилиш тўғрисида Конвенция тузилди. Ўзбекистон иккала Конвенцияни 1994 йилда ратификация қилди. Ўзбекистон 1994 йил 17 мартда Вашингтон шахрида имзоланган инвестицияларга оид низоларни ҳал этиш тартиби тўғрисидаги Конвенцияни ратификация қилди.

Халқаро хусусий хуқуқ нормалари билан ашёвий ҳуқуқлар ҳам ҳимоя қилинади, бу ҳақда Ўзбекистон тегишли конвенцияларни ратификация қилишда қатнашди. Масалан: 1995 йил 22 декабрда Олий Мажлиснинг қарори билан 1970 йилда имзоланган Маданий бойликларни ноқонуний равишда олиб кетиш, олиб келиш ва уларга бўлган эгалик ҳуқуқини ўзгача беришни ман этиш ва олдини олишга қаратилган чора-тадбирлар тўғрисидаги Конвенция ратификация қилинди; 1972 йилда имзоланган Умумжаҳон маданий ва табиий меросни муҳофаза қилиш тўғрисидаги Конвенция 1995 йил 22 декабрда ратификация қилинди. Ушбу Конвенцияда назарда тутилган маданий бойликларни халқаро миқёсда ҳимоя қилишга қаратилган қоидалар Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси 163-моддасининг 6-қисмида қуйидаги таҳрирда ўз аксини топди: "мамлакат мустақиллиги эълон қилинишидан олдин унинг чегараларидан ташқарига олиб чиқиб кетилган тарихий, маданий ва илмий-бадний қийматга эга бўлган мол-мулкни ҳамда бошқа қимматбаҳо объектларни қайтариб бериш ҳақидаги талабларга нисбатан даъво муддати жорий қилинмайди".

Транспорт воситалари орқали халқаро юк ва йўловчилар ташиш тўғрисида тузилган шартномалар ва қабул қилинган конвенциялар халқаро хусусий ҳуқуқ манбалари сафида алоҳида ўрин эгаллайди.

Ўзбекистон Олий Мажлиси ҳаво йўллари билан юк ташишга оид айрим қоидаларни бирхиллаштириш учун 1929 йили Варшавада имзоланган ва 1955 йил Гаагада унга киритилган аниқликлар ҳақида имзоланган Конвенцияга қўшилиш ҳақида 1995 йил 6 майда қарор қабул қилди. Темир йўл масалаларини тартибга солиш Берн халқаро конвенциялари орқали амалга оширилади. Юклар, йўловчилар

ва багажларни темир йўл орқали ташишга оид Берн конвенцияларидаги қоидалар 1980 йили умумийлаштирилиб, янги тахрирда Ягона Келишув қабул қилинди ва у 1985 йил 1 майдан амалга киритилди. Автомобил транспортида халқаро миқёсда юklar ташиш масалалари 1956 йилдаги юklarни халқаро автомобил транспортида ташиш тўғрисидаги Женева конвенцияси билан тартибга солинади. Юklarни халқаро турли транспорт воситаларида ташиш тўғрисида 1980 йилда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Конвенцияси қабул қилинди. Транспорт воситалари ёрдамида юк ва йўловчиларни ташиш турли давлатлар ҳудуди орқали амалга оширилиши мумкин. Шу масала ҳисобга олинган ҳолда Ўзбекистон 1995 йил 22 декабрда Қитъа ичкарасидаги давлатларнинг транзит савдоси тўғрисидаги Конвенцияга қўшилди.

Халқаро хусусий ҳуқуқ манбаи сифатида Гаага конвенцияларидан 11 туркуми оила ҳуқуқига тааллуқли. Булар жумласига: Никоҳни эътироф этиш ва уни ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги 1978 йил Конвенцияси; эр-хотиннинг мол-мулкига нисбатан қўлланадиган ҳуқуқ тўғрисида 1978 йил Конвенцияси; Никоҳ бекор қилинганлигини тан олиш ва эр-хотинни суд тартибида ажратиш тўғрисидаги 1970 йил Конвенцияси; болаларга бериладиган алимент мажбуриятлари бўйича қўлланадиган ҳуқуқ тўғрисида 1956 йил Конвенцияси; болаларга бериладиган алимент мажбуриятлари ҳақида қабул қилинган қарорларни тан олиш ва ижро этиш тўғрисида 1958 йил Конвенцияси ва шунга ўхшаш бошқа халқаро конвенциялар киради.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Уставида эълон қилинган тамойилларга мувофиқ, жамият барча аъзоларининг кадр-қимматини, тенг ва дахлсиз ҳуқуқларини эътироф этиш инсон эркинликларини таъминлашнинг асоси эканлигини эътиборга олиб, шунингдек болалар алоҳида ғамхўрлик ва ҳимоя ҳуқуқига эга эканлигини тан олган ҳолда, Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши Ўзбекистон Конституциясининг 64-моддасига амал қилинган ҳолда 1992 йил 9 декабрда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 44-сессиясида 1989 йил 20 ноябрда қабул қилинган Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенцияга қўшилди. Ушбу Конвенцияга асосан бола ҳуқуқи ва унинг манфаатлари унинг қайси давлат фуқаролигига мансуб бўлишидан ва қайси давлат ҳудудида истиқомат қилишидан қатъи назар баб-баравар ҳимоя қилинади ва тегишли қафолатлар билан таъминланади.

Ўзбекистон Оналикни муҳофаза қилиш ҳақидаги 1919 йили Женевада қабул қилинган ва 1952 йили қайтадан кўриб чиқилган 103-сонли Конвенцияга 1995 йил 6 майда қўшилди. Ўзбекистонда 2001 йилнинг оналар ва болалар йили деб эълон қилиниши ва шу туфайли Ўзбекистон Ҳукумати томонидан тегишли чоратadbирларнинг амалга оширилиши учун дастурлар қабул қилиниши Женева конвенциясида кўзда тутилган вазифаларнинг амалий ифодасидир. Оналар ва болаларнинг ҳуқуқ ва манфатларини ҳимоя қилиш масалалари Ўзбекистон Республикасининг Оила кодексига ҳар томонлама мукамал ечимини топган. Кодекснинг "Чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар иштирокидаги оилавий муносабатларни тартибга солиш" тўғрисидаги VIII бўлими халқаро хусусий ҳуқуқ соҳаси учун бевосита манба деб ҳисобланиши мумкин.

Интеллектуал мулк масалаларига бағишланган халқаро шартномалар алоҳида гуруҳни ташкил қилади. Ўзбекистон мустақил давлат сифатида интеллектуал мулк соҳасидаги бир неча халқаро жамиятларга, иттифоқларга аъзо бўлди, конвенцияларни ратификация қилди, битимларга қўшилди, шартномалар тузди. Ўзбекистон Бутунжаҳон интеллектуал мулк ташкилотини таъсис этувчи Конвенциянинг иштирокчиси, Саноат мулкни муҳофаза қилиш бўйича 1883 йилдаги Париж Конвенциясининг қатнашчиси, Патент кооперацияси тўғрисидаги

1977 йилдаги Париж шартномасининг иштирокчиси, Товар белгиларини халқаро рўйхатдан ўтказиш тўғрисидаги 1891 йил (1976 йил) Мадрид Келишувининг, Маҳсулот ишлаб чиқарилган жойнинг номини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Лиссабон кенгашининг, Саноат намуналарини депонент қилиш бўйича Гаага келишувининг ва шунга ўхшаш қатор халқаро шартнома ва конвенцияларнинг иштирокчисидир.

1993 йил май ойида Ўзбекистон Республикаси Президенти Интеллектуал мулкнинг Бутунжаҳон ташкилоти (ВОИС)ни ташкил қилиш бўйича Париж конвенциясига ва Патент кооперацияси (РСТ) тўғрисидаги Декларацияга имзо чекди. 1993 йил 18 августда ВОИС Ўзбекистон Республикасининг ушбу конвенцияларга қўшилганлигини маълум қилди. Ўзбекистон Республикаси савдо маркаларини рўйхатдан ўтказиш тўғрисидаги Мадрид Келишувининг ҳам аъзоси ҳисобланади.

Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДХ)га кирган давлатлар ҳудудида интеллектуал мулк соҳасида рўй бериши мумкин бўлган ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш мақсадида Ўзбекистон махсус битимга қўшилди ва саноат мулкни ҳимоя қилиш бўйича қуйидаги давлатлар: Россия Федерацияси (1995 й. 27 июн), Грузия (1996 й. 28 май), Қирғизистон Республикаси (1996 й. 24 декабр), Қозғистон Республикаси (1997 й. 2 июн), Озарбайжон Республикаси (1997 й. 18 июн), шунингдек интеллектуал мулкни муҳофаза қилиш соҳасида, Украина (1998 й. 19 феврал) ва Туркия Республикаси (1998 й. 13 апрел) билан иккитомонлама шартномалар тузди.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексида (ФКнинг 1177-моддаси), "Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида"ги Қонунда (42-моддада), "Товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари ва товар келиб чиққан жой номи тўғрисида"ги Қонунда (35-модда), "Электрон ҳисоблаш машиналари ва маълумотлар тўпламини ҳуқуқий ҳимоя қилиш тўғрисида"ги қонунда (9-модда), "Селекция ютуқлари"тўғрисидаги қонунда (2-модда) миллий тартиб тўғрисидаги махсус қоидалар назарда тутилади.

Халқаро шартномалар юзасидан вужудга келган низоларнинг судга тааллуқлиги, суд қарорларининг бажарилиши бўйича халқаро битимлар ва конвенциялар мавжуд. Бунга Европа иттифоқига аъзо бўлган давлатларнинг низоларнинг судга тааллуқлиги ва суд қарорларини ижро этиш бўйича 1968 йил ва 1979 йилда янги тахрирда қабул қилинган Брюссель Конвенциясини мисол келтириш мумкин. Европа эркин савдо ассоциациясига кирган Европа давлатлари 1980 йилда Лугано шаҳрида фуқаролик ва савдо масалалари бўйича ишларнинг судга тааллуқлиги ва суд қарорларини ижро этиш тўғрисида шартнома туздилар. 1954 йил 1 мартда Гаагада Фуқаролик процесси масалаларига доир Конвенция имзоланди. Ўзбекистон ушбу Конвенцияга 1995 йил 22 декабрда қўшилди. 1958 йил 10 июнда Нью-Йоркда Чет эл мамлакатлари арбитраж қарорларини эътироф этиш ва ижро этиш тўғрисидаги Конвенция имзоланди. Ўзбекистон ушбу конвенцияга 1995 йил 22 декабрда қўшилди.

Халқаро хусусий ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган муносабатлар юзасидан вужудга келадиган баъзи масалаларни ҳал қилиш турли давлатлардаги консуллик муассасалари ваколатига тааллуқли ҳисобланади. Мустақилликка эришгач Ўзбекистон бошқа давлатлар билан бевосита алоқада бўлиш ва улар билан шартномалар тузиш, ушбу давлатларда ўзининг дипломатик ва консуллик ташкилотларини тузиш имкониятига эга бўлди. Шу ҳисобга олинган ҳолда Ўзбекистон 1994 йил 6 майда қуйидаги Конвенцияларга қўшилди:

1. Дипломатик муносабатлар тўғрисидаги Вена Конвенциясига;
2. Консуллик муносабатлари тўғрисидаги Вена Конвенциясига.

Ҳозирги даврда халқаро хусусий ҳуқуқ қоидаларини кодификация қилишда,

турли халқаро шартномаларнинг лойиҳаларини тайёрлашда халқаро ташкилотларнинг ташаббус кўрсатиши тобора ошиб бормоқда. 1966 йилда халқаро савдо ҳуқуқи бўйича БМТнинг махсус органи сифатида Комиссия (ЮНСИТРАЛ) ташкил қилинди. БМТ Бош Ассамблеясининг 1966 йил 17 декабрдаги қарорига мувофиқ Комиссиянинг вазифаси халқаро савдо қоидаларини бирхиллаштириш ва бир бирига мувофиқлаштиришга ёрдам беришдан иборат. Комиссиянинг вазифаси, масалан, янги халқаро конвенцияларни, халқаро савдо ҳуқуқи соҳасида намунавий ва мазмун жиҳатдан бир-бирига ўхшаш қонунларни тайёрлашга, халқаро савдо одатларини кодификация қилишга ёрдамлашишдан иборат бўлиб, бу соҳадаги ахборотлар, маълумотларни тўплаш ва уларни тарғиб қилишга қаратилган бўлиши назарда тутилади. Комиссия биринчи галда қуйидаги: товарларнинг халқаро олди-сотдиси, халқаро ҳисоб-китоблар, тижорат арбитражи каби мавзуларга эътибор берди. Тайёрланган лойиҳалар асосида қуйидаги конвенциялар қабул қилинди: Товарларнинг халқаро олди-сотди шартномалари тўғрисидаги БМТнинг Конвенцияси; товарларнинг халқаро олди-сотдисида даъво муддатлари тўғрисидаги Конвенция; юкларни денгиз орқали ташиш бўйича БМТнинг Конвенцияси; ЮНСИТРАЛнинг Арбитраж регламенти, ЮНСИТРАЛнинг (Примирительный) Яраштириш регламенти ва бошқалар. 1985 йилда халқаро савдо арбитражи тўғрисида қонун, 1988 йилда халқаро ўтказма (переводный) ва халқаро оддий вексел тўғрисида Конвенция қабул қилинди.

Халқаро хусусий ҳуқуқ соҳасига тааллуқли конвенцияларни тайёрлашда халқаро хусусий ҳуқуқ бўйича фаолият кўрсатувчи Гаага конференцияси ҳам шуғулланади. Ушбу конференциянинг биринчи сессияси таниқли Голландиялик юрист Т.М. Ассера ташаббуси билан Нидерландия ҳукумати томонидан 1893 йилда Гаагада ўтказилган эди. Унинг навбатдан ташқари ўтказилган иккинчи сессиясида халқаро хусусий ҳуқуқ масалаларига оид бирнеча лойиҳалар қабул қилинди. 1951 йилда Гаага конференциясининг доимий ҳуқуқий мақоми қабул қилинган ва у 1955 йилдан бошлаб амалга киритилди. Конференция сессияси умумий қоидага биноан тўрт йилда бир марта ўтказиладиган бўлди. Сессияларни ўтказишга тайёргарлик кўриш ҳукумат томонидан тузилган махсус комиссия, Конференциянинг доимий бюроси томонидан амалга оширилади. 1950 йиллардан бошлаб Конференция томонидан қабул қилинган кўзга кўринарли конвенциялар қуйидагилардан иборат: Фуқаролик процессуал масалалари бўйича 1954 йилдаги Конвенция; Фуқаролик ва савдо ишлари бўйича чет элда суд ва суддан ташқари берилган ҳужжатлар тўғрисидаги 1965 йилдаги Конвенция; Фуқаролик ва савдо ишлари бўйича чет элда исботловчи далиллар тўплаш тўғрисида 1970 йилдаги Конвенция; Адолатли суд процессида чет элда қатнашишни асослантириш тўғрисидаги 1980 йилдаги Конвенция ва бошқалар.

Америка қитъаси мамлакатлари 1975 йилдан бошлаб ҳар уч йилда халқаро хусусий ҳуқуққа бағишланган конференциялар ўтказиб туради. 1975 йилда Панамада биринчи конференцияда олтита конвенция, 1979 йилда Монтевидеода иккинчи конференцияда халқаро хусусий ҳуқуқнинг турли масалалари бўйича етти конвенция қабул қилинди. 1984 йили Ла-Паседаги конференцияда қуйидаги тўртта конвенция қабул қилинди: халқаро хусусий ҳуқуқ бўйича юридик шахсларнинг ҳуқуқ ва муомала лаёқати; вояга етмаганларни фарзандликка олиш бўйича коллизия нормалар; чет эл суд қарорларининг юридик аҳамияти ва уларнинг қўлланиш доираси; чет элда исботловчи далиллар тўплаш тўғрисида Америка давлатлари ўртасидаги конвенцияга киритиладиган қўшимча протокол. 1989 йилда Монтевидеодаги конференцияда қуйидаги учта: шахсларни моддий таъминлаш мажбурияти тўғрисида; вояга етмаганларни бошқа мамлакатлардан қайтариб олиш тўғрисида; юкларни автотранспортда халқаро ташиш тўғрисида

конвенциялар қабул қилинди.

1962 йилда Либревилда саноат мулки бўйича Африка-Малагасий бошқармаси ташкил қилиш бўйича битим имзоланди. Битимда ихтироларни, товар белгиларини ва саноат намуналарини рўйхатдан ўтказиш учун ягона нормаларни жорий қилиш назарда тутилди. Ушбу келишув қайтадан кўриб чиқилди ва унга 1977 йил кўшимчалар киритилди. Шунга ўхшаш битимлар 1978 йили бошқа Африка давлатлари ўртасида ҳам тузилди. Ҳуқуқий ёрдам ва исботловчи далиллар бўйича иккитомонлама битимлар тузиш учун Афро-Осиё ҳуқуқий маслаҳат қўмитаси битимнинг Намунавий нусхасини қабул қилди.

Халқаро хусусий ҳуқуқ соҳасидаги минтақавий аҳамиятга эга бўлган конвенциялар ичида Бустаманте кодекси алоҳида ўрин эгаллайди. Ушбу кодекс уни тузган таниқли Куба юристи исми билан аталади. 437 моддадан иборат бўлган ушбу кодекс халқаро хусусий ҳуқуқ масалалари бўйича ҳар томонлама мукамал ишланган халқаро шартнома ҳисобланади. Кодекс 1928 йилда VI Панамерика конференциясида қабул қилинди, 15 та Марказий ва Жанубий Америка мамлакатлари томонидан ратификация қилинди.

7-§. Ички қонунчилик ва суд ҳамда арбитраж амалиёти

Юқорида кўрсатилганидек, халқаро хусусий ҳуқуқ манбалари халқаро битимлар, шартномалар, конвенциялар ва бошқа умум эътироф этилган ҳуқуқий ҳужжатлар билан бир қаторда давлат ички қонун ҳужжатларидан ҳам ташкил топади. Буларга тавсиф беришдан олдин Ўзбекистон Республикасида хусусий ҳуқуқ қонунчилиги мавқеи билан боғлиқ қуйидаги масалаларга эътибор бериш лозим:

-Ўзбекистон қонунчилигида бошқа давлатларда, масалан, Австрия, Венгрия, Польша, Руминия, Чехия, Словакия, Швейцарияда бўлгани каби халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисида қонун қабул қилинмаган. Чет эл элементлари билан мураккаблашган муносабатларни Ўз.Р. Фуқаролик кодексининг VI бўлимида мужассам топган коллизия нормалар билан тартибга солиш назарда тутилади.

-халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги қонунчиликнинг бошқа йўналишларида муайян ҳуқуқий бўшлиқ мавжуд. Масалан, Ўзбекистонда ги чет эл фуқароларининг ҳуқуқий мақоми тўғрисида, шунингдек давлат ва унинг мулкнинг иммунитет (дахлсизлиги) тўғрисида қонунлар қабул қилинмаган.

-меҳнат муносабатларини тартибга солиш бўйича халқаро хусусий ҳуқуқ нормаларини такомиллаштириш долзарб масала бўлиб қолмоқда.

Халқаро хусусий ҳуқуқ нормаларига оид қоидалар қуйидаги ички давлат қонунларида акс эттирилган:

1.Ўзбекистон Республикасининг Бош қонуни – Конституциянинг қатор қоидалари халқаро хусусий ҳуқуқ нормаларига тааллуқли. Масалан, умум эътироф этилган халқаро тамойиллар ва ҳуқуқ нормаларини, инсон ҳуқуқларига оид халқаро ҳуқуқ нормаларини ва уларнинг устуңлигини тан олиш, шунингдек уларга амал қилиш тўғрисидаги муҳим аҳамиятга эга бўлган қоидалар юқорида таъкидланганидек Конституциянинг тегишли моддаларида ўз аксини топган.

2.Чет эл элементлари билан мураккаблашган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларга нисбатан қўлланиши лозим бўлган ҳуқуқ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси ва бошқа ички давлат қонунлари билан белгиланади. Фуқаролик кодексида умумий ва махсус масалалар бўйича ҳам халқаро хусусий ҳуқуқ нормалари жой олади.

Масалан: чет эл элементи билан мураккаблашган муносабатларга нисбатан қўлланадиган ҳуқуқни танлаш (ФКнинг 1158-моддаси); юридик тушунчаларга ҳуқуқий баҳо бериш (ФКнинг 1159-моддаси); чет эл ҳуқуқи нормаларининг

мазмунини белгилаш (ФКнинг 1160-моддаси); қарши томон ва учинчи мамлакат ҳуқуқига ҳавола қилиш (ФКнинг 1161-моддаси); қонунни четлаб ўтиш оқибатлари (ФКнинг 1162-моддаси); ҳуқуқни ўзаролик асосида қўллаш (ФКнинг 1163-моддаси); ҳуқуқий тизимлари қўп бўлган мамлакатнинг ҳуқуқини қўллаш (ФКнинг 1166-моддаси); жисмоний шахснинг шахсий қонуни (ФКнинг 1168-моддаси); жисмоний шахснинг ҳуқуқ ва муомала лаёқатлари (ФКнинг 1169-моддаси); васийлик ва ҳомийлик (ФКнинг 1174-моддаси), юридик шахснинг қонуни (ФКнинг 1175-моддаси); юридик шахснинг ҳуқуқ лаёқати (ФКнинг 1176-моддаси); Ўзбекистон Республикасида чет эл юридик шахслари фаолиятининг миллий тартиби (ФКнинг 1177-моддаси); чет эл элементи билан фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда давлатнинг иштирок этиши (ФКнинг 1178-моддаси); шахсий номулкий ҳуқуқлар, интеллектуал мулк (ФКнинг 1179-1178-моддалари), битимлар, вакиллик, даъво муддати (ФКнинг 1181-1183-моддалари); ашёвий ҳуқуқларга нисбатан қўлланадиган ҳуқуқ (ФКнинг 1184-1188-моддалари); шартнома мажбуриятларига нисбатан ҳуқуқни танлаш ва қўллаш (ФКнинг 1189-1192-моддалари); шартномадан ташқари мажбуриятлар (ФКнинг 1193-1196-моддалари), ворислик ҳуқуқи (ФКнинг 1197-1199-моддалари).

Юқорида келтирилган меъёрларда чет эл элементи билан мураккаблашган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларга нисбатан қўлланиши лозим бўлган коллизия нормалар кўзда тутилади. Коллизия нормалар ёрдамида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг турлари, мазмуни, моҳияти ва ушбу муносабатларда қатнашувчи тарафларнинг шахсий қонун ҳуқуқи ва муомила лаёқатлари ҳисобга олинган ҳолда муайян муносабатларга нисбатан у ёки бу давлат, шунингдек умум эътироф этилган халқаро шартнома нормалари танланади ва қўлланади. Муносабатлар юзасидан вужудга келган ҳар бир масалани бевосита коллизия норма ҳал қилмайди, балки у моддий ҳуқуққа, фуқаролик-ҳуқуқий қоидаларга, тегишли қоидаларга ҳавола этиш орқали келиб чиққан масаланинг ечимини топишга ва ҳал этишга ёрдам беради.

3. Халқаро хусусий ҳуқуқ қоидалари 1998 йил 30 апрелда қабул қилинган ва 1 сентябрдан эътиборан амалга киритилган Ўзбекистон Республикасининг Оила кодексига ҳам мавжуд. Кодекснинг VIII бўлимида чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг оилавий муносабатлардаги ҳуқуқ ва мажбуриятлари (Оила кодексининг 234-моддаси), Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида тузилган никоҳларни эътироф этиш (235-модда), Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ёки унинг ташқарисида чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар билан никоҳдан ажратиш (236-моддалар), Ўзбекистон фуқароси бўлган болаларни чет эл фуқаролари томонидан фарзандликка олиш (237-модда), чет эл оила ҳуқуқи нормаларининг мазмунини аниқлаш (238-модда) каби масалаларга оид нормалар мужассам топган.

Халқаро хусусий ҳуқуққа оид қоидалар Оила кодексининг фақат VIII бўлими моддалари билан чекланмайди. Унинг бошқа бўлимлардаги меъёрларида ҳам халқаро хусусий ҳуқуққа тегишли қоидалар мавжуд. Чет эл фуқаролари Ўзбекистон ҳудудида Ўзбекистон фуқаролари фойдаланадиган ҳуқуқ лаёқатига тенг эга бўлганликлари каби (Фуқаролик кодексининг 1169-моддаси) никоҳ лаёқатига ҳам эгадирлар. Никоҳ тузиш тартиби ва уни расмийлаштириш учун белгиланган шартлар (Оила кодексининг 13-17-моддалари) чет элликлар учун ҳам тааллуқлидир. Шунга кўра ана шу моддаларда белгиланган шартлар бузиладиган ва никоҳ тузишга монелик қиладиган (Оила кодексининг 16-моддаси) ҳолатлар бўлса, никоҳни қайд қилишга йўл қўйилмайди.

4. Халқаро хусусий ҳуқуқ муаммоларига тегишли бўлган қоидалар 1992 йил 2 июлда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида"ги Қонунда ҳам назарда тутилади. Бундай қоидалар қаторига қуйидагиларни мисол

қилиб олиш мумкин: бошқа давлат фуқаролари ёки фуқаролиги бўлмаган шахслар билан никоҳдан ўтиш ёки никоҳнинг бекор бўлиши ёхуд бир оила бўлиб яшаш шахснинг фуқаролигини ўзгартириш учун асос бўла олмайди (Қонуннинг 6-моддаси), Ўзбекистон фуқаросининг чет элда яшаши, унинг фуқаролигининг тўхтатилишига олиб келмайди (7-модда), чет элда яшовчи Ўзбекистон фуқаролари Ўзбекистон Республикаси ҳимояси ва ҳомийлигида бўлади (8-модда), Ўзбекистон фуқаросини чет давлатга топширишга йўл қўйилмаслиги (9-модда), Ўзбекистон фуқароси бўлган шахснинг чет давлат фуқаролигига мансублигини тан олинмаслиги (10-модда), Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларида назарда тутилган асослар бўйича Ўзбекистон фуқаролигини олиш (12-модданинг 3-қисми), ота ёки онаси Ўзбекистон фуқароси бўлган ёки фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ёхуд ота-онаси номаълум бўлган болаларнинг фуқаролиги ва шунга ўхшаш бошқа масалаларнинг халқаро хусусий ҳуқуқ соҳасига тегишли жиҳатлари мавжуд.

Фуқаролик – шахснинг ҳуқуқий мақоми сифатида қатор белгиларга эга. У, биринчидан, шахснинг қайси давлат ҳудудида бўлишидан қатъи назар, маълум бир давлатга мансублигини билдиради. Иккинчидан, бу мансублик давлат билан ўша шахс, фуқаро ўртасидаги сиёсий-ҳуқуқий боғлиқликни, алоқани билдиради. Учинчидан, давлат ўз ҳудудида ҳам, унинг ташқарисида ҳам ўз фуқароларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш ва уларга ҳомийлик кўрсатишни кафолатлайди. Фуқароликка оид бундай белгилар давлатнинг ички қонунлари нормалари ва халқаро хусусий ҳуқуқ нормаларининг мазмунида ўз ифодасини топади.

5. Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 30 августда қабул қилинган Фуқаролик процессуал кодексининг V бўлимида мужассам топган моддалар билан чет эл фуқаролари ва ташкилотларининг фуқаролик процессуал ҳуқуқлари (ФПКнинг 386-моддаси), фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг фуқаролик процессуал ҳуқуқлари (ФПКнинг 387-моддаси), чет эл фуқаролари ва ташкилотлари, фуқаролиги бўлмаган шахслар иштирок этаётган низолар, шунингдек лоақал биттаси чет элда яшаб турган тарафлар ўртасидаги низолар бўйича фуқаролик ишлари Ўзбекистон судларининг судловига тааллуқли бўлиши (388-модда), чет давлатларга даъволар (389-модда), чет давлат судларининг судга доир топшириқла рини ижро этиш тартиби ва Ўзбекистон Республикаси судларининг чет давлат судларига топшириқ билан мурожаат қилиши (390-модда), чет давлат суд ва арбитраж органларининг қарорларини ижро этиш (391-модда) ва бошқа халқаро хусусий ҳуқуқ масалаларига тааллуқли қоидалар назарда тутилади.

6. 1997 йил 30 августда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси ҳўжалик процессуал кодексининг V бўлими "чет эл ташкилотлари, халқаро ташкилотлар ва тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган чет эллик фуқаролар, фуқаролиги бўлмаган шахслар иштирокидаги ишларни юритиш" масалаларига бағишланади. Ушбу бўлимда чет эллик шахсларнинг процессуал ҳуқуқлари (221-модда), ушбу шахслар иштирокидаги суд ишларини юритиш (222-модда), чет эллик шахслар иштирокидаги ишлар бўйича Ўзбекистон Республикаси ҳўжалик судларининг ваколатлари (223-модда), судлов иммунитет (224-модда), чет давлат суди томонидан айтилган бир шахслар ўртасида, айтилган бир предмет тўғрисида ва айтилган бир асослар бўйича низолар юзасидан ишларни кўришнинг процессуал оқибатлари (225-модда), суд топшириқларини ижро этиш (226-модда) ва бошқа чет эл давлатларнинг жисмоний ва юридик шахслари фаолиятига тааллуқли қоидалар назарда тутилади.

7. Ички давлат қонунлари ичида Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 29 декабрда қабул қилинган Нотариат тўғрисидаги Қонуни алоҳида ўрин эгаллайди. Унда назарда тутилган ва чет эллик шахслар масалалари бўйича нотариал ҳаракатларни амалга оширишни тартибга солишга бағишланган қоидаларнинг халқаро хусусий ҳуқуқ соҳасига тааллуқли томонлари мавжуд. Қонунда чет эл ҳуқуқи

нормаларининг қўлланишига алоҳида эътибор берилади (88-модда). Чет эл ҳуқуқи нормаларини қўллашда нотариус Ўзбекистон қонунларига ва халқаро шартномаларга амал қилади. Нотариус чет эл фуқаросига тегишли бўлган мол-мулкни қўриқлаш ва меросга бўлган ҳуқуқ ҳақида гувоҳномалар бериш билан боғлиқ ҳаракатларни Ўзбекистон қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширади (89-модда). Нотариус халқаро шартномалар талабларига мувофиқ тузилган ҳужжатларни қабул қилиб олади, шунингдек уларга бошқа давлатларнинг қонун ҳужжатларида назарда тутилган шаклда тасдиқловчи устхатлар (апостил) ёзиш ҳуқуқига эга (91-модда). Тегишли ҳужжатларни тасдиқлашда, расмийлаштиришда нотариус бошқа давлатлар адлия органлари билан ўзаро муносабатларда бўлиши мумкин (92-модда). Ушбу келтирилган мисоллардан маълум бўлишича, Нотариат тўғрисидаги қонун ички давлат қонуни сифатида чет эллик шахсларга нисбатан бевосита қўлланилади.

8.Халқаро хусусий ҳуқуқ соҳасига тааллуқли бўлган айрим қоидалар Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 7 майда қабул қилинган Ҳаво кодексида ҳам мужассам топган. Кодексининг 1-моддасида Республиканинг қуруқликдаги ерлари ва сув ҳавзалари устидаги самовий ҳудудига Ўзбекистон тўла ва танҳо эгалик қилади дейилиши хорижий ҳаво кемаларининг Ўзбекистоннинг самовий ҳудудидан фойдаланишда халқаро шартномаларда ва Ўзбекистоннинг қонун ҳужжатларида ўрнатилган қоидаларига амал қилишга чақиради. Кодексининг тегишли моддаларида ҳаво кемаларининг халқаро парвозлари, Ўзбекистон самовий ҳудудидаги парвозлар, парвозларни амалга ошириш қоидалари, ҳаво кемаларининг халқаро парвозлари учун мўлжалланган аэродромлар ва ҳаво йўллари, ҳаво кемаларининг халқаро парвозларни бажаришлари учун қўлланиладиган паспорт, божхона талаблари ва бошқа қоидалар назарда тутилади.

9.Ички давлатнинг халқаро хусусий ҳуқуқ манбаи сифатида Ўзбекистоннинг 1995 йил 22 декабрда қабул қилинган халқаро шартномалари тўғрисидаги Қонун муҳим аҳамият касб этади. Ушбу Қонун асосида Ўзбекистоннинг халқаро шартномаларни тузиш, бажариш, тўхтатиш, тўхтатиб туриш ва денонсация қилиш тартиби белгиланади. Ушбу Қонун ва Ўзбекистоннинг бошқа шартномалари ва битимларидан келиб чиқадиган мажбуриятларга асосланган ҳолда 1996 йил 26 декабрда "Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсий фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида" Қонун қабул қилинди. Қонуннинг 5-моддасига мувофиқ Ўзбекистон мамлакатининг барқарорлигини, собитқадам ривожланиши ва миллий хавфсизлигини таъминлаш имконини берадиган, Ўзбекистоннинг жаҳон ҳўжалик алоқаларига ахборот, технология ва коммуникация жихатидан кириб боришига қўмаклашадиган давлатлараро тузилмаларга, шу жумладан иқтисодий тузилмаларга устувор аҳамият беради.

10.Ўзбекистоннинг ички давлат қонун ҳужжатлари билан тартибга солинадиган чет эл элементи билан мураккаблашган фуқаролик муносабатларининг доираси кенг. Улар мазмуни жихатдан турлича, масалан, иқтисодий, маданий-маърифий, ҳуқуқий ва ҳ.к. аҳамиятларга эга. Шунга кўра булар тўғрисидаги Ўзбекистоннинг қонунлари ҳам турлича номланади, масалан "Мулкчилик тўғрисида", "Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида", "Банклар ва банк фаолияти тўғрисида", "Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолотлари тўғрисида", "Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида", "Чет эл инвестициялари тўғрисида", "Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида", "Хўжалик ширкатлари тўғрисида", "Маъсулияти чекланган ва қўшимча маъсулиятли жамиятлар тўғрисида", "Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида", "Чет эллик инвесторлар фаолиятининг кафолотлари тўғрисида", "Ахборот олиш кафолотлари ва эркинлиги тўғрисидаги", "Суғурта тўғрисидаги", "Валютани тартибга солиш тўғрисидаги", "Ер кодекси",

"Лизинг тўғрисидаги", "Товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат тўғрисидаги", "Ўзбекистоннинг давлат чегараси тўғрисида", "Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида", "Хориждан маблағ жалб қилиш тўғрисида", "Темир йўл транспорти тўғрисида", "Автомобил транспорти тўғрисида" ва ҳ.к.

11.Қатор давлатларда халқаро хусусий ҳуқуқ нормалари алоҳида қонунларда мужассам топган. Шунинг билан бирга махсус халқаро хусусий ҳуқуқ нормаларидан ташкил топган Кодексга эга бўлган давлатлар ҳам бор. Бундай кодекс Австрияда (1978 йил), Венгрияда (1979 йил), Польшада (1965 йил), Туркияда (1982 йил), Руминияда (1992 йил), ГФРда (1986 йил), Швейцарияда (1987 йил), Лихтенштейнда (1997 йил) қабул қилинган. 1995 йил сентябрда Италиянинг халқаро хусусий ҳуқуқ ислоҳоти тўғрисидаги Қонуни амалга киритилди. 1982 йил Югославияда қабул қилинган маълум ҳуқуқий муносабатларда қонун ва чет эл ҳуқуқи нормалари ўртасидаги коллизияларни ҳал қилиш тўғрисидаги Қонун ҳозирги кунда Сербияда, Словенияда, Хорватияда, Черногорияда ҳаракат қилмоқда, АҚШнинг Луизиана штатида 1991 й. қабул қилинган халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги Қонуни мазкур штатнинг Фуқаролик кодекси таркибига киритилди. Канаданинг Квебек провинцияси Фуқаролик кодексининг ўнинчи китоби халқаро хусусий ҳуқуқ масалаларига бағишланади.

Россия, Украина, Белорусия, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон, Ўзбекистон, Испания, Португалия, Жазоир, Миср, Ироқ, Перу, Вьетнам, Мўғулистон ва бошқа қатор давлатларнинг Фуқаролик кодексларида халқаро хусусий ҳуқуқнинг коллизия нормалари мужассам топган.

Халқаро хусусий ҳуқуқ нормалари махсус ушбу соҳага бағишланган Кодекс ёки Қонун, шунингдек Фуқаролик кодекслардан ташқари бошқа қонун ҳужжатларида ҳам мавжуд. Бундай қонун ҳужжатлари қаторига Хитойнинг 1986 йилдаги фуқаролик ҳуқуқининг Умумий қоидалари, 1985 йилдаги халқаро ҳўжалик ҳуқуқлари тўғрисидаги Қонуни киради. Қонун Хитой ва чет эл ташкилотлари ўртасида барча чет эл иқтисодий, олди-сотди муносабатлари бўйича тузиладиган шартномаларга нисбатан қўлланилади. Ушбу Қонунни чет эл элементлари билан мураккаблашган фуқаролик ҳуқуқий муносабатларга бевосита қўлланидиган меъёрлардан иборат деб айтиш мумкин. Қонуннинг қўп нормалари диспозитив характерга эга.

АҚШ ва Англияда халқаро хусусий ҳуқуқ кодификация қилинмаган. Англияда хусусий ҳуқуқ бўйича Дайси курси кенг доирада тан олинган, АҚШда Америка ҳуқуқ институти томонидан тайёрланган конфликтлар тўғрисидаги қонунлар Тўплами ҳаракат қилади. Унинг биринчи тўплами 1834 йилда, иккинчиси – 1971 йилда нашр этилган. Халқаро хусусий ҳуқуқ нормалари АҚШнинг Бирхилдаги савдо кодексида ҳам мавжуд. Ушбу кодексда қонунни макон ва замон бўйича қўллаш ҳақида қоидалар мавжуд. Чет эл суверенига тааллуқли масалалар АҚШнинг 1976 йилдаги чет эл давлатларининг имунитети тўғрисидаги Қонуни билан ҳал қилинади.

Англияда коллизия муаммоларга тегишли статус ҳуқуқининг қўлланиш доирасини кенгайтиши унинг маълум даражада Европа ҳамдўстлиги ва Гаага конвенцияларига аъзо бўлиши билан изоҳланади.

Чехияда 1963 йилда Чехо-Словакияда қабул қилинган халқаро хусусий ҳуқуқ ва процесс ҳуқуқи ҳақидаги Қонун ҳозир ҳам ҳаракатда. Францияда халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги қонуннинг лойиҳаси 1959 йилда тайёрланган эди. 1969 йили унинг асосида янги лойиҳа тайёрланди. Лойиҳа суд амалиётида қўлланиб келинган тамойилларга асосланади ва шунинг билан бирга халқаро хусусий ҳуқуқ соҳасига тааллуқли бўлган нормаларни суд амалиётида шакллантириш учун ҳам кенг имконият беради.

Германия фуқаролик қонунлар тўпламини амалга киргазиш тўғрисидаги

қонунида маълум даражада коллизия нормалар мавжуд эди. Лекин ушбу нормалар, айниқса мажбурият ҳуқуқи соҳаси бўйича етарли даражада эмасди. 1986 йилнинг 1 сентябридан бошлаб халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисида қонун амалга киритилди ва шу туфайли Германиянинг фуқаролик қонунлар тўпламидаги Кириш Қонуннинг тегишли моддалари ўрнига бошқа меъёрлар ёки уларга ўзгартириш ва қўшимчалар киритилди. Ушбу Қонунда оила ҳуқуқи соҳасида судда кўрилиши учун тегишли бўлган тартибни белгиловчи нормалар ҳам назарда тутилган. Шунингдек унга шартнома мажбуриятига нисбатан қўлланадиган ҳуқуқ тўғрисидаги 1980 йил Рим конвенциясида белгиланган тартиб киритилган. Натижада битимларнинг шакли, никоҳ тузиш ва уни бекор қилиш бўйича, болалар ҳуқуқи, ҳомийлик ва васийлик, мерос ҳуқуқи, мажбурият ва меҳнат ҳуқуқи ва процессуал масалалар бўйича қўлланиши керак бўлган коллизия нормаларнинг тизими ўрнатилди. Японияда ҳам коллизия нормалар ўз ҳуқуқий асосларига эга. Халқаро хусусий ҳуқуқ соҳасидаги қоидалар 1989 йилда қабул қилинган ва 1990 йилнинг 1 январидан амалга киритилган қонунда назарда тутилди.

8-§. Одатлар

Муайян халқаро оммавий ёки хусусий муносабатларни тартибга солиш учун тегишли ҳуқуқий нормалар бўлмаган тақдирда, уларга нисбатан одат бўлиб қолган қоидалар қўлланади. Бундай қўллаш умум эътироф этилган халқаро ҳуқуқ манбаларида назарда тутилган нормаларга, қоидаларга, халқаро шартномаларга зид бўлмаслиги талаб қилинади.

Халқаро хусусий муносабатларни тартибга солишда одатлардан фойдаланиш учун улар кундалик халқаро таркиб топган, кенг миқёсда азалдан ва доимо қўлланиб келинган, халқаро жамоатчилик томонидан тан олинган, лекин қонунда назарда тутилмаган бўлиши керак. Бундай одатлар назарий жиҳатдан, шунингдек амалиётда ҳам халқаро хусусий ҳуқуқнинг манбаи сифатида халқаро миқёсда эътироф этилади.

Давлатларнинг мустақиллик ва тенг ҳуқуқлик тамойилларига асосланган одатлар барча мамлакатлар учун мажбурий ҳисобланади. Бошқа масалалар, хусусий аҳамиятга эга бўлган одатлар фақат уларни бирон-бир шаклда тан олган давлатлар учун мажбурий бўлиши мумкин.

Халқаро-ҳуқуқий одатлардан ташқари савдо одатлари ҳам мавжуд, улардан мамлакатлар томонидан халқаро савдо ва айниқса денгиз орқали савдо соҳаларида кенг миқёсда фойдаланилади. Халқаро тижорат арбитраж судларида содир бўлган низоларни ҳал қилишда мавжуд савдо одатлари ҳисобга олинади.

Халқаро савдо амалиётида қабул қилинган одатлар арбитраж суди томонидан қуйидаги ҳолатларда қўлланилади: агар бундай қўллаш шартномада кўрсатилиб, низо ушбу шартнома юзасидан вужудга келган бўлса; агар тегишли низоли ҳуқуқий муносабатга нисбатан одатни қўллаш ҳақида бевосита ҳуқуқ нормасида назарда тутилган бўлса; агар одат қоидаларини қўллаш низо тарафлари бўлган давлатлар томонидан тузилган халқаро шартномаларга асосланган бўлса, шунингдек, агар одат қоидаларини қўллаш ҳуқуқий норма ёки шартномада ҳам кўрсатилмаган бўлиб, низоли муносабатнинг вужудга келиш шароити ва унинг хусусиятларига кўра одат қоидаларини қўллаш низоли тарафлар учун мақсадга мувофиқ ва халқаро муносабатларда инкор қилинмаган бўлса.

Халқаро одатнинг табиати Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Халқаро Судининг Статуси, яъни мақомининг 38-моддасида ўз ифодасини топади. БМТ Уставининг ажралмас қисми бўлган ушбу ҳужжатда халқаро одат амалиётда синовдан ўтган ва ҳуқуқ нормаси сифатида умум эътироф этилган қоида сифатида тавсифланади.

Давлатлар ўртасида мазмуни ва шакли жihatдан бир хил бўлган муносабатнинг кўп йиллар давомида доимо такрорланиб туриши натижасида одатга айланган ҳаракатлар, шартлар юзага келиб чиқиши ва уларга риоя қилиш ҳам анъанага айланиб қолади.

Халқаро хусусий ҳуқуқ манбаи ҳисобланган одатлар кўпроқ моддий-ҳуқуқий характерга эга. Л.А.Лунц Халқаро хусусий ҳуқуқ соҳасига маълум бўлган одатларнинг мазмунини талқин қилар экан, қонунлар коллизияси жуда ҳам кам масалалар бўйича халқаро хусусий ҳуқуқ манбаи ҳисобланган одатларга асосланиши, Коллизион ҳуқуқда баъзи истиснолардан ташқари, халқаро одатнинг аҳамияти бевосита давлатнинг суверенитети билан боғлиқ нормалар билан чекланиши ҳақида таъкидлаб ўтади.

Савдо соҳасидаги одатларнинг ташкил топишида тадбиркор хатти-ҳаракати, уларнинг ёзилмаган қоидаларга амал қилиш учун билдирган хоҳиш ва ҳаракатлари биринчи ўринда туради. Одат қоидаларини вужудга келтиришда давлат томонидан тан олинган ва тасдиқланган суд, арбитраж амалиёти, шунингдек одат нормаларини норасмий равишда кодификация қилувчи халқаро нодавлат ташкилотларининг фаол ҳаракатлари муҳим аҳамият касб этади. Улар томонидан тайёрланган ва ихтиёрий аҳамиятга эга бўлган қоидалар тўплами, агар уларга шартномада ҳавола қилинган бўлса, тарафлар томонидан қўлланилади.

Халқаро савдо соҳасида кўпроқ обрўга эга бўлган кодификациялар қаторига Париждаги Халқаро савдо палатаси (ХСП) томонидан тайёрланган савдо атамаларини шарҳлашнинг халқаро қоидалари – ИНКОТЕРМС киради. 2000 йилнинг 1 январидан бошлаб 2000 йил ИНКОТЕРМСи ҳаракат қилади.

Халқаро савдо палатаси томонидан ҳужжатли аккредитивлар учун бирлаштирилган қоида ва одатлар ва инкассо бўйича бирхиллаш тирилган қоидалар тайёрланган. Булардан фарқли ўлароқ ХСПнинг 1978 йилдаги шартномалар қафолатлари бўйича бирхиллаштирилган қоидаларда мижознинг биринчи талаби билан банкнинг қафолатла ри киритилган эди. Шунинг учун 1992 йилда ХСПси томонидан биринчи талаб бўйича қафолат учун бирхиллаштирилган қоидалар қабул қилинди.

Юқорида келтирилган ХСП томонидан тайёрланган қоидалар ва шунингдек 1994 йилда Халқаро денгиз комитети томонидан тайёрланган умумий авария бўйича Йорк-Антверпен қоидаларининг ҳуқуқий аҳамиятига баҳо берилиши билан, уларнинг нодавлат даражасида амалга ошириладиган халқаро савдо одатлари сифатида қабул қилиниши кераклиги кўзда тутилади. Товарларни халқаро олди-сотди соҳасида одат қоидаларига ҳавола қилиш товарларни халқаро олди-соттиси тўғрисидаги БМТ 1980 й. Конвенциясининг 9-моддасига асосланади. Ушбу моддага мувофиқ, тарафлар ўзлари шунга келишган ва амалиётда улар ўзаро муносабатларида қўлланиб келинган ҳар қандай одат билан боғлиқдирлар (демак риоя қилишга мажбурдирлар).

Савдо одатларини қўллаш ҳақида чет эл савдо арбитражи тўғрисидаги 1961 йилдаги Европа Конвенциясида, ЮНСИТРАЛ Арбитраж регламенти, БМТнинг ЕЭК (Европа иқтисодий комиссияси) Арбитраж регламенти қоидаларида ҳам назарда тутилади.

"Халқаро тижорат арбитражи тўғрисида"ги Россия Федерацияси Қонуни 28-моддасининг 3-қисмига мувофиқ (третейский) холислар суд қарорини барча ҳолларда шартнома шартларига мувофиқ ва муайян битимга тўғри келадиган савдо одатларини ҳисобга олган ҳолда қабул қилади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси ички давлат қонуни сифатида халқаро хусусий ҳуқуқ манбаи ҳисобланади. Шундай экан унинг 6-моддасида "Иш муомаласи одатлари. Маҳаллий одат ва анъаналар" тўғрисида назарда тутилган

қоидалар чет эл элементлари билан мураккаблашган фуқаролик ҳуқуқий муносабатларга, яъни халқаро хусусий муносабатларга тааллуқлидир. Ушбу моддага мувофиқ тадбиркорлик фаолиятининг бирон-бир соҳасига мос келган ва кенг қўлланиладиган, қонун ҳужжатларида назарда тутилмаган ҳуқ-атвор қоидаси, бирон бир ҳужжатда ёзилганлиги ёки ёзилмаганлигидан қатъи назар, иш муомаласи одати деб ҳисобланади. Демак одат бу кенг қўламда такрор қўлланиб келган, жамоатчилик, шунингдек халқаро муносабатларнинг маълум турлари, чунончи, тадбиркорлик фаолияти соҳасида унинг иштирокчилари томонидан тан олиниши расм-русум бўлиб қолган ҳуқ-атвор қоидаларидан иборат. Шундай экан, бир давлат ҳудудида ёки халқаро миқёсда маълум шахслар ўртасида ўзаро келишилган ҳолда алоҳида ўрнатилган ва уларнинг манфаатлари учун мақсадга мувофиқ деб ҳисобланган ва қабул қилинган тартибни иш муомаласи одатлари деб бўлмайди. Бундай шахсий муносабатларда ўрнатилган тартиб мазмун жиҳатдан қандайлигидан қатъи назар, қўпчилиكنинг манфаатлари учун жавоб берадиган ва одат сифатида эътироф этиладиган умумий қоидадан фарқ қилади. Бинобарин одат тушунчаси кенг маънода талқин қилиниши лозим.

Иш муомаласи одатлари ёки маҳаллий урф-одат ёзма шаклда ифодаланган бўлиши шарт эмас. Лекин тадбиркорлик соҳасида бундай ҳужжатлар йўқ ҳам эмас. Масалан, Ўзбекистон Савдо палатаси томонидан иш муомаласи одатлари ўрганилади ва манфаатдор шахсларга маълум қилиш учун нашр этилади. Шартномаларнинг намунавий шартлари эълон қилинишини ҳам ёзма шаклдаги иш муомаласи одатларидан иборат деб ҳисоблаш мумкин (ФКнинг 359-моддаси).

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг кўпгина моддаларида кўрсатилганидек, агар тарафларнинг муносабатлари қонун нормалари ва шартномада белгиланган бўлмаса, иш муомаласи одатларини қўллаш назарда тутилади (236, 238, 243, 246 ва бошқа моддалар), шартноманинг шартларини шарҳлашда ҳам иш муомаласи одатлари эътиборга олинади (363-модда). ФКнинг 354-моддаси 7-қисмида назарда тутилган қоидага биноан, агар шартнома шартлари тарафлар ўртасидаги келишув ёки диспозитив норма билан белгилаб қўйилган бўлмаса, тегишли шартлар қўлланиши мумкин бўлган иш муомаласи одатлари билан белгиланади. Демак, Ўзбекистон Республикасида халқаро хусусий ҳуқуқнинг манбалари сифатида халқаро шартномалар, ички давлат қонунлари ва халқаро одат тан олинади. Бизда суд ва арбитраж практикаси, шунингдек илмий таълимот (доктрина) халқаро хусусий ҳуқуқнинг манбаи деб ҳисобланмайди.

9. Коллизион ҳуқуқ унификацияси ҳамда тартибга солишнинг коллизион ва моддий-ҳуқуқий усуллари

Чет эл элементлари билан мураккаблашган мулкӣ ва шахсий муносабатларга нисбатан қўлланиши лозим бўлган ҳуқуқ нормаларининг моҳиятини талқин қилиш ва уларнинг қўлланиши хусусиятла рини аниқлаш катта аҳамиятга эга. Давлатлар, жисмоний ва юридик шахслар ўртасидаги алоқаларнинг сўнгги йилларда нӣҳоятда кенг миқёсда авж олиши ушбу алоқаларнинг ҳуқуқий қоидаларини ўрганишни асосий вазифалардан бири қилиб қўймоқда.

Ўзбекистон Республикаси билан яқиндан амалий алоқа ўрнатмоқчи бўлган давлатлар ва юридик шахсларнинг сони йилдан йилга тобора ошиб бормоқда, Ўзбекистон ҳудудига ташриф буюрувчи жисмоний шахсларнинг сони ҳам борган сари кўпаймоқда. Халқаро алоқаларнинг кенгайиши натижасида суд, арбитраж, нотариат, фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этувчи ва бошқа давлат органлари ўз фаолиятларида халқаро хусусий ҳуқуқнинг мураккаб муаммоларига дуч келмоқдалар, коллизион нормалар ва уларни қўллаш билан боғлиқ қоидалар

шундай мураккаб ва муҳим муаммолардан ҳисобланади.

Коллизия – лотинча тўқнашувчи иш деган маънони беради. Лекин ушбу атама шартли характерга эга. Аслида қонунлар коллизияси, яъни улар ўртасида қўлланиши зарур бўлган қонидани танлаш ҳақида гап юритилади. Суд ёки бошқа орган томонидан турли давлатлар қонунларини ўрганиш, изоҳлаш ва қиёслаш йўли билан чет эл элементи билан мураккаблашган муносабатга нисбатан тегишли ҳуқуқ нормасини қўллаш тўғрисидаги масаланинг ҳал қилиниши, халқаро мулкӣ ва шахсий муносабатларни тўғри тартибга солиш учун муҳим аҳамиятга эга. Коллизион муаммо – у ёки бу ҳуқуқий муносабатга нисбатан қўллаш учун тегишли бўлган ҳуқуқни танлаш муаммосидан иборат. Коллизион нормалар бошқа ҳуқуқ соҳалари нормаларига нисбатан иккинчи даражали аҳамиятга эга бўлиши мумкин. Лекин улар халқаро хусусий ҳуқуқнинг мазмунини ташкил қилади ва моддий-ҳуқуқ соҳаларидаги тўқнашувларни бартараф қилишда асосий вазифани бажаради.

Коллизион норма муайян муносабатга нисбатан қайси давлатнинг ҳуқуқи қўлланиши мумкинлигини кўрсатиб туради. Коллизион норманинг бошқа ҳуқуқ соҳалари нормаларидан асосий фарқи шундан иборатки, унинг воситасида қўлланиши учун керак бўлган ҳуқуқни кўрсатиш йўли билан коллизион муаммо бартараф қилинади. Масалан, Франциянинг қонуни бўйича 18 ёшга тўлган қиз ота-онасининг розилигисиз никоҳдан ўтиш ҳуқуқига эга эмас, Ўзбекистон қонуни бўйича 18 ёшга тўлган эркак ёки 17 ёшга тўлган аёл ихтиёрий равишда никоҳ тузишлари мумкин. Чет эл фуқароси билан Ўзбекистон фуқароси ўртасида тузиладиган никоҳнинг шартлари Ўзбекистон қонунлари билан белгиланади. Агар Ўзбекистонга ташриф буюрган француз қиз Ўзбекистон йигити билан ота-онасининг розилигисиз никоҳдан ўтган бўлса, бундай никоҳ қандай баҳоланиши керак, яъни у ҳақиқий ёки ҳақиқий эмас, деб топилиши керакми. Ўзбекистон қонуни бўйича ҳақиқий, лекин Франция қонуни бўйича бунинг акси, чунки қиз ота-онасининг розилигни олган эмас. Бундай ҳолатда француз қизини Ўзбекистонда никоҳдан ўтказиш, яъни ушбу никоҳни қайд қилиш учун Франция қонунини қўллаш талаб қилинмайди. Бордию француз қизи ўз ватанига қайтиб борганидан сўнг никоҳдан ажралмоқчи бўлса, бунинг учун Франция қонунига асосан ота-онасининг розилигини олмаганлиги асос бўлиши мумкин. Демак, бундай ҳолатларда коллизион нормани аниқлаш ва унинг ёрдамида тегишли давлат ҳуқуқини қўллаш талаб қилинади. Никоҳ Ўзбекистон ҳудудида тузилгани учун у Ўзбекистон қонунига асосан қайд қилинади, никоҳни бекор қилиш эса Франция қонунига биноан Францияда амалга оширилиши мумкин.

Демак, коллизион норма ўз ҳолича масалани охиригача ҳал қилмайди, у тегишли қоида назарда тутилган қонуннинг моддий нормаларига ҳавола қилади, яъни кўрсатиб беради. Бундай моддий нормалар қонун ости ҳужжатлар эмас, балки фақат коллизион нормаларнинг манбаи ҳисобланувчи қонунларда назарда тутилиши мумкин. Ўзбекистон Республикасида бундай қонунлар қаторига Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Фуқаролик кодекси, Оила кодекси, Меҳнат кодекси, Ҳаво кодекси, Фуқаролик процессуал кодекс ва конституциявий аҳамиятга эга бўлган бошқа қонунлар киради.

Демак, коллизион норма-бу тегишли ҳуқуқий муносабатга нисбатан қайси давлатнинг ҳуқуқини қўллаш кераклигини белгилаб берувчи нормадан иборат. Коллизион норма ҳавола қилувчи, кўрсатиб берувчи норма характерига эга бўлганлиги туфайли, ундан фақат биронта моддий-ҳуқуқий норма, яъни масалани ҳал қилишга қаратилган қонуннинг моддий-ҳуқуқий нормаси билан биргаликда фойдаланиш мумкин. Коллизион норма билан моддий-ҳуқуқий нормалар биргаликда ҳуқуқий муносабатларда қатнашувчилар учун тегишли бўлган хатти-ҳаракат қоидаларини яратади. Халқаро хусусий ҳуқуқ таркибида коллизион ва моддий-ҳуқуқий нормаларни бирлаштириш икки хил метод (усул) ёрдамида, лекин

характери жиҳатдан бир хил бўлган муносабатларни тартибга солади.

Халқаро хусусий ҳуқуқнинг таркибига халқаро битимлар нормалари билан биргаликда чет эл элементи билан мураккаблашган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш учун махсус қабул қилинган ички давлат қонунларининг нормалари ҳам киради. Бундай ҳуқуқ нормалари қаторига, масалан: а) ташқи иқтисодий муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқий нормалар; б) чет эл инвесторлари иштирокида биргаликда ташкил қилинган корхоналарнинг ҳуқуқий мақомини белгиловчи нормалар; в) чет эл инвестицияси бўйича ўрнатилган тартиб ва Ўзбекистон корхоналарининг чет эл инвестицияси билан биргаликда фаолиятини белгиловчи нормалар киради.

Юқорида келтирилган ва шунга ўхшаш бошқа ҳуқуқий нормаларда чет эл элементи билан боғлиқ муносабатлар иштирокчиларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини бевосита белгилашга қаратилган кўрсатмалар мавжуд.

Ўзбекистон Республикасининг халқаро жамоатчиликда мустақил ҳуқуқ субъекти сифатида тан олинishi туфайли халқаро шартномалар, битимлардаги моддий-ҳуқуқий нормаларнинг қўлами унинг ички давлат қонунларида йилдан йилга ортиб бормоқда. Бундай нормаларга нисбатан адабиётларда бевосита нормалар ("прямые нормы"), бевосита тартибга солиш методи ("прямой метод регулирования") деган атамалар ишлатилади. Ушбу атамалар асосан "коллизия норма", "коллизия метод" деган атамаларга қарама-қарши солиштириш мақсадида қўлланилмоқда. Бевосита тадбиқ қилинадиган нормаларнинг аҳамияти жуда ҳам муҳим, чунки улар туфайли халқаро шартномаларда қатнашувчи тарафлар учун ягона қоида ўрнатилади ва тегишли аниқ масалалар бир хил тартибда ҳал қилинади. Лекин коллизия нормаларнинг ролини инкор қилиб бўлмайди. Чунки ҳар бир давлатнинг қонунларида ушбу давлатнинг ижтимоий ва иқтисодий шароитининг ривожланиш даражаси, жамият тизимида ва уни бошқаришда демократик шакллариининг таркиб топиши, халқнинг урф-одати, менталитети ва ижтимоий ҳаётнинг бошқа қирралари ўз аксини топади. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 17-моддасининг 2-қисмига мувофиқ "Республика давлатнинг, халқнинг олий манфаатлари, фаровонлиги ва хавфсизлигини таъминлаш мақсадида иттифоқлар тузиши, ҳамдўстликларга ва бошқа давлатлараро тузилмаларга кириш ва улардан ажралиб чиқиши мумкин". Ҳар бир давлат ўз манфаатларини кўзлаб халқаро муносабатларда қатнашади, бошқа давлатлар билан турли соҳада алоқалар ўрнатади.

Муайян давлат иқтисодиётини, маданиятини бошқа давлатларни ки билан солиштирилганда айнан ўхшаш бўлмаганидек ва унинг манфаатлари бошқа давлатлар манфаати билан мос келмаганидек, қонунларида ҳам бир хилликни таъминлаш ва буни талаб қилиш мураккаб масалалардан ҳисобланади. Давлатлар ўртасидаги ҳамкорлик ва ҳамдўстлик, жамият ривожланишида тенгликка эришиш асосий мақсад қилиб қўйилишидан қатъи назар, ижтимоий ҳаёт соҳасидаги ва унинг маҳсули бўлган қонунчилик соҳасидаги мавжуд тафовутларни мутлақ бартараф қилиш учун вақт керак. Шундай экан, ҳар бир давлатнинг қонун-қоидаларида ўзига хос хусусиятлар ўз ифодасини топади. Улар ўртасида алоқалар ўрнатиладиган экан уларнинг манфаатлари кўзда тутилган қонун-қоидани инобатга олмасдан бўлмайди. Бундай манфаатларга путур етказмаслик, уларни бир-бирига яқинлаштириш ва умумий манфаатга эришиш мақсадида коллизия нормалар муайян масала бўйича мавжуд бўлган турли давлатлар қонун нормалари ўртасидаги номувофиқликни, тўқнашувни камайтириш ва бартараф қилишда муҳим вазифани бажаради.

10-§. Моддий-ҳуқуқий нормаларнинг тартибга солишдаги ўрни ва роли

Савдо, ишлаб чиқариш, фан-техника, транспорт ва турли давлатлар ташкилотлари, компаниялари, фирмалари ўртасидаги алоқаларни тартибга солиш учун бир хил моддий-ҳуқуқий нормаларни яратишга уриниш фақат давлатларнинг ички қонунларида тафовутларни, зиддиятларни бартараф қилиш заруратидан кўра кўпроқ тобора ривожланиб бораётган турли соҳадаги халқаро муносабатларни тартибга солишда давлатлар ички қонунларининг талабга жавоб бермай қўйганлиги билан изоҳланади.

Моддий-ҳуқуқий нормалар ўз моҳияти жиҳатидан мазмуни бўйича бир хил қоидалардан ташкил топади ва халқаро хусусий муносабатларни тўғридан-тўғри, яъни ушбу муносабатларни бевосита, коллизия нормаларнинг иштирокисиз тартибга солишни таъминлайди. Моддий-ҳуқуқий нормалар ёрдамида давлатлараро мулкӣ, иқтисодӣ муносабатларни тартибга солишда барқарорлик ўрнатилади, турли давлатлар жисмонӣ ва юридик шахсларининг ҳуқуқӣ мақомини белгилашда, улар томонидан йўл қўйилган ҳуқуқбузарлик учун жавобгарликнинг асосларини, доирасини аниқлашда енгиллик туғдиради. Моддий-ҳуқуқий нормаларнинг объектлари мулкӣ, меҳнат ва оилавий муносабатлардан иборат бўлиши мумкин.

Моддий-ҳуқуқий нормаларга хос бўлган қоидаларни бирхиллаштириш халқаро шартномаларда назарда тутилган маълум соҳадаги муносабатларни махсус тартибга солиш учун имконият яратади. Бундай бирхилликни таъминлаш учун маълум масалалар бўйича махсус конвенциялар қабул қилинади. Масалан, 1929 йилда Варшавада имзоланган шартнома бўйича Ҳаво орқали халқаро ташишга тааллуқли айрим қоидаларни бирхиллаштиришга доир Конвенция қабул қилинди. Ушбу Конвенцияга 1955 йил 28 сентябрда Гаагада тузилган Протокол билан ўзгартиришлар киритилди. Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси томонидан Конвенцияга ва Протоколга қўшилиш ҳақида 1996 йил 27 декабрда қарор қабул қилинди.

Халқаро шартнома, битимлар тузиш ёки уларга ва конвенцияларга қўшилиш шунингдек, уларни ратификация қилиш ҳам турли хил муносабатларга оид қоидаларни маълум даражада бирхиллаштиришга олиб келади. Бу жараёнда Ўзбекистон Республикаси фаол иштирок этмоқда.

Ҳозирги шароитда кўпчилик мамлакатлар бир хил бўлган моддий-ҳуқуқий нормаларни қўллаш доирасини тобора кенгайтириш йўлига ўтиб олганлар. Лекин бирхиллаштириш йўли билан халқаро ижтимоӣ-иқтисодӣ муносабатларнинг барча масалаларини қамраб олишнинг иложи йўқ, унинг муайян чегараси мавжуд. Кўп ҳолларда халқаро шартномаларга асосланган муносабатларда коллизия нормаларни қўллаш самарали натижалар бериши билан бир қаторда ушбу муносабатларнинг хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда коллизия нормаларни қўлламасликнинг иложи ҳам йўқ. Фуқаролар иштирокидаги муносабатларни тартибда солиш умумӣ қоида бўйича асосан коллизия метод воситасида амалга оширилади. Бундай ҳолларда бирхиллаштирилган коллизия нормалардан фойдаланиш ҳам мумкин, чунки бирхиллаштириш фақат моддий-ҳуқуқий нормалар эмас, балки коллизия нормаларга ҳам хосдир. Фуқаролик, оилавий, жиноят ишлари масалалари бўйича ҳуқуқӣ ёрдам бериш тўғрисида тузилган шартномалар ва келишувларда ҳам бирхиллаштирилган коллизия нормалар мавжуд.

Коллизия метод асосида тартибга солишнинг зарурияти қуйидагиларда намоён бўлади: биринчидан, моддий-ҳуқуқий нормаларни бирхиллаштириш жараёнида қоида, нормасиз очиқ қолган муносабатларни тартибга солиш учун ёрдамчи ёки қўшимча меъёр сифатида фойдаланиш учун, иккинчидан, халқаро ҳамкорликнинг алоҳида соҳаларида вужудга келадиган муносабатларни тартибга

солиш ва уни амалга оширишда асосий қоида сифатида қўллаш учун, учинчидан, баъзи сабабларга кўра моддий-ҳуқуқий нормалардан фойдаланиш ва уларни қўллаш учун қийинчиликлар мавжуд бўлганлиги сабабли.

Нафақат халқаро шартномалар, шунингдек ички давлат қонун нормалари ҳам моддий-ҳуқуқий характерга эга. Ички давлат қонун нормалари биринчи галда чет эл элементи билан мураккаблашган ва уларни тартибга солиш учун умумий ҳуқуқ нормалари жавоб беролмайдиган муносабатларни тартибга солиш учун қўлланилади. Бу ўринда ички давлат қонуни махсус халқаро хусусий муносабатларни тартибга солиш учун қаратилган ҳоллар назарда тутилмоқда. Масалан, Хитой Халқ Республикасида ва Собик Чехо-Словакияда халқаро хўжалик шартномалари тўғрисида махсус қонун қабул қилинган. Агар Чехословакия қонуни бўйича унинг нормаларини қўллаш коллизия норма ёки тарафларнинг келишуви асосида амалга оширилиши мумкинлиги кўзда тутилган бўлса, Хитой Халқ Республикасининг қонунда ушбу давлатнинг ҳуқуқ субъектлари чет эл давлати шахслари иштирокида тузиладиган барча шартнома муносабатларига нисбатан қўлланиши зарурлиги назарда тутилади.

Халқаро хусусий ҳуқуқ манбаи сифатида моддий-ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлган ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг алоҳида соҳаларида вужудга келадиган муносабатларни тартибга солишга қаратилган қонунлар Ўзбекистон Республикасида ҳам қабул қилинди. Булар жумласига умумий қоидалар назарда тутилган 2000 йил 26 майда янги таҳрири тасдиқланган "Ўзбекистон Республикасининг ташқи иқтисодий фаолияти тўғрисида"ги Қонуни киради. Ушбу Қонун мулкчилик шаклларида катъи назар, ташқи иқтисодий фаолият қатнашчиларининг ҳуқуқлари, манфаатлари ва мол-мулки халқаро ҳуқуқнинг ҳамма томонидан эътироф этилган нормаларига мувофиқ давлат томонидан муҳофаза қилинишини таъминлайди. Ушбу қонун ташқи иқтисодий фаолиятнинг асосий йўналишлари деб халқаро иқтисодий ва молиявий ҳамкорликни, ташқи савдо фаолиятини, чет эл инвестицияларини жалб қилиш, Ўзбекистон Республикасидан ташқаридаги инвестиция фаолиятини белгилайди. Қонуннинг 2-моддасида Ўзбекистон Республикаси ташқи иқтисодий фаолиятини амалга ошириш ички давлат қонунлари билан бир қаторда Ўзбекистоннинг халқаро шартномалари билан тартибга солиниши назарда тутилади. Ташқи иқтисодий фаолиятни амалга ошириш натижасида келиб чиққан низолар шартномада назарда тутилган тартибда ҳал этилади (30-модда).

1995 йил 21 декабрда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида"ги Қонунда ҳам банкнинг ташқи иқтисодий фаолияти ҳақида махсус қоидалар назарда тутилади. Қонуннинг 9-моддасига мувофиқ марказий банкнинг бошқа давлатлар банклари ва кредит муассасалари билан ўзаро муносабатлари Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларига, шунингдек банклар битимларига мувофиқ амалга оширилади.

Баъзи давлатларда инвестицияга бағишланган махсус Кодекс ёки чет эл инвестициялари ҳақида қонунлар қабул қилинган. Ўзбекистон Республикаси ҳам бу масалага алоҳида эътибор берган ҳолда 1998 йил 30 апрелда "Чет эл инвестициялари тўғрисида" ва "Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш тўғрисида" Қонунларни қабул қилди. Ушбу қонун Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётини ривожлантириш, унинг жаҳон иқтисодий тизимига қўшилишига кўмаклашиш мақсадида чет элнинг молиявий, моддий, интеллектуал ва бошқа ресурсларини, хорижнинг замонавий технологияси ва бошқарув соҳасидаги тажрибасини жалб этишга ва улардан омиллик билан фойдаланишга қаратилгандир. Ушбу Қонуннинг ўзига хос муҳим аломати шундан иборатки, унинг 15-моддасига мувофиқ чет эл инвестициялари турли, яъни сиёсий,

ижтимоий-иқтисодий ва табиат хавф-хатарларининг юз беришидан суғурта қилинади, чет эл инвесторларининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш учун зарур бўлган қафолатлар назарда тутилади.

1998 йил 25 декабрда қабул қилинган "Инвестиция фаолияти тўғрисида"ги Қонунда ҳам чет эл элементларига оид муносабатлар ҳақида қоидалар назарда тутилади. Қонуннинг 1-моддаси 3-қисмига биноан чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг қафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чегаралари фақат Ўзбекистон қонун ҳужжатлари билан эмас, шунингдек Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари билан ҳам тартибга солинади. Мазкур модданинг 4-қисмига биноан, агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида Ўзбекистон Республикасининг инвестиция фаолияти тўғрисидаги қонун ҳужжатларида назарда тутилганидан бошқача қоидалар белгиланган бўлса, халқаро шартнома қоидалари қўлланилади. Худди шунга ўхшаш қоида "Чет эл инвестициялари тўғрисида" ва "Чет эллик инвесторларнинг ҳуқуқлари ва уларни ҳимоя қилиш қафолатлари тўғрисида" ги Қонунларнинг 2-моддаларида ҳам назарда тутилади.

Ўзбекистоннинг юқорида келтирилган ташқи иқтисодий фаолият банки, чет эл инвесторлари ва бошқа чет эл билан боғлиқ моддий-ҳуқуқий қонунлари чет эл элементлари билан мураккаблашган муносабатларни тартибга солишга мўлжалланади. Ушбу муносабатлар ички давлат қонунлари, масалан, "Чет эл инвестициялари" ва "Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг қафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш тўғрисида"ги ва айниқса уларда назарда тутилган ва фақат ушбу муносабатларнинг хусусиятлари махсус ифода этилган инвестицияларни суғурта қилиш ҳақидаги нормалар билан тартибга солиниши мумкин. Лекин бундай тартибга солиш халқаро шартномага мос келиши керак, акс ҳолда бевосита халқаро шартноманинг қоидалари тадбиқ қилинади.

Юқорида келтирилган ички давлат қонунлари ва ушбу қонунларнинг объекти ҳисобланувчи муносабатлар бўйича Ўзбекистоннинг халқаро шартномалари ўз аҳамияти бўйича моддий-ҳуқуқий метод сифатида чет эл элементлари билан мураккаблашган муносабатларни бевосита тартибга солади.

Ички давлат қонунлари бундай мураккаблашган муносабатларга нисбатан, агар уларда халқаро шартномалардагиларга нисбатан бошқача қоидалар назарда тутилмаган бўлса, бевосита қўлланиши мумкин. Бу ерда чет эл элементлари билан боғлиқ муносабатларни тартибга солишда халқаро шартномаларнинг устунлиги ҳисобга олинади ва унинг тўғридан-тўғри, яъни бевосита қўлланиши назарда тутилади.

Чет эл элементлари билан мураккаблашган муносабатларни тартибга солишнинг моддий-ҳуқуқий методининг устунлигини қуйидагича изоҳлаш мумкин:

а) ушбу методдан фойдаланиш учун тузилган моддий-ҳуқуқий нормалар ўз мазмунига кўра чет эл элементи билан боғлиқ фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни бевосита тартибга солишга қаратилади. Ушбу метод воситасида махсус муносабатларнинг хусусиятларига мос келадиган ва ушбу муносабатларни тўлиқ қамраб оладиган ва уларга айнан ўхшаш қоидалар ёрдамида тартибга солиш назарда тутилади. Бундай тартибга солишда коллизия методга ўхшаб у ёки бу давлатлар қонунларида мужассам топган қоидаларга ҳавола қилинмайди, масала тўғридан-тўғри моддий-ҳуқуқий норма асосида ҳал қилинади, жуда ҳам кам ҳолатларда фуқаролик, оилавий ва бошқа муносабатларни тўлалигича тартибга солиш учун умумий норма сифатида ташкил топади. Бунга мисол тариқасида Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги ўртасида 1993 йилда Минскда қабул қилинган Ўзбекистон томонидан 1993 йил 6 майда ратификация қилинган "Фуқаролик, оилавий, жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам ва ҳуқуқий муносабатлар тўғрисида"ги Конвенцияни келтириш мумкин. Ушбу Конвенция муайян давлатлар ўртасида тузилган халқаро

шартномадан иборат бўлишига қарамай унда умумий аҳамиятга эга бўлган масалаларнинг тартибга солиниши назарда тутилади. Бошқача қилиб айтганда моддий-ҳуқуқий метод воситасида махсус тартибга солиш, коллизия метод воситасида эса умумий тартибга солиш қоидалари қўлланилади. Масалан, юқорида келтирилган Ўзбекистоннинг чет эл инвестицияларига бағишланган Қонунларининг нормалари моддий-ҳуқуқий характерга эга бўлиб, метод сифатида улар ушбу қонун мақсадига тааллуқли бўлган муносабатларни тартибга солишга қаратилгандир. Фуқаролик Кодексининг VI бўлимида назарда тутилган коллизия нормалар умумий метод сифатида Фуқаролик кодексининг моддий-ҳуқуқий нормалари билан нафақат унинг 2-моддасининг 1-қисмида келтирилган муносабатларни ва унда келтирилмаган, лекин ўз хусусиятлари билан уларга монанд муносабатларни Кодекснинг моддий-ҳуқуқий нормалари воситасида тартибга солишга ёрдам беради, муайян муносабатлар бўйича давлатлар қонун нормаларида мавжуд номувофиқликларни бартараф қилишга хизмат қилади.

б) Моддий-ҳуқуқий нормаларнинг афзаллиги яна шундан иборатки, уларнинг асосида бевосита тартибга солиш методини қўллаш муайян муносабатларнинг иштирокчилари учун анча қулай бўлган аниқлик туғдиради, яъни улар ва уларни тадбиқ қилувчи органлар учун қайси нормага асосан масалани ҳал қилиш кераклиги олдиндан маълум бўлади. Масалан, 1993 йил 23 декабрда Ашгабат шаҳрида имзоланган Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига аъзо бўлган давлатлар корхоналари ва тармоқларининг ишлаб чиқариш кооперациясини ривожлантиришни қўллаб-қувватлашнинг умумий шарт-шароитлари ва тартиби тўғрисидаги Битим Ўзбекистон Республикаси томонидан 1994 йил 6 майда ратификация қилинди. Демак, ушбу Битим шартлари ушбу санадан бошлаб Ўзбекистон учун кучга кирди. Ушбу Битимда назарда тутилган шартлар унинг тарафлари ўртасида ўзаро келишилган ва аввалдан маълум. Шундай экан Битим тарафлари ўртасидаги муносабатлар коллизия метод қўлланилмасдан бевосита тартибга солиш методи асосида амалга оширилади.

в) Моддий-ҳуқуқий нормаларни тузишда бевосита тартибга солиш методини қўллаш ҳуқуқий тартибга солиш қоидаларини белгилашда, коллизия методдан фарqli ўлароқ, шартноманинг бир томонлама манфаатга қаратилган бўлишидан сақлаб қолади, чунки унинг мазмунини ташкил қилувчи ҳуқуқ ва мажбуриятлар, шунингдек унинг тарафларининг муносабатларини тартибга солувчи қоидалар олдиндан келишилган ва белгиланган бўлади. Коллизия метод билан тартибга солишда иккала тарафнинг ҳам манфаатини доимо бир хилда ҳисобга олиб бўлмайди. Коллизия нормалар халқаро шартнома тузиш йўли билан яратилган тақдирда бу масала қисман ҳал бўлиши мумкин, лекин охиригача унинг ечимини топиш қийин, икки ёки кўпчилик давлатларнинг ички қонунларидаги қарама-қаршилиқларга дуч келиш тугамайди. Мухим иқтисодий масалалар бўйича халқаро шартномалар тузиш йўли билан муносабатларни бевосита тартибга солиш методига ўтиш моддий-ҳуқуқий нормаларни бирхиллаштириш учун замин яратади. Шунинг билан бирга халқаро хусусий ҳуқуқ соҳасида моддий-ҳуқуқий нормаларнинг, ва айниқса, бирхиллаштирилган моддий-ҳуқуқий нормаларнинг яратилиши коллизия нормаларни бирхиллаштиришга бўлган эътиборни сусайтириб юбормасликни талаб қилади. Чунки Коллизия нормалар ҳозир ҳам, келажакда ҳам халқаро ҳўжалик, савдо, транспорт муносабатларини тартибга солишда муҳим роль ўйнайди.

11-§. Коллизия нормаларни шарҳлаш ва қўллаш

Ҳуқуқий нормаларни тўғри, аниқ ва бир хилда қўлланиш учун уларга изоҳ бериш, шарҳлаш мақсадга мувофиқ. Изоҳ давлат органлари, турли ташкилотлар ва

алохида фуқаролар томонидан берилиши мумкин. Изоҳ беришдан асосий мақсад ҳаётда юз берган муносабатга қўлланиши зарур бўлган ҳуқуқий нормага расмий ва норасмий, илмий ва амалий равишда баҳо бериш, унинг мазмунини тушуниш, англаб етиш ва масалани тўғри, оқилона ҳал қилишдан иборат.

Халқаро хусусий ҳуқуқ нормаларини изоҳлаш ички давлат қонуни нормаларига нисбатан анча мураккаб. Ички давлат қонуни нормалари аксарият ҳолларда моддий-ҳуқуқий характерга эга бўлиб, тегишли муносабатларга нисбатан, юқорида айтилиб ўтилганидек, тўғридан-тўғри, яъни бевосита қўлланилади. Халқаро хусусий ҳуқуқ нормалари коллизия характерга эга бўлганлиги туфайли чет эл элементлари билан мураккаблашган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларга нисбатан бевосита эмас, балки билвосита, яъни турли давлатларнинг ҳуқуқ нормалари асосида уларга амал қилинган ҳолда қўлланилади. Бунда бир йўла турли давлатларнинг ҳуқуқ нормаларига, шунингдек уларда бўлган тўқнашувларни бартараф қилиш вазифасини бажарадиган коллизия нормаларга биргаликда изоҳ беришга тўғри келади. Бу анча мушкул ва муҳим масала, унинг тўғри ҳал қилиниши хусусий ҳуқуқ муносабатларида иштирок этувчиларининг субъектив ҳуқуқларини ҳимоя қилиш билан боғлиқ.

Коллизия нормани изоҳлаш учун унинг таркибини ташкил қилувчи-ҳажми ва боғловчи элементларига ва бошқа барча юридик тушунчалари ва қоидаларига тўғри баҳо бериш керак. Баъзан ички давлат нормаларига турлича тушунча берилади, бу коллизия нормаларга изоҳ беришда кийинчилик туғдиради.

Коллизия норманинг тузилиши ўз вазифасига кўра моддий-ҳуқуқий нормалардан фарқ қилади. Ҳар бир коллизия норма икки қисмдан иборат. Унинг биринчи қисми коллизия норманинг ҳажми деб аталади. Ушбу қисмида коллизия норма қўлланиши керак бўлган тегишли ҳуқуқий муносабатлар, яъни мулкӣ, номулкӣ шахсий оилавий муносабатлар, шартномага асосланган ёки асосланмаган муносабатлар ва бошқа ҳуқуқий муносабатлар ҳақида гап юритилади. Коллизия норманинг иккинчи қисми турли равишда коллизия боғловчи қисм деб аталади. Боғловчи-бу муайян муносабатга нисбатан қўлланадиган қонунни (ҳуқуқ тизимини) кўрсатувчи қисмдан иборат.

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексида белгиловчи ва боғловчи коллизия нормаларни қуйидаги моддаларда кўриш мумкин: фуқаролар иштирокидаги муносабатларни тартибга солишда жисмоний шахснинг қонуни (ФКнинг 1168-моддаси), жисмоний шахснинг ҳуқуқ ва муомала лаёқатига нисбатан қўлланиладиган ҳуқуқ (ФКнинг 1169-моддаси), юридик шахснинг ҳуқуқ лаёқати (ФКнинг 1176-моддаси), кўчар ва кўчмас мол-мулкка нисбатан мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар (ФКнинг 1184-моддаси), шартнома тузиш жойига нисбатан қўлланадиган ҳуқуқ (ФКнинг 1189-моддаси), ташқи иқтисодий битимга нисбатан қўлланадиган ҳуқуқ (ФКнинг 1181-моддаси), ишончноманинг шакли ва амал қилиш муддатига тааллуқли ҳуқуқ (ФКнинг 1182-моддаси), ворисликка доир қўлланадиган ҳуқуқ (ФКнинг 1187-моддаси) ва ҳоказо.

Коллизия нормалар ҳажми бўйича қандай муносабатларга нисбатан қўлланиши кераклиги ҳақида бир хил ёндашиш мавжуд эмас. Европа континенти ҳуқуқи, яъни Роман-герман мамлакатларининг ҳуқуқий тизими бўйича даъво муддати моддий ҳуқуқ институти сифатида баҳоланади. Ўзбекистон Фуқаролик Кодексининг 12-бобида ҳам шунга ўхшаш баҳо берилади. Ушбу давлатларнинг моддий ҳуқуқ нормалари даъво муддати масалалари бўйича коллизия нормаларнинг юзага келиши тан олинади ва коллизия нормага мувофиқ даъво муддатларига нисбатан Ўзбекистон ҳуқуқи ва чет эл мамлакати ҳуқуқи нормаларини қўллашга йўл қўйилади. Аммо Англия-Америка ҳуқуқ тизимларида даъво муддати моддий эмас, балки процессуал институт сифатида баҳоланади. Бундай баҳо бериш

натижасида даъво муддати масаласи коллизион норма қўлланадиган доирадан ташқарига чиқазилади ва даъво муддатини хал қилиш суд ишини кўраётган мамлакат ихтиёрида бўлиши назарда тутилади. Даъво муддати процессуал ҳуқуқи институти деб қаралар экан, Ўзбекистон судида даъво муддати қўлланиши керакми ёки йўқми деган савол туғилади. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 1183-моддасига мувофиқ даъво муддати мамлакатнинг тегишли муносабатни тартибга солиш учун қўлланилаётган ҳуқуқи бўйича белгиланади. Демак, ушбу модда коллизион нормага амал қилади, даъво муддатини белгилашда Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг фақат 12-бобидаги қоидалар эмас, балки бирон-бир, жумладан Англия ҳуқуқи нормалари ҳам қўлланилади. 1966 йилда Англиянинг "Хьюсон, Чэпмен энд Ко Лтд" фирмасининг Собик Иттифокнинг "Экспортлес" бирлашмасига нисбатан кўзғатилган даъво бўйича ишнинг Чет эл савдо арбитражи комиссияси томонидан кўрилишида Англиянинг қонуни бўйича даъво муддатини қўллаш масаласининг устида тортишув бўлади. Битим Англияда тузилган бўлганлиги туфайли Чет эл савдо арбитражи комиссияси олти йиллик даъво муддатини қўллайди, совет давлати қонуни билан белгиланган уч йиллик муддатни инобатга олмайди. Арбитражнинг қарори даво муддати ўтиб кетгач ҳуқуқни қиёсий изоҳлаш ва уни тиклаш ҳақида талаб қилиб бўлмайди деган умумий тушунчага асосланади.

Муносабат иштирокчисининг, яъни жисмоний шахснинг яшайдиган жой қонунига, юридик шахс органи жойлашган жойнинг қонунига, шартнома тузилган жой қонунига ҳавола қилувчи, яъни кўрсатиш вазифасини бажарадиган боғловчи коллизион нормаларини изоҳлашда ҳам қийинчиликлар туғилади. Бир кўринишда тушуниш учун осон бўлган боғловчи нормалар уларга қандай изоҳ беришга қараб ҳар хил мазмундан иборат бўлган қарор қабул қилишга олиб келиши мумкин. Масалан, Европа китъасининг кўпчилик давлатларида шартноманинг тузилган жойи деб оферент томонидан акцептни қабул қилиб олган жой тушунилади. Англия ҳуқуқи бўйича "почта қутиси", таълимоти қўлланилади, бунга кўра қаердан акцепт жўнатилган бўлса, ўша жой контракт тузилган жой деб ҳисобланади. Шундай қилиб контракт тузилган жойни белгилаш учун коллизион норма бўлишидан қатъий назар, ушбу жой турли давлатлар қонунларида қандай белгиланишига қараб турли ҳулосаларга келиш мумкин. Бу эса коллизион норманинг боғловчи қоидадини танлашда ва қўллашда маълум даражада қийинчиликлар туғдиради.

Қонун бўйича коллизион нормалар бир томонлама ва икки томонлама бўлиши мумкин. Коллизион нормани икки томонлама боғлашда судлов мамлақати ҳуқуқи ва шунингдек чет эл мамлақати ҳуқуқини қўллаш, коллизион нормани бир томонлама боғлашда эса, бир томоннинг ҳуқуқ нормасини қўллаш билан чекланади, амалда кўпроқ судлов мамлақати ҳуқуқини қўллаш юз беради. Коллизион нормани бир томонлама қўлланиш учун Ўз.Р. Фуқаролик кодексининг 1199-моддаси мисол бўлиши мумкин. Ушбу моддага биноан кўчмас мулкка ворислик мазкур мулк жойлашган мамлакат ҳуқуқи бўйича Ўзбекистон Республикасининг реестрида қайд этилган мол-мулкка ворислик эса Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқи бўйича белгиланади. Бу ерда коллизион нормани бир томонлама қўллаш икки ҳолатда рўй бермоқда:

а) кўчмас мулк масалан, ер, қурилмалар, уй-жойлар, кўп йиллик ўсимликлар, дарахтлар ва ер билан узвий боғлиқ, бошқа мулклар қайси давлат ҳудудида жойлашган бўлса, ўша давлатнинг ҳуқуқини қўллаш;

б) мол-мулк кўчар ёки кўчмас бўлишидан қатъи назар, у Ўзбекистонда давлат рўйхатидан ўтказилган бўлса (масалан, дарёда фойдаланадиган катер ва қайиқлар, автомашина, трактор ва ҳ.к.) уларга ворислик Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқи бўйича белгиланади.

Коллизион норманинг икки томонлама бўлишига мисол учун Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 1197-моддасини келтириш мумкин. Мазкур моддага биноан мерос қолдирувчи васиятномада ўзи фуқароси бўлган мамлакатнинг ҳуқуқини танлаган бўлмаса, мерос тартиби мерос қолдирувчи охирги доимий турар жойга эга бўлган мамлакатнинг ҳуқуқи бўйича белгиланади. Бу ерда мерос қолдириш бўйича икки мамлакат ҳуқуқини қўллаш мумкинлиги назарда тутилмоқда.

Коллизион нормалар ҳам моддий-ҳуқуқий нормалар каби императив (қатъий, мажбурий) ёки диспозитив (ҳавола этувчи) нормалардан иборат бўлиши мумкин. Коллизион норманинг диспозитив тарзга эга бўлган қисмини ўзгача қўллаш тўғрисида тарафлар битим бўйича ўзаро келишиб олган бўлишлари мумкин. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 1181-моддасида битимнинг шакли бўйича Ўзбекистон Республикаси ёки бирон-бир чет эл давлати қонунларининг тадбиқ этилиши мумкинлиги белгиланади. Агар чет элда тузилган битим бўйича Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқи талабларига риоя этилган бўлса, унинг шаклига риоя этилмаганлиги туфайли ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин эмас. Демак битимнинг шакли чет мамлакат ҳуқуқига мос келишига йўл қўйилади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 1190-моддасида назарда тутилган деярлик барча коллизион нормалар диспозитив характерга эга. Масалан, олди-сотди шартномаси, ҳадя шартномаси, ижара шартномаси, пудрат шартномаси ва бошқа қатор шартномалар бўйича қайси мамлакат ҳуқуқини қўллаш ҳақида тарафлар келишиб олган бўлишлари мумкин. Агар бундай келишув бўлмаган тақдирда шартномалар объектларининг хусусиятлари (масалан, кўчар ёки кўчмас мол-мулк) ҳисобга олган ҳолда у ёки бу давлатнинг қонунини қўллаш назарда тутилади. Лекин ушбу модданинг ўзида икки хил тоифадаги шартномаларга нисбатан тарафлар томонидан ҳуқуқни танлаш имконияти назарда тутилмаган. Ушбу модда 2-қисмининг 2-банди қуйидаги мазмунда: биргаликдаги фаолият тўғрисидаги шартномага ва қурилиш пудрат шартномасига нисбатан-ана шундай фаолият амалга оширилаётган ёки шартномада назарда тутилган натижалар яратилаётган мамлакатнинг ҳуқуқи қўлланилади; 3-банди қуйидаги мазмунда: кимошди савдосида, танлов бўйича ёки биржада тузилган шартномага нисбатан-кимошди савдоси, танлов ўтказилаётган ёки биржа жойлашган мамлакатнинг ҳуқуқи қўлланиши белгиланади. Фуқаролик кодексининг 1191-моддасига мувофиқ чет эл иштирокидаги юридик шахсни тузиш тўғрисидаги шартномага нисбатан юридик шахс таъсис этилган мамлакат ҳуқуқи қўлланилади. Хулоса қилиб айтганда, юқорида келтирилган коллизион нормалар императив (мажбурий) характерга эга.

Ғарб давлатларидаги ҳукмрон таълимот бўйича юридик тушунчаларга изох бериш коллизион нормага асосан у ёки бу давлатнинг қонунини қўллаш ҳақидаги масалани ҳал қилгунга қадар судлов мамлақати қонунига асосан амалга оширилиши керак. Агар коллизион нормага асосан чет эл қонуни қўлланиши назарда тутилган бўлса, изох бериш суд томонидан ҳавола қилинган давлат қонунига асосан амалга оширилиши мумкин.

2. Халқаро хусусий ҳуқуқ нормаларига изох бериш, яъни уларнинг тузилиши (ҳажм ва боғловчи қисмлардан ташкил топиши), ёки бир томонлама ёки икки томонлама, диспозитив ёки императив характерга эканлигини аниқлаш уларни муайян муносабатларга нисбатан тўғри қўллаш учун имконият яратади.

Бошқа давлатлар ҳуқуқ тизимининг ҳуқуқ субъектлари билан ўрнатиладиган муносабатларни тартибга солишда умумий ҳуқуқий тушунчалар муҳим аҳамиятга эга. Коллизион нормалар чет эл ҳуқуқ тизими ва улар таъсирида вужудга келган субъектив ҳуқуқларининг чекланмаган доирада бўлишига қаратилади. Шундай экан ушбу нормалар ўз мазмунига кўра тегишли ҳуқуқ тизимларига нисбатан умумий

бўлган атамалар, тушунчалар билан белгиланади. Бошқача қилиб айтганда коллизия нормалар тушунчаси ва атамалари мазмуни жиҳатдан муайян ички давлат ҳуқуқи тушунчалари ва атамаларига ўхшаш бўлмаслиги мумкин. Бизнинг қонуннинг коллизия нормаларида ишлатилган "ашёвий ҳуқуқлар" ёки "фуқароларнинг ҳуқуқ лаёқати" деган тушунчалар мазмуни жиҳатидан Фуқаролик кодексидаги шунга ўхшаш тушунчалар мазмунига мос келмаслиги мумкин.

Фуқаролик кодексининг 1184-моддасидаги коллизия нормада берилган "Ашёвий ҳуқуқлар" тушунчаси мазмуни жиҳатидан мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқларни ўз ичига олади. Фуқаролик кодексининг 165-моддасидаги "ашёвий ҳуқуққа" берилган тушунча бўйича эса ушбу ҳуқуқнинг мазмунини мулк ҳуқуқи субъекти бўлмаган шахсларнинг ашёвий ҳуқуқлари, масалан, хўжалик юритиш ҳуқуқи ва оператив бошқариш ҳуқуқи ташкил қилиши мумкин. Демак, ашёвий ҳуқуқ тушунчасининг, мазмунида, унинг коллизия нормада ёки моддий-ҳуқуқ нормасида келтирилишига қараб фарқи борлиги қўриниб турибди. Шундай экан коллизия норманинг амал қилиш доираси (ҳажми) умумийлаштирилган, яъни турли ҳуқуқ тизимлари учун умумий бўлган юридик тушунчалар билан ифода этилган бўлиши керак. Коллизия боғловчи нормани таҳлил қиладиган бўлсак, бу ерда бошқача ҳолат юз беради: ҳуқуқни қўллаш ҳақидаги тўлиқ қоида аниқ кўрсатилмаса судлов мамлакатини қонуни бўйича боғланиш ушбу мамлакатнинг ички (фуқаролик, оила, меҳнат) ҳуқуқининг тегишли институтларида берилган тушунчалардан фойдаланиш йўли билан таъминланади. Коллизия боғловчи норманинг тушунчаси айрим махсус ҳолларда қонуннинг ўзида берилади.

Ҳуқуқни қўллашда қарши томонга (обратная отсылка) ва учинчи мамлакат ҳуқуқига ҳавола этиш энг мураккаб масалалардан иборат. Бундай ҳавола этиш чет эл ҳуқуқини қўллашни аниқлатади. Лекин Фуқаролик кодексининг 1161-моддасига мувофиқ ҳавола этиш коллизия нормани қўллаш эмас, балки моддий ҳуқуқ нормасини қўллаш йўли билан амалга оширилади. Агар Ўзбекистон қонуни ҳужжатлари чет эл ҳуқуқига ҳавола этсаю, чет эл ҳуқуқида тегишли муносабатларни тартибга солиш назарда тутилмаган бўлса, бундай ҳолда Ўзбекистон қонун ҳужжатларини қўлламасликка асос йўқ. Чет эл элементлари билан мураккаблашган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда чет эл ҳуқуқи Ўз.Р. Фуқаролик кодексининг 1168-моддасига, 1169-моддасининг биринчи, учинчи ва бешинчи қисмларига, 1171-ва 1174-моддаларига мувофиқ қўлланиладиган ҳолларда қарши томон сифатида Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқига ва учинчи мамлакат ҳуқуқига ҳавола этилади. Шунинг хисобга олиш керакки, агар чет эл давлати ҳуқуқининг коллизия нормаси Ўзбекистон Республикаси қонун нормасини қўллашга ҳавола қилган бўлса, ушбу давлатнинг суди ёки бошқа тегишли органи Ўзбекистон Республикасининг қонунини қўллайди. Чунки шунга ўхшаш қоида Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқининг коллизия нормасида назарда тутилади.

12-§. Оммавий тартиб тўғрисида изоҳ

Коллизия нормага эга бўлган деярлик барча ҳуқуқ тизимларида оммавий тартиб тўғрисида изоҳлаш мавжуд. Бундай изоҳлашдан асосий мақсад судлов мамлакатининг (масалан, Ўзбекистоннинг, агар масала, Ўзбекистон судига тааллуқли бўлса) оммавий тартибига тўғри келмайдиган чет эл қонунини тадбиқ қилишни ушбу мамлакат (Ўзбекистоннинг) коллизия нормаси билан чеклаб қўйишдан иборат. Бундай изоҳлаш йўли билан қонуннинг чекланиши олдиндан огоҳлантириб қўйилиши коллизия нормалар воситасида қўллаш учун ҳавола қилинадиган қонунлар доираси ноаниқ эканлиги билан боғлиқ.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 1164-моддасида назарда

тутилган қоидага биноан "Чет эл ҳуқуқини қўлланиш Ўзбекистон Республика сининг ҳуқуқ-тартиботи асосларига (оммавий тартибга) зид келадиган ҳолларда чет эл ҳуқуқи қўланилмайди". Шунга ўхшаш қоида Ўзбекистоннинг 1963 йилда қабул қилинган Гражданлик кодексининг 621-моддасида ҳам бор эди. Лекин унда, агар чет эл қонунини қўллаш чекланган тақдирда қайси мамлакатнинг қонунини қўллаш мумкин деган саволга жавоб йўқ эди. Бу саволга жавоб ҳам 1164-моддада берилди ва у қуйидаги қоида билан тўлдирилди: "Бундай ҳолларда Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқи қўлланилади". Демак чет эл қонуни Ўзбекистон Республикасида ўрнатилган оммавий тартибга, ҳуқуқ-тартибот асосларига зид келган ҳолларда Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқи қўлланилади.

Оммавий тартиб тўғрисидаги изохга 1164-моддада яна битта муҳим тушунтириш берилди. Шу билан ушбу изохни ўринсиз кенг қўлланишини олди олинди. Мазкур модданинг 2-қисмига биноан "Тегишли чет эл давлатнинг ҳуқуқий, сиёсий ёки иқтисодий тизими Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқий, сиёсий ёки иқтисодий тизимидан фарқланишигина чет эл ҳуқуқи қўлланилишини рад этиш учун асос бўлиши мумкин эмас".

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 23-моддасига биноан чет эл фуқароларининг ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқ таъминланади. Улар Ўзбекистон Конституцияси, қонунлари ва халқаро шартномалари билан белгиланган бурчларни адо этадилар. Чет эл фуқаролари Ўзбекистон фуқаролари фойдаланадиган ҳуқуқ лаёқатига тенг эга бўлганлари каби никоҳ лаёқатига ҳам эгадирлар. Никоҳ тузиш тартиби ва уни расмийлаштириш учун белгиланган шартлар (Оила кодексининг 13-17-моддалари) чет эл фуқаролари учун ҳам тааллуқлидир. Шунга кўра ана шу моддаларда белгиланган шартлар бузиладиган ва никоҳ тузишга монелик қилувчи (Оила кодексининг 16-моддаси) ҳолатлар бўлса, никоҳни қайд қилишга йўл қўйилмайди. Масалан чет эл фуқаросининг қонуни бўйича унга икки ёки ундан ортиқ хотин олиш (полигамлик никоҳ) ҳуқуқи назарда тутилган бўлсада Ўзбекистон ҳудудида ва Ўзбекистон қонунига мувофиқ унинг иккинчи никоҳи қайд қилинмайди. Демак бундай ҳолларда Ўзбекистон қонуни қўлланилади. Лекин полигамлик никоҳда йўл қўядиган қонунга асосан тузилган бундай никоҳдан туғилган болалар учун Ўзбекистон суди қарори билан алимент ундириш мажбурияти бекор қилинмайди, чунки чет эл қонунига асосан чет элда туғилган болалар учун алимент ундириш қоидаси Ўзбекистон қонунига зид келмайди.

Чет эл ҳуқуқининг Ўзбекистон Республикасида қўлланиши давлатимиз тузилиши, унинг ҳуқуқий-тартиботи асосларига, ўрнатилган оммавий тартибга зид эканлиги ҳолатини эмас, балки, бу асосларга, тартибга чет эл ҳуқуқининг зид келишини ва шунинг учун қўллаб бўлмаслигини аңлатади.

Оммавий тартиб тушунчаси суд тажрибасида ва кўпгина давлатларнинг таълимотида ўзининг мавҳумлиги билан ажралиб туради. Бунинг устига Ғарб давлатларининг айрим юристлари фикрига кўра оммавий тартиб тушунчасининг аниқ эмаслиги унга хос бўлган ва уни ифодаловчи хусусият ҳисобланади. Оммавий тартиб тўғрисидаги изохдан айрим судлар ўзга давлат ҳуқуқини четлаб ўтиш, баъзан умуман тан олмаслик мақсадида фойдаланадилар. Бундай тажриба ўтмишда ижтимоий-иқтисодий тизими турлича бўлган мамлакатлар ҳуқуқига нисбатан кўп ишлатиларди. Ушбу изохни қўллаш доирасини белгилаш кўпгина давлатларда тўлиғича суднинг хоҳишига топширилган эди. Бундай тажрибанинг давом этиши натижасида оммавий тартиб ва уни изохлаш тегишли даражада аҳамиятга эга бўлмай қолди.

Бизнинг қонунларимизда, юқорида кўрсатиб ўтилганидек, баъзи бир ҳолларда чет эл қонунларининг Ўзбекистонда қўлланиши учун чеклашларга йўл

қўйилади. Лекин шунга эътибор бериш керакки Ўзбекистон қонунлари билан чет эл давлатлари қонунлари ўртасидаги фарқланишлар оммавий тартиб тўғрисидаги изоҳни тадбиқ қилиш учун ўз ҳолича асос бўлиши мумкин эмас, чунки ушбу изоҳни барча ҳолларда тадбиқ қилиш Ўзбекистонда чет мамлакатлар ҳуқуқининг қўланишини умуман инкор қилишга олиб келиши мумкин.

13-§. Ҳуқуқни қўллашда ўзаролик ва реторсиялар

Ўзбекистон чет эл мамлакатлари билан иқтисодиёт, фан-техника, маданият ва бошқа соҳаларда алоқалар ўрнатишни изчиллик билан амалга оширмоқда. Чет эл мамлакатлари ҳам Ўзбекистон билан ушбу соҳаларда алоқалар ўрнатиш тарафдори. Алоқалар ўрнатишда ва уни ривожлантиришда тарафлар тенг ҳуқуқлилиқ тамойилига амал қилмоқдалар. Бундай тенг ҳуқуқлилиқ давлатларда қабул қилинган қонунларнинг амалда бўлишини ва ўзаро тадбиқ қилинишининг улар томонидан тан олинетида ҳам ўз аксини топмоқда.

Чет эл қонунлари асосида вужудга келган ҳуқуқлар Ўзбекистонда тан олинади. Бундай ҳолларнинг барчасида ўзаролик муносабати кенг маънода ўрнатилганлиги ҳақида гапириш мумкин. Халқаро хусусий ҳуқуқ таълимоти бўйича ўзаролик деярлик қисқа маънода, яъни маълум режим, тартиб белгиланганлиги (энг қулай ва миллий тартиб) ёки чет эл фуқароларига ва юридик шахсларига қандайдир ҳуқуқлар берилганлиги маъносида ҳам тушунилади.

Ўзароликнинг асосий моҳияти шундан иборатки, Ўзбекистонда чет давлат фуқаролари ва юридик шахсларига берилган маълум ҳуқуқлар Ўзбекистон фуқаролари ва юридик шахслари учун ушбу чет эл давлатида ҳам шунга ўхшаш ҳуқуқлардан фойдаланиш шарти билан берилади.

Халқаро хусусий ҳуқуқда ўзаролик икки, яъни моддий (материальный) ва расмий (формал) кўринишларда аён бўлади. Ўзаролик моддий ҳуқуқда Ўзбекистон фуқаролари ва юридик шахсларига чет элда берилган ва улар фойдаланмоқда бўлган маълум ҳуқуқлар ва ваколатлари ушбу чет эл фуқаролари ва юридик шахсларига Ўзбекистонда ҳам берилиши тушунилади. Ўзароликнинг расмий ҳуқуқда чет эл фуқаролари ва юридик шахсларига муайян давлатнинг маҳаллий қонунларида назарда тутилган ҳуқуқ ва ваколатлар берилиши, яъни уларнинг маҳаллий фуқаро ва юридик шахсларининг ҳуқуқий ҳолатига тенглаштириш тушунилади.

Ўзароликнинг расмий тартибда қўлланишига Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 23-моддасида назарда тутилган қоида мисол қилиб олиш мумкин. Ушбу қоидага биноан чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, қонунлари ва халқаро шартномалари билан белгиланган ҳуқуқларга эга ва бурчларни адо этадилар.

Ўзароликда чеклашларга ҳам йўл қўйилади. Масалан, чет эл фуқаролари ўз давлатларида эга бўлган ҳуқуқларидан агар Ўзбекистон қонун ҳужжатларида тегишли ҳуқуқлар назарда тутилмаган бўлса, Ўзбекистон ҳудудида фойдаланиш учун талаб қила олмайдилар.

Ўзбекистоннинг чет давлатлар билан муносабатларида чет эл фуқаролари ва юридик шахсларига ҳуқуқий тизимнинг бир хил эмаслигини инобатга олиб, ҳуқуқни ўзаролик асосида қўллаш халқаро шартномаларда фақат миллий тартиб ва энг қулай муҳит яратиш бериш мақсадида амалга оширилади.

Ҳуқуқни қўллашнинг ўзаролик моддий кўринишини асосан давлатлар ўртасида тузилган шартномаларда учратамиз. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Германия Федератив Республикаси билан инвестицияларни ўзаро ҳимоя қилиш тўғрисида, Россия Федерацияси билан икки томонлама қўллаб-қувватлаш ва солиқдан озод қилиш тўғрисида, Франция билан эркин ҳаракат тўғрисида, АҚШ

билан савдо муносабатлари тўғрисида, Эрон Ислом Республикаси билан халқаро автомобил ҳаракати тўғрисидаги битимларда ва бошқа масалалар бўйича давлатлараро тузилган шартномаларда ҳуқуқни ўзаролик моддий кўриниши асосида қўллашга амал қилинган.

2. Ҳуқуқни қўллашда ўзаролик билан бир қаторда, ўзаро жавоб тариқасида чеклашлар (реторсия)га ҳам йўл қўйилади. Агар бир давлат бошқа бир давлат ёки унинг фуқароларини ноҳақ камситиш йўли билан унга зарар етказиш учун қандайдур чора-тадбир қўллаган бўлса, бошқа давлат ҳам унга нисбатан шунга ўхшаш чекловлар, яъни чора-тадбирни жавоб тариқасида қўллаши мумкин. Бундай чора-тадбирни қўллашдан асосий мақсад биринчи давлат томонидан қўлланган чекловнинг бекор қилинишига эришишдан иборат.

Агар бизнинг давлатимизга, фуқароларимизга ёки юридик шахсларимизга нисбатан бошқа бир давлат томонидан камситиш тартибида қандайдир чекловлар жорий қилинган бўлса, Ўзбекистон ҳам ушбу давлат фуқаролари ва юридик шахсларига нисбатан жавоб тариқасида чеклов характериға эға бўлган чора жорий қилиши мумкин. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексида умумий қоидаға мувофиқ чет эл фуқаролари ва юридик шахслари Ўзбекистон фуқаролари ва юридик шахслари қаби ҳуқуқ лаёқатиға эғадирлар. Шунинг билан бирға Ўзбекистон мустақил давлат сифатида ўз фуқаролари ва юридик шахсларининг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 1167-моддасида қуйидаги қоидағи ўрнатади: "Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ва юридик шахсларининг ҳуқуқларига махсус чекловлар қўйган давлатларнинг фуқаролари ва юридик шахсларига жавоб тариқасида чекловлар (реторсиялар) белгилаши мумкин".

Халқаро ҳуқуқ нормаларига биноан чеклов чоралари (реторсия)ни жавоб тариқасида маълум давлат (давлат органлари, фуқаролари, юридик шахслари)ға нисбатан қўллаш камситмаслик тамойилининг бузилиши сифатида қаралмайди, яъни камситиш деб ҳисобланмайди. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Олий Кенғаши томонидан 1994 йил 6 май куни ратификация қилинган 1961 йилги Дипломатик алоқалар тўғрисидаги Вена Конвенциясига биноан "чет давлати вакиллигини аккредитация қилувчи давлат томонидан мазкур Конвенциянинг чеклов қоидаларининг қўлланиши" камситиш деб ҳисобланмайди. Ана шундай қоидалар Ўзбекистон Республикасининг "Божхона божи тўғрисида" ва "Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида"ғи қонунларида ҳам назарда тутилади.

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати

I. Раҳбарий адабиётлар:

1. Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 364 б.
2. Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т. 2. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 380 б.
3. Каримов И. А. Ватан саждагоҳ қаби муқаддасдир. Т. 3. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 366 б.
4. Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 349 б.
5. Каримов И. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т. 5. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 384 б.
6. Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. – Т.: Ўзбекистон, 1998. – 429 б.

7. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан курашимиз. Т. 7. – Т.: “Ўзбекистон”, 1999. – 410 б.
8. Каримов И.А. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т. 8. – Т.: Ўзбекистон, 2000. – 528 б.
9. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т. 9. – Т.: “Ўзбекистон”, 2001. – 432 б.
10. Каримов И. А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т. 10. – Т.: “Ўзбекистон”, 2002. – 432 б.
11. Каримов И.А. Биз танлаган йўл-демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т. 11. - Т.: “Ўзбекистон”, 2003. – 320 б.
12. Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлик ўз куч-қудратимизга, ҳамжихатлигимиз ва қатъий иродаимизга боғлиқ. Т. 12. -Т.: “Ўзбекистон”, 2004. – 400 б.
13. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. -Т.: “Ўзбекистон”, 2005. – 448 б.
14. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари - олий қадрият. Т. 14. -Т.: “Ўзбекистон”, 2006. – 280 б.
15. Каримов. И.А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. Т. 15. –Тошкент.: Ўзбекистон, 2007. - 318 б.
16. Каримов. И.А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодийтимизни барқарор ривожлантириш йўлида. Т. 16. -Тошкент.: Ўзбекистон, 2007. -366 б.
17. Каримов И.А. Ўзбекистон Конституцияси – биз учун демократик тараққиёт йўлида ва фуқаролик жамиятини барпо этишда мустаҳкам пойдевордир: Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 17 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза / 2009 йил 5 дек./ – Тошкент: Ўзбекистон, 2009. – 32 б.
18. Каримов И.А. Жаҳон молиявий иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида унинг бартараф этишнинг йўллари ва чоралари / И.Каримов. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.
19. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2010. – 80 б.
20. Каримов И.А. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги “Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир” мавзусидаги маърузаси // Халқ сўзи. 2010 йил 28 январь, №19 (4934).
21. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза. 2010 йил 12 ноябрь / И.Каримов. – Т.: “Ўзбекистон”, 2010. – 56 б.
22. “Баркамол авлод йили” Давлат дастури. – Т.: Ўзбекистон, 2010. – 72 б.
23. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади: 2010 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2011 йилга мўлжалланган энг муҳим йўналишларига бағишланган ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза, 2011 йил 21 янв. – Т.: Ўзбекистон, 2011. –48 б.
24. “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили” Давлат дастури. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011.
25. Каримов И.А. 2012 йил Ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади: 2011 асосий йил якунлари ва 2012 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига бағишланган

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Макамасининг мажлисдаги маъруза. 2012 йил 19 январь / И.А.Каримов. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2012. – 36 б.

II. Амалдаги қонунлар ва халқаро конвенциялар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2003. - 35 б.
2. Ўзбекистон Республикасининг Фуқоролик кодекси. –Т.: Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги, 2004. - 496 б.
3. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси. –Т.: Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги, 2005. - 360 б.
4. Раҳмонкулов Х.Р. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг биринчи қисмига шарҳлар. 1-жилд / М.Раҳмонкулов, И.Анортоев умумий таҳрири остида. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1997. - 504 б.
5. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг иккинчи қисмига шарҳлар. II-жилд (биринчи китоб) / Х.Р.Раҳмонкуловнинг умумий таҳрири остида. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1998. - 432 б.
6. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг иккинчи қисмига шарҳлар. II-жилд (иккинчи китоб) / Х.Р.Раҳмонкуловнинг умумий таҳрири остида. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1998. - 646 б.
7. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг иккинчи қисмига шарҳлар. III-жилд / Х.Р.Раҳмонкуловнинг умумий таҳрири остида. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1998. - 384 б.
8. Ўзбекистон Республикасининг Хўжалик процессуал кодекси. – Т.: Адолат, 1997.
9. Ўзбекистон Республикаси "Ижара тўғрисида"ги қонуни. 19.11.1991. № 427-XII.
10. Ўзбекистон Республикаси "Банклар ва банк фаолияти тўғрисида"ги қонуни. 26 апрел 1996 йил.
11. Ўзбекистон Республикаси "Хориждан маблағ жалб қилиш тўғрисида"ги қонуни. 29.08.1996. № 263-I.
12. Ўзбекистон Республикаси "Инвестиция фаолияти тўғрисида"ги қонуни. 24.12.1998. № 719-I.
13. Ўзбекистон Республикаси "Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида"ги қонуни. 25.05.2000. № 69-II.
14. Ўзбекистон Республикаси "Фаолиятнинг айрим турларини лицензиялаш тўғрисида"ги қонуни. 25.05.2000. № 71-II.
15. "Хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналарга бериладиган қўшимча рағбатлантириш омиллари ва имтиёзлар тўғрисида"ги ЎзР Президенти Фармони. 30.11.1996.
16. "Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили давлат дастури тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-1474 қарори. 7.02.2011.
17. "Хорижий фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг Ўзбекистон Республикасига келишлари, кетишлари, бу ерда бўлишлари ва транзит ўтишлари тартиби тўғрисида"ги ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 408-сонли қарори. 21.11.1996.
18. "Алоҳида юклар ва ҳарбий контингентларни Ўзбекистон Республикаси орқали транзитини тартибга солиш ва назорат қилиш тўғрисида"ги ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 62-сонли қарори. 21.02.2002.
19. "хорижий автоташувчиларни Ўзбекистон Республикаси ҳудудига кириши, унда бўлиши, транзити ва чиқиб кетишлари тартиби тўғрисида"ги ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 11-сонли қарори. 11.01.1995.
20. "Биология ресурсларидан оқилона фойдаланиш, уларни Ўзбекистон

Республикасига олиб кириш ва унинг ташқарисига олиб чиқиш устидан назоратни кучайтириш тўғрисида”ги ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 508-сонли қарори. 28.10.2004.

21. “Ўзбекистон Республикаси томонидан ратификация қилинган Ишга қабул қилиш учун энг кичик ёш тўғрисидаги конвенцияни ҳамда болалармеҳнатининг оғир шакллари тасдиқлаш ва йўқ қилишга доир шошилиш чоралар тўғрисидаги конвенцияни амалга ошириш чора-тадбирлари ҳақида”ги ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 207-сонли қарори. 28.12.2008.

22. Венская конвенция о праве международных договоров Вена, 23 мая 1969 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 24 февраля 1995 года №29-І. Вступление в силу для Республики Узбекистан 11 августа 1995 года.

23. Венская Конвенция о консульских сношениях Вена, 24 апреля 1963 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Верховного Совета РУз от 6 мая 1994 года №1079-ХІІ.

24. Конвенция о порядке разрешения инвестиционных споров между государствами и иностранными лицами Вашингтон, 18 марта 1965 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Верховного Совета РУз от 7 мая 1993 года № 881-ХІІ. Ратифицирована Постановлением ВС РУз от 6 мая 1994 г. №1077-ХІІ.

25. Конвенция Организации Объединенных Наций о договорах международной купли-продажи товаров Вена, 11 апреля 1980 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 30 августа 1996 года №294-І. Вступление в силу для Республики Узбекистан 1 декабря 1997 года.

26. Конвенция для унификации некоторых правил, касающихся международных воздушных перевозок Варшава, 12 октября 1929 г. Вступила в силу 13 февраля 1933 года. Изменена в соответствии с Протоколом от 28 сентября 1955 года Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 6 мая 1995 года № 80-І. Вступление в силу для Республики Узбекистан с 28 мая 1997 года.

27. Соглашение о международном железнодорожном грузовом сообщении (СМГС) Введено в действие с 1 ноября 1951 года Республика Узбекистан (Узбекская железная дорога) присоединилась к СМГС с 18 июня 1993 года

28. Конвенция о договоре международной дорожной перевозки грузов (КДПГ) Женева, 19 мая 1956 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 31 августа 1995 года №132-І. Вступление в силу для Республики Узбекистан с 27 декабря 1995 года.

29. Адабий ва бадий асарларни ҳимоя қилиш тўғрисидаги БЕРН конвенцияси 1971 йил 24 июлда БМТ қабул қилган Париж ҳужжати, 1979 йил 28 сентябрда ўзгартиришлар киритилган Ўзбекистон Республикаси мазкур Конвенцияга ЎзР ОМнинг 2004 йил 27 августдаги 681-ІІ-сон Қарорига мувофиқ қўшилган Ўзбекистон Республикаси учун 2005 йил 19 апрелдан кучга киради.

30. Конвенция 105 об упразднении принудительного труда Женева, 25 июня 1957 г. Принята на 40 сессии Генеральной Конференции Международной Организации Труда. Ратифицирована Постановлением Олий Мажлиса РУз от 30 августа 1997 года N 498-І. Вступила в силу для Республики Узбекистан с 15 декабря 1997 года

31. Конвенция по вопросам гражданского процесса Гаага, 1 марта 1954 г. Ратифицирована Республикой Узбекистан в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 22 декабря 1995 года № 183-І. Вступление в силу для Республики

Узбекистан со 2 декабря 1996 года

32. Конвенция о признании и приведении в исполнение иностранных арбитражных решений Нью-Йорк, 10 июня 1958 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 22 декабря 1995 года № 184-І. Вступление в силу для Республики Узбекистан 7 февраля 1996 года.

33. Минская Конвенция о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам 1993г. Вступление в силу с 19 мая 1994 года в соответствии со статьей 83. Ратифицирована Постановлением Верховного Совета РУз от 6 мая 1993 года № 825-ХІІ. Вступление в силу для Республики Узбекистан с 19 мая 1994 года.

III. Мавзуга доир махсус адабиётлар

1. Ануфриева Л.П. Международное частное право: Учебник. Трансграничные банкротства. Международный гражданский процесс. Т.3. –М.: 2001. - 278 с.

2. Богуславский М.М. Международное частное право: Учебник. 6-е изд. –М.: 2004. - 412 с.

3. Волф М. Международное частное право / Пер. с англ. –М.: 1948. - 289 с.

4. Фуломов С.С. Халқаро савдо ҳуқуқи. – Т.: Шарқ, 2002. - 318 б.

5. Дмитриева Г.К. Международное частное право (часть третья ГКРФ): Учеб. пособие. - М.: Юрист, 2002. - 254 с.

6. Звеков В.П. Международное частное право. – М.: 1999. - 287 с.

7. Лунц Л.А. Курс международного частного права: В 3 т. – М.: Спарк, 2002. - 1007 с.

8. Марышевой Н.И. Международное частное право. – М.: Контракт, Инфра-М, 2000. - 345 с.

9. Международное частное право: Учебник для вузов / Под редакцией доктора юридических наук Марышевой Н.И. - М.: Контракт, Инфра-М, 2000. - 532.

10. Скарин А.С. Международное частное право. – Санкт-Петербург.: Михайлова В.А, 2002. – 768 с.

11. Халқаро хусусий ҳуқуқ // Ҳ.Р. Раҳмонкулов ва бошқ. –Т.: Иқтисод ва ҳуқуқ дунёси, 2002. – 448 б.

12. Ҳамроев С.С. Халқаро хусусий ҳуқуқ. Ўқув-услубий қўлланма. –Т.: Адолат, 2000. – 84 б.

13. Хорижий мамлакатлар фуқаролик ва савдо ҳуқуқи / Ўқув қўлланма. – Т.:ТДЮИ, 2010.

14. О.Т.Ҳазратқулов, В.Ё.Эргашев. Халқаро хусусий ҳуқуқ / Ўқув-услубий комплекс. – Т.: ТДЮИ, 2008.

15. О.Т.Назратқулов. Xalqaro xususiy huquq / O'quv-uslubiy kompleks. – Т.: TDYuI, 2010.

2-МАВЗУ: ХАЛҚАРО ХУСУСИЙ ҲУҚУҚНИНГ СУБЪЕКТЛАРИ

РЕЖА

- 1-§. Чет эл фуқаролари ҳолатининг умумий масалалари
- 2-§. Ўзбекистон Республикасида чет эл фуқароларининг фуқаролик ҳуқуқ лаёқати ва муомала лаёқати
- 3-§. Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг чет элда ҳуқуқ лаёқати
- 4-§. Юридик шахсларнинг халқаро ҳўжалик муносабатларида иштироки ва уларнинг давлатга тегишлилиги
- 5-§. Ўзбекистон Республикасида чет эллик юридик шахслар ва уларни тадбиркорлик фаолиятининг ташкилий-ҳуқуқий шакллари
- 6-§. Миллий иштирокчиларнинг ташқи иқтисодий фаолиятдаги ҳуқуқий ҳолати
- 7-§. Фуқаролик ҳуқуқидаги давлатга тегишли ҳуқуқий категориялар (иммунитет турлари, суд, давлат мулки, давлат иштирокидаги битимлар, мутлақ, функционал, чекланган ва уларнинг асослари).

АСОСИЙ ҚИСМ

1-§. Чет эл фуқаролари ҳолатининг умумий масалалари

Асосий масалага ўтишдан олдин, бизнинг фикримизча, шуни таъкидлаш жоизки, ХХХ доктринасида "чет эл фуқаролари ҳуқуқи" иборасини учратиш мумкин. Бу ибора ривожланиш борасида, асосан оммавий ҳуқуқ доирасида чет эл фуқаролари учун махсус ҳолатни, мақомни барпо этишга қаратилган эди. Одатда "чет эл фуқаролари ҳуқуқи" уларнинг муайян мамлакатда жойлашиши, ишга кириши ва ҳ.к. вазиятлар бўйича тегишли тартиб-қоидаларда ўз аксини топгандир. "Чет эл фуқароларининг ҳуқуқи"ни, умуман олганда, чет эл фуқароларининг ҳуқуқини чеклашга қаратилган нормалар йиғиндиси сифатида тушуниш лозим деган фикр ҳам мавжуддир. Чеклашлар асосан жойдан жойга ўтиш, маълум бир касб билан шуғулланиш, кўчмас мулкка эгалик қилишларга тегишлидир. Ҳозирги шароитда "чет эл фуқаролари ҳуқуқи" чет эл фуқаролари ва миллий фуқаролар орасидаги муносабатларни тартибга соладиган алоҳида ҳуқуқ соҳаси мавқеини саклаб қолмаган. Чет эл фуқароларининг ҳуқуқий ҳолати (*la condition des etrangers*) турли хил мамлакатларда анъанавий ХХХ доирасига киритилгандир. Булар Франция ва ҳуқуқ тизими француз ҳуқуқи таъсирида шаклланган мамлакатлардир. Кўпчилик мамлакатларда эса ҳусусан бу доирада тартибга солишни синчковлик билан амалга ошираётган мамлакатларда (ГФР, Австрия ва бошқалар), чет эл фуқароларининг ҳуқуқлари маъмурий ҳуқуқнинг таркибий қисми деб ҳисобланади.

Шундай қилиб, чет эл фуқароларининг ҳуқуқи-чет эл фуқароларининг махсус ҳолатини (статусини) белгилайдиган нормалар йиғиндисидир.

Одатда "чет эл фуқароларининг ҳуқуқи" чет эл фуқароларининг ҳуқуқий ҳолатини тор ва кенг маънода белгилайди. Тор маънода бу нормалар асосан маъмурий-ҳуқуқий характерга эгадир; улар чет эллик фуқаронинг ҳолати миллий фуқаронинг ҳуқуқий ҳолатидаги фарқларга бағишлангандир. Кенг маънода эса ҳар томонлама қамраб олувчи барча нормаларнинг йиғиндисидир.

Ўзбекистон Республикасида, бошқа МДХ давлатлари сингари, "чет эл фуқароларининг ҳуқуқи" ҳуқуқ тизимида алоҳида ҳуқуқ соҳаси бўлиб ҳисобланмайди. Бунинг сабаби қуйидагича: тартибга солиш предмети бўйича мазкур нормалар ҳуқуқнинг турли хил соҳаларига мансубдир (давлат, маъмурий,

фукаролик, меҳнат, оила, жиноят, процессуал ҳуқуқлари ва ҳ.к.).

Юқорида таъкидланганидек, "фукаролар ҳуқуқи" қатор давлатларда ҳозирги вақтгача ХХХқа бевосита киритиларди. Бу ерда "фукаролар ҳуқуқи" бўйича фукаролик масалаларини тартибга соладиган нормалар йиғиндиси тушуниларди.

Фукароликни белгилаш ҳар бир давлатнинг юрисдикция предмети ташкил этади. Бу ердан шундай ҳолат келиб чиқадики, ҳар бир давлат ўз ҳудудидаги фукароликни ўзи белгилайди: Франция фукаролигини Ўзбекистон ҳуқуқи нормалари асосида ва, аксинча, Ўзбекистон фукаролигини француз қонунчилиги асосида қабул қилиш мумкин эмас. Шахс фукароликни олиши ва ундан маҳрум этилиши давлат розилигисиз амалга оширилиши мумкин эмас.

Фукаролик ўзи қатор ҳолатларда аҳамиятли коллизия таъмин бўлиши мумкин. Лекин бизнинг ҳамда кўпчилик мамлакатларнинг доктриналари (таълимоти) бўйича бу ҳолат фукаролик институтини ХХХ доирасига киритиш учун асос бўла олмайди.

Фукаролик институти комплекс характерга эгадир: уни қисман давлат, қисман халқаро ҳуқуқ доирасига таъллуқли деб ҳисоблаш мумкин.

ХХХ доирасида фукаролик институти бўйича изланишларни амалга ошириш, И.С.Перетерскийнинг таърифи бўйича, "қўмақлаш характерга" эгадир. У "чет эл элементли" мулкӣ ва бошқа муносабатларнинг субъекти кимлигини, яъни у ушбу мамлакатнинг фукаросими, чет эл давлатининг фукаросими ёки фукаролиги бўлмаган шахси деган саволга аниқлик киритади.

Бу ерда шуни айтиб ўтиш лозимки, ҳар бир шахс ўзининг миллий қонунига бўйсунди, унинг ҳуқуқӣ ҳолати айнан шу қонун томонидан белгиланади. Халқаро хусусӣ ҳуқуқда эса у ёки бу муносабат қатнашчиси албатта хорижлик бўлиши назарда тутилади. Чет эл фукароси иккита-ўзининг ва у ҳозир бўлган давлатнинг ҳуқуқӣ тартибига бўйсундиши назарда тутилади. Ушбу иккиламчиликда чет эллик фукаронинг ҳуқуқӣ ҳолатининг ўзига хослиги намоён бўлади. Демак, конкрет ҳуқуқӣ муносабатда чет эл фукароси ҳуқуқӣ ҳолати қайси қонун билан тартибга солиниши катта аҳамиятга эгадир.

Бу масала жисмонӣ шахсинг шахсӣ қонуни тушунчаси орқали ҳам ҳал этилади.

Шахсӣ қонунни тадбиқ қилиш доирасига-жисмонӣ шахсинг фукаролик ҳуқуқӣ ҳолати масалалари, унинг ҳуқуқ ва муомала лаёқати, оила муносабатлари доирасида шахсӣ ҳуқуқлар, ворислик муносабатлари киради. Шахсӣ қонун икки вариантда қўлланилади: фукаролик қонуни (миллий қонун)-*lex patriae (lex nationalis)* ва турар жой қонуни-*lex domicilii*. Фукаролик қонунига мурожаат қилинган ҳолда, юқорида қайд этилган муносабатлар шахсинг фукаролиги мансуб мамлакат ҳуқуқига бўйсунди. Турар жой қонунини қўллашда эса, шахсинг қайси давлат ҳудудида доимӣ ёки мунтазам равишда яшаганлиги ҳисобга олинади ва шу мамлакат ҳуқуқи асосӣ ҳисобланади.

Шахсӣ қонунга боғланишларни назарда тутувчи коллизия нормалар республика қонунларида ҳам, Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларида ҳам мавжуддир.

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 1168-моддасида шахсӣ қонунга мурожаат қилиш учун асос бўлган ҳолатларни кўрсатувчи умумӣ қоидалар акс эттирилган ва қуйидагилар мустаҳкамланган:

Жисмонӣ шахс қайси мамлакатнинг фукароси бўлса, шу мамлакат ҳуқуқи унинг шахсӣ қонуни ҳисобланади. Шахс икки ёки ундан ортиқ фукароликка эга бўлган тақдирда у қайси мамлакат билан энг кўп узвий боғланган бўлса, унинг учун ўша мамлакат ҳуқуқи шахсӣ қонун ҳисобланади.

Фукаролиги бўлмаган шахс қайси мамлакатда доимӣ яшаб турган бўлса, ўша

мамлакат ҳукуки унинг шахсий қонуни ҳисобланади.

Қочоқларга нисбатан эса уларга бошпана берган мамлакатнинг қонуни шахсий қонун ҳисобланади.

Шахсий қонунга ҳавола этиш, Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 1169-моддаси 1-қисмига кўра, ҳуқуқий муносабатларнинг у ёки бу соҳасида жисмоний шахсларнинг ҳуқуқий ва муомала лаёқатларини белгилаш учун қўлланилади.

Жисмоний шахснинг ҳуқуқ ва муомала лаёқати масаласига келсак, шунини таъкидлаш лозимки, Ўзбекистон Республикасида ўзи фуқаро бўлган давлат қонунчилигига кўра муомалага лаёқатсиз ҳисобланувчи 18 ёшга етган чет эл фуқароси билан битим тузишда қандай нормаларни қўллаш керак? – деган савол туғилади.

Ҳозирги даврда барча мамлакатлардаги жисмоний шахсларнинг ҳуқуқий ҳолати қонунлар томонидан тартибга солинган бўлиб, ҳуқуқ лаёқати ва муомала лаёқати тушунчалари ёрдамида очиқ берилади.

Шунини таъкидлаб ўтиш лозимки, ҳуқуқ ва муомала лаёқати тушунчалари барча ҳуқуқий тизимларда ҳам мазмун жиҳатидан фарқланавермайди. Англия ва АҚШда муомалага лаёқат ва ҳуқуқий лаёқат битта-ҳуқуқий лаёқат (legal capacity)-термини билан белгиланади. Бу ўринда шунини таъкидлаш керакки, ҳозирда "пассив ҳуқуқий лаёқат" термини ҳам қўлланилмоқда. Бу термин мазмуни жиҳатидан ҳуқуқий лаёқат тушунчасига яқин, "актив ҳуқуқий лаёқат" "aktive capacity", "ҳуқуқий хатти-ҳаракатни амалга оширишга лаёқат" (capacity for performance of legal act) термини эса муомалага лаёқатли тушунчасига мазмунан яқин. Францияда, худди Англиядагидек каби муомала лаёқати ва ҳуқуқ лаёқати ўртасида кескин иборавий тафовут йўқ. Франция ФКнинг 3-моддасида "capacity" термини қўлланилади ва бунда муомала лаёқати ва ҳуқуқий лаёқат тушунилади. ФФКнинг 488-моддасида вояга етган фуқаро фуқаролик ҳаётининг барча хатти-ҳаракатларига лаёқатли бўлиши тўғрисидаги норма акс эттирилган. Суд амалиётида ва юридик адабиётларда муомала лаёқати (capacity d'exercice) ва ҳуқуқий лаёқат (capacity de jouissance) бир биридан ажратилади. Француз ва инглиз ҳуқуқидан фарқли равишда Германия фуқаролик Тузумида (ГФТ) ушбу термин қўлланилади: "ҳуқуқий лаёқат" (Rechtsfahigkeit), "муомала лаёқати" (Delitsfahigkeit) ва "ҳуқуққа хилоф ҳаракатга лаёқат" (Deliktsfahigkeit). Бундай фарқлаш Швейцария фуқаролик кодексида ҳам кузатилади.

60-йилларнинг ўрталарида ғарб давлатларининг кўпчилигида вояга етиш ёши 21 ёшдан 18 ёшга туширилиши тўғрисидаги қонунлар қабул қилинган эди. Масалан, ГФТнинг 2 параграфи ёшининг 18-йили тугаган кунда вояга етган деб ҳисобланишини кўрсатади. Швейцарияда вояга етган деб 20 ёшга етган шахс ҳисобланади. Англияда инсон 18 ёшга тўлган кундан бошлаб вояга етган ҳисобланади. АҚШнинг турли штатларида вояга етган деб 18 ёшдан 21 ёшгача бўлган шахслар ҳисобланади. Шунингдек, турли мамлакатларда вояга етмаганларнинг муомала лаёқати ҳажми турличадир. Маълумки, Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 17 ва 22-моддаларига кўра фуқароларнинг ҳуқуқ ва муомала лаёқатлари тушунчалари қуйидагича берилган: Барча фуқароларнинг фуқаролик ҳуқуқларига ва бурчларига эга бўлиш лаёқати (ҳуқуқ лаёқати) тенг равишда эътироф этилади; фуқаронинг ҳуқуқ лаёқати у туғилган пайдан эътиборан вужудга келади ва вафот этиши билан тугайди; фуқаронинг ўз ҳаракатлари билан фуқаролик ҳуқуқларига эга бўлиш ва уларни амалга ошириш, ўзи учун фуқаролик бурчларини вужудга келтириш ва уларни бажариш лаёқати (муомала лаёқати) у вояга етгач, яъни ўн саккиз ёшга тўлгач тўла ҳажмда вужудга келади; жисмоний шахснинг битимлар ва зарар етказилиши оқибатида юзага келадиган мажбуриятларга нисбатан фуқаролик муомала лаёқати битимлар тузилган ёки зарар етказилишидан

келиб чиқадиган мажбуриятлар юзага келган мамлакат ҳукуқи бўйича белгиланади; жисмоний шахснинг хусусий тадбиркор бўлиши ҳамда бу билан боғлиқ ҳуқуқлар ва мажбуриятларга эга бўлиш лаёқати жисмоний шахс хусусий тадбиркор сифатида рўйхатга олинган мамлакат ҳукуқи бўйича белгиланади. Рўйхатга олиш мамлакати бўлмаганда, хусусий тадбиркорлик фаолияти амалга ошириладиган асосий жой бўлган мамлакатнинг ҳукуқи қўлланилади; жисмоний шахсни муомалага лаёқатсиз ёки муомала лаёқати чекланган деб топиш суд қайси мамлакатники бўлса, шу мамлакат ҳукуқига бўйсунди (ФКнинг 1169-моддаси 3-5-қисми); шахсий номулкий ҳуқуқларга нисбатан бундай ҳуқуқларни ҳимоя қилиш тўғрисидаги талаб учун асос бўлиб хизмат қилган ҳаракат ёки бошқа ҳолат содир этилган мамлакат ҳукуқи қўлланилади (ФКнинг 1179-моддаси); интеллектуал мулкка бўлган ҳуқуқларга нисбатан бу ҳуқуқларни ҳимоя қилиш сўраладиган мамлакат ҳукуқи қўлланилади (ФКнинг 1180-моддаси 1-қисми); ворисликка доир муносабатлар, мерос қолдирувчи васиятномада ўзи фуқароси бўлган мамлакатнинг ҳуқуқини танлаган бўлмаса, мерос қолдирувчи охириги доимий турар жойга эга бўлган мамлакатнинг ҳукуқи бўйича белгиланади (ФКнинг 1197-моддаси); кўчмас мулкка ворислик мазкур мулк жойлашган мамлакат ҳукуқи бўйича, Ўзбекистон Республикасининг реестрида қайд этилган мол-мулкка ворислик эса, Ўзбекистон Республикасининг ҳукуқи бўйича белгиланади (ФКнинг 1199-моддаси).

2-§. Ўзбекистон Республикасида чет эл фуқароларининг фуқаролик ҳуқуқ лаёқати ва муомала лаёқати

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 23-моддасида қуйидагилар белгиланган: "Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги чет эл фуқароларининг ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқ таъминланади. Улар Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, қонунлари ва халқаро шартномалар билан белгиланган мажбуриятларни бажарадилар". Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий равишда истиқомат қилувчи чет эл фуқаросининг ҳуқуқий ҳолати республика ҳудудида вақтинча яшовчи чет элликнинг ҳуқуқий ҳолатидан фарқланади. Меҳнат фаолияти, турар жой билан таъминлаш, тиббий ёрдам кўрсатиш, таълим олиш каби соҳаларда Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий равишда истиқомат қилувчи чет эл фуқаролари миллий фуқароларга тўла тенглаштириладилар. Ушбу шахсларнинг мақоми (ҳолати) Республикага вақтинча келувчи шахсларнинг мақомидан ажралиб туради. Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 1169-моддаси 2-қисмига асосан чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар Ўзбекистон Республикасида унинг фуқаролари билан бир қаторда тенг ҳуқуқ лаёқатига эгадирлар. Келтирилган ҳолат Ўзбекистон Республикасида чет элликларга миллий тартибнинг тақдим этилишини мустаҳкамлайди. Шу боис чет элликлар республикада ўзбекистонлик фуқаролар билан бир фуқаролик ҳуқуқий лаёқатидан фойдаланадилар. Бу дегани, Ўзбекистон Республикасида чет эл фуқаросининг фуқаролик ҳуқуқий лаёқати асосан Ўзбекистон қонунчилиги билан белгиланади. Чет элликларга миллий тартибнинг тақдим этилишидан шу ҳолат ҳам келиб чиқадики, Ўзбекистон Республикасида чет элликлар маҳаллий фуқароларга берилган фуқаролик ҳуқуқларидан ўзга ҳуқуқларга даъво этолмайдилар; чет эл фуқароси унга имтиёзлар берилишини ёки маҳаллий қонундан истиснолар белгилашни талаб қилиши мумкин эмас. Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида мустаҳкамланган ва чет элликларнинг фуқаролик ҳуқуқий лаёқатига нисбатан қўлланувчи миллий тартиб қатъий характерга эга, яъни у чет эл фуқаросига ҳар бир маълум ҳолатда ўзароликни талаб қилмаган ҳолда тақдим этилади. Чет эл

фукаросининг турли соҳалардаги ҳукукини тартибга солувчи бошқа қонунчилик актлари ҳам ушбу тамойилдан келиб чиқади.

Чет эл фуқароларига Ўзбекистон Республикаси фуқаролари билан бир хил фуқаролик ҳуқуқий лаёқатларнинг тақдим қилиниши, одатда, чет эл фуқаросининг республикамизда турар жойга эга бўлиши билан боғлиқ эмас. Бироқ қонунда тўғридан тўғри кўзда тутилган айрим ҳолларда чет эл фуқаросига маълум ҳуқуқларнинг берилиши унинг Ўзбекистон Республикасида доимий равишда истиқомат қилиши билан боғлиқ. Ўзбекистон Республикаси қонунчилигининг фуқаролар мулки тўғрисидаги умумий қоидалар чет эл фуқароларига ҳам тааллуқлидир. Чет элликлар, ҳудди Ўзбекистон Республикаси фуқаролари каби ўзларига тегишли бўлган мулкка, албатта қонунда белгиланган чегарадан чикмаган ҳолда эғалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф қилишлари мумкин.

Бу ҳолат чет эл фуқаросига умуман тегишли бўлиши мумкин предметлар доираси ва чет элликнинг ўз мулк ҳуқуқларини амалга ошириш чегараларига тааллуқлидир. Шу борада, қонунчиликда белгиланган қоидаларга Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги барча шахслар ва шу билан бирга чет элликлар ҳам риоя қилишлари зарур. Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 1169-моддасининг иккинчи қисми қонун томонидан чет эл фуқароларига Ўзбекистон Республикаси фуқаролари билан тенг ҳуқуқларнинг берилиши борасида айрим истиснолар белгилаш имкониятини кўзда тутди.

Чет эл фуқароларига миллий тартибнинг тақдим этилиши, уларни нафақат фуқаролик ҳуқуқи соҳасида ўзбекистонлик фуқаролар билан тенглаштириш, балки, фуқаролик муносабатлари иштирокчилари сифатида уларга миллий қонунчилик қоидаларидан келиб чиқувчи мажбуриятларни юклаш демакдир. Масалан, ФКнинг 1194-моддасига асосан фуқаро (ёки ташкилот) ҳаёти, соғлиғи, мулкига зарар етказилиши оқибатида зарарни ундириш мажбуриятлари келиб чиқади. Бундай мажбуриятлар чет эл фуқароларига зарар етказилиши ҳолларида ҳам келиб чиқади. Чет эл фуқароси Ўзбекистон Республикаси ҳудудида белгиланган тартибда таълим олиш ҳуқуқига эгадир. Ўзбекистон Республикасининг ўқув муассасаларига қабул қилинган чет эл фуқаролари маҳаллий қонунларга асосан ўқувчи ва талаба ҳуқуқ ва мажбуриятларини оладилар. Масалан, "Ўзбекистон Республикаси олий таълим муассасаларининг бакалавриятига талабаларни қабул қилиш тартиби ва қоидалари тўғрисидаги" Низомга биноан олий таълим муассасаларига хорижий фуқароларни қабул қилиш ҳуқуматлараро битимларга мувофиқ ёки Ўзбекистон Республикаси таълим массасаларига қабул қилиш бўйича Давлат комиссиясининг розилиги билан тўлов контракт асосида амалга оширилади (11-банд). Шунга ўхшаш қоида 1999/2000 ўқув йилида Ўзбекистон Республикаси олий таълим массасаларининг магистратурасига қабул қилиш тартиби ва қоидалари тўғрисидаги Низомда ўз ифодасини топган (7-банд). Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги билан Хитой халқ Республикаси таълим вазирлиги ўртасида таълим соҳасида ҳамкорлик тўғрисида Битим бўйича (1999 йил 8 ноябр) "келишувчи томонлар талаба, аспирант ва стипендия олувчи стажёрлар билан алмашадилар. Томонлар талаба ва аспирантларга уларнинг ўқув дастурини бажаришида тўлиқ имкон яратадилар. Юбораётган тараф талабалар, аспирантлар ва стипендия олувчи стажёрларнинг ўз давлати пойтахтидан қабул қилувчи тараф давлат пойтахтигача ва орқага қайтиш учун транспорт харажатларини тўлайди, қабул қилувчи тараф эса ўз пойтахтидан ўқиш ва малака ошириш жойигача ва ўқиш тугагач, орқага қайтиш учун транспорт харажатла рини тўлайди. Қабул қилувчи тараф талабалар, аспирантлар ва стажёрларни таълим олгани, ўқув қўлланмаларидан фойдаланганлиги, ётоқхонада истиқомат қилганлиги ҳамда тиббий ёрдам олгани учун харажатлардан озод қилади ҳамда уларга ушбу давлатда ўрнатилган тартиб ва

миқдорда стипендия тўлайди".

Ўзбекистон Республикасида меҳнат қилаётган чет элликларнинг хориждаги билим юртини тамомлаганлиги тўғрисидаги диплом кучга эга. Ушбу саволлар тўғрисидаги қоидалар дипломларнинг эквивалент лиги тан олинishi ҳақидаги битимларда акс эттирилган. Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 29 августдаги "Таълим тўғрисида"ги Қонунига асосан, Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ва хорижий давлат ўртасидаги иккитомонлама битимлар асосида уларнинг давлат таълим стандартлари бир бирига тўғри келган ҳолда, таълим тўғрисидаги дипломларнинг ўзаро тан олинishi амалга оширилади. 1994 йилнинг 15 апрелида МДХ давлатлари ҳукуматлари ўртасидаги меҳнат миграцияси ва меҳнат қилувчи мигрантларни ижтимоий ҳимоя қилиш соҳаларидаги ҳамкорлик тўғрисидаги Битимда қуйидаги ҳолат бириктирилган: ҳар икки тараф таълим ҳақидаги дипломлар ва гувоҳномалар, унвон, даража, тоифалар берилиши тўғрисидаги керакли ҳужжатлар ва меҳнат фаолиятини амалга ошириш учун зарур бўлган бошқа ҳужжатлар, чиқиш тарафи ҳудудида белгиланган тартибда тасдиқланган ишга жойлаштирувчи тарафнинг давлат тилига ёки рус тилига таржима қилиш тартибини тан олади. Шундай қилиб, қайд қилинган ҳужжатларга нисбатан, масалан, улар РФ ҳудудида олинган ва Ўзбекистонда тан олинishi ва эквивалентлиги белгиланиши керак бўлса, ҳеч қандай қўшимча жараёнлар (ўзбек тилига таржима қилишдан ташқари) кўзда тутилмаган. Юқорида кўрсатиб ўтилганидек, Ўзбекистон қонунлари ва меҳнат тўғрисидаги бошқа норматив актлар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлашган ташкилотларда меҳнат қилаётган чет эл фуқароларига ҳам тааллуқлидир. Ўзбекистон Республикаси қонунлари ва халқаро шартномаларда белгиланган ҳоллар бундан мустасно (бу ҳақда батафсил 22-бобга қаранг). Шу билан бирга чет эл фуқаросини ишга қабул қилиш жараёнида мустасноликлар, имтиёзлар ва чеклашларга йўл қўйилади, бу эса айнан мана шу иш фаолияти турига хос бўлган талаблар билан белгиланади. Масалан, чет эл фуқаролари айрим лавозимларга тайинланиши ва маълум бир фаолият тури билан шуғулланишлари мумкин эмас. Бундай чеклашлар Ўзбекистон Республикаси қонунларида кўзда тутилган. Уларга кўра фақатгина Ўзбекистон фуқароси бўлган шахс давлат хизматчиси, прокурор ва терговчи, судья, нотариус бўлиши мумкин. Ўзбекистон Республикасининг Олий мажлисига сайланиш ҳуқуқига сайлов қунига 25 ёшга тўлган Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари эгадирлар (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 77-моддаси); Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимида ўттиз беш ёшдан кичик бўлмаган, давлат тилини яхши биладиган, бевосита сайловгача қаида 10 йил Ўзбекистон ҳудудида муқим яшаган Ўзбекистон Республикаси фуқароси сайланиши мумкин (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 90-моддаси); Ўзбекистон Республикаси Президенти Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ҳисобланади; прокурорлар Ўзбекистон Республикаси фуқароларидан тайинланадилар; туман (шаҳар), хўжалик суди, Қорақалпоқ Олий суди, вилоят, Тошкент шаҳар суди, Олий хўжалик судларига Ўзбекистон Республикаси фуқароси тайинланиши мумкин.

Бундан ташқари, юқорида кўрсатилган судларга халқ маслахатчилари ҳам Ўзбекистон Республикаси фуқаролари бўлишлари шарт. Ўзбекистон Республикаси "Нотариат тўғрисидаги" қонуннинг 2-модда 1-бандига биноан Ўзбекистон Республикасида нотариус лавозимида Ўзбекистон Республикаси фуқароси тайинланади ҳамда Ўзбекистон Республикаси "Адвокатлик фаолияти ва адвокатларнинг ижтимоий ҳимояси тўғрисида" қонунга мувофиқ адвокатлик фаолияти билан Ўзбекистон Республикаси фуқаролари шуғулланишлари мумкиндир.

МДХ давлатлари фуқароларининг нафақа билан таъминланиши улар ўртасида 1992 йилнинг 13 мартида тузилган Битим билан тартибга солинади. Ушбу битим фуқароларни нафақа билан таъминлашнинг барча, битим иштирокчилари бўлмиш давлатлар қонунлари билан белгиланган турларига тааллуқли. Шунга кўра, бу давлатларнинг фуқароларини нафақа билан таъминлаш, улар қайси давлат ҳудудида яшасалар, шу давлат қонунига асосан, нафақа тайинланиши эса турар жойига асосан амалга оширилади. Бундан ташқари ушбу масала бўйича иккитомонлама битимлар ҳам мавжуддир. Фикримизча, қуйидагиларни алоҳида кўрсатиб ўтиш керак. Вояга етмаган болаларни фарзандликка олиш ва болаларни тарбиялаш учун оилага олиш тўғрисидаги Низомга асосан, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чет эл фуқароси ёки фуқаролиги бўлмаган шахс томонидан Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлмиш болани фарзандликка олиш ёки тарбиялаш учун оилага олиш вақтида Ўзбекистон Республикаси Оила Кодексининг 151-167, 237-моддалари ва юқоридаги Низом талабларига (27-параграф) риоя қилиниши шарт.

Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг фарзандларини фарзандликка олиш, фақатгина Ўзбекистон Республикасида ўз дипломатик ваколатхоналарига эга бўлган давлатлар фуқароларига рухсат этилади. Бола фарзандликка олишни хоҳловчи шахсларни ҳисобга олиш Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими Вазирлиги томонидан амалга оширилади. Бунинг учун дипломатик ваколатхонанинг илтимосномаси асосий шарт бўлиб хизмат қилади. У ўз ичига қуйидаги маълумотларни олган бўлиши лозим: бўлғуси фарзандликка олувчининг туғилиш санаси, турар жойи, исми, фамилияси, отасининг исми, унинг моддий ҳолати тўғрисидаги маълумотлар, тиббий мукаддима, оиладаги маънавий психологик иқлим, шунингдек оила аъзоларига тавсифнома (28-банд).

Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлмиш ва Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида истиқомат қилувчи болани фарзандликка олувчи шахс қайси чет давлатнинг фуқароси бўлса, шу давлатнинг ваколатли органи томонидан расмийлаштирилган фарзандликка олиш Ўзбекистон Республикасида ҳақиқий деб тан оlinиши учун, Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарига чиқишдан аввал бола ёки унинг ота-онаси истиқомат қилган шаҳар ёки туман ҳокими томонидан олдиндан берилган рухсатнома тақдим этилади. Ўзбекистон Республикаси консули Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўла туриб унинг ҳудудидан ташқарида истиқомат қилувчи болани фарзандликка оlinишини расмийлаштириш ҳуқуқига эгадир. Фарзандликка олиш жараёнида боланинг Ўзбекистон Республикасининг қонунлари ва халқаро шартномалар билан белгиланган ҳуқуқлари поймол қилинган ҳолда, фарзандликка олиш фарзандликка олувчининг фуқаролигидан мустасно равишда амалга оширилмайди, акс ҳолда суд тартибида бекор қилинади (29-банд).

3-§. Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг чет элда ҳуқуқ лаёқати

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 28-моддасига кўра Ўзбекистон Республикаси фуқароси республика ҳудудида бир жойдан иккинчи жойга кўчиш, Ўзбекистон Республикасига келиш ва ундан чиқиб кетиш ҳуқуқига эга. Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг чет элга чиқиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 6 январдаги 8-сонли "Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг чет элга чиқиш тўғрисидаги тартиби ҳамда Ўзбекистон Республикасининг дипломатик паспорти тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш тўғрисидаги" Қарори билан тасдиқланган. Унда шундай дейилган:

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига кўра, Ўзбекистон Республикаси фуқаролари шахсий, жамоа ишлари бўйича, доимий яшаш учун, саёҳатчи сифатида,

ўқишга, ишга, даволанишга, хизмат сафарига чет элга эркин чиқиш ҳуқуқига эгадирлар.

Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг чет элдаги ҳуқуқий ҳолати, улар ҳозир бўлган мамлакат қонунчилиги билан бирга Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги билан ҳам белгиланади.

Чет элда ҳозир бўлган Ўзбекистон фуқаролари Ўзбекистон Республикаси муҳофазасида бўладилар. Бу ҳолат Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 22-моддасида кўзда тутилган: Ўзбекистон Республикаси ўз фуқароларининг ҳуқуқий муҳофазасини ҳам Ўзбекистон Республикаси ҳудудида, ҳам ундан ташқарида қафолатлайди.

Ўзбекистон Республикасининг Консуллик Уставида белгиланга нидек, консулнинг вазифаси-Ўзбекистон фуқароси қайси давлатда бўлса, шу давлат қонунлари томонидан берилган барча ҳуқуқлардан, шу давлат ва Ўзбекистон Республикаси аъзо бўлган халқаро шартномалардан тўла ҳажмда фойдаланиши учун чора кўриши керак. Ўзбекистон Республикаси фуқаросининг ҳуқуқлари поймол этилиши консул томонидан аниқланган ҳолда, у, бу ҳуқуқларни қайта тиклаш учун чора кўриши керак. Шу муносабат билан, Ўзбекистон Республикаси фуқаросининг ҳуқуқий ҳолати нафақат унинг ҳозир бўлган давлатнинг қонунчилиги билан, балки шу давлат ва Ўзбекистон Республикаси орасида тузилган иккитомонлама ва кўптомонлама халқаро шартномалар томонидан ҳам белгиланади.

Шартнома тартибидаги ўзаролик асосида маълум ҳолатнинг тақдим этилиши, Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг турли хил камситишлардан ҳимоя қилиш, уларнинг ҳуқуқий ҳолатини биртарафлама тартибда ўзгартиришларнинг олдини олиш мақсадига йўналтирилган.

Бу ерда, аввалам бор, БМТ томонидан эълон қилинган "Инсон ҳуқуқлари Декларацияси"ни кўрсатиб ўтиш жоиз. Унга қўшилган кўп мамлакатлар ўз давлатлари ҳудудида инсонга асосий ҳуқуқ ва эркинликлар тақдим қилиш мажбуриятини олдилар. Ўзбекистон Республикаси фуқаросининг мамлакатимиз ташқарисидаги ҳуқуқий ҳолати, кўп ҳолларда, унинг чет давлат ҳудудига киришидан мақсади билан аниқланади. Юқорида қайд этилганидек, Ўзбекистон Республикаси фуқароси мамлакат ташқарисида қуйидаги ҳолларда бўлиши мумкин: вақтинча (шахсий ишлар, хизмат сафари, ўқиш, контракт бўйича меҳнат фаолияти) ёки доимий равишда яшаш (мамлакатда доимий равишда яшовчи чет эллик статусига эга бўлиш).

Ўзбекистон чегарасидан ташқарига вақтинчалик чиқаётган Ўзбекистон Республикаси фуқаросининг, аввалам бор, чет элда бўлиш муддати чегараланган ва хорижий мамлакат томонидан тақдим этилган кириш-чиқиш визасида қайд этилган бўлади. Айрим давлатлар, шунингдек, мамлакатга кираётган шахс ўзи билан бирга тиббий суғурта, маълум пул миқдори, бирон бир касалликка қарши эмланганлиги тўғрисидаги, масалан, СПИД билан касалланмаганлиги тўғрисидаги маълумотномаларга эга бўлишини талаб қилишади. Ишга ёки ўқишга кетаётганда, виза, керакли контракт мавжуд бўлган ҳолдагина берилади. Айтиб ўтилганидек, Ўзбекистон Республикаси фуқаросининг ҳуқуқий ҳолати, у қайси хорижий давлатда бўлса, шу давлат қонунчилиги билан белгиланади. Шунинг учун, Ўзбекистон Республикаси фуқаросининг ҳуқуқий ҳолати турли давлатларда турлича бўлади. Масалан, ички қонунлари шариат нормаларига асосланган бирон бир ислом давлатида бўлган Ўзбекистон Республикаси фуқароси айрим ҳаракатлари учун (спиртли ичимликларни истеъмол қилиш, тақиқланган кийимларни кийиш) жазоланиши ва ҳатто жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин. Ваҳоланки, ҳудди шу ҳаракатлар учун Европа давлатида бўлган бошқа бир фуқароимиз ҳеч қандай жавобгарликка тортилмайди. Бошқа томондан, мамлакатимиз ташқарисида бўлган

Ўзбекистон Республикаси фуқароси, бизнинг қонунчилигимизга умуман маълум бўлмаган ёки бизда тўғридан тўғри тан олинмайдиган мулк ҳуқуқларига эга бўлиши мумкин (масалан, қишлоқ хўжалик ерига бўлган хусусий мулк ҳуқуқи) ва умуман, Ўзбекистон Республикаси ФК билан белгиланган чеклашларга риоя этмаган ҳолда, хоҳлаган мулкка эгалик қилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 1184-моддаси кўчмас ва кўчар мол-мулкка нисбатан мулк ҳуқуқи ҳамда бошқа ашёвий ҳуқуқлар, агар қонунда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, бу мол-мулк жойлашган мамлакатнинг ҳуқуқи бўйича аниқланишини кўзда тутди. Шунинг учун ҳам, мулкдорнинг ҳуқуқ доираси ашё жойлашган мамлакат қонуни томонидан белгиланадиган бўлса, Ўзбекистон Республикаси фуқароси чет эл қонуни томонидан ўрнатилган тартибда ўзининг мулкига нисбатан барча ҳуқуқларни амалга ошириши мумкин ва маҳаллий органлар томонидан бериладиган ҳимоялардан фойдаланиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг мулк ҳуқуқларини чеклашга ва уларни қонуний муҳофазадан маҳрум қилишга қаратилган барча уринишларга камситиш сифатида қаралади ва бу ҳолда фуқаро ушбу давлатдаги Ўзбекистон Республикасининг консулига ёрдам сўраб, мурожаат қилиши мумкин. Шу билан бир вақтда Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 1172-моддасига кўра "Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида яшаб турган Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг фуқаролик ҳолати ҳужжатларини қайд этиш Ўзбекистон Республикасининг консуллик муассасаларида амалга оширилади. Бунда Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари қўлланилади".

Ўзбекистон Республикаси фуқароси бирон-бир хорижий давлат муассасасига, корхонасига ёки фирмасига ишга кириши вақтида тарафлар (яъни бизнинг фуқаро ва хорижий юридик шахс) ўртасидаги муносабатлар муассаса жойлашган давлат қонунлари билан тартибга солинади. Бу ҳол Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 1190-моддасида кўзда тутилган. Бундан ташқари, хорижий фирмалар билан тузилган хусусий меҳнат контрактларига асосан чет элга ишга кетмоқчи бўлган Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, мамлакатдан ташқарида ижтимоий муҳофазасини таъминлаш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Меҳнат Вазирлигидан чет элда меҳнат фаолиятини амалга ошириш учун рухсатномани олдиндан олиб қўйишлари керак. Рухсатномани олиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 19 октябрдаги 408-сонли Қарори билан тасдиқланган "Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг чет элда мутахассислик фаолияти тартиби тўғрисидаги" Низомда кўрсатилган. Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикаси фуқаросининг мулк, шахсий номулкий, оила, меҳнат ва процессуал ҳуқуқлари, миллий ҳуқуқ нормалари билан бир қаторда халқаро хусусий ҳуқуқ ва халқаро одатлар, шунингдек фуқаро қайси давлатда бўлса, шу давлат ҳуқуқи билан тартибга солинади.

4-§. Юридик шахсларнинг халқаро хўжалик муносабатларида иштироки ва уларнинг давлатга тегишлилиги

Мулкый муносабатларга чет эл элементи билан мураккаблашган фуқаролик ҳуқуқи субъекти сифатида нафақат жисмоний, балки юридик шахслар ҳам қатнашишлари мумкин.

Ҳозирги замонда юридик шахсларнинг фаолиятлари фақатгина бир давлат минтақаси билан чегараланмаган. Капитал экспорти шундай ҳолатга олиб келадики, бир давлатда тузилган юридик шахс иккинчи давлатга бутунлай ёки қисман мансубдир. Монополияларнинг (трансмиллий компаниялар) асосий фаолиятлари эса умуман бир неча давлат минтақаларида амалга оширилади. Бундай

монополиялар бир нечта гуруҳларга бўлинади. Биринчи гуруҳга чет элда кўпгина филиаллар, шўъба корхоналарга эга бўлган миллий жамиятлар, трест, компаниялар киради ("Женерал моторз", "Форд моторз", "Интернейшнл бизнес мэшинз", "Фольксваген", "Филипс", "Нестле" ва бошқалар) Биринчи гуруҳнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, бу ташкилотлар капитал бўйича миллий, фаолияти бўйича халқаро ташкилот ҳисобланади.

Иккинчи ТМК гуруҳига ҳам фаолият, ҳам капитал бўйича халқаро ҳисобланадиган трест ва концернлар киради (Англия-голландия нефть концерни "Ройял датч-Шелл", Германия-Бельгия фото-кимё маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи "Агфа-Геверт" ва бошқалар).

Юқоридаги гуруҳларнинг умумийлиги шундан иборатки, улар юридик шахс сифатида бирон бир давлатда рўйхатга олинган (тузилган) бўлиб, бошқа давлатларда эса улар кўпгина филиал, бўлимлар, шўъба корхоналарига эгадирлар.

Ва, ниҳоят, учинчи гуруҳга юридик шахс мақомига эга бўлмаган картел, синдикат, турли хил бирлашмалар киради.

Юридик шахслар (Juristische person, personne civile, personne morale, persone juridique, corporation, legal person, juridical person)-бу аввалам бор, турли хилдаги тадбиркорлик бирлашмалари бўлиб, улар ҳар бир давлатнинг иқтисодида муҳим роль ўйнайди.

Юридик шахс фақатгина ўзига мансуб бўлган мулк хукуки ва мажбуриятлари соҳиби сифатида кўриб чиқилади, у таркибига кирувчи шахслардан мустақил равишда ва ўз номидан ҳаракат қилади.

Хўжалик юриштишнинг замонавий шароитларида юридик шахсларнинг фаолияти битта давлатнинг ўзи билан чегараланиб қолмайди ва бундай юридик шахсларнинг сони доимий равишда ўсиб бормоқда. Шунинг таъкидлаш лозимки, капитални экспорт қилиш, бир давлатда тузилган корхоналарни тўлиқ ёки қисман равишда бошқа давлат компанияларига тегишли бўлиб қолишига олиб келади, чунки йирик монополияларнинг асосий фаолияти бир вақтнинг ўзида бир неча мамлакатда амалга оширилади.

Юридик шахс тўғрисида аниқроқ ва кенгроқ тушунча олиш учун Ўзбекистон Республикаси моддий-ҳуқуқий нормасига, яъни Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 39-моддасига мурожаат қиламиз: "Ўз мулкида, хўжалик юриштишида ёки оператив бошқарувида алоҳида мол-мулкка эга бўлган ҳамда ўз мажбуриятлари юзасидан ушбу мол-мулк билан жавоб берадиган, ўз номидан мулк ёки шахсий номулк хуқуқларга эга бўла оладиган ва уларни амалга ошира оладиган, мажбуриятларни бажара оладиган, судда даъвогар ва жавобгар бўла оладиган ташкилот юридик шахс ҳисобланади. Юридик шахслар мустақил баланс ёки сметага эга бўлишлари керак". Қонундаги шу тушунчани асос қилиб олиб ва ундаги асосий ўзига хос хусусиятларга эътибор қаратсак. Фикримизча, уларга қуйидагиларни киритса бўлади: албатта, мол-мулкнинг мавжудлиги (эгалликнинг уч турининг бири асосида), бу мол-мулкнинг алоҳида бўлиши ва мажбуриятлар юзасидан ушбу мол-мулк билан жавоб бериши ва мустақил баланс ёки сметага эга бўлиши. Мана шу асосий ўзига хос белгилар юридик шахс тушунчасини ифодалайди, унинг жисмоний шахс ёки давлат каби субъектлардан фарқини билдириб туради.

Бу борада миллий қонунчилик ҳамда доктрина (таълимот) Европа мамлакатлариникига ўхшашиб кетади. Бунда турли иборалар қўлланилса ҳам улар маъно жиҳатдан айнан бир ёки жуда яқин. Масалан, Англия қонунчилиги юридик шахсларга муносабатда уларга мустақил иш фаолияти олиб бориш тамойилини қўллайди ва бунинг натижасида уларда хилма-хил фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда иштирок этишга имконият туғилади.

Юридик шахслар асосан мулк хукуки ва фаолиятининг хусусиятлари рига

қараб таснифланади: шунга қараб улар бир неча гуруҳларга бўлинади. Ғарб мамлакатларида юридик шахслар оммавий ҳуқуққа ва хусусий ҳуқуққа тегишли юридик шахсларга бўлинади. Бунда оммавий ҳуқуққа тегишли юридик шахсларга давлат, маъмурий-худудий бўлинмалар, давлат муассасалари, савдо-саноат палаталари, айрим давлат корхоналари киритилади. Германия ҳуқуқида (Германия Фуқаролик тузуклари) юридик шахслар иттифоклар ва муассасаларга бўлинади. Иттифоклар ўз навбатида хўжалик иттифоклари ва нохўжалик иттифокларига бўлинади. Бунда иттифоклар деб, икки ва ундан ортиқ муассасалар томонидан таъсис этиладиган турли хил ташкилотлар тушунилса, муассасаларга якка таъсисчи томонидан таъсис этиладиган юридик шахслар (хусусий фирмалар) киради. Франция қонунчилиги юридик шахсларга классификация берар экан, уларни асосан хўжалик жамиятлари ва ассоциацияларга ажратади. Хўжалик жамиятлари-хусусий ҳуқуқ юридик шахслари, ассоциациялар эса-оммавий ҳуқуқ юридик шахслари ҳисобланади. Англияда юридик шахслар корпорациялар (хўжалик фаолиятини юритувчи юридик шахслар) ва яккахоким корпорацияларга бўлинади. АҚШда юридик шахслар оммавий, нотижорат (non-profit corporations) ва тижоратчи турларига бўлинади.

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 40-моддаси юридик шахсларни, уларнинг мақсадига қараб, тижоратчи ва тижоратчи бўлмаган юридик шахсларга бўлиб кўрсатади. Ўз навбатида бу икки турнинг ҳар хил шаклларда мавжуд бўлиши кўзда тутилган. Шундай қилиб, тижоратчи ташкилотлар хўжалик ширкати ва жамияти, ишлаб чиқариш кооперативи, унитар корхона ва бошқа қонун доирасидаги юридик шахслар бўлса, тижоратчи бўлмаган юридик шахс жамоат бирлашмаси, ижтимоий фонд ва мулкдор томонидан молиявий таъминлаб туриладиган муассаса шаклида, шунингдек қонунларда назарда тутилган бошқача шаклда ташкил этилиши мумкин.

5-§. Ўзбекистон Республикасида чет эллик юридик шахслар ва уларни тадбиркорлик фаолиятининг ташкилий-ҳуқуқий шакллари

Юридик шахсларнинг ҳуқуқий лаёқати тўғрисида фикр юритар эканмиз, унинг ҳуқуқ субъекти сифатида ўзига хослиги, жисмоний шахс, давлат ва бошқа ҳуқуқ субъектларидан фарқлаб турувчи хусусиятларини аниқлашга ҳаракат қилишни ўринли деб топдик. Жамоа тузилмаларининг ҳуқуқ субъектлигини асословчи турли хил юридик шахсга мансуб назариялар мавжуддир. Улардан уйдирма (фикция) ҳамда реал назариялар тўғрисида алоҳида тўхталиб ўтилса мақсадга мувофиқ бўлади. Уйдирма назарияси XIX аср немис юристи К.Ф.Савиньи номи билан боғлиқдир. Бу назария ҳуқуқнинг ҳақиқий субъекти сифатида фақат инсонни тан олади. Шунга қарамадан позитив ҳуқуқ ҳуқуққа лаёқати бўлган шахсларнинг доирасини торайтириши ёки, аксинча, сунъий ҳуқуқ субъектлари ташкил қилиш эвазига, уникенгайтириши мумкин. Бунга биноан, юридик шахс-оддий уйдирма орқали тузилган сунъий ҳуқуқ субъектидир. Мазкур субъект махсус юридик мақсадлар учун тузилади. Бу ерда юридик шахснинг ҳуқуқий муносабатларида ҳуқуқ субъектлигининг ягона эгалари-жисмоний шахслар-реал қатнашчилари бўла оладилар. Юридик шахс оддий уйдирма сифатида лаёқатли эмасдир. Бу ерда, шахслардан иборат бўлган, унинг органи лаёқатлидир. Демак, инсонларсиз органлар, органларсиз юридик шахс йўқ, унинг ҳуқуқий ва муомала лаёқати йўқдир. Иккинчи, реал назарияси, XIX аср германиялик юрист Гирке номи билан боғлиқдир. Ушбу назарияга кўра давлат нормал ҳолатда фаолиятини амалга оширишга хизмат қиладиган юридик шахс ҳаётда реал ҳозир бўлувчи ҳуқуқ субъекти ҳисобланади.

Ушбу назариянинг замонавий тарафдорлари ҳуқуқий тартибот ҳуқуқ ва мажбуриятлар берган юридик шахсни алоҳида манфаатлар бирлиги деб қарашади.

Ўзининг тузилмаси бўйича у алоҳида манфаатлар бирлигини ташкил этади. Бу ерда иттифоқнинг манфаати унинг ҳар битта аъзоларининг манфаатларидан ажралган бўлади. Юридик шахсларнинг умумий ва махсус ҳуқуқ лаёқатлари мавжуд. Умумий ҳуқуқ лаёқатида юридик шахс, жисмоний шахс сингари, фуқаролик ҳуқуқи эгаси бўлиши ва фуқаролик ҳуқуқи мажбуриятла рини ўз зиммасига олиши мумкин. Албатта, фақатгина инсонга тегишли табиий хусусиятлар бундан мустасно. Махсус ҳуқуқ лаёқатида эса юридик шахс фақатгина қонун ёки унинг Низомида кўрсатилган мақсадларга эришиш учун зарур бўлган ҳуқуқий муносабатларга кириша олади. Охирги йилларда ғарб мамлакатларида умумий ҳуқуқ лаёқати кенг тан олинапти. Масалан, Низомда кўрсатилмаган фаолият билан шуғулланган корпорацияларнинг жавобгарликка тортилиши тобора камайиб бормоқда.

Халқаро хусусий ҳуқуқ фанида юридик шахсларнинг қайси давлатга мансублигини аниқлаш муҳим аҳамиятга эгадир. Юридик шахс мақомига эга бўлган ва ташқи иқтисодий алоқаларнинг тўлақонли иштирокчиси бўлган фирма ва ташкилотлар ҳар вақтда бирон-бир давлат, унинг ҳуқуқ-тартибот, қонун-қоидаларига боғлиқдир. Юридик шахснинг бу муҳим хусусияти халқаро хусусий ҳуқуқда шахсий статут ва юридик шахснинг миллати деб аталади. Англия ва АҚШда домицилий, яъни юридик шахснинг жойлашган жойи деган ибора ишлатилади. Бу ерда, албатта, миллий юридик шахслар тўғрисида фикр юритадиган бўлсак, ҳеч қандай қийинчилик вужудга келмайди-миллий юридик шахсга нисбатан миллий қонун нормалари татбиқ қилинади. Агарда у ёки бу муносабат субъекти сифатида чет эл юридик шахс бўладиган бўлса, у қайси мамлакатга мансуб, унинг фаолияти қайси мамлакатнинг қонунчилиқ нормалари томонидан тартибга солиниши, айнан юридик шахс рўйхатдан ўтказилиши, тузилиши, тугатилиши, унинг ҳуқуқ лаёқати ҳажми ва ҳ.к. тўғрисидаги саволларга жавоб топишга тўғри келади.

Бу масалалар юридик шахс мансуб бўлган давлатнинг қонунчилиги (юридик шахс шахсий қонуни-*lex societatus*) томонидан тартибга солиниши лозимлиги умум тан олинган. Шахсий қонун ташкилотнинг ҳуқуқий ҳолатини белгилайди (у юридик шахс мақомига эгами, унинг ҳуқуқ лаёқати унинг ҳажми, миқдори қандай, унинг органлари томонидан битимлар тузиш тартиби, таъсис этилиши, тугатилиши ва ҳ.к.). Бундан ташқари юридик шахснинг шахсий қонуни айрим коллизиялар масалаларни ҳал этиш учун маълум бир юридик шахс у ёки бу ҳуқуқий тизимга боғланишини белгилайди.

Ҳозирги вақтда компаниялар бир давлатда таъсис этилган бўлиши, бир қанча бошқа давлатларда ҳўжалиқ фаолиятини амалга ошириши, унинг мол-мулки турли хил фуқароликка эга бўлган ташкилотлар ва шахсларга тегишли бўлиши мумкин. Бундай вазиятда, албатта, қайси давлат ҳуқуқини қўллаш муаммоси келиб чиқиши табиий ҳодиса бўлиб кўринади ва шунинг учун ҳам юридик шахснинг шахсий қонунини белгилашда ягона фикр мавжуд эмас. Бу борада қуйидаги доктриналар мавжуд:

1. **Инкорпорация доктринаси:** Ушбу доктринага асос қилиб юридик шахснинг "миллати" олинган. Бу ерда унинг шахсий статутини бўлиб у ташкил қилинган ва рўйхатдан ўтган давлатнинг ҳуқуқи ҳисобланади. Бу доктрина англо-америка ҳуқуқий тизимига мансуб мамлакатларда кенг тарқалган. Унинг жиддий камчилиги шундан иборатки, бу ерда юридик шахснинг ташкил этилиши ва унинг фаолият кўрсатиш жойи ораларида узвий алоқа мавжуд эмас. Маълумки, юридик шахс бир давлатда ташкил этилсада, бошқарув маркази бошқа давлатда бўлиши, асосий фаолиятини эса умуман учинчи давлат ҳудудида амалга ошириши мумкин. Бу эса юридик шахс ўзининг фаолиятини амалга ошираётган мамлакатнинг қонунчилиги томонидан қўйилган талабларини бажармаслиги ҳолатига олиб келиши мумкин.

2. Эксплуатация маркази (асосий фаолият кўрсатилаётган жой) доктринаси: Ушбу концепцияга биноан юридик шахснинг шахсий қонуни деб, унинг асосий фаолияти амалга оширилаётган мамлакатнинг қонуни ҳисобланади. Лекин шуни ҳам айтиб ўтиш лозимки, юридик шахс ўзининг асосий фаолиятини бир неча давлат ҳудудида амалга ошириши мумкин. Ушбу доктрина англо-америка мамлакатлари томонларидан қабул қилинмаган, лекин баъзи бир европа мамлакатларида у қўлланилади.

3. Ўтроқлик (бошқарув маркази ҳозир бўлган жой) доктринаси: Одатда, юридик шахснинг таъсис ҳужжатлари унинг ва бошқарув марказининг ҳозир бўлган жойи тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олади. Бу ҳолат юридик шахснинг шахсий қонуни деб, унинг маъмурий маркази ҳозир бўлган жойнинг қонуни бўлишига имконият беради. Ушбу доктрина Франция, Германия, Италия, Австрия, Швейцария ва бошқа мамлакатларда қўлланилади ва ҳозирги вақтда кенг тарқалган. Бироқ унинг камчилиги шундаки: ушбу доктрина бўйича юридик шахснинг миллатини белгилаш мумкин эмас.

Юридик шахснинг қайси давлатга мансублигини аниқлаш амалий аҳамиятга ҳам эгадир. Масалан, бир давлатда у ёки бу ташкилот юридик шахс мақомига эга бўлиши мумкин, бошқа давлатда эса-йўқ (Англияда partnership юридик шахс мақомига эга булмайди, Францияда эса эга бўлади). Бу ҳолатни аниқлаш учун мазкур ташкилот қайси давлатга мансублигини билиш лозимдир. Халқаро хусусий ҳуқуқ доктринаси бўйича юридик шахснинг у ёки бу давлатга мансублиги "миллати" унинг "қонунига" боғлиқдир. Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 1175-моддасига кўра юридик шахс қайси мамлакатда таъсис этилган бўлса, шу мамлакатнинг ҳуқуқи мазкур юридик шахснинг қонуни ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 1176-моддасига кўра, юридик шахснинг фуқаролик ҳуқуқ лаёқати юридик шахснинг қонуни билан белгиланади. Юридик шахс ҳуқуқларига эга бўлган ва ташқи иқтисодий алоқалар иштирокчилари бўлмиш ташкилот ва фирмалар доимо маълум бир давлат ва унинг ҳуқуқий тартиботига "боғланган" бўлиб, юридик шахснинг ушбу муҳим хусусияти халқаро хусусий ҳуқуқда шахсий статут-мақоми (қонуни) ва юридик шахс миллати деб аталади. Демак, юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда, шуни таъкидлаш жоизки, юридик шахснинг шахсий статут (қонуни) юридик шахснинг қуйидаги ҳолатлар бўйича давлатга мансублигини белгилайди: а) унинг ҳуқуқ субъектлиги ҳажмини аниқлашда; б) солиқ тартибида; в) коллизия масалаларни ҳал этишда; д) унинг бекор бўлиши тартибини белгилашда ва ҳ.к.

6-§. Миллий иштирокчиларнинг ташқи иқтисодий фаолиятдаги ҳуқуқий ҳолати

Миллий коллизия нормаларда қуйидаги меъёр мустаҳкамлаб қўйилган: "Агар Ўзбекистон Республикасининг қонунида чет эл юридик шахслари учун бошқача тартиб белгиланган бўлмаса, чет эл юридик шахслари Ўзбекистон Республикасида фуқаролик қонун ҳужжатлари билан тартибга солинадиган тадбиркорлик фаолиятини ва бошқа фаолиятни амалга оширадilar" (ФКнинг 1177-моддаси).

Хорижий юридик шахсларнинг ҳуқуқий ҳолати Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги ҳамда бошқа давлатлар билан тузилган халқаро шартномалар нормалари томонидан тартибга солинади. 1993 йил 22 январдаги МДХ давлатларининг кўп томонлама Конвенциясига биноан, юридик шахснинг ҳуқуқ лаёқати у тузилган давлат қонуни томонидан белгиланади. Савдо шартномаларида шартнома тузаётган давлатлар ўз юридик шахсларига маълум бир ҳолат (мақом), ҳамда юридик шахсларнинг ҳуқуқ субъектлиги ўзаро тан олиниши тўғрисида

келишиб оладилар. Юридик шахсларнинг миллатини аниқлаш асосан уларнинг ҳуқуқ субъектлигини тан олиш учун зарур. Бу эса улар билан битим тузиш-тузмасликка асос бўлади. Чет эл корхона ва ташкилотлари Ўзбекистон Республикасида махсус рухсатсиз Ўзбекистон Республикаси миллий корхона ва ташкилотлари билан турли хил ташки иқтисодий битимлар тузишга ҳақли, улар бўйича ҳисоб-китобларни ҳам амалга ошириши мумкин. Чет эл юридик шахслари ўзларининг ҳуқуқларини судда ҳимоя қилиш ҳуқуқига эгадирлар. Барча ҳолатларда чет эл фирмаларига улар тузаётган битимлар, ёки уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш доирасида махсус рухсатномалар талаб қилинмайди. Маълум бир масалалар бўйича, юқорида таъкидланганидек, юридик шахслар ўзларининг шахсий конунларига бўйсунадилар.

Бу ерда бизнинг фикримизча, алоҳида эътиборни чет эл корхона, ташкилотларининг ваколатхоналари ва филиаллар ҳамда шўъба корхоналарига қаратсак мақсадга мувофиқ бўлар эди. Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 47-моддасига биноан ваколатхона юридик шахснинг у турган ердан ташқарида жойлашган, юридик шахс манфаатларини ифодаладиган ва уларни ҳимоя қиладиган алоҳида бўлинмасидир. Филиал юридик шахснинг у турган ердан ташқарида жойлашган ҳамда унинг барча вазифаларини ёки вазифаларини нг бир қисмини, шу жумладан ваколатхона вазифаларини бажарадиган алоҳида бўлинмасидир.

Агар конунда бошқача тартиб белгиланган бўлмаса, ваколатхона ва филиаллар юридик шахс ҳисобланмайди. Улар ўзларини ташкил этган юридик шахс томонидан мол-мулк билан таъминланадилар ҳамда у тасдиқлаган низомлар асосида иш олиб борадилар. Ваколатхона ва филиалларнинг раҳбарлари юридик шахс томонидан таъминланади ҳамда унинг ишончномаси асосида иш олиб боради. Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги хорижий тижорат ташкилотларининг ваколатхоналарининг ҳуқуқий ҳолати Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 23 октябрдаги 410-сонли Қарори билан тартибга солинади. Мазкур Қарор билан хорижий тижорат ташкилотларининг Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги ваколатхоналарини аккредитация қилиш таркиби ва уларнинг фаолияти тўғрисида Низом тасдиқланади. Ушбу Низом хорижий тижорат ташкилотларининг Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги ваколатхоналарини аккредитация қилиш тартибини ва уларнинг фаолиятини белгилайди. Ушбу Низом бўйича хорижий тижорат ташкилотлари дейилганда фирмалар, компаниялар, корпорациялар, жамиятлар, шериклар ва хорижий давлат конун ҳужжатларига мувофиқ чет элда ваколатхона очиш ҳуқуқига эга бўлган, тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишнинг бошқа ташкилий-ҳуқуқий шакллари тушунилади.

Ушбу Низом шунингдек давлатнинг тегишли ваколатли органи рухсатномаси мавжуд бўлган тақдирда, хорижий давлатлар давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг (вазирликлари, федерал округлари ва шу кабиларнинг) савдо (тижорат) ваколатхоналарига ҳам татбиқ этилади. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида хорижий банклар ваколатхо наларини аккредитация қилиш Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан белгиланадиган тартибда амалга оширилади.

Хорижий фирмалар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ўз ваколатхоналарини Ўзбекистон ҳудудида ўз манфаатларини ифодалаш ва ҳимоя қилиш мақсадида очадилар. Ваколатхоналарни очиш уларни Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлигида аккредитация қилиш йўли билан амалга оширилади. Ваколатхоналар юридик шахслар ҳисобланмайди, ҳўжалик ёки бошқа тижорат фаолиятини амалга оширмайдилар. Ваколатхона солиқ тўловчи ҳисобланмайди. Хорижий фирмага, ваколатхоналарнинг хорижий ва маҳаллий

ходимларига солиқ солиш Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилади.

Аккредитация қилувчи орган аккредитация қилинган ваколатхоналар тўғрисидаги ахборотни, унда уларнинг манзилини ва ваколатхонани аккредитация қилиш тўғрисида сертификатнинг муддатини кўрсатган ҳолда, ҳар чоракда Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитасига жўнатади (1-9-бандлари).

Ўзбекистон Республикасида хўжалик фаолиятнинг ташкилий-ҳуқуқий шакллари турлича бўлиши мумкин, лекин бу ерда мақсад уларнинг қатнашчиларининг маблағларини бирлаштиришдир. Булар қуйидагича: консорциум, маблағи юз фоиз чет эл мулкларига тегишли бўлган корхона, аралаш ва қўшма корхоналардир.

Ўзбекистон Республикасида чет эл инвестициялари иштирокида ги (хорижий сармоялар) корхоналарнинг мақоми ва фаолиятини тартибга солувчи асосий норматив актлар "Хўжалик жамиятлари ва ширкатлари тўғрисида", "Чет эл инвестициялари тўғрисида", "Чет эл инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида" ги Ўзбекистон Республикаси Қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналарига берилган қўшимча рағбатлантириш ва имтиёзлар тўғрисидаги" Фармони (ўзгартиришлар билан), Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Ўзбекистон Республикасида чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналарни ташкил қилиш, давлат томонидан рўйхатга олиш ва фаолиятини тўхтатиш тўғрисидаги" Қарори (ўзгартиришлар билан) ва ҳоказолар ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг "Чет эл инвестициялари тўғрисидаги" Қонунининг 5-моддасига кўра чет эллик инвесторлар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида инвестицияларни қуйидаги йўллар билан амалга оширишлари мумкин: - Ўзбекистон Республикасининг юридик ва (ёки) жисмоний шахслари билан биргаликда ташкил этилган хўжалик жамиятлари ва ширкатларининг, банклар, суғурта ташкилотлари ва бошқа корхоналарнинг устав жамғармаларида ва бошқа мол-мулкида улуш қўшиб қатнашиш; -чет эллик инвесторларга тўлиқ қарашли бўлган хўжалик жамиятлари ва ширкатларини, банклар, суғурта ташкилотлари ва бошқа корхоналарни барпо этиш ва ривожлантириш; -мол-мулк, акциялар ва бошқа қимматли қоғозларни, шу жумладан Ўзбекистон Республикаси резидентлари томонидан эмиссия қилинган қарз мажбуриятларини сотиб олиш; -интеллектуал мулкка, шу жумладан муаллифлик ҳуқуқлари, патентлар, товар белгилари, фойдали моделлар, саноат намуналари, фирма номлари ва ноу-хауга, шунингдек ишчанлик нуфузига (гудвиллга) ҳуқуқлар киритиш; -концессиялар, шу жумладан табиий ресурсларни қидириш, ишлаб чиқиш, казиб олиш ёки улардан фойдаланишга бўлган концессиялар олиш; -савдо ва хизмат кўрсатиш соҳалари объектларига, турар жой биноларига, улар жойлашган ер участкалари билан биргаликда мулк ҳуқуқини, шунингдек ерга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш (шу жумладан ижара асосида фойдаланиш) ҳамда табиий ресурсларга эгалик қилиш ва улардан фойдаланиш ҳуқуқларини сотиб олиш орқали.

Чет эллик инвесторлар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида инвестицияларни амалдаги қонун ҳужжатларига зид бўлмаган бошқа шаклларда ҳам амалга оширишлари мумкин. Чет эл инвестициялари бирламчи ёки такроран амалга оширилаётган шакллариининг ўзгартирилиши уларнинг инвестиция сифатидаги моҳияти ўзгаришига олиб келмайди. Чет эл инвестицияли корхоналарига қуйидагилар қиради: Устав жамғармасидаги пай (ҳиссаси) чет эл юридик ва жисмоний шахсларига тегишли бўлган қўшма корхоналар, хўжалик жамиятлари ва ширкатлар; Устав жамғармасининг 100 фоизини чет эл инвестициялари ташкил қилган чет эл корхоналари; бош корхонаси республика ҳудудидан ташқарида

жойлашган ва ҳўжалик фаолиятини амалга ошираётган шўъба корхоналар ва филиаллар; Ўзбекистон Республикаси ҳудудида фаолият кўрсатаётган чет эл инвестицияли корхоналарнинг шўъба корхоналари ва филиаллари; Давлат томонидан рўйхатга олиниши керак бўлган чет эл инвестицияли корхоналарига қуйидаги шартларга жавоб берган корхоналар қиради; корхонанинг устав жамғармаси миқдори 150 минг АҚШ долларига эквивалент бўлган суммадан кам бўлмаслиги лозим; корхонанинг биронта иштирокчиси албатта чет эл юридик шахси бўлиши керак; чет эл инвестицияларининг корхона устав жамғармасидаги ҳиссаси 30 фоиздан кам бўлмаслиги керак (Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Чет эл инвестицияли корхоналарига қўшимча рағбатлантириш ва имтиёзлар бериш тўғрисидаги" Фармони, ўзгартиришлар билан), "Ўзбекистон Республикасида чет эл инвестицияли корхоналарни ҳуқуқий экспертизадан, давлат рўйхатидан ўтказиш ва бекор бўлиши тартиби тўғрисидаги" Низом (ўзгартиришлари билан).

Қўшма корхона-маълум ташкилий-ҳуқуқий шаклга киритилган корхона бўлиб, Ўзбекистон Республикаси қонунларига кўра юридик шахс ҳуқуқларига эга ва унинг устав жамғармаси ўзбек ва чет эллик шериклар улуши асосида шаклланган. Бу ҳол уларга ушбу корхонани биргаликда бошқариш ва унинг ишлаб чиқариш, ҳўжалик ва бошқа фаолиятдан тушган даромаднинг улушларига мутаносиб равишда тақсимлаш имкониятини беради.

Қўшма корхонани ташкил қилишда ва унинг фаолиятида "чет эл элементи" иштирок этгани учун, ушбу ҳолда қандай ҳуқуқ қўлланади, деган савол туғилиши табиийдир. Ушбу саволга жавобни Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг 1175-моддасида топиш мумкин: "Юридик шахс қайси мамлакатда таъсис этилган бўлса, шу мамлакатнинг ҳуқуқи мазкур юридик шахснинг қонуни ҳисобланади".

7-§. Фуқаролик ҳуқуқидаги давлатга тегишли ҳуқуқий категориялар (иммунитет турлари, суд, давлат мулки, давлат иштирокидаги битимлар, мутлақ, функционал, чекланган ва уларнинг асослари).

Кўпинча давлатни, фуқаролик обороти тартибини, ўзининг ҳуқуқий лаёқати мазмунини ва чегарасини шакллантириши мумкинлиги сабабли, ҳуқуқнинг алоҳида субъекти деб аташади. Лекин, бир томондан давлат махсус ҳокимият ваколатларига эга бўлиб, бошқа томондан ҳўжалик субъекти бўлиши эҳтимолининг мавжудлиги, давлатнинг махсус ҳуқуқий субъектлиги натижасидир, аммо бу ҳол, унинг иштирок этаётган фуқаролик ҳуқуқий муносабатларининг табиатини ўзгартирмайди ва уларни ҳокимият ва бўйсунуш элементларини ўз ичига оладиган муносабатларга айлантиришга асос бўла олмайди. Бошқа сўз билан айтганда, бозор шароитида давлат фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда жисмоний ва юридик шахсларга тенг бўлган ҳуқуқ субъекти бўлиб қатнашади. Давлатнинг фуқаролик ҳуқуқи субъекти сифатидаги ҳуқуқий ҳолатининг замонавий тушунчаси шундан иборатдир ва бундан ички фуқаролик оборотида давлат иммунитет ҳуқуқига эга эмаслиги келиб чиқади.

Давлат халқаро хусусий ҳуқуқ субъекти, яъни чет эл элементли фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар қатнашчиси сифатида келганда, вазият мураккаблашади. Бу ерда, давлатнинг мутлақ иммунитетини амал қилади.

Бизнинг фикримизча, мутлақ иммунитет принципи Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг иккинчи қисмига шарҳларда (III жилд) ҳам ўз намоёнини топган. У ерда шундай дейилган: Ўзбекистон Республикаси – суверен давлат сифатида фақат халқаро оммавий ҳуқуқнинг субъекти сифатида танилибгина

қолмасдан, балки фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг ҳам алоҳида субъекти бўлиб ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси чет эл элементи билан боғлиқ фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларида ҳам ўз суверенлигини, мустақиллигини сақлаб қолади ва ҳеч қандай бошқа давлатларга ёки унинг органларига бўйсунмайди.

Ўзбекистон давлати ўзининг ваколатхоналарига, консуллик муассасаларига уй-жой, бино ва иншоотларни сотиб олиш, чет эл элементлари билан мулкрий битимларга киришиш, чет давлатларда очилган меросни қабул қилиш муносабатларида ҳам чет эл қонунларига ёки чет эл суд органларига бўйсунмасдан давлат (иммунитети)нинг дахлсизлигини сақлаб қолади. Шундай қилиб, иммунитет (лот. *immunitas*; /*immunitatis*/-маълум бир нарсадан озод этиш; ингл. *immunity*)-1) давлатларга, халқаро ташкилотларга, давлат ичида алоҳида ўринларни эгаллайдиган шахсларга маълум бир вазиятларда баъзи бир умумий қонунларга бўйсунмаслик юридик ҳуқуқидир. Давлат иммунитетидан суверенитетидан келиб чиқадиган халқаро ҳуқуқий принциpidир. Унинг мазмуни шундан иборатки, барча давлатларнинг тенглигига кўра бир давлат бошқа давлат устидан устун бўла олмайди ("per in regem now nabet imperium"-тенг, тенгга нисбатан устувор бўла олмайди"). Чет эл давлатлари, уларнинг органлари ва уларга тегишли мулк ҳам иммунитет ҳуқуқига эгадирлар. Давлатларнинг ва улар мулкрийнинг юрисдикция иммунитетидан суверен давлатнинг судга бўйсунмаслиги, чет эл давлатининг мулкига олдиндан даъвои таъминлашга, унга банд солиш, суд қарорини ижро этиш ва бошқа чеклаш ва ундиришлардан дахлсизлиги. Давлат иммунитетининг моддий моҳиятига келсак, бу ерда тарихий экскурс ўтказиш мумкин: бу тушунча Европада 16 асрда, яъни, миллий давлатлар вужудга кела бошлаган бир вақтда ривожлангандир. Энг юқори чўққисига у 19 асрнинг миллий йўналган ҳуқуқий доктриналарида кўтарилган. Бу ерда иммунитет қатъий, барчани ўз ичига олган ва мутлақ тушуниларди: ҳеч қайси давлат ҳеч қандай вазиятларда бошқа давлатни судлаш ҳуқуқига эга эмас эди, чунки бу ерда назарияга биноан барча давлатларнинг тенглиги асоси бузилар эди.

Албатта, бу ерда бизни биринчи навбатда давлат субъект бўла оладиган фуқаролик ҳуқуқий ва фуқаролик процессуал муносабатлар қизиқтиради. Бундай муносабатларда қатнашган давлат, ҳамиша давлат бўлиб қолаверади ва шунга мувофиқ, давлатга нисбатан бошқа давлатнинг юрисдикцияси тарқалиш чегараси ва эҳтимоли билан боғлиқ бўлган муаммолар юқорида кўрсатилган халқаро ҳуқуқий муносабатлар доираларисиз кўриб чиқилиши мумкин эмас. Лекин, шуни ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, иммунитетга эга бўлган давлат, унинг органлари ва иммунитетдан фойдаланувчи шахслар, бошқа суверен юрисдикцияси доирасида у ёки бу фаолиятни амалга ошираётган вақтда миллий қонунчилик, миллий ҳуқуқ тартибига нисбатан ўз муносабатини белгилашда "эркин" экан деган фикрга бориш нотўғри. Н.А.Ушаков таъкидлашича, иммунитет принципи халқаро ҳуқуқнинг асосий принциплари доирасига кирмайди: биринчидан, у давлатлараро муносабатлар соҳаларининг барчасини эмас, айримлари, яъни халқаро муносабатларда давлатларнинг вакилликка тегишли соҳаси асосида ётади; иккинчидан, императив эмас, балки диспозитив характерга эга. Шу билан бирга у давлат иммунитетидан принципнинг муҳимлиги ва унинг аҳамиятини инкор этмайди.

Давлат иммунитетини ифода этувчи ва аниқлаштирувчиси-унинг органлари иммунитетидан ҳисобланади. Бу доирага дипломатик ваколатхоналар, консуллик муассасалари, уларнинг ходимлари, давлатлараро (ҳукуматлараро) ташкилотлар, ушбу ташкилотлар қошидаги давлат вакиллари, уларнинг мансабдор шахслари киради.

Давлат, унинг органлари ва мансабдор шахслари иммунитетларининг мазмуни дипломатик (1961) ҳамда консуллик муносабатлар (1963) тўғрисидаги Вена Конвенцияларида очиб берилган.

Шунга биноан, 1996 йил 29 августдаги Ўзбекистон Республикаси Қонуни билан тасдиқланган Консуллик Уставининг 77-моддасига биноан, консуллик муассасалари, уларнинг ходимлари ва оила аъзолари 1963 йилдаги Консуллик муносабатлари тўғрисидаги Вена Конвенцияси, Ўзбекистон Республикаси ҳамда Ўзбекистон Республикасининг Консуллик муассасаси ҳозир бўлган давлат ўртасидаги шартномаларда кўрсатилган имтиёзлар ва иммунитетлар дан, шунингдек, умуман тан олинган халқаро ҳуқуқ нормаларидан фойдаланадилар.

Шундай қилиб, юридик доктринада, одатда, давлат иммунитетининг иккита: мутлақ ва чекланган (у ҳақда кейинги ўринларда баён қилинади) концепциялари мавжуд. Мутлақ иммунитет концепцияси қуйидагилардан келиб чиқади:

а) чет эл давлатига нисбатан даъволар, уларнинг розилигисиз бошқа давлатларнинг судида кўриб чиқилиши мумкин эмас.

б) даъвони таъминлаш мақсадида у ёки бу давлатнинг мулкига нисбатан бошқа бирон бир давлат мажбурий чора кўра олмайди.

в) давлатнинг розилигисиз унинг мулкига нисбатан мажбуран қўлланувчи чоралар кўрилиши мумкин эмас.

Шунга кўра, одатда, дахлсизлик ҳуқуқининг қуйидаги турлари фарқланади: судловдан дахлсизлик, олдиндан даъвони таъминлашга дахлсизлик, қарорни мажбурий ижро этишга дахлсизлик.

Судга дахлсизлик шундан иборатки, давлат бошқа давлатларнинг судловига тегишли эмас (бир давлат иккинчи давлатнинг суди томонидан судлана олмайди). Бир давлат иккинчи давлатнинг суди томонидан жавобгар сифатида жалб этилмайди, давлат томонидан бунга аниқ-равшан розилик берилган ҳоллар бундан мустасно.

Олдиндан даъвони таъминлашга дахлсизлик шундан иборатки, давлат мулки даъвони таъминлаш предмети бўла олмайди.

Қарорни ижро этишга дахлсизликка кўра, давлатнинг ихтиёрисиз (розилигисиз) давлатга қарши чиқарилган қарорни мажбурий ижро этишни амалга ошириш мумкин эмас.

Яна тарихий экскурсга қайтамиз: шуни айтса бўладики, мутлақ иммунитет доктринаси биринчи Жаҳон урушига қадар амалда бўлган. Давлат иқтисодий жараёнларда актив қатнашаётганлиги сабабли (бу ҳолат кескин равишда биринчи Жаҳон уруши даврида ривожлана бошлади) мутлақ иммунитет доктринаси аста секин парчалана бошлади. Айниқса Европа континентал мамлакатларида (Бельгия, Германия) мутлақ иммунитетнинг ўрнига нисбий, секторал иммунитетни вужудга келтирган доктрина пайдо бўлди. Шундан кейин, Олий ҳокимият актлари (*acta jure imperii*) ва иқтисодий (хўжалик) обороти доирасидаги ҳаракатлар (*acta jure gestionis*) фарқлана бошлади. Ҳозирги вақтда, ҳеч қандай шакл-шубҳасиз, белгиланадики, мутлақ давлат иммунитетининг эски доктринаси бутунлай енгилгандир. Бу ҳолат, муҳим аҳамиятга эгадир, чунки бир вақтда у шуни кўрсатадики, миллий қонунда чет эл давлати иммунитетига чек қўйган миллий қонун чиқарувчи халқаро ҳуқуққа зид эмасдир.

Ушбу ривожланиш маълум бир вақтда турли хил элементлар ёрдамида амалга оширилади. Ечими суд қарорлари асосида бошланади: кейинчалик, биринчи халқаро ҳужжат, яъни 1972 й. 16 май давлатлар иммунитетини тўғрисидаги Базел Европа келишуви вужудга келди: шу билан бирга биринчи қонунлар қабул қилинди: *Foreign Sovereign Immunities Act* (АҚШ, 1976 йил), *State Immunity Act* (Буюк Британия, 1978

йил). Давлатлар уюшмаси халқаро давлатлар иммунитети Конвенциясини ишлаб чиқишга тайёрлана бошладилар.

Чекланган иммунитет концепциясига биноан, чет эл давлатлари, унинг органлари ва мулк и иммунитет ҳуқуқи билан фақатгина давлатлар суверен вазибаларини, яъни *jure imperii* ҳаракатларини амалга оширганда фойдаланадилар. Агар давлат, тижорат ҳаракатидаги (ташқи савдо битимлар тузиш, концессия ва бошқа битимлар ва ҳ.к.) (*jure gestiones*) ҳаракатларни амалга оширса у иммунитет ҳуқуқидан фойдаланмайди. Бошқача қилиб айтганда, чекланган иммунитет концепцияси тарафдорлари шуни таъкидлашадики, агар давлат ўзини хусусий шахс ҳолатига қўйса, унга нисбатан даъво қўзғатиш ва унинг мулкига нисбатан мажбурий чоралар қўриш мумкиндир.

Йигирманчи асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб чекланган иммунитет концепцияси турли хил мамлакатларнинг қонунчилиқ, суд ва шартномавий амалиётида кенг тарқалди. Бу эса давлатнинг иқтисодий фаолиятида қатнашиш доираси кенгайганидан далолатдир.

Натижада, чет эл давлати иммунитетини чекловчи шартномавий ва халқаро ҳуқуқий нормаларни тадбиқ қилиш доираси тобора кенгаймоқда. Шу билан бирга, давлатнинг мутлақ иммунитетига тегишли халқаро ҳуқуқий нормаларни тадбиқ қилиш доираси эса торайиб бормоқда. Маълум бир ишларга нисбатан мутлақ иммунитет концепция тарафдорлари бўлган давлатлар ундан воз кечаётган ҳоллари тез-тез учраб турибди. Бу ҳол улар томонидан қабул қилинган қонунларда ўз аксини топаётти. Масалан, юкрида қўрсатилган иммунитет тўғрисида ги қонунлардан ташқари, АҚШ (1976), Буюк Британия (1978), шундай қонунлар Австрия (1979), Канада (1981), Покистон (1981) ва бошқаларда қабул қилинган.

Баъзи бир МДҲ давлатларининг фуқаролик процессуал кодексларида қайси чет эл мамлақатида давлат иммунитетини тақдим этилмаса, унга жавобан чоралар қўрилиши қўзда тутилган ҳолатлар бириктирилган бўлсада (масалан, Украина ФПКнинг 425-моддаси), бу имкониятнинг белгиланиши ўзаролик принципини қўллашга олиб келмайди ва амалиётда ўз самарасини йўқотади деган фикрга қўшилиш мумкин. Ҳеч бўлмаганда, бу ҳолат иммунитетни чеклайдиган қонунлар (юқорига қаранг) қабул қилган ёки суд амалиёти чекланган иммунитет концепцияси тарафдори бўлган (ГФР, Австрия, Франция, Бельгия, Швейцария, Италия, Дания, Финляндия, Греция, Норвегия ва бошқалар) мамлакатларга нисбатан таълуқлидир.

Шундай қилиб, у ёки бу МДҲ давлатининг қонунчилигида чет эл давлатининг мутлақ иммунитетини мустаҳкамланган бўлсада, бу чет эл давлати судларида ҳам МДҲ давлатларининг иммунитетини автоматик равишда тан олинади дегани эмасдир. Чет эл судлари ҳар бир конкрет вазиятда, бошқа давлат ва унинг органлари иммунитет ҳуқуқидан фойдаланиш-фойдаланмаслигини ўз миллий қонуни асосида ўзлари ҳал қиладилар ва бу маълум бир вазиятда ҳар қандай давлат чет эл суди юрисдикциясига бўйсунити имкониятига олиб келади. Шуни таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикасида "Давлат иммунитетини" тўғрисидаги қонун устида изланиш ишлари олиб борилмоқда.

Ушбу қонуннинг мақсади – Ўзбекистон Республикаси суд ишларини қўриб чиқиш, Ўзбекистон Республикасининг чет эл давлатларига нисбатан даъво қўзғатиши, ва чет эл давлатларининг Ўзбекистон Республикасига нисбатан даъво қўзғатиши, мазкур даъволар бўйича суд қарорларини бажариш, ҳамда уларнинг вакилларининг иммунитет ва имтиёзларига тегишли қоида ва тартибларини ўрнатишдир. Шу масалага бағишланган семинар қатнашчиларининг фикрига қўра, ушбу қонунни ишлаб чиқиш ва уни қабул қилиш суд амалиётининг тажрибаси етарли бўлмаган мамлакатларга фойдаси кўпроқ тегади. Шундай мамлакатларга МДҲ давлатлари ҳам қиради, лекин асосийси, албатта, бу борада янги мустиқил

давлатларнинг халқаро иқтисодий ва маданий ҳамкорлиги ривожланишини иммунитет, чет эл инвестициялари барқарор ҳуқуқий муҳит яратишни ўз олдига мақсад қилган ва, бошқа томондан, миллий корхона ва ташкилотларининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилувчи ҳуқуқий тартибга солишни барпо этишдир. Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикасида иммунитет тўғрисида ги қонун қабул қилиниши Ўзбекистоннинг Жаҳон савдосида қатнашишликка ундайди ва чет эл инвестицияларини жалб этишга кўмак беради.

8-§. Давлат томонидан амалга оширилувчи фуқаролик-ҳуқуқий битимларнинг ҳуқуқий ҳолати

Давлатнинг (хусусан халқаро хусусий ҳуқуқда) ҳуқуқий ҳолати Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 79-моддаси 3-қисми (давлат ўзининг фуқаролик-ҳуқуқий мажбуриятлари бўйича ўз мулки бўлган маблағлари билан жавоб беради) ҳамда 1178-моддаларида бириктирилган: (чет эл элементи билан давлат иштирокидаги фуқаролик ҳуқуқий муносабатларига нисбатан, агар қонунда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, ФКнинг VI-бўлими "Халқаро хусусий ҳуқуқ нормаларини фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларга нисбатан татбиқ қилиш").

Халқаро шартномалар қоидаларини татбиқ қилишга келсак, эътиборни 1965 й. "Маблағлаштиришга оид давлатлар ва бошқа давлатлар фуқаролари орасидаги низоларни ҳал этиш тўғрисидаги " Вашингтон Конвенциясига қаратиш лозимдир. Ушбу Конвенцияга биноан, давлатга нисбатан даъвои Европа тикланиш ва тараққиёт банкининг низоларни ҳал этиш бўйича Халқаро марказида қўзғатиш мумкин. Шу билан бирга, МДХ давлатлари ва бошқа давлатлар орасида инвестицияларни ўзаро рағбатлантириш ва ҳимоя қилиш икки томонлама келишувлари бўйича (масалан, 1993 й. Ўзбекистон ва ГФР билан келишуви) инвесторнинг давлат билан бўлган низои Халқаро савдо арбитраж судлари ёки ушбу Марказда кўриб чиқилиши мумкинлиги қайд этилган.

Доктринага биноан, давлатнинг халқаро ҳўжалик муносабатлари қатнашчиси сифатида ўзига хослиги шундан иборатки, давлатнинг мажбурияти бўйича, асосан, фақатгина унинг қонуни татбиқ этилиши мумкин, чет эл ҳуқуқини тан олиш тўғрисида давлатнинг ўзининг тўғридан-тўғри розилиги бўлган ҳолат бундан мустасно. Шунинг учун ҳам, давлатнинг чет эл компаниялари ёки чет эл фуқароси билан бўлган муносабатлари шартномада бир томон бўлган давлатнинг ички қонунчилиги томонидан тартибга солинади. Бу ерда агарда шартномада бошқа ҳолат кўрсатилмаган бўлса, халқаро қонунчилиги татбиқ этилмайди.

МДХ давлатларнинг, хусусан Ўзбекистон Республикаси, иммунитет масаласига қайтсак, шунга эътибор қаратиш жоизки, давлатларнинг йирик кредит, кўп муддатли комиссия ва инвестиция шартномаларини тузиш замонавий амалиёти шуни кўрсатаяптики, уларда давлат иммунитетига ҳавола қилиш ҳуқуқидан фойдаланмаган ҳолда чет эл судида, арбитраж ёки ҳакамлар судида низоларни кўриш тўғрисидаги тўғридан-тўғри шартлар киритилгандир.

Масалан, Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ҳамда Болгария Республикаси ҳукумати ўртасида 1998 й. 24 июнда тузилган инвестицияларни рағбатлантириш ва ҳимоя қилиш тўғрисидаги Битимда вужудга келган низо "Ad hoc" тартибида тузилган Арбитраж судига ҳал қилиниши учун топширилади, деган ҳолат бириктирилган.

Юқорида қайд қилинганлар бизга қуйидагича хулосалар қилиш имконини беради:

-Давлатлар халқаро оммавий ҳуқуқнинг асосий субъекти, фуқаролик ҳамда халқаро хусусий ҳуқуқнинг субъекти ҳисобланади.

-Давлатнинг фуқаролик ҳуқуқи субъекти сифатидаги замонавий ҳуқуқий ҳолати шундан иборатки, давлат фуқаро ва юридик шахсларга нисбатан тенгдир ва ички фуқаролик оборотида у иммунитет билан фойдаланмайди.

-Давлат халқаро хусусий ҳуқуқ муносабатлари катнашчиси сифатида бўлганда бу масала бир томонлама (оддий) ҳал қилинмайди, чунки бу ерда давлат суверенитетга асосланган халқаро ҳуқуқ принципларига кўра, мутлак иммунитетидан фойдаланади.

-XX асрнинг иккинчи ярмидан "чегараланган иммунитет" концепцияси кенг тарқала бошлади. Унинг мазмуни қуйидагилардан иборат: агар давлат суверен фаолиятини амалга оширадиган бўлса у иммунитет билан фойдаланади; агарда давлат ўзини хусусий шахс ҳолатига қўядиган бўлса, унга нисбатан даъво қўзғатилиши ва унинг мулкига нисбатан мажбурий чоралар қўрилиши мумкиндир.

-Давлат иммунитетини тўғрисидаги масала айниқса чет эл инвестицияларини актив жалб қилиш сиёсатини олиб боровчи (агар МДХ ҳамдавлатлари ҳам) қуйидаги ҳолатдан инвестор манфаатдордир деб қараш долзарб бўлиб қолди. Инвестор инвестицияни қабул қилаётган давлат ораларида низо вужудга келадиган бўлса, давлат ўз иммунитетидан воз кечиши инвесторнинг манфаатидир.

-Давлат иммунитетига келсак, у миллий характерга эгадир ва ҳар бир давлат ҳудудида амалда бўлади. МДХ давлатлари, хусусан Ўзбекистон Республикасида, Давлат иммунитетини қонуни қабул қилинмаганлиги туфайли шу ҳолат келиб чиқадики, Ўзбекистон Республикасида, айрим истиснолардан ташқари, чет эл давлатининг ва унинг мулкы иммунитетини тўлиқ ҳажмда тан олинадди. Лекин бу ҳолат Ўзбекистон Республикасининг иммунитетини чет элда тўлиқ ҳажмда тан олишга кафолат бермайди. Иммунитет тўғрисидаги қонун МДХ давлатларининг иқтисодий манфаатларини ҳуқуқий ҳимоя қилувчи механизмларидан бири бўлиб қолар эди. Биз ҳам шу фикрга қўшилаемизки, иммунитетга тегишли масалалар турли хил алоҳида кодекс ва бошқа норматив актлар нормаларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш йўли билан эмас, балки барча вужудга келувчи муаммоларни комплекс ечадиган ягона акт қабул қилиш билан ҳал этилиши лозим.

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати

I. Раҳбарий адабиётлар:

1. Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 364 б.
2. Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т. 2. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 380 б.
3. Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 366 б.
4. Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 349 б.
5. Каримов И. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т. 5. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 384 б.
6. Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. – Т.: Ўзбекистон, 1998. – 429 б.
7. Каримов И. А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураемиз. Т. 7. – Т.: "Ўзбекистон", 1999. – 410 б.
8. Каримов И. А. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т. 8. – Т.: Ўзбекистон, 2000. – 528 б.
9. Каримов И. А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т. 9. – Т.: "Ўзбекистон", 2001. – 432 б.
10. Каримов И. А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т. 10. – Т.:

“Ўзбекистон”, 2002. – 432 б.

11. Каримов И.А. Биз танлаган йўл-демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т.11. - Т.: “Ўзбекистон”, 2003. – 320 б.

12. Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлик ўз куч-қудратимизга, ҳамжихатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. Т.12. -Т.: “Ўзбекистон”, 2004. – 400 б.

13. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т.13.-Т.: “Ўзбекистон”, 2005. – 448 б.

14. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари - олий қадрият. Т.14.-Т.: “Ўзбекистон”, 2006. – 280 б.

15. Каримов. И.А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. Т.15. –Тошкент.: Ўзбекистон, 2007. - 318 б.

16. Каримов. И.А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодийтимизни барқарор ривожлантириш йўлида. Т.16.-Тошкент.: Ўзбекистон, 2007. -366 б.

17. Каримов И.А. Ўзбекистон Конституцияси – биз учун демократик тараққиёт йўлида ва фуқаролик жамиятини барпо этишда мустаҳкам пойдевордир: Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 17 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза / 2009 йил 5 дек./ – Тошкент: Ўзбекистон, 2009. – 32 б.

18. Каримов И.А. Жаҳон молиявий иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида унинг бартараф этишнинг йўллари ва чоралари / И.Каримов. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.

19. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2010. – 80 б.

20. Каримов И.А. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги “Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир” мавзусидаги маърузаси // Халқ сўзи. 2010 йил 28 январь, №19 (4934).

21. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза. 2010 йил 12 ноябрь / И.Каримов. – Т.: “Ўзбекистон”, 2010. – 56 б.

22. “Баркамол авлод йили” Давлат дастури. – Т.: Ўзбекистон, 2010. – 72 б.

23. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади: 2010 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2011 йилга мўлжалланган энг муҳим йўналишларига бағишланган ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза, 2011 йил 21 янв. – Т.: Ўзбекистон, 2011. –48 б.

24. “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили” Давлат дастури. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011.

25. Каримов И.А. 2012 йил Ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади: 2011 асосий йил якунлари ва 2012 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза. 2012 йил 19 январь / И.А.Каримов. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2012. – 36 б.

II. Амалдаги қонунлар ва халқаро конвенциялар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2003. - 35 б.

2. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. –Т.: Ўзбекистон

Республикаси Адлия Вазирлиги, 2004. - 496 б.

3. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси. –Т.: Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги, 2005. - 360 б.

4. Раҳмонқулов Х.Р. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг биринчи қисмига шарҳлар. 1-жилд / М.Раҳмонқулов, И.Анортоев умумий таҳрири остида. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1997. - 504 б.

5. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг иккинчи қисмига шарҳлар. II-жилд (биринчи китоб) / Х.Р.Раҳмонқуловнинг умумий таҳрири остида. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1998. - 432 б.

6. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг иккинчи қисмига шарҳлар. II-жилд (иккинчи китоб) / Х.Р.Раҳмонқуловнинг умумий таҳрири остида. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1998. - 646 б.

7. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг иккинчи қисмига шарҳлар. III-жилд / Х.Р.Раҳмонқуловнинг умумий таҳрири остида. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1998. - 384 б.

8. Ўзбекистон Республикасининг Хўжалик процессуал кодекси. – Т.: Адолат, 1997.

9. Ўзбекистон Республикаси "Ижара тўғрисида"ги қонуни. 19.11.1991. № 427-XII.

10. Ўзбекистон Республикаси "Банклар ва банк фаолияти тўғрисида"ги қонуни. 26 апрел 1996 йил.

11. Ўзбекистон Республикаси "Хориждан маблағ жалб қилиш тўғрисида"ги қонуни. 29.08.1996. № 263-I.

12. Ўзбекистон Республикаси "Инвестиция фаолияти тўғрисида"ги қонуни. 24.12.1998. № 719-I.

13. Ўзбекистон Республикаси "Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида"ги қонуни. 25.05.2000. № 69-II.

14. Ўзбекистон Республикаси "Фаолиятнинг айрим турларини лицензиялаш тўғрисида"ги қонуни. 25.05.2000. № 71-II.

15. "Хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналарга бериладиган қўшимча рағбатлантириш омиллари ва имтиёзлар тўғрисида"ги ЎзР Президенти Фармони. 30.11.1996.

16. "Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили давлат дастури тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-1474 қарори. 7.02.2011.

17. "Хорижий фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг Ўзбекистон Республикасига келишлари, кетишлари, бу ерда бўлишлари ва транзит ўтишлари тартиби тўғрисида"ги ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 408-сонли қарори. 21.11.1996.

18. "Алоҳида юклар ва ҳарбий контингентларни Ўзбекистон Республикаси орқали транзитини тартибга солиш ва назорат қилиш тўғрисида"ги ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 62-сонли қарори. 21.02.2002.

19. "хорижий автоташувчиларни Ўзбекистон Республикаси ҳудудига кириши, унда бўлиши, транзити ва чиқиб кетишлари тартиби тўғрисида"ги ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 11-сонли қарори. 11.01.1995.

20. "Биология ресурсларидан оқилона фойдаланиш, уларни Ўзбекистон Республикасига олиб кириш ва унинг ташқарисига олиб чиқиш устидан назоратни кучайтириш тўғрисида"ги ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 508-сонли қарори. 28.10.2004.

21. "Ўзбекистон Республикаси томонидан ратификация қилинган Ишга қабул қилиш учун энг кичик ёш тўғрисидаги конвенцияни ҳамда болалармеҳнатининг оғир шакллари тасдиқлаш ва йўқ қилишга доир шошилинч чоралар тўғрисидаги конвенцияни амалга ошириш чора-тадбирлари ҳақида"ги ЎзР Вазирлар

Маҳкамасининг 207-сонли қарори. 28.12.2008.

22. Венская конвенция о праве международных договоров Вена, 23 мая 1969 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 24 февраля 1995 года №29-I. Вступление в силу для Республики Узбекистан 11 августа 1995 года.

23. Венская Конвенция о консульских сношениях Вена, 24 апреля 1963 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Верховного Совета РУз от 6 мая 1994 года №1079-XII.

24. Конвенция о порядке разрешения инвестиционных споров между государствами и иностранными лицами Вашингтон, 18 марта 1965 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Верховного Совета РУз от 7 мая 1993 года № 881-XII. Ратифицирована Постановлением ВС РУз от 6 мая 1994 г. №1077-XII.

25. Конвенция Организации Объединенных Наций о договорах международной купли-продажи товаров Вена, 11 апреля 1980 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 30 августа 1996 года №294-I. Вступление в силу для Республики Узбекистан 1 декабря 1997 года.

26. Конвенция для унификации некоторых правил, касающихся международных воздушных перевозок Варшава, 12 октября 1929 г. Вступила в силу 13 февраля 1933 года. Изменена в соответствии с Протоколом от 28 сентября 1955 года Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 6 мая 1995 года № 80-I. Вступление в силу для Республики Узбекистан с 28 мая 1997 года.

27. Соглашение о международном железнодорожном грузовом сообщении (СМГС) Введено в действие с 1 ноября 1951 года Республика Узбекистан (Узбекская железная дорога) присоединилась к СМГС с 18 июня 1993 года

28. Конвенция о договоре международной дорожной перевозки грузов (КДПГ) Женева, 19 мая 1956 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 31 августа 1995 года №132-I. Вступление в силу для Республики Узбекистан с 27 декабря 1995 года.

29. Адабий ва бадий асарларни ҳимоя қилиш тўғрисидаги БЕРН конвенцияси 1971 йил 24 июлда БМТ қабул қилган Париж ҳужжати, 1979 йил 28 сентябрда ўзгартиришлар киритилган Ўзбекистон Республикаси мазкур Конвенцияга ЎЗР ОМнинг 2004 йил 27 августдаги 681-II-сон Қарорига мувофиқ қўшилган Ўзбекистон Республикаси учун 2005 йил 19 апрелдан кучга киради.

30. Конвенция 105 об упразднении принудительного труда Женева, 25 июня 1957 г. Принята на 40 сессии Генеральной Конференции Международной Организации Труда. Ратифицирована Постановлением Олий Мажлиса РУз от 30 августа 1997 года N 498-I. Вступила в силу для Республики Узбекистан с 15 декабря 1997 года

31. Конвенция по вопросам гражданского процесса Гаага, 1 марта 1954 г. Ратифицирована Республикой Узбекистан в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 22 декабря 1995 года № 183-I. Вступление в силу для Республики Узбекистан со 2 декабря 1996 года

32. Конвенция о признании и приведении в исполнение иностранных арбитражных решений Нью-Йорк, 10 июня 1958 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 22 декабря 1995 года № 184-I. Вступление в силу для Республики Узбекистан 7 февраля 1996 года.

33. Минская Конвенция о правовой помощи и правовых отношениях по

гражданским, семейным и уголовным делам 1993г. Вступление в силу с 19 мая 1994 года в соответствии со статьей 83. Ратифицирована Постановлением Верховного Совета РУз от 6 мая 1993 года № 825-XII. Вступление в силу для Республики Узбекистан с 19 мая 1994 года.

III. Мавзуга доир махсус адабиётлар

13. Ануфриева Л.П. Международное частное право: Учебник. Трансграничные банкротства. Международный гражданский процесс. Т.3. –М.: 2001. - 278 с.
14. Богуславский М.М. Международное частное право: Учебник. 6-е изд. –М.: 2004. - 412 с.
15. Волъф М. Международное частное право / Пер. с англ. –М.: 1948. - 289 с.
16. Гуломов С.С. Халқаро савдо ҳуқуқи. – Т.: Шарқ, 2002. - 318 б.
17. Звеков В.П. Международное частное право. – М.: 1999. - 287 с.
18. Лунц Л.А. Курс международного частного права: В 3 т. – М.: Спарк, 2002. - 1007 с.
19. Марышевой Н.И. Международное частное право. – М.: Контракт, Инфра-М, 2000. - 345 с.
20. Международное публичное право. Сборник документов. – М.: Бек, 1996. - 322 с.
21. Международное частное право: Учебник для вузов / Под редакцией доктора юридических наук Марышевой Н.И. - М.: Контракт, Инфра-М, 2000. - 532.
22. Скариндов А.С. Международное частное право. – Санкт-Петербург.: Михайлова В.А, 2002. – 768 с.
23. Халқаро хусусий ҳуқуқ // Ҳ.Р. Раҳмонкулов ва бошқ. –Т.: Иқтисод ва ҳуқуқ дунёси, 2002. – 448 б.
24. Ҳамроев С.С. Халқаро хусусий ҳуқуқ. Ўқув-услубий қўлланма. –Т.: Адолат, 2000. – 84 б.
13. Хорижий мамлакатлар фуқаролик ва савдо ҳуқуқи / Ўқув қўлланма. – Т.:ТДЮИ, 2010.
14. О.Т.Ҳазратқулов, В.Ё.Эргашев. Халқаро хусусий ҳуқуқ / Ўқув-услубий комплекс. – Т.: ТДЮИ, 2008.
15. О.Т.Hazratqulov. Xalqaro xususiy huquq / O'quv-uslubiy kompleks. – Т.: TDYuI, 2010.

3-МАВЗУ: ХАЛҚАРО ХУСУСИЙ ҲУҚУҚДА АШЁВИЙ ҲУҚУҚЛАР

РЕЖА

- 1-§. Ашёвий ҳуқуқларнинг ҳуқуқий моҳияти
- 2-§. Ашёвий ҳуқуқ субъекти ва объекти
- 3-§. Йўлда бўлган кўчар мулкка нисбатан ашёвий ҳуқуқлар
- 4-§. Ашёвий ҳуқуқларни ҳимоя қилиш
- 5-§. Халқаро муносабатларда мулк масалалари
- 6-§. Эркин иқтисодий зоналарда чет эл инвестициялари

АСОСИЙ ҚИСМ

1-§. Ашёвий ҳуқуқларнинг ҳуқуқий моҳияти

Халқаро хусусий ҳуқуқда ашёвий ҳуқуқларни тартибга солиш муҳим ўрин тутлади. Бизга маълумки, ашё атамаси бир хил маънода тушунилмайди. Ашё ёки унинг муайян мажмуаси мол-мулкни ўз ичига қамраб олади. Ҳуқуқ нормаси билан тартибга солинадиган мулккий муносабатларнинг ўзига хос хусусиятларини инобатга олган ҳолда ашё, мол-мулк атамаларидан шунга мувофиқ тарзда ашёвий ёки мулккий ҳуқуқ маъноларида фойдаланилади. Шу сабабли нафақат миллий ҳуқуқда, балки халқаро хусусий ҳуқуқда ҳам ашёвий ҳуқуққа ёндашув масаласи энг муҳим масала бўлиб ҳисобланади. Ашёвий ҳуқуқни қонун билан чекланган муайян мулккий ҳуқуқ деб тушуниш мумкин. Мулк шартнома билан чегараланиши мумкин эмас. Демак, ашёвий ҳуқуқ шартнома билан белгиланмасдан, балки қонунда кўрсатилиши лозим. Энг муҳими, ашёвий ёки мулккий ҳуқуқ маъносида тушунишдан қатъи назар биз ўрганаётган мавзу доирасида уларга нисбатан қайси мамлакат ҳуқуқини қўллашнинг моҳиятини тушуниб олиш ҳуқуқни қўллаш амалиёти жиҳатидан ҳам муҳим аҳамиятга эга. Муайян ҳолат бўйича у ёки бу давлат ҳуқуқининг тўғри қўлланилиши ўз навбатида қонун устуворлигини таъминлашнинг ҳам муҳим омили бўлиб ҳисобланади.

Фуқаролик Кодексининг 165-моддасида мулк ҳуқуқи билан бир қаторда хусусан, куйидагилар ашёвий ҳуқуқлар ҳисобланади. Хўжалик юритиш ҳуқуқи ва оператив бошқариш ҳуқуқи; мерос қилиб қолдириладиган ер участкасига умрбод эгалик қилиш ҳуқуқи; ер участкасига доимий эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқи; сервитутлар шулар жумласидандир.

Мол-мулкка эгалик қилиш ҳуқуқининг бошқа шахсга ўтиши, агар қонун ҳужжатларида ўзга тартиб назарда тутилган бўлмаса, бу мол-мулкка нисбатан ўзга ашёвий ҳуқуқларнинг бекор бўлиши учун асос бўлмайди.

Ашёвий ҳуқуқ ҳар бир ривожланган давлат фуқаролик қонунчилигининг ажралмас таркибий қисми бўлиб ҳисобланади. Кўплаб давлатларнинг қонун ҳужжатларида кўчмас ва кўчар мулкларга нисбатан мулк ҳуқуқи фарқланади. Ушбу давлатларнинг қонунчилигига кўра, доктринаси ва суд амалиётида кўчмас мулкларга нисбатан мулк ҳуқуқи, мулкнинг жойлашган мамлакат қонуни билан белгиланиши тамойили амал қилиниши билан тавсифланади. Бу қонунларда кўчмас мулкка бўлган мулккий ҳуқуқ мазмуни ва уларга нисбатан мулк ҳуқуқининг ўтиш шакллари ва шартлари белгиланган. Энг аввало бундай тамойил кўчмас мулкларнинг алоҳида тоифаларидан бўлиб ҳисобланган ер участкасига нисбатан белгиланиб, махсус реестр ва китобларда ерга бўлган мулк ҳуқуқини қатъий қайддан ўтказишни амалга оширилишидан далолат беради.

Кўчар мулкларга нисбатан мулк ҳуқуқи ҳолати бир мунча мураккаб

ҳисобланади. Бунга одатда, қимматбаҳо қоғозлар, транспорт воситалари, шахсий буюмлар ва ҳоказоларни талаб қилиб олиш ҳуқуқи киради. Турли давлатларда бу тоифадаги мулкларга нисбатан ашё жойлашган мамлакат қонунини қўллаш тамойилининг аҳамияти гарчи, кўчар мулклар ҳолатига асосан қайд этилган тамойил муҳим ўрин тутсада, ҳар хил ҳал этилган.

Энг аввало, умум тан олинган қоидага асосан, агар қайси бир давлатда, ашё ушбу давлатнинг қонунига кўра, муайян шахсга қонуний асосда мулк ҳуқуқи ўтган бўлса, ашёнинг жойлашган жойи ўзгарган тақдирда ҳам ушбу ашёга нисбатан мулк ҳуқуқи унинг эгасида сақланади. Бошқача айтганда, чет элда олинган ашёга нисбатан мулк ҳуқуқи тан олинади.

Шунингдек, мулк ҳуқуқининг миқдори ашё жойлашган мамлакат қонуни билан белгиланади. Бундан шундай хулоса қилиш мумкинки, ашёнинг бир мамлакат ҳудудидан бошқа давлатга ўтиши билан мутаносиб равишда мулк ҳуқуқи мазмуни ҳам ўзгаради. Шу сабабли, ушбу давлатларда ашё ўтгунга қадар эгасига қандай мулк ҳуқуқлар тегишли эканлиги аҳамиятга эга эмас. Чет эл фуқаросининг ўз давлатидаги ашёларига нисбатан мулк ҳуқуқи тан олинади, аммо бу ҳуқуқ мазмуни унинг фуқаролиги белгиланган қонун билан эмас, балки ашё жойлашган мамлакат қонуни билан белгиланади. Халқаро хусусий ҳуқуқ доктринасига кўра, агар ашё у турган давлатда сотиб олинган бўлмаса ҳам мулк ҳуқуқининг ўтишига нисбатан қандай қонун билан тартибга солиниши ҳақида турли хил нуқтаи назарлар бор. Айрим давлатларда ашё турган мамлакат қонуни қўлланилиши ҳақидаги қоидалар амал қилса, бошқа ҳолатда эса мулкдорнинг шахсий қонуни билан тартибга солинишига устуворлик берилади. Узоқ йиллар мобайнида Буюк Британия ва Америка Қўшма Штатларида кўчмас мулкка нисбатан мулк ҳуқуқига мулкдорнинг шахсий қонуни қўлланилиши тамойили ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиб келди. Франция ҳуқуқига асосан бир қатор ҳолларда кўчар мулкларга нисбатан мулк ҳуқуқида ашё жойлашган ер қонунини қўллаш назарда тутилсада, шу билан бир қаторда, мерос ҳуқуқида мулк ҳуқуқининг мерос тариқасида ўтишида мерос қолдирувчининг шахсий қонуни билан белгиланиши ҳам ифода этилган. Шунинг эътирофи этиш керакки, шахсий қонун тамойили умумий қоидадан истисно сифатида қўлланилади. Бу тамойил фақатгина айрим давлатлар қонун ҳужжатларида сақланиб қолган (Аргентина, Бразилия). Ашё жойлашган мамлакат қонунини қўллашни кенгайтиришнинг моҳияти энг аввало, фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг манфаатларига тўла мос келиши билан тавсифланади. Қоидага кўра *lex rei sitae* тамойили қандай ашёлар мулк ҳуқуқининг объекти ҳисобланишига мулкдорнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлар миқдори ва мазмуни ва мулк ҳуқуқининг вужудга келиши, ўтиши ва бекор бўлишини назарда тутди.

Мулк ҳуқуқидан келиб чиқадиган муносабатларнинг коллизия масалалари алоҳида халқаро келишувлар билан ҳам тартибга солинади. 1958 йилдаги Гаагада қабул қилинган товарларнинг халқаро олди-сотдисига нисбатан қўлланиладиган ҳуқуқ тўғрисидаги Конвенция мулк ҳуқуқининг ўтиши билан боғлиқ бир қатор масалалар *lex rei sitae* тамойилига асосланмасдан, балки ашёвий статутга, яъни ташқи савдо олди-сотди битимига тарафлар томонидан қўлланиладиган ҳуқуққа бўйсунилишига кўра ҳал этилади. Ашёвий ҳуқуқ ўзига хос аломатлари билан мажбурият ҳуқуқидан фарқ қилади. Ашёвий ҳуқуқ субъекти ўз хоҳиши билан ашёвий ҳуқуқнинг янги турларини яратиш ҳуқуқига эга бўлмайди. Мажбурият ҳуқуқи иштирокчилари қонун ҳужжатларида назарда тутилган ёки назарда тутилмаган бўлсада, лекин улар талабларига зид бўлмаган битимларни тузиш ҳуқуқига эга. Ашёвий ҳуқуқ мутлоқ ҳуқуқ турларидан бўлиб ҳисобланганлиги туфайли ҳам мажбурият ҳуқуқидан фарқ қилади. Шунга боғлиқ равишда ва фуқаролик ҳуқуқи тизимига кўра, мулк ҳуқуқининг тартибга соладиган нормалар биринчидан,

ашёвий ҳуқуққа, иккинчидан, мажбурият ҳуқуқига бўлинади. Бизга маълумки, ашёвий ҳуқуқ (инг. Law of property, interest) объекти бўлган ашё субъектив фуқаролик ҳуқуқи бўлиб ҳисобланади. Англо-Америка ҳуқуқ тизимида ашёвий ҳуқуқнинг ҳуқуқий табиати мазмуни жиҳатдан содда конструкция "Ownership" ўз ичига мулк ҳуқуқини "property" ва ўзга ашёларга нисбатан ҳуқуқни қамраб олади. Сўнггиси мулкка нисбатан субъектив ҳуқуқнинг бир қўриниши бўлиб, ашёвийга нисбатан мулк ҳуқуқи бўлганда масалан, мулкдор ашёдан воз кечган ҳолда (res nullius) ҳам давом этади. Кези келганда шуни айтиш лозимки, хорижий давлатларда ашёвий ва мажбурият ҳуқуқини туркумлаш даражаси бир хилда эмас. Хусусан Венгрия, Чехия, Словакия Фуқаролик Кодекслари субъектив мулкый ҳуқуқларни ашёвий ва мажбурият ҳуқуқига туркумлаб бир-биридан ажратмайди. Польша, Болгария, Руминия ва Куба давлатлари фуқаролик қонун ҳужжатларида ашёвий ҳуқуқ тизими батафсил ўз ифодасини топган.

Одатда, мулкнинг ўзига хос хусусиятини эътиборга олиб кўчмас (immovables) ва кўчар (movables) мулк ҳуқуқи бир-биридан ҳуқуқий ҳолати жиҳатидан фарқланади. Мулк ҳуқуқининг бундай туркумланиши ўзининг узоқ йиллик тарихий илдиизига эга бўлиб, Рим хусусий ҳуқуқий тизимида ҳам ўз ифодасини топган.

Турли давлатлар ҳуқуқи ашёларни туркумлашни, шу жумладан, ашёларни кўчмас ва кўчар мулкларга киритишни ҳар хил белгилайди. Масалан, уйнинг калити ёки ерга ҳуқуқий титулни тасдиқлайдиган ҳужжатлар кўчмас мулкка тегишли ажратилган ашёлар бўлиб ҳисобланади. Англия қонун ҳужжатларига асосан унинг мулкдори кўчмас мулкка манфаати бор шахс сифатида тавсифланади. Ушбу ўринда табиий савол туғилиши мумкин. Агар мулк бир ҳуқуқий тизим бўйича кўчар, бошқаси бўйича эса кўчмас мулк бўлса, қайси ҳуқуқ ҳал қилувчи бўлиб ҳисобланади ёхуд, масалан, мулк ҳуқуқининг ўтишида ҳам бу ҳолатни яққол кузатиш мумкин. Бир давлатда мулк ҳуқуқининг ўтиш вақти – бу тегишли шартнома (контрактни) имзолаш даврида ашёни фактик берилганлигидан қатъи назар, бошқа ҳолатда эса мулк ҳуқуқининг ўтиш вақти ашёни фактик бериш даврига мос келиш билан тавсифланади.

Шундай қилиб, амалиётда бир хил вазият турли хил ҳал қилиниши мумкин. Бундай ҳолда мазкур вазиятда вужудга келган ҳуқуқий муносабатни тартибга солишда қайси ҳуқуқий тизим нормасини қўллаш мумкин. Бу масала нафақат назарий жиҳатдан, балки ҳуқуқни қўллаш амалиётининг аҳамияти бўйича ҳам долзарб муаммолардан бўлиб ҳисобланади.

Ашёвий ҳуқуқ шундай мулкый муносабатларни тартибга солувчи нормалар йиғиндиси дирки, бунга асосан мажбур шахс ўз мулкига (ашёга) нисбатан ҳуқуқини бошқа шахсларнинг ижобий ҳаракатига зарурият бўлмасдан амалга оширади. Ашёвий ҳуқуқ бевосита мулкка таъсир қилиш имкониятини беради. Ашёвий ҳуқуққа оид қоидалар ваколатли шахс мулкка эгалик қилишининг юридик имкониятини мустаҳкамлайди, бошқа шахсларнинг у ёки бу ҳаракатига боғлиқ бўлмаган ҳолда ундан фойдаланади. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг 1184-моддасида ашёвий ҳуқуқларга нисбатан қўлланиладиган умумий қоидалар ўз ифодасини топган. Хусусан, ушбу моддага кўра кўчмас ва кўчар мол-мулкка нисбатан мулк ҳуқуқи ҳамда бошқа ашёвий ҳуқуқлар, агарда қонунда бошқа тартиб назарда тутилган бўлмаса, бу мол-мулк жойлашган мамлакатнинг ҳуқуқи бўйича аниқланади. Мол-мулкнинг кўчмас ёки кўчар ашёларга мансублиги, шунингдек мол-мулкнинг бошқача юридик баҳоланиши ана шу мол-мулк жойлашган мамлакатнинг ҳуқуқи бўйича аниқланади.

Умумий қоидага кўра, мулкка нисбатан эгалик ҳуқуқи мол-мулк турган мамлакатнинг ҳуқуқига асосан белгиланади. Шунини эътироф этиш керакки, мол-мулк бошқа мамлакат ҳудудида жойлашган бўлишидан қатъи назар агар у Ўзбекистон

Республикасининг давлат реестрида қайд этилган бўлса, бу мулкка нисбатан эгалик ҳуқуқи Ўзбекистон Республикасининг қонуни билан белгиланади. Ўзбекистон Республикаси ҳудуди доирасида жойлашган мол-мулкнинг қўчмас ёки қўчар ашёлар туркумига мансублиги, уларнинг турлари, уларни таснифлаш ва ушбу хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда уларга нисбатан қўлланиладиган қоидалар Фуқаролик Кодексининг 7 бобидаги 83-96-моддаларида ифода этилган. Хулоса қилиб айтганда, халқаро хусусий ҳуқуққа асосан ашёвий ҳуқуқларга нисбатан қонун нормаларини тўғри қўллашни таъминланиши унинг субъектлари иштирокидаги муносабатларни тартибга солишнинг муҳим гарови бўлиб хизмат қилади.

2-§. Ашёвий ҳуқуқ субъекти ва объекти

Халқаро хусусий ҳуқуқда ашёвий ҳуқуқларнинг вужудга келиши ва бекор бўлиши ҳақидаги қоидаларнинг аҳамияти бекиёсдир. Бизга маълумки, мулк ҳуқуқи ва ашёвий ҳуқуқлар бошқа ҳар қандай фуқаролик ҳуқуқий муносабат каби ҳуқуқ нормаси ва бу ҳуқуқий муносабат вужудга келиши учун муайян юридик фактлар, асослар (ёки усуллари) мавжуд бўлганда вужудга келади. Мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар ўзининг вужудга келиш асосига кўра дастлабки ва ҳосила усулларга бўлинади. Қонунга ва бошқа ҳуқуқий актларга риоя қилинган ҳолда шахс томонидан яратилган, ишланган нарсага нисбатан унинг ўзида ҳуқуқ пайдо бўлади. Агар бирон-бир шахс ўз мулкига нисбатан эгалик ҳуқуқини йўқотган бўлса, у ўз мол-мулкни ташлаб юборган ёхуд ўз ихтиёридан чиқариб юборган бўлса, қонуний асосларга мувофиқ, уни олган шахсда бундай мол-мулкка нисбатан эгалик ҳуқуқи пайдо бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда мол-мулкка шахс эгалик ҳуқуқининг вужудга келиши бошқа шахснинг ушбу мулкка нисбатан эгалик ҳуқуқи билан боғлиқ эмас. Мол-мулкка эгалик ҳуқуқининг бундай йўл билан вужудга келишига дастлабки усул деб айтилади.

Мол-мулк одатда мулк ҳуқуқининг объекти сифатида қонун қоидаларга риоя қилинган ҳолда бир шахс эгалик ҳуқуқидан иккинчи шахсга ўтади. Бундай ҳолларда мол-мулк ўзининг дастлабки сифатини йўқотмайди, фақат унга эгалик қилувчи субъектлар ўзгаради. Ҳуқуқ ва бурчларнинг бир шахсдан иккинчи шахсга ўтиши ҳуқуқ ворислиги бўлиб ҳисобланади. Ҳуқуқ ворислиги асосан олди-сотди, айирбошлаш шартномалари, ҳадя ва бошқа битимлар билан боғлиқдир. Ҳуқуқ ворислиги мерос қолдириш, юридик шахсни қайта ташкил этиш ҳолларида ҳам юз бериши мумкинлиги ҳам қонун ҳужжатлари моҳиятидан келиб чиқади. Мулк ҳуқуқининг ворислик бўйича бир шахсдан иккинчи шахсга ўтиши ҳосила усул деб юритилади.

Мол-мулкка дастлабки усулда эгалик ҳуқуқининг вужудга келиши, мулк эгаси ҳуқуқ ва бурчларининг доираси қонун билан белгиланади. Ҳосила усулида мулк ҳуқуқининг вужудга келишида аввалги мулк эгасининг эрки хоҳиши, унинг ҳуқуқ ва бурчлари, тарафларнинг келишуви ва давлат бошқарув органларининг актлари муҳим аҳамият касб этади. Хорижий давлатлар қонун ҳужжатларида дастлабки ва ҳосила усулида мулкка эгалик ҳуқуқи мустаҳкамлаб қўйилган. Агар ишнинг таннархи, бошқа шахсга тегишли материалнинг баҳосидан ортиқ бўлса тайёрловчи ашёга мулкдор бўлган ҳолда материал қийматини унинг эгасига қоплаши шарт. Қолган бошқа ҳолларда қайта ишлаган материалнинг мулкдори бўлиб бажаорилган ишнинг ҳақини тўлаган тақдирда, бу материал эгаси ҳисобланади (Франция Фуқаролик Кодексининг 570-571-моддалари, Германия фуқаролик тузукларининг 950-§, Шотландия Фуқаролик Кодексининг 726-моддаси, англо-америка суд амалиёти). Ҳосил олишда шу назарда тутиладики, ҳосил берувчи ашё, унинг "ҳосили" ишлаб

чиқилган ашёлар, табиий маҳсулотлар, масалан, ҳайвон боласи, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ҳосили ва бошқалар ёхуд ундан фойдаланиш натижасида олинадиган ашёлар юридик даромад, хусусан ижара ҳақи ва шу қабила (Франция Фуқаролик Кодексининг 547-550-моддалари, Германия фуқаролик тузукларининг 99, 987-993-§, Шотландия Фуқаролик Кодексининг 642-моддаси).

Умумий қоидага кўра, Рим ҳуқуқи асосида қабул қилинган (*superficiis solo cedit*) ва барча ўрганилаётган ҳуқуқий тизим давлатларида амалда бўлган, мулкдор участкасида бажарилган қурилиш, кўкаламзорлаштириш ва бошқа ишлар ва улар билан боғлиқ бўлган натижалар ер билан "бирлашган" ҳолда ҳисобланиб, акси исботлангунга қадар ер мулкдорига тегишлидир (Франция Фуқаролик Кодексининг 553-555-моддалари, Германия фуқаролик тузуклари 946-§, Англо-Америка суд амалиёти). Кўчар мулклар бирлаштирилганда бирлаштирилган қисмларнинг асосийси тегишли шахс мулкдор бўлиб ҳисобланади (Франция Фуқаролик Кодексининг 566-569-моддалари, Германия фуқаролик тузуклари 997-§, Шотландия Фуқаролик Кодексининг 727-моддаси). Эгаси бўлмаган ашё мулкдори бўлмайди (*res nullius*) ёхуд ихтиёрий равишда ҳуқуқидан воз кечиб мулкдор мулкни эгасиз қолдиради (*res derelictae*). Германия фуқаролик тузуклари 958-§ ва Франция суд амалиётига асосан хусусий шахслар фақат кўчар ашёларни олувчи субъект бўлиб ҳисобланиши мумкин. Давлат нафақат кўчар, балки кўчмас ашёлар, хусусан, ерга нисбатан мулкка эгалик ҳуқуқини олиши мумкин.

Мулкка эгалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддатга кўра мулк ҳуқуқининг вужудга келиш асоси бўлиб қонунда белгиланган шартларга жавоб берадиган тарзда мулкка эгалик қилиш факти ҳисобланади (Франция Фуқаролик Кодексининг 2229, 2262-2265-моддалари, Германия фуқаролик тузукларининг 937-§, англо-америка суд амалиёти). Шунинг эътирофи этиш керакки, хорижий давлатларда кўчар ва кўчмас мулкларга мулкдор бўлишлик эгалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат шартлари ва мулкни эгаллаб туриш муддати бир хилда ҳал этилмаган. Масалан, француз қонунчилигига асосан, ФФК 2162-2265-моддалари фақат кўчмас мулкларга эгалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат 30 йил белгиланган. Англияда эгалик ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат бўйича эгалик ҳуқуқини олиш фақат кўчмас мулкларга қўлланилиб, 12 йил мобайнида инсофли эгалловчи бўлишлик талаб этилади.

Ҳамма ҳуқуқий тизим давлатларида ҳосила усулида мулк ҳуқуқини олишда асосий ўринни "шартномали усул" эгаллайди. Бундай шартномалар жумласига олди-сотди, пудрат, қарз ва бошқалар қиради.

Хорижий давлатларда мулк ҳуқуқини мажбурий ўтказиш усуллари сифатида национализация, реквизиция ва мусодаралардан фойдаланилади. Национализация усулида ваколатли давлат органининг махсус ҳужжати асосида хусусий шахсларга қарашли мулк давлат ихтиёрига ўтказилади. Бу усул Англия, Франция, Италия, Австрия ва бошқа давлатларда ишлаб чиқариш ва бошқа соҳаларда мулкни давлат ихтиёрига ўтказиш асосида қўлланилган. Реквизиция, нисбатан кам қўлланиладиган усул бўлиб, Ҳаётда ҳолатларда мулкнинг қийматини тўлаган ҳолда давлат томонидан олиб қўйилади. Давлатнинг иқтисодий манфаатларини эътиборга олиб мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш кенг татбиқ этилмоқда. Бундай тажриба Англия, Франция, Германия, Португалия ва бошқа бир қатор давлатларда муҳим ўрин эгаллайди. Мусодара усулига кўра, қонунда назарда тутилган ҳолда содир қилинган ҳуқуқбузарлик учун санкция сифатида ҳақ тўламасдан мусодара қилинаётган мулк олиб қўйилади.

Фуқаролик Кодексининг 1185-моддасида ашёвий ҳуқуқларнинг вужудга келиши ва бекор бўлиши ифода этиб берилган. Ушбу моддага кўра, мол-мулкка нисбатан ашёвий ҳуқуқларнинг вужудга келиши ва бекор бўлиши, агар Ўзбекистон

Республикасининг қонунларида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, ашёвий ҳуқуқларнинг вужудга келиши ёхуд бекор бўлиши учун асос бўлган ҳаракат ёки бошқа ҳолат содир бўлган пайтда бу мол-мулк турган мамлакатнинг ҳуқуқи бўйича аниқланади. Битим нарсаси бўлган мол-мулкка нисбатан ашёвий ҳуқуқларнинг вужудга келиши ва бекор бўлиши, агар тарафларнинг келишувида бошқача тартиб белгиланган бўлса, ушбу битим буйсундирилган мамлакатнинг ҳуқуқи бўйича аниқланади. Эгалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат туфайли мол-мулкка нисбатан мулк ҳуқуқининг вужудга келиши эгалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат тугаган пайтда мол-мулк жойлашган мамлакатнинг ҳуқуқи билан аниқланади.

Шуни таъкидлаш лозимки, турли мамлакатлар ўртасида ўрнатиладиган мулкрий муносабатларда мол-мулкка нисбатан эгалик ҳуқуқларининг вужудга келиш ва бекор бўлишида ҳар қайси мамлакатнинг ҳуқуқини қўллашда ўзига хос хусусиятлар мавжуддир.

Бинобарин, мол-мулкка нисбатан эгалик ҳуқуқи олди-сотди шартномасига кўра вужудга келиши мумкин. Мол-мулкка нисбатан эгалик ҳуқуқини бекор қилиш мулкдорнинг мол-мулк тақдирини ҳал қиладиган бир томонлама қарор қабул қилиш, ундан мол-мулкнинг сотиб олиниши, суд қарорига асосан мол-мулкнинг олиб қўйилиши (197-модда), мол-мулкни миллийлаштириш (национализация) ёки реквизиция қилиниши (199-модда) каби асосларга кўра амалга оширилади.

Олди-сотди шартномаси бўйича унинг нарсаси (предмети) бўлган мол-мулкка нисбатан эгалик ҳуқуқи сотувчидан сотиб олувчига, агар тарафлар бошқа вақтни белгиланган бўлмаса, уни топширган пайтдан бошлаб вужудга келади. Шу пайтдан бошлаб сотувчидаги мол-мулкка нисбатан бўлган эгалик ҳуқуқи бекор бўлади. Мол-мулк суд қарорига асосан олиб қўйиладиган бўлса, қарор қабул қилинган пайтдан бошлаб мулк эгасидаги унга нисбатан бўлган эгалик ҳуқуқи бекор бўлади. Демак, олиш-сотиш шартномаси ёки суд қарорига асосан олиб қўйиш пайтида мол-мулк қайси мамлакатда турган бўлса, унга нисбатан мулк ҳуқуқининг вужудга келиши ёки бекор бўлиши ҳам ўша мамлакатнинг ҳуқуқи билан белгиланади.

Бизга маълумки, халқаро хусусий ҳуқуқ халқаро олди-сотди шартномалари ва бошқа халқаро фуқаролик ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишда ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб бу асосан коллизия (тўқнашувчи) ва моддий ҳуқуқий тартибга солиш услубларидан фойдаланишда намоён бўлади. Фуқаролик Кодексида белгиланган коллизия норма диспозитив тусга эга бўлиб, ҳуқуқни қўллашда устуворлик ҳуқуқи тарафларнинг хоҳишига кўра энг аввало шартномада ифода этилиши мумкинлиги назарда тутилади.

Умумий қоидага кўра, мулк ҳуқуқи муддатсиздир. Мулк эгаси ўз мулкидан абадий фойдаланиш, ўз мулк ҳуқуқини хоҳлаган вақтда тасарруф қилиш ҳуқуқига эга. Ҳеч ким мулкдорга ўз мулкни эгаллаб туриш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш учун муддат белгилаш ҳуқуқига эга эмас.

Ушбу ўринда шуни таъкидлаш керакки, Фуқаролик Кодексининг 1189-моддасида шартномани тузиш пайтида ва ижро этиш давомида вужудга келадиган муносабатларни тартибга солишда у ёки бу мамлакатнинг ҳуқуқини танлаш бўйича тарафларга бериладиган ҳуқуқлар белгиланган. Мазкур Кодекснинг 1190-моддасида эса ҳуқуқни танлаш тўғрисида тарафлар ўзаро келиша олмаган тақдирда мажбуриятларнинг алоҳида турлари бўйича шартномага нисбатан қайси мамлакатнинг ҳуқуқини қўллаш ҳақидаги қоидалар мустаҳкамланган. Масалан, агар олди-сотди шартномасида қайси мамлакатнинг ҳуқуқини қўллаш тўғрисида тарафлар ўзаро келишиб олган бўлмасалар, бундай шартнома мулкни сотувчи жойлашган мамлакатнинг ҳуқуқи билан тартибга солинади.

Бундай келишув ҳадя, ижара (мулк ижараси), мол-мулкдан текин

фойдаланиш, пудрат, йўловчи, багаж, юк ташиш, транспорт экспедицияси, қарз ёки бошқа кредит, топшириқ, воситачилик, омонат сақлаш, суғурта, кафиллик ва гаров шартномаларида бўлмаган тақдирда ушбу шартномаларга нисбатан ҳадя қилувчи, ижарага берувчи, ссуда берувчи, пудратчи, ташувчи, экспедитор, кредитор, ишончли вакил, воситачи, сакловчи, суғурталовчи, кафил, гаровга қўювчи бўлган мамлакат ҳуқуқини қўллаш учун асос бўлади. Бундан келиб чиқадики, агар тарафлар ўртасида келишув бўлмаган тақдирда, битим қайси мамлакатнинг ҳуқуқи билан тартибга солинадиган бўлса, мол-мулкка нисбатан эгалик ҳуқуқининг вужудга келиши ёки бекор бўлиши ҳам ўша мамлакатнинг ҳуқуқи бўйича аниқланади.

Фуқаролик Кодексининг 187-моддасига кўра, мулкдор бўлмаган, лекин кўчмас мол-мулкка ўн беш йил давомида ёки бошқа мол-мулкка беш йил давомида ўзиники каби ҳалол, ошқора ва узлуксиз эгалик қилган шахс бу мол-мулкка мулк ҳуқуқини олади (эгалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат).

Кўчмас ва бошқа мол-мулкка давлат рўйхатидан ўтказилиши шарт бўлган мулк ҳуқуқи ушбу мол-мулкка эгалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат туфайли олган шахсда ана шундай рўйхатдан ўтказилган пайтдан бошлаб вужудга келади. Эгалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат туфайли мулк ҳуқуқини олганга қадар мол-мулкка ўзиники каби эгалик қилиб турган шахс ўз эгалигини мол-мулкнинг эгалари бўлмаган, шунингдек қонунда ёки шартномада назарда тутилган бошқа асосларга кўра эгалик қилиш ҳуқуқи бўлмаган учинчи шахслардан ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга.

Қайд этилганларга асосан таъкидлаш жоизки, эгалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат тугаган пайтда мол-мулк қайси мамлакатда жойлашган бўлса, унга нисбатан эгалик қилиш ҳуқуқининг вужудга келиши ўша мамлакатнинг ҳуқуқи билан аниқланади.

Мол-мулкка нисбатан эгалик ҳуқуқининг у жойлашган мамлакат ҳуқуқига асосан вужудга келиши, ушбу мол-мулкнинг бошқа мамлакатга ўтиши билан унга нисбатан эгалик ҳуқуқининг бекор бўлишига сабаб бўлмаслиги мумкин. Чунки бошқа мамлакатда ҳам унга ўтган мол-мулкка нисбатан худди шундай қоида қўлланилиши мумкинлиги кўзда тутилган. Бундай ҳолатда шуни эътироф этиш лозимки, агар ўз мамлакатларининг қонунларига асосан мол-мулкка нисбатан ашёвий ҳуқуққа эга бўлган ва ушбу мол-мулкни Ўзбекистон Республикасига олиб келган чет эл фуқаролари ва юридик шахслари Ўзбекистон Қонунларига кўра ушбу мулкка нисбатан эгалик ҳуқуқидан маҳрум бўлмайди.

3-§. Йўлда бўлган кўчар мулкка нисбатан ашёвий ҳуқуқлар

Халқаро хусусий ҳуқуқда йўлда бўлган кўчар мулкка нисбатан ашёвий ҳуқуқларга нисбатан қайси мамлакат ҳуқуқини қўллашни аниқлаш муҳим ўрин тутади. Бинобарин, халқаро амалиётда энг мураккаб масалалардан бири бўлиб битим предмети товар, ашё йўлда бўлган ҳолат ҳисобланади. Бундай ашёвий ҳуқуқларни белгилашда қонунни қўллашнинг ўзига хос томони шундан иборатки, тегишли кўчар мулк (товар) денгиз, темир йўл транспортида ташилаётган пайтда тарафлар у йўлда бўлган пайтда унинг мулк ҳуқуқини ўтказиш бўйича битим тузади. Бундай ҳолда халқаро ҳуқуқий нуқтаи назардан ҳал этиладиган масала бўлиб қайси давлат қонунини қўллаш ҳисобланади: товарни жўнатган давлат қонуними, мулкни қабул қилиб олиши лозим бўлган давлат қонуними, ёки ашё муайян ораликда жойлашган мамлакат қонуними. Чунончи, агар тарафларнинг келишувида бошқача белгиланган бўлмаса, бу товарни жўнатган мамлакат ҳуқуқи қўлланишлиги тамойили амал қилади. Йўлда бўлган кўчар мулкка нисбатан ашёвий ҳуқуққа қонун нормасини қўллашнинг характерли томони шунда намоён бўладики, тарафлар мулк

хукукини ўташга оид битимни, ашё ушбу пайтда қайси давлат ҳукукий тизими қонуни қўлланишини билмасдан, битим тузишлари мумкин. Ушбу ўринда тарафларнинг эрки мухторияти тамойилига асосланилади. Бу энг муҳим коллизиян тамойил ҳисобланиб, агар тарафлар контрактда тегишли ҳолатни назарда тутмаган тақдирда *lex lostci contractus* коллизиян тамойилини қўллаш учун асос бўлади. Хорижий давлатларда йўлда бўлган кўчар мол-мулкларга нисбатан ашёвий ҳуқуқларга қонун нормаларини қўллаш тартиби турлича белгиланган. Венгрия қонун ҳужжатларига асосан, йўлдаги кўчар мулкка ашёвий ҳуқуққа нисбатан ашёнинг тайинланиши жойи давлат қонуни қўлланилади. Аммо бундай ашёларни товар оборотларидан мажбурий сотиш ёки гаровга қўйиши билан боғлиқ ашё ҳукукий оқибатларга ашё жойлашган ер мамлакат қонуни қўлланилади (Венгрия халқаро хусусий ҳуқуқ ҳақидаги Қонунининг 23 § 2-қисми). Шундай қилиб, қайд этилган ҳолатлар бўйича ашё жойлашган давлат қонуни, ашёнинг тайинланиш жойи қонуни ёки ашёни жўнатиш жойи қонунини ўзаро боғлиқ ҳолда мослаштириш ҳам ҳамма ҳолатлар учун ягона коллизиян нормаларни белгилашга олиб келмайди.

Энг муҳим коллизиян масалалардан бири мулкнинг тасодифан нобуд бўлиш ёки бузилиш хавфини ўтиши вақтига тааллуқли масала ҳисобланади. Аксарият ҳукукий тизим давлатларида мулк ҳуқуқи сотувчидан олувчига ўтиши билан сотилган ашёнинг тасодифан нобуд бўлиши ёки бузилиш хавфи ҳам ўтади. Бундай тартиб масалан, Франция, Буюк Британия, Чехия ва Словакия давлатлари қонун ҳужжатларида ифода этилган. Аммо ашёнинг тасодифан нобуд бўлиш ёки бузилиш хавфи сотувчидан олувчига ўтиши ҳақидаги коллизиян масалани ҳал қилишни мулк ҳуқуқининг ўтишига тааллуқли коллизиян масала билан боғлиқ равишда ҳал қилишга асос йўқ. Мулк ҳуқуқининг ўтиш вақти – бу ашёвий ҳуқуқ масаласи, тасодифан нобуд бўлиш ёки бузилиш хавфи вақти эса тарафлар ўртасидаги мажбурият ҳукукий муносабати ҳисобланади¹.

Фуқаролик Кодексининг 1187-моддасига кўра, битим бўйича йўлда бўлган кўчар мулкка нисбатан мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар, агар тарафларнинг келишувида бошқача тартиб белгиланган бўлмаса, бу мол-мулк жўнатилган мамлакатнинг ҳуқуқи бўйича белгиланади. Бундай ашёвий ҳуқуқнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, бу мол-мулклар товар сифатида импорт ёки экспорт қилинган йўлдаги кўчар мулклар ҳисобланади. Яъни уни қабул қилиб олувчига етиб келмасдан, йўлда бирон бир транспортда бўлган тақдирда унга нисбатан эгалик ҳуқуқи ёки ашёвий ҳуқуқ, агар тарафларнинг келишувида бошқача белгиланган бўлмаса, уни жўнатган мамлакат ҳуқуқи бўйича белгиланади.

Қайд этилган мол-мулкка нисбатан ашёвий ҳуқуқларга қайси давлатнинг ҳуқуқи қўлланса ҳам асосан иккита ҳолат инobatга олиниши лозим. Биринчидан, йўлда бўлган кўчар мол-мулкка нисбатан эгалик ҳуқуқи ёки ашёвий ҳуқуқнинг вужудга келиши ўзаро тузилган шартномада ўз ифодасини топиши лозим. Иккинчидан, агар тарафлар бу ҳақда келишмаган бўлса, мол-мулк жўнатилган мамлакатнинг ҳуқуқи бўйича белгиланади.

Йўлда бўлган мол-мулкка нисбатан эгалик ёки ашёвий ҳуқуқнинг кимга нисбатан қаерда вужудга келишини белгилаш юридик аҳамиятга эга бўлиб, муайян ҳукукий оқибатларни ҳам келтириб чиқаради. Бинобарин, Фуқаролик Кодексининг 175-моддасига кўра, мол-мулкнинг тасодифан нобуд бўлиш ёки бузилиш хавфи мулк эгасининг зиммасига юклатилади. Шу жумладан, ашёвий ҳуқуққа эга бўлган шахс ҳам мазкур Кодекснинг 228-232-моддаларида белгиланган ҳуқуқларга эга бўлиши билан мол-мулкнинг тасодифан нобуд бўлиши ёки бузилиш хавфини ўз зиммасига олади. Шунга асосан, агар кўчар мол-мулкка нисбатан эгалик ҳуқуқи ёки ашёвий

¹ Международное частное право. Учебник Под ред. Т.К. Дмитриевой. М., Проспект, 2000, 277-бет; Павлодский Е.А. Случай и непреодолимая сила в гражданском праве. М.: 1978.

ҳуқуқ мол-мулк жойлашган, аммо ҳали транспорт орқали жўнатилмаган мамлакатда вужудга келган бўлса, унинг йўлда нобуд бўлиш, бузилиш хавфи мол-мулкни сотиб олувчи ёки қабул қилиб олувчи зиммасида бўлади. Башарти, ушбу мол-мулкка нисбатан эгалик ҳуқуқи ёки ашёвий ҳуқуқ уни транспорт орқали сотиб олувчига ёки қабул қилиб олувчига етказилганидан кейин ўтишига келишилган бўлса, унга бўлган эгалик ҳуқуқи ёки ашёвий ҳуқуқ уни жўнатувчи тарафда сақланиб қолади ва товарнинг йўлда тасодифан нобуд бўлиш ёки бузилиш хавфи унинг зиммасига юклатилади.

Шубҳасиз, йўлда бўлган кўчар мулкларга нисбатан ашёвий ҳуқуқларга халқаро хусусий ҳуқуқ нормаларини қўллашнинг таъминланиши мулкдорларнинг ҳуқуқ ва манфаатлари ҳимоя қилинишига кафолат яратади.

4-§. Ашёвий ҳуқуқларни ҳимоя қилиш

Фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг ашёвий ҳуқуқларини халқаро хусусий ҳуқуқий ҳимоялашни таъминлаш муҳим аҳамиятга эгадир. Ашёвий ҳуқуқларни ҳимоя қилиш кенг маънода тушунилиб, энг аввало махсус фуқаролик ҳуқуқий усуллари, восита ва шаклларида фойдаланишда намоён бўлади. Ашёвий ҳуқуқни ҳимоя қилиш вазифаси фуқаролик муомаласида мулкдан ўзининг тайинланган мақсадига кўра фойдаланишни таъминлашдир. Бундан ташқари, ашёвий ҳуқуқий ҳимоя бузилган ҳуқуқларни тиклаш, учинчи шахсларнинг етказган мулккий зарарини қоплашга ёрдам беради. Бу мақсадга мажбурият-ҳуқуқий ва ашёвий-ҳуқуқий воситалар ёрдамида эришиш мумкин.

Мулккий ҳуқуқларни мажбурият-ҳуқуқий воситаларда ҳимоя қилиш битим тарафи сифатида мулкдорнинг мулккий манфаатлари ёки шартномалардан ташқари унинг мулкига зарар етказилганда амалга оширилади.

Ашёвий ҳуқуқий ҳимоя воситалари мулк ҳуқуқининг турли хил бузилишига қарши ва бу ҳуқуқнинг амалий яхлит ёки мулкдорнинг алоҳида ваколатларини муҳофаза қилиш мақсадига йўналтирилганлиги билан изоҳланади².

Роман-герман ҳуқуқий тизим давлатларида бунинг учун махсус ашёвий-ҳуқуқий даъволардан, умумий ҳуқуқ давлатларида эса ҳуқуқ бузилишидан келиб чиқадиган алоҳида даъволар (forts) ҳамда бир қанча махсус ашёвий-ҳуқуқий даъволардан фойдаланилади. Роман-герман ҳуқуқи тизими давлатларида мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш учун асосан иккита ашёвий-ҳуқуқий даъводан – даъвогар мулкдор ўз мол-мулкни бошқа шахснинг қонунсиз эгалигидан талаб қилиб олиш ҳақидаги даъво (actio rei vindicatio), ва негатор даъво – мулкдор ўз ҳуқуқларининг ҳар қандай бузилишини, гарчи бу бузиш эгалик қилишдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаса ҳам бартараф этишни талаб қилиш ҳақидаги даъводан (actio negatoria) фойдаланилади. Бундай икки хил даъво талабларига асосланган даъвони тақдим этиш ўз навбатида мулкдорнинг олдинги ҳолатини тиклашга йўналтирилган (status quo), бўлиб, шу билан бир қаторда мажбурият-ҳуқуқий нормалар асосида унинг мутлақ ваколатларини бузиш оқибатида етказилган зарарни қоплашга оид талабни қўйишни ҳам инкор этмайди³.

² Гражданское и торговое право капиталистических государств. Отв. ред. Е.А. Васильев. М., Международные отношения. 1993. 220-бет; Иванова Н.Р. Защита права собственности в арбитражном суде. Комментарий арбитражной практики. М.: 1999, 116-бет.; Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность. -М.: 1976, 55-бет.; Яковлев В.Ф. Принуждение в гражданском праве // Проблемы современного гражданского права. Сборник статей. Отв. ред. В.Н. Литовкин, В.А. Рахмилович. Городец, М.: 2000, 222-бет.

³ Мулк ҳуқуқини ашёвий ҳуқуқий ҳимоя қилиш усулларига батафсил қаранг: Суханов Е.А. Лекции о праве собственности. М.; Юрид. Лит.; 211-227-бет; Сенчищев В.И. Объект гражданского правоотношения // Актуальные проблемы гражданского права/ Под. ред. М.И. Брагинского. М., 1998, 131-132-бетлар; Рахмилович В.А. О праве собственности на вещь отчужденную неуправомоченным лицом добросовестному потребителю (к вопросу о

Францияда виндикация ва негатор даъво ҳақидаги қоидалар Кодексда назарда тутилмасада, балки инсофли ва инсофсиз эгаллаш ҳақидаги Фуқаролик ва Фуқаролик процессуал кодекслари нормаларини шарҳлаш асосида даъво ва бошқа муддатлар қўллаш бўйича доктрина ва суд амалиётида амал қилади. Хорижий давлатлар фуқаролик ҳуқуқи (Германия фуқаролик тузуклари 932-§; Шотландия фуқаролик кодекси 933-моддаси; Америка Қўшма Штатлари Ягона савдо кодекси 2-403-моддалари) инсофли эгалловчининг манфаатлари ҳимоясини таъминлаб, мулкдордан ашёни талаб қилиш бўйича чеклашни ҳам назарда тутди. Ҳамма ҳуқуқий тизим учун умумий ҳолат шуки, мулкдорнинг ашёни фақат инсофсиз эгалловчидан талаб қилиб олиш тамойилига асосланилади⁴.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексига асосан ашёвий ҳуқуқларни ҳимоя қилиш виндикация ва негатор даъволар асосида амалга оширилиши белгиланган.

Бинобарин, Фуқаролик Кодексининг 228-моддасига кўра, мулкдор ўз мол-мулкни бошқа шахснинг қонунсиз эгалигидан талаб қилиб олишга ҳақли (виндикация). Бундай талаб одатда судда виндикация даъвосини кўзғатиш йўли билан амалга оширилади. Шунингдек Фуқаролик Кодексининг 231-моддасига кўра, мулкдор ўз ҳуқуқларининг ҳар қандай бузилишини, гарчи бу бузиш эгалик қилишдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаса ҳам, бартараф этишни талаб қилиши мумкин (негатор даъво).

Фуқаролик Кодексига биноан мол-мулкнинг кимга (фуқарогами, юридик шахсгами, давлатгами) тегишли бўлишидан қатъи назар, уни инсофли ёки инсофсиз эгаллаб турувчидан ҳеч қандай истисносиз тенглаштирилган умумий қоидага кўра мулк эгаси томонидан талаб қилиб олиш ҳуқуқига эга бўлади (ФКнинг 229, 230-моддалари).

Фуқаролик Кодексининг 228 ва 231-моддалари мазмунидан англанишича, виндикация ва негатор даъволар кўзғатиш ҳуқуқи асосан мулк эгасига берилган. Мазкур Кодекснинг 232-моддасига мувофиқ умрбод мерос қилиб қолдирилган мол-мулкка эгалик қилувчи шахслар, хўжалик юритиш ва оператив бошқариш ҳуқуқларига эга бўлган ташкилотлар, шунингдек қонун ёки шартномаларда назарда тутилган бошқа сабабларга кўра мол-мулкка эгалик қилаётган шахслар ҳам фуқаролик Кодексининг 228-231-моддаларида назарда тутилган ҳуқуқларга эга. Бинобарин, бундай шахслар ўз эгалигидаги мол-мулкни, унинг эгалари бўлган шахсдан ҳам ҳимоя қилиш каби ҳуқуққа эга.

Энг асосийси, ашёвий ҳуқуқларни ҳимоя қилишда қайси мамлакат ҳуқуқини қўллашни аниқлаш манфаатдор тарафнинг ҳуқуқлари кафолатини таъминлабгина қолмай, балки суд амалиётининг самарадорлигини оширишга ҳам ёрдам беради.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг 1188-моддасига кўра, мулк ҳуқуқини ва бошқа ашёвий ҳуқуқларни ҳимоя қилишга нисбатан ариза берувчининг танлови бўйича мол-мулк турган мамлакатнинг ҳуқуқи ёки суд қайси мамлакатга қарашли бўлса ўша мамлакатнинг ҳуқуқи қўлланади. Кўчмас мулкка бўлган мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқларни ҳимоя қилишга нисбатан бу мулк турган мамлакатнинг ҳуқуқи қўлланилади. Ўзбекистон Республикасининг давлат реестрида қайд этилган мол-мулкка нисбатан Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқи қўлланилади.

Фуқаролик ҳуқуқий нормалар жисмоний ва юридик шахсларнинг ашёвий ҳуқуқларини ҳимоя қилишда катта имкониятларни назарда тутди.

приобретении права от неуправомоченного лица). Проблемы современного гражданского права. Сборник статей. Отв. ред. В.Н. Литовский, В.А. Рахмилович. Городец. М., 2000, 210-222-бетлар.

⁴ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Отв. ред. Е.А. Васильев. М.: Международные отношения. 1993. 226-229-бетлар.

Ашёвий ҳуқуқларни ҳимоя қилишда биринчидан, ўз ҳуқуқини ҳимоя қилиш мақсадида ариза берган томоннинг танлови бўйича ўзига тегишли бўлган мол-мулк турган мамлакат ҳуқуқи, иккинчидан, унинг аризасини кўрадиган суд қайси мамлакатга қарашли бўлса, ўша мамлакатнинг ҳуқуқи қўлланилишидан далолат беради. Кўчмас мулкка бўлган мулк ҳуқуқи ва ашёвий ҳуқуқларни ҳимоя қилиш кўчар мол-мулкларни муҳофоза қилишдан фарқли равишда кўчмас мол-мулк турган давлат ҳуқуқини, шунингдек Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқини ҳам қўллашни назарда тутди. Кўчмас мулкка нисбатан бўлган ҳуқуқни ҳимоя қилишга қаратилган ариза ҳам ушбу мамлакатга тегишли суд томонидан кўрилади. Шунини айтиш мумкинки, Ўзбекистон Республикасининг давлат реестрида қайд этилган транспорт воситалари ва бошқа мол-мулклар қайси мамлакат ҳудуди доирасида жойлашган ёки турган бўлишидан қатъи назар, бундай мулкларга нисбатан Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқи қўлланилади.

Хулоса қилиб айтганда, халқаро хусусий ҳуқуқ нормалари билан ашёвий ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг таъминланиши улар иштирокидаги муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишнинг самарадорлигини ошириш учун хизмат қилади.

5-§. Халқаро муносабатларда мулк масалалари

Мамлакатимизнинг хорижий давлатлар билан ўзаро ҳамкорлиги доираси тобора кенгайтганлиги сабабли, Ўзбекистон фуқароларининг чет эллардан транспорт воситаларини ва давлат реестрида қайд этилиши лозим бўлган бошқа мол-мулкка нисбатан ашёвий ҳуқуқларини амалга оширишга кенг имкониятлар яратилмоқда. Ушбу ўринда бундай ашёвий ҳуқуқни қўллашни аниқлаш нафақат ҳуқуқий фан нуқтаи назаридан, балки амалий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эгадир. Кўчмас мулкларни давлат рўйхатига олиш хорижий давлат қонун ҳужжатларида ҳам ўз ифодасини топган. Айниқса, бундай қонунчилик тажрибаси континентал Европа давлатлари ҳуқуқий тизимига киритилганлиги билан тавсифланади. Кўчмас мулкка ҳуқуқни рўйхатдан ўтказиш масаласи 1898 йилдаги Германия фуқаролик тузуклари ва 1897 йил 21 мартдаги Ер қитоби ҳақидаги Низомлар билан тартибга солинган. Швейцарияда эса унинг тартиби 1907 йилдаги Швейцария фуқаролик Кодекси, 1910 йил 21 февралдаги кўчмас мулк рўйхати ҳақидаги федерал Кенгаши Ордонанс билан белгиланган. Ушбу тизимдаги ашёвий ҳуқуқни мустаҳкамлашдаги муҳим ҳужжат – ер қитобида унинг мажбурий рўйхатга олиниши ҳисобланади.

Кўчмас мулкка ҳуқуқни мустаҳкамлаш жаҳон тизими таркибига – Торренс ва англо-америка тизими ҳам қиради. Роберт Торренс номи билан аталган қонун 1858 йилда Австралияда "Real Property Act" деб қабул қилинган.

Классик англо-америка тизимининг ипотека ва Торренс тизимидан фарқи шундан иборатки, мулк титули унинг олувчисига титулнинг ўтишини давлат рўйхатига олиш вақтидан эмас, балки мулкни ўтказиш давридан ўтиши билан тавсифланади. Бундай ўтказиш (conveyance) энг аввало олувчига собиқ мулкдор томонидан имзоланган ва унинг муҳри билан тасдиқланган ёзма ҳужжатни (deed) кўчмас мулк жойлашган ҳудуддаги графлик рўйхатдан ўтказиш муассасаси томонидан мажбурий қайддан ўтказилиши талаб этилади. Италия қонунчилигига кўра, кўчмас мулкка ашёвий ҳуқуқни ўтишини рўйхатга олиш ҳужжатни (кўчмас мулк битими) рўйхатга олиш шаклида амалга оширилади. Шунини таъкидлаш лозимки, Торренс тизими ўзининг самаралилигини кўрсатиб, ҳозирги пайтда қўллаб

англо-америка ҳукукий тизими давлатларида, хусусан, Англия, Филиппин, Канада ва Америка Қўшма Штатларининг бир қатор штатларида қўлланиб келинмоқда⁵.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг 1186-моддасида транспорт воситаларига ва давлат реестрида қайд этилиши лозим бўлган бошқа мол-мулкка нисбатан ашёвий ҳуқуқларга оид қоидалар ифода этиб берилган. Ушбу моддага кўра, транспорт воситаларига ва давлат реестрида қайд этилиши лозим бўлган бошқа мол-мулкка нисбатан ашёвий ҳуқуқлар бу транспорт воситалари ёки мол-мулк рўйхатга олинган мамлакат ҳуқуқи бўйича белгиланади. Қайд этилган ашёвий ҳуқуқларга қайси мамлакат ҳуқуқини қўллашни аниқлаш ва давлат реестрида қайд этилиши лозим бўлган мол-мулкларга нисбатан рўйхатга олиш жойини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Бу ҳолда қайси мамлакат ҳуқуқини қўллашда иккита ҳолатни бир-биридан фарқлаш лозим. Биринчи ҳолатда мол-мулк бирон бир хорижий давлатда рўйхатдан ўтказилган бўлса, ўша давлатнинг ҳуқуқи қўлланилади. Иккинчи ҳолатда эса бошқа давлатлардан республикамизга олиб келинган транспорт воситалари ва бошқа мол-мулк давлат реестрида қайддан ўтказилса, бундай ҳолатда мазкур мол-мулкларга нисбатан Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқи қўлланилади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг 84-моддасига асосан, кўчмас мулкка эгалик ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар, бу ҳуқуқларнинг вужудга келиши, бошқа шахсларга ўтиши, чекланиши ва бекор бўлиши давлат рўйхатидан ўтказилиши керак.

Кўчмас мол-мулкка бўлган ҳуқуқларни ва у ҳақда тузиладиган битимларни давлат рўйхатидан ўтказувчи орган ҳуқуқ эгасининг илтимосига кўра амалга оширилган рўйхатдан ўтказишни рўйхатдан ўтказилган ҳуқуқ ёки битим тўғрисида ҳужжат бериш ёхуд рўйхатдан ўтказиш учун тақдим этилган ҳужжатга устхат ёзиш йўли билан тасдиқлаши шарт.

Кўчмас мол-мулкка бўлган ҳуқуқларни ва у ҳақда тузиладиган битимларни давлат рўйхатидан ўтказувчи орган амалга оширилган рўйхатдан ўтказиш ҳамда рўйхатдан ўтказилган ҳуқуқлар ҳақидаги ахборотни ҳар қандай шахсга бериши шарт.

Ахборот, рўйхатдан ўтказиш каерда амалга оширилганидан қатъи назар, кўчмас мол-мулкни рўйхатдан ўтказувчи ҳар қандай орган томонидан берилади.

Кўчмас мол-мулкка бўлган ҳуқуқни ёки у ҳақда тузилган битимни давлат рўйхатидан ўтказишни рад этиш ёхуд рўйхатдан ўтказиш муддатларининг бузилиши устидан судга шикоят қилиниши мумкин.

Давлат рўйхатидан ўтказиш тартиби ва рўйхатдан ўтказишни рад этиш асослари қонун ҳужжатлари билан белгилаб қўйилади.

Шуни таъкидлаш лозимки, кўчмас мулклардан фарқли равишда кўчар мулкка бўлган ҳуқуқларни рўйхатдан ўтказиш талаб этилмайди, қонунда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Ўзбекистон Республикаси Ер Кодексининг 31-моддасига кўра, юридик ва жисмоний шахсларнинг ер участкасига бўлган ҳуқуқи жойнинг ўзида чегаралар белгиланганидан, ер участкаларининг планлари (чизмалари) ва тавсифлари тузилиб, ер участкаларига бўлган ҳуқуқни тасдиқловчи ҳужжатлар давлат рўйхатига олингандан кейин вужудга келади. Ушбу Кодекснинг 35-моддасига асосан юридик ва жисмоний шахсларнинг ер участкаларига бўлган ҳуқуқлари давлат рўйхатига олиниши керак. Ер участкаларига бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатига олиш ер

⁵ Батафсил қаранг. Чубаров В.В. Вопросы государственной регистрации прав на недвижимое имущество и сделок с ним. //Проблемы современного гражданского права. Сборник статей. Отв. ред В.Н.Литовкин, В.А. Рахмилович. Городец, М.: 2000, 145-151-бетлар.

участкалари жойлашган ерда амалга оширилади. Ер участкала рига бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатига олиш тартиби қонун ҳужжатлари билан белгиланади⁶.

Ўзбекистон Республикаси Уй-жой Кодексининг 13-моддасида ифода этилганидек, турар жойга бўлган мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар, бу ҳуқуқларнинг вужудга келиши, бошқага ўтиши, чекланиши ва бекор бўлиши давлат рўйхатидан ўтказилиши шарт.

Турар жойга бўлган мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқларни ҳамда уй-жойга оид битимларни давлат рўйхатидан ўтказиш туман, шаҳар (шаҳар таркибига кирувчи туман) техник инвентаризация кадастр бюросида амалга оширилиб, ушбу бюро мулк ҳуқуқи, бошқа ашёвий ҳуқуқ ёки битим рўйхатга олинганлиги тўғрисида ҳужжат беради ёхуд рўйхатдан ўтказиш учун тақдим этилган ҳужжатга устхат ёзиб қўяди. Турар жойга бўлган мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқларни ҳамда турар жойга оид битимларни давлат рўйхатидан ўтказишни рад этиш ёхуд рўйхатдан ўтказиш муддатлари бузилиши устидан суд тартибида шикоят қилиниши мумкин. Мазкур Кодекснинг 14-моддасига мувофиқ белгиланган тартибда ер участкасида янги қуриладиган уйга мулк ҳуқуқи уй давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан бошлаб вужудга келади. Уйнинг, квартиранинг олди-сотди ва айирбошлаш шартномаси ёзма шаклда, тарафлар имзоладиган битта ҳужжатни тайёрлаш йўли билан тузилади ҳамда у нотариал тасдиқланиши ва давлат рўйхатидан ўтказилиши шарт. Уйнинг, квартиранинг олди-сотди шартномаси шаклига риоя этмаслик унинг ҳақиқий эмаслигига олиб келади. Сотиб олувчи сотиб олганидан кейин қонунга мувофиқ турар жойдан фойдаланиш ҳуқуқини ўзида сақлаб қоладиган шахслар яшаб турган шу уй, квартирани олди-сотди шартномасининг муҳим шarti – бу шахсларнинг рўйхатини сотилаётган турар жойдан фойдаланиш ҳуқуқлари кўрсатилган ҳолда тузишдан иборатдир.

Умрбод таъминлаш шarti билан уйни, квартирани бошқа шахсга бериш тўғрисидаги шартнома Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг қоидаларига риоя этилган ҳолда нотариал тасдиқланиши керак. Уйни, квартирани ҳада қилиш шартномаси нотариал тасдиқланган бўлиши ҳамда давлат рўйхатидан ўтказилиши шарт.

Давлатга қарашли уйга, квартирага бўлган мулк ҳуқуқи қонун ҳужжатларида назарда тутилган хусусийлаштириш тартибида вужудга келади.

Бизга маълумки, мамлакатимизда хусусий мулкнинг ривож топиши натижасида кўплаб хусусий корхоналар ва ташкилотлар вужудга келишида муҳим омил бўлмоқда. Шу сабабли, мулкчилик ва хўжалик юритишнинг барча шаклларидаги корхоналар ва ташкилотларнинг ягона давлат регистрини амалга ошириш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Шу мақсадда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 17 ноябрдаги қарори билан "Мулкчилик ва хўжалик юритишнинг барча шаклларидаги корхоналар ва ташкилотларининг ягона давлат регистри тўғрисида"ги Низом қабул қилинган. Ушбу Низом Ўзбекистон Республикасининг мулкчилик ва хўжалик юритишнинг барча шаклларидаги корхоналари ва ташкилотларининг ягона давлат регистрини ташкил этиш ва унинг амал қилиши мақсадларини, регистрнинг хўжалик юритувчи субъектлари таркибини, регистр ахборот фонди мазмунини, корхоналар ва ташкилот ягона давлат регистрдан фойдаланувчиларнинг ўзаро муносабатлари тартибини, ягона давлат регистрини яратишда ва уни юритишда қатнашувчи ташкилотларининг ваколатларини белгилаб беради.

⁶ Ҳуқуқий адабиётларда ер ва бошқа қўчмас мулкка ҳуқуқни давлат рўйхатидан ўтказишга эътибор берилмоқда. Қаранг: Сыродоев Н.А. Регистрация прав на землю и другое недвижимое имущество // Государство и право 1998. №8, 94-95-бетлар; Рахимов И., Давлат рўйхатидан ўтказиладиган битимлар ва уларнинг қўлланиш доираси // Хўжалик ва ҳуқуқ. 1999. №8, 38-40-бетлар.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 2 июндаги Ўзбекистон Республикасида кўчмас мулк давлат кадастрини юритиш тўғрисидаги Қарорига асосан тасдиқланган "Бинолар ва иншоотлар давлат кадастрини юритиш тартиби тўғрисида"ги Низомнинг 1-бандига кўра, бинолар ва иншоотлар давлат кадастри бинолар ва иншоотлардан самарали фойдаланишни ва уларни муҳофаза қилишни мулк эгаларининг ва бу объектлардан бошқа фойдаланувчиларнинг ҳуқуқларини, шунингдек бинолар ва иншоотларга эгалик ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар давлат рўйхатидан ўтказилишини таъминлаш учун юритилади. Мулк эгаси бўлган ёки бинолар ва иншоотларга ашёвий ҳуқуқларга эга бўлган юридик ва жисмоний шахслар уларга тегишли бинолар ва иншоотлар давлат рўйхатидан ўтказилганлиги тўғрисидаги ҳужжатларга эга бўлишлари шарт (Низомнинг 7-банди). Бино ва иншоотни давлат рўйхатидан ўтказиш мажбурияти мулк эгасига ёхуд бино ёки иншоотга ашёвий ҳуқуқларга эга бўлган шахсга юкланади. Улар бино ёки иншоотни давлат рўйхатидан ўтказиш бўйича барча ёки айрим мажбуриятларини учинчи шахсларга юклашлари мумкин. Бу ҳуқуқларни ва мажбуриятларни рўёбга чиқариш қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилади. Мазкур Низомнинг 7-бандида кўрсатиб ўтилган шахслар ёки улар томонидан вакил қилинган шахс мулкка эгалик ҳуқуқи ёки бошқа ашёвий ҳуқуқлар пайдо бўлган, ўзгарган, тўхтатилган ёхуд бино ёки иншоотнинг ҳуқуқий ҳолати ўзгарган пайтдан бошлаб бир ой муддатда шаҳар, туман ҳудудидаги давлат рўйхатидан ўтказувчи органларга уларни бинолар ва иншоотлар кадастр, реестр дафтарида рўйхатдан ўтказиш учун ҳужжатларни тақдим этишга мажбурдирлар. Бинолар ва иншоотлар мерос қилиб олинган тақдирда бинолар ва иншоотларга эгалик ҳуқуқи бошқа ашёвий ҳуқуқлар меросхўрга ёки давлатга қонунчиликда белгиланган тартибда ўтгандан кейин давлат рўйхатидан ўтказилади. Хулоса қилиб айтганда, хорижий ва миллий ҳуқуқ нуқтаи назаридан транспорт воситаларига ва давлат реестрида қайд этилиши лозим бўлган бошқа мулкка нисбатан ашёвий ҳуқуқни амалга ошириш бевосита қайд этилган мол-мулкнинг жойини аниқлашга боғлиқдир. Бу эса ўз навбатида қайд этилган мол-мулкни у ёки бу давлатда рўйхатдан ўтказилишига боғлиқ равишда мулк ҳуқуқи субъектларининг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилишни таъминлаш учун хизмат қилади.

6-§. Эркин иқтисодий зоналарда чет эл инвестициялари

Жаҳон тажрибасида эркин иқтисодий зоналарнинг турли кўринишлари мавжуд. Уларни таснифлашда эркин иқтисодий зоналарнинг ўзига хос хусусиятлари ҳисобга олинади. Яъни ҳудуди, жойлашуви, конфигурацияси; ишлаб-чиқариш ва бошқа ресурслар мавжудлиги ва сифати; мазкур ресурслар реализация қилинадиган табиий-иқтисодий ва бошқа шароитлар хусусиятлари; давлат эркин иқтисодий зоналарни ташкил этишда ўзининг олдига ва эркин иқтисодий зоналар олдига қўйган вазифалар; ўз олдига қўйган вазифаларни ҳал этиш ва белгиланган мақсадга эришиш учун давлат унга берган функциялар; эркин иқтисодий зоналарнинг давлат рухсат этган ҳўжалик фаолияти тури; ҳудуднинг миллий тааллуқлиги ва ҳоказо. У ёки бу иқтисодий зона ҳудудида устунлик қилувчи фаолият тури ва эркин иқтисодий зоналар тўғрисидаги қонуннинг 5-моддасига мувофиқ эркин иқтисодий зоналар қуйидаги турларга ажратилиши назарда тутилади: эркин савдо зоналари; эркин ишлаб чиқариш зоналари; эркин илмий-техникавий ва бошқа зоналар.

Халқаро хусусий ҳуқуқда эркин иқтисодий зоналарнинг турлари турлича номланиши амалда кўп учрайди. Савдо-омборхона зоналари. Ўзбекистон Республикасида савдо-омборхона зоналари эркин савдо зоналари деб юритилади. Унга кўра эркин савдо зоналари консигнация омборларини, эркин божхона

зоналарини, шунингдек, товарларга ишлов бериш, уларни ўраш-жойлаш, саралаш, сақлаш зоналарини ўз ичига олади. Эркин савдо зоналари чегарага туташ пунктларда, аэропортларда, темир йўл узелларида ёки Ўзбекистон Республикаси божхона ҳудудининг бошқа жойларида тузилади (қонуннинг 6-моддаси). Ҳозирги кунда Ўзбекистонда фаолият юритаётган эркин савдо зоналари таркибига кирувчи эркин омбор зонаси 2000 йил 2 ноябрдан кучга кирган "Эркин омбор божхона режими тўғрисида"ги муваққат Низомга асосланади. Низомнинг 1-бандида кўрсатилишича эркин омбор-бу божхона режими бўлиб, унда хорижий маҳсулотлар, товарлар божхона божлари, солиқ ва кўрсатилган товарларга иқтисодий сиёсат чоралари қўлланилмасдан жойлаштирилади ва фойдаланилади, Ўзбекистоннинг товарлари эса олиб чиқишга нисбатан қўлланиладиган экспортнинг божхона режимига кўра маълум шартларда жойлаштирилади ва қўлланилади.

Вактинчалик низомга мувофиқ эркин омборхонада Ўзбекистонга олиб кириш ёки олиб чиқиш, Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан транзит орқали олиб кириш ёки олиб чиқиш ман қилинган товарлар ва қонунчиликда назарда тутилган товарлардан ташқари ҳар қандай маҳсулотлар сақланиши мумкин. Эркин омборларда сақланаётган маҳсулотлар билан қуйидаги операциялар амалга оширилиши мумкин: ўраш, сақлаш, уларнинг сақланиши учун мақбул харорат яратиш. Эркин омборларда божхона органи рухсати билан уларнинг чакана савдосини истисно қилган ҳолда товарларни ишлаб чиқиш ва тижорат характеридаги операцияларни амалга оширишга рухсат этилади (улгуржи савдо). Савдо омборхона зоналари шундай зоналарки, уларда хорижий келиб чиқишга эга бўлган товарлар одатдаги божхона божларини тўламасдан сақланиши, сотилиши ёки сотиб олиниши мумкин. Божсиз савдо-омборхона зонасига 1973 йилги Киото конвенциясида таъриф берилган. Ушбу зоналар учун 3 та асосий белгилар ҳос:

- 1) улар халқаро бозорга хизмат кўрсатиш учун ташкил этилади;
- 2) уларга мамлакатнинг қолган ҳудудида амалда бўлган кўпгина солиқ тўловлари ва божхона чекловлари тадбиқ этилмайди (божхона экстерриториаллиги);

- 3) улар маълум бир маънода "эркин" бўлишларига қарамай, ташқи иқтисодий алоқалари давлат томонидан тартибга солинади.

Бундай турдаги илк зона Европада 50-йилларнинг охирида Ирландияда ташкил этилиб, кейинчалик асосан ривожланаётган мамлакатларда ташкил этилган.

Эркин-савдо омборхона зоналари таркибида мутахассислар ташқи савдо зоналари (АҚШ), эркин божхона зоналари (Венгрия, Югославия), эркин божсиз зоналар (Болгария) ва эркин портлар (Германия, Швейцария, Бразилия, Руминия)ни ажратишади. Савдо-омборхона зоналари нафакат маҳсулотларни қабул қилиш, сақлаш (одатда 1 йил муддатга), сотиш, сотиб олиш, балки мазкур маҳсулотларнинг истеъмол хусусиятларини яхшилайдиган операцияларни амалга ошириш учун ҳам ташкил этилади.

Уларнинг ҳудудларида корхоналар кенг миқёсдаги кўргазма фаолияти билан шуғулланишлари, савдолар ташкил этиш ва савдо божларини, маҳсулотининг истеъмол хусусияти яхшиланиши натижасидаги қўшимча қиймат солиғи олмасдан банк ва суғурта хизматларини таклиф этишлари мумкин. Улар жумласига йирик халқаро аэро ва денгиз портларида товарларнинг божсиз чакана савдоси амалга ошириладиган "дьютифри"ни ҳам киритиш мумкин.

Экспорт-ишлаб чиқариш зоналари. Ушбу зоналар бизда эркин ишлаб чиқариш зоналари деб юритилади.

Эркин ишлаб чиқариш зоналари – тадбиркорликни рағбатлантириш, иқтисодиётнинг устун тармоқларига чет эл инвестицияларини жалб этиш, истикболли технологияларни жорий этиш мақсадида хўжалик-молиявий

фаолиятнинг алоҳида тартиботи жорий этиладиган ҳудудлардир.

Эркин ишлаб чиқариш зоналари экспортга мўлжалланган ишлаб чиқариш зоналарини, агрополисларни, тадбиркорлик зоналарини ва бошқа зоналарни ўз ичига олади (қонуннинг 7-моддаси).

Ҳозирги кунда эркин иқтисодий зоналарнинг энг кўп тарқалган тури саноат ёки экспорт-ишлаб чиқариш зоналаридир. XX асрнинг 60-йилларида кучли интеграция жараёнлари билан боғлиқ ҳолда жаҳоннинг турли минтақаларида фақат экспорт учун ишлаб чиқаришни ривожлантиришга мўлжалланган зоналар ташкил этила бошланди. 20 йил ичида, 1965 йилдан 1985 йилга қадар уларнинг сони 3 тадан 260 тага етди. XX аср охирларига келиб эркин иқтисодий чегара зоналарида иш билан банд бўлганлар сони 3 млн. кишидан ортиб кетди, экспорт ҳажми эса 25 млрд долларни ташкил этди.

Экспорт ишлаб-чиқариш зоналари энг кўп Осиё (20 га яқин), Африка, Лотин Америкасида (60 дан ортиқ), ривожланаётган мамлакатларда тарқалган. Бундай типдаги зоналар Венгрия, Руминия, Югославия, Хитой, АҚШда ҳам кўзга ташланади. Уларнинг фарқли жиҳати шундаки давлат имтиёзли валюта, молиявий режимдан фойдаланиб зона ҳудудида саноатнинг устувор соҳалари ривожини таъминлайди ёки қолоқ туман ҳудудида хорижий валюта ёхуд маҳаллий штат, федерал ҳокимиятнинг инвестицияларини жалб қилган ҳолда экспорт саноат ишлаб чиқаришини юзага келтиради. Бу маҳаллий хом ашё, ярим-фабрикатлардан янада самаралироқ фойдаланишга, ишлаб чиқариш устидан замонавий бошқариш усуллари жорий этишга, малакали кадрларни тайёрлашга имкон беради. Натижада бошқа туман ва мамлакатнинг ўзида янада жадалроқ иқтисодий ривожланишга эришиш мумкин.

Бундай зоналар нафақат хориж сармояси оқиб келишини, балки технологиялар, "ноу-хоу" келишини таъминлайди, янги ишчи ўринларини яратади ва айни пайтда ўз экспорти йўналтирилганлигидан келиб чиққан ҳолда маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни чет эл фирмалари рақобатидан асрайди. Экспорт ишлаб чиқариш зоналаридан қуйидагиларни кўрсатиш мумкин: -биргаликдаги тадбиркорлик зоналари (Югославия, Венгрия, Болгария); эркин тадбиркорлик зоналари (АҚШ, Буюк Британия); махсус иқтисодий зоналари (Хитой Халқ Республикаси).

Уларга яна алоҳида имтиёзлардан фойдаланадиган ва кўпроқ ташқи бозорга хизмат кўрсатувчи баъзи бир чет эл корхоналарини мисол қилиш мумкин. Масалан: Мексиканинг чегарага яқин ерларида Америка фирмалари ишлаб чиқарган маҳсулотни АҚШ бозорига етказиб берадиган завод қурилган ("Макиладорс"). Экспорт саноат зоналарида тадбиркорлар машина, хом-ашё, унинг компонентларидан олинадиган бож ва бошқа тўловлардан озод қилинганлар. Чет эл фирмалари солиқ, даромад солиғи тўлашдан ва бошқа билвосита ва бевосита солиқ тўловларига нисбатан бериладиган "солиқ таътиллари"га эгалар. Уларга валюта кредити ва имтиёзли кредит олишда имтиёз ва эркинликлар берилган.

Эркин илмий техникавий зоналар.Ўзбекистон Республикасида эркин илмий-техникавий зоналар алоҳида ажратилган ҳудудлардан иборат бўлиб, у ерда илмий-ишлаб чиқариш ва ўқув марказлари жамланади ҳамда улар учун илмий ва ишлаб чиқариш имкониятини ривожлантиришга қаратилган махсус ҳукукий тартибот ўрнатилади. Эркин илмий-техникавий зоналар юксак технологиялар зоналари, технопарклар, минтақавий инновация марказлари-технополислар шаклида ташкил этилади (қонуннинг 8-моддаси).

Эркин илмий-техникавий зоналар адабиётларда "технопарк", "технополис", "илмий парклар", "технологик марказлар", "ўқув марказлари" деб юритилади. Уларнинг ўзига хос жиҳати улар ҳудудида илмий ва ишлаб чиқариш технологик

фаолият замонавий илмий-ишлаб чиқариш фирмалари шаклида бирлашиши ва йирик илмий тадқиқот маркази, университет микёсида мавжуд бўлишидадир. Бундай зоналарни ташкил этишдан мақсад бутун моддий ва меҳнат ресурсларини, янги технологияларни саноатга тадбиқ этишни жадаллаштиришга сафарбар этиш, янги ишчи ўринларини таъминлаш, минтақада ва мамлакатда иқтисодни диверсификациялаш. Илмий технология зоналари иқтисодий структурасида қайси соҳанинг устунлик қилишидан келиб чиқиб уларнинг 3 та тури фаркланади:

1)Инновация маркази-бу унча катта бўлмаган участкада жойлаштирилган иқтисодий тузилма бўлиб, эндигина яратилган кичик компания учун мўлжалланган.

2)Илмий парк – бу анча катта ҳудудга эга бўлиб, унда турли микдор ва ривожланиш босқичидаги илмий ишлаб чиқариш фирмалари жойлашган бўлиб, маҳаллий тадқиқот маркази (университет)нинг илмий-техник қурилмалари асосида унча катта бўлмаган ишлаб чиқаришни йўлга қўйишга имкон беради.

3)Тадқиқот парклари – улар доирасида илмий-техник янгилик техник прототип босқичигача ишлаб чиқарилади. Бундай паркларда саноат компаниялари илмий тадқиқот, саноат конструкторлик муассасалари бирлашади. Масалан: Бостонда "Классик" тадқиқот парки ўзида компьютер техникасини ишлаб чиқариш бўйича 700 дан ортиқ саноат компанияларини бирлаштирган. Бироқ 22 миллион фунд ҳудуднинг (саноат ва илмий иншоотларга ажратилган) 2/3 қисми илмий-тадқиқот ва тажриба конструкторлик иншоотлари, бинолари билан банд. Илмий парклар 400 йиллик тарихга эга. АҚШда биринчи парклар Сан-Францискода, Бостонда, Буюк Британияда эса Кембриджда вужудга келган.

Чет эллик мутахассислар фикрича, 1986 йил бошларида АҚШда 100 дан ортиқ парклар мавжуд бўлган, Франция ва Буюк Британияда 26 та ва 36 та бўлган. ФРГда 1985 йилда 18 та шундай парклар бўлган, Японияда эса 20 та технополис бўлган. Осиёнинг янги саноат мамлакатларида 10 та технопарк мавжуд (Жанубий Корея, Сингапур, Таиланд, Малайзия, Тайвань). Энг йирик илмий парк янги саноат мамлакатлари Тайванда 1980 йилда ташкил этилган. Ушбу паркда саноат-савдо илмий тадқиқот институти, микроэлектроника ишлаб чиқариш бўйича Тайвань компанияси, электроника илмий-тадқиқот институти, биотехнологияни ривожлантириш бўйича марказ ва 100 дан ортиқ саноат корпорациялари жойлашган. Фаолият тури бўйича туристик, суғурта, банк, оффшор (Швейцария, Сингапур, Гонконг, Кипр) ва бошқа зоналар мавжуд. Юқоридагилардан ташқари халқаро тажрибада эркин иқтисодий зоналарнинг бошқа турлари ҳам мавжуд. Уларнинг баъзиларини кўриб чиқамиз. Комплекс эркин иқтисодий зоналар. Ўзида савдо, божхона, ишлаб-чиқариш, тадқиқотчилик функцияларини қамраб олган зоналар – комплекс эркин иқтисодий зоналар деб аталади. Бундай зоналарни ташкил қилишда зоналарда аниқ секторлар функцияси устунлиги ва уларни яратиш кетма-кетлигини аниқлаб олиш лозим. Ушбу зоналар шаҳарлар, районлар, вилоят ва ўлкалар (ёки уларнинг бир қисми)ни қамраб олганидан янги маъмурий-ҳудуд ташкил этиш мумкин ёки зона таркибига қўшни туманнинг асосан янги ҳўжалик ўзлаштириш ҳудудларини киритиш ва уларни қўшма тадбиркорлик зоналари сифатида ривожлантириш мумкин.

Эркин иқтисодий зоналар зона чегараларини расмийлаштириш ва уларнинг функцияланиш режимига кўра икки турга бўлинади: Анклаф (берк) ва интеграциявий эркин иқтисодий зоналар. Анклаф эркин иқтисодий зоналар – ўз ҳудудида ишлаб чиқарилган маҳсулотни эркин конвентация қилинадиган валютада ҳақ олиш учун экспорт қилишга мўлжалланган зоналардир. Ушбу зоналарни мамлакатнинг бошқа қисмидан маҳсулот ва фуқароларнинг ўз чегараларидан махсус ўтиш режими билан, эркин иқтисодий зоналарни зонадан ташқаридаги ички механизмдан иқтисодий мустақиллиги ўзига хос иқтисодий иқлимини яратувчи

маъмурий ва иқтисодий услублар билан таъминланади. Анклаф зоналар асосан мамлакатдан табиий ажратилган ҳудуд (орол, ярим орол, денгиз қирғоқлари ва бошқа)ларда ташкил этилади. Шунингдек у шаҳар ичида ҳам ташкил этилиши мумкин. Одатда анклаф зона иқтисодий ривожланиши ва аҳолининг моддий аҳволи паст бўлган мамлакатлардан ташкил этилади. Интеграциявий зоналар-миллий ва дунёвий иқтисод билан жипс фаолият юритиши учун янада эркин режимга эга бўлган зоналардир. Улар кўпроқ ривожланган бозор иқтисодиёти, халқаро меҳнат тақсимотига кенг кириб борган мамлакатларда ташкил этилади. Интеграциявий зоналар бозор иқтисодиёти ривожланган, байналмилаллашган иқтисодиётда мавжуд бўлади.

Интеграциявий зоналарда мамлакат ҳудудида унификацияланган иқтисодий ва ҳуқуқий режим ўрнатилади. Иқтисодий зоналарга бериладиган ҳудудлар ҳажми турлича бўлиши мумкин. Масалан, улар бир неча километр квадратдан тортиб минглаб километр квадратгача бўлиши мумкин. Эркин иқтисодий зоналар қанча мамлакатлар ҳудудини қамраб олишига қўра: яқка миллатли (мономиллатли), яъни битта давлат ҳудудида жойлашган ва унинг қонунларига амал қиладиган ва байналмилал (халқаро)-бир неча мамлакатлар ҳудудини қамраб олувчи ва унинг қоидаларига амал қилувчи зоналарга бўлинади. Тўла қонли иқтисодий иттифок тузиш мақсадида интеграциявий гуруҳлар даставвал эркин зонасини тузادилар. Улар божхона иттифоқи ва умумий бозор орқали иқтисодий иттифокқа эволюциявий тадрижий йўл билан эришишга ҳаракат қилишади. Эркин саноат зоналари икки ёки ундан ортиқ миллий хўжаликларни бирлаштириш шакли, унинг доирасида иштирокчи давлатлар ўзаро савдо тўсиқларини ўрнатади. Бироқ айтиш пайтда ушбу давлатлардан ҳар бири бошқа мамлакатларга нисбатан ўз савдо тўсиқларини сақлаб қолади.

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати

I. Раҳбарий адабиётлар:

1. Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 364 б.
2. Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т. 2. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 380 б.
3. Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 366 б.
4. Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 349 б.
5. Каримов И. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т. 5. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 384 б.
6. Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. – Т.: Ўзбекистон, 1998. – 429 б.
7. Каримов И. А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурашимиз. Т. 7. – Т.: “Ўзбекистон”, 1999. – 410 б.
8. Каримов И. А. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т. 8. – Т.: Ўзбекистон, 2000. – 528 б.
9. Каримов И. А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т. 9. – Т.: “Ўзбекистон”, 2001. – 432 б.
10. Каримов И. А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т. 10. – Т.: “Ўзбекистон”, 2002. – 432 б.
11. Каримов И. А. Биз танлаган йўл-демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т. 11. – Т.: “Ўзбекистон”, 2003. – 320 б.
12. Каримов И. А. Тинчлик ва хавфсизлик ўз куч-қудратимизга,

- хамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. Т.12. -Т.: “Ўзбекистон”, 2004. – 400 б.
13. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т.13.-Т.: “Ўзбекистон”, 2005. – 448 б.
14. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари - олий қадрият. Т.14.-Т.: “Ўзбекистон”, 2006. – 280 б.
15. Каримов. И.А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. Т.15. –Тошкент.: Ўзбекистон, 2007. - 318 б.
16. Каримов. И.А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодийтимизни барқарор ривожлантириш йўлида. Т.16.-Тошкент.: Ўзбекистон, 2007. -366 б.
17. Каримов И.А. Ўзбекистон Конституцияси – биз учун демократик тараққиёт йўлида ва фуқаролик жамиятини барпо этишда мустаҳкам пойдевордир: Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 17 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза / 2009 йил 5 дек./ – Тошкент: Ўзбекистон, 2009. – 32 б.
18. Каримов И.А. Жаҳон молиявий иқтисодий инкирози, Ўзбекистон шароитида унинг бартараф этишнинг йўллари ва чоралари / И.Каримов. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.
19. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2010. – 80 б.
20. Каримов И.А. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги “Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир” мавзусидаги маърузаси // Халқ сўзи. 2010 йил 28 январь, №19 (4934).
21. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза. 2010 йил 12 ноябрь / И.Каримов. – Т.: “Ўзбекистон”, 2010. – 56 б.
22. “Барқамол авлод йили” Давлат дастури. – Т.: Ўзбекистон, 2010. – 72 б.
23. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади: 2010 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2011 йилга мўлжалланган энг муҳим йўналишларига бағишланган ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза, 2011 йил 21 янв. – Т.: Ўзбекистон, 2011. –48 б.
24. “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили” Давлат дастури. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011.
25. Каримов И.А. 2012 йил Ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади: 2011 асосий йил якунлари ва 2012 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устивор йўналишларига бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза. 2012 йил 19 январь / И.А.Каримов. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2012. – 36 б.

II. Амалдаги қонунлар ва халқаро конвенциялар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2003. - 35 б.
2. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. –Т.: Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги, 2004. - 496 б.
3. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси. –Т.: Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги, 2005. - 360 б.
4. Раҳмонқулов Х.Р. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг

биринчи қисмига шарҳлар. 1-жилд / М.Раҳмонқулов, И.Анортоев умумий таҳрири остида. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1997. - 504 б.

5. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг иккинчи қисмига шарҳлар. II-жилд (биринчи китоб) / Х.Р.Раҳмонқуловнинг умумий таҳрири остида. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1998. - 432 б.

6. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг иккинчи қисмига шарҳлар. II-жилд (иккинчи китоб) / Х.Р.Раҳмонқуловнинг умумий таҳрири остида. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1998. - 646 б.

7. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг иккинчи қисмига шарҳлар. III-жилд / Х.Р.Раҳмонқуловнинг умумий таҳрири остида. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1998. - 384 б.

8. Ўзбекистон Республикасининг Хўжалик процессуал кодекси. – Т.: Адолат, 1997.

9. Ўзбекистон Республикаси "Ижара тўғрисида"ги қонуни. 19.11.1991. № 427-XII.

10. Ўзбекистон Республикаси "Банклар ва банк фаолияти тўғрисида"ги қонуни. 26 апрел 1996 йил.

11. Ўзбекистон Республикаси "Хориждан маблағ жалб қилиш тўғрисида"ги қонуни. 29.08.1996. № 263-I.

12. Ўзбекистон Республикаси "Инвестиция фаолияти тўғрисида"ги қонуни. 24.12.1998. № 719-I.

13. Ўзбекистон Республикаси "Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида"ги қонуни. 25.05.2000. № 69-II.

14. Ўзбекистон Республикаси "Фаолиятнинг айрим турларини лицензиялаш тўғрисида"ги қонуни. 25.05.2000. № 71-II.

15. "Хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналарга бериладиган қўшимча рағбатлантириш омиллари ва имтиёзлар тўғрисида"ги ЎзР Президенти Фармони. 30.11.1996.

16. "Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили давлат дастури тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-1474 қарори. 7.02.2011.

17. "Хорижий фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг Ўзбекистон Республикасига келишлари, кетишлари, бу ерда бўлишлари ва транзит ўтишлари тартиби тўғрисида"ги ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 408-сонли қарори. 21.11.1996.

18. "Алоҳида юклар ва харбий контингентларни Ўзбекистон Республикаси орқали транзитини тартибга солиш ва назорат қилиш тўғрисида"ги ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 62-сонли қарори. 21.02.2002.

19. "Хорижий автоташувчиларни Ўзбекистон Республикаси ҳудудига кириши, унда бўлиши, транзити ва чиқиб кетишлари тартиби тўғрисида"ги ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 11-сонли қарори. 11.01.1995.

20. Венская конвенция о праве международных договоров Вена, 23 мая 1969 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 24 февраля 1995 года №29-I. Вступление в силу для Республики Узбекистан 11 августа 1995 года.

23. Венская Конвенция о консульских сношениях Вена, 24 апреля 1963 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Верховного Совета РУз от 6 мая 1994 года №1079-XII.

24. Конвенция о порядке разрешения инвестиционных споров между государствами и иностранными лицами Вашингтон, 18 марта 1965 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Верховного Совета РУз от 7 мая 1993 года № 881-XII. Ратифицирована Постановлением ВС РУз от 6 мая 1994 г. №1077-XII.

III. Мавзуга доир махсус адабиётлар

25. Ануфриева Л.П. Международное частное право: Учебник. Трансграничные банкротства. Международный гражданский процесс. Т.3. –М.: 2001. - 278 с.
26. Богуславский М.М. Международное частное право: Учебник. 6-е изд. –М.: 2004. - 412 с.
27. Дмитриева Г.К. Международное частное право (часть третья ГКРФ): Учеб. пособие. - М.: Юрист, 2002. - 254 с.
28. Звеков В.П. Международное частное право. – М.: 1999. - 287 с.
29. Лунц Л.А. Курс международного частного права: В 3 т. – М.: Спарк, 2002. - 1007 с.
30. Марышевой Н.И. Международное частное право. – М.: Контракт, Инфра-М, 2000. - 345 с.
31. Халқаро хусусий ҳуқуқ // Ҳ.Р. Раҳмонкулов ва бошқ. –Т.: Иқтисод ва ҳуқуқ дунёси, 2002. – 448 б.
32. Ҳамроев С.С. Халқаро хусусий ҳуқуқ. Ўқув-услубий қўлланма. –Т.: Адолат, 2000. – 84 б.
9. Хорижий мамлакатлар фуқаролик ва савдо ҳуқуқи / Ўқув қўлланма. – Т.:ТДЮИ, 2010.
10. О.Т.Ҳазраткулов, В.Ё.Эргашев. Халқаро хусусий ҳуқуқ / Ўқув-услубий комплекс. – Т.: ТДЮИ, 2008.
11. О.Т.Hazratqulov. Xalqaro xususiy huquq / O'quv-uslubiy kompleks. – Т.: TDYuI, 2010.
12. В.Ё.Эргашев. Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқининг долзарб муаммолари ва ривожланиш истикболлари / Ўқув қўлланма. –Т.: ТДЮИ, 2009
13. В.Ё.Эргашев. Мулк ҳуқуқини ашёвий-ҳуқуқий ҳимоя қилиш усуллари / Ўқув қўлланма. – Т.: ТДЮИ, 2010.

4-МАВЗУ. ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ БИТИМЛАР

Р Е Ж А

- 1-§. Ташқи иқтисодий битим тушунчаси ва битимлар ҳақида умумий қоидалар
- 2-§. Ташқи иқтисодий битимларнинг коллизия масалалари ва битимлар мазуни масалалари бўйича ҳуқуқнинг қўлланилиши
- 3-§. Намунавий шартномалар ва савдо атамалари
- 4-§. Халқаро ҳўжалик оборотида қўлланувчи шартномаларнинг бошқа турлари

А С О С И Й Қ И С М

1-§. Ташқи иқтисодий битим тушунчаси ва битимлар ҳақида умумий қоидалар

Мустақил Республикамизда иқтисодий ислохотларни амалга ошириш нафақат шартномавий муносабатларни такомиллаштиришни, шу жумладан ташқи иқтисодий битимларни тузиш ва унинг ижросини таъминлаш самарадорлигини оширишни ҳам талаб этади. Айниқса, ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш шароитида ташқи иқтисодий битимлар бозор муносабатлари ривожланган хорижий давлатлар билан интеграциялашув жараёнини янада чуқурлаштиришни ҳам талаб этади.

Республикамиз Президенти И.А. Каримов Иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясидаги маърузасида таъкидлаганидек: "Биз шунга аминмизки, мамлакатимизда ривожланган бозор иқтисодиётига асосланган фаровон демократик давлат барпо этишдек олий мақсадга эришмоғимиз учун Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига кенг миқёсда интеграцияла шувини таъминлашимиз зарур".

Хорижий давлатлар билан ўзаро интеграция жараёни ўз навбатида ташқи иқтисодий битимларнинг ҳуқуқий табиати, моҳияти ва унинг ўзига хос хусусиятларини илмий ва амалий нуқтаи назардан тадқиқ қилиб ўрганишни ҳам зарурият қилиб қўймоқда. Шу боис, ҳозирги шароитда ташқи иқтисодий фаолиятга оид шартномавий муносабатларнинг фуқаролик ҳуқуқий тартибга солиниши энг долзарб муаммолардан бири бўлиб ҳисобланади.

Халқаро хусусий ҳуқуқда маҳсулотларнинг халқаро олди-сотдиси ва ташқи иқтисодий битимларга тегишли меъёрлар алоҳида ўрин эгаллайди. Савдо-иқтисодий ва бошқа турдаги халқаро алоқаларни ўрнатиш давомида турли давлатларнинг тижорат ташкилотлари ўртасида қўлаб ташқи иқтисодий битимлар тузилмоқда. Томонларнинг жойлашган жойи, шунингдек мазкур шартномаларни имзолаш ва амалга ошириш жойи бир-бирига тўғри келмаганлиги сабабли хорижий давлатлар иштирокидаги шартномаларга қайси давлатнинг миллий ҳуқуқини қўлаш масаласи ҳуқуқий фан нуқтаи-назаридан ўрганилиши муҳим амалий аҳамиятга эга.

Бинобарин Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 101-моддасига биноан битимлар деб – фуқаролар ва юридик шахсларнинг фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларини белгилаш, ўзгартириш ёки бекор қилишга қаратилган ҳаракатларга айтилади. Шундай экан, тарафлардан бири чет эл фуқароси ёки чет эл юридик шахси бўлган, мақсади чет элдан маҳсулот олиб кириш (импорт) ёки чет элга маҳсулот олиб чиқиш (экспорт) бўлган, тўлов воситаси сифатида қўлланилган пул бирлиги иккала тараф учун ҳам ёки бир тараф учун чет эл валютаси бўлганда мазкур битимлар – ташқи иқтисодий битимлар дейилади. Ташқи иқтисодий битимларга товарлар олди-сотдиси, воситачилик, пудрат ва бошқа турдаги шартномалар киради.

Энг кўп тарқалган ташқи иқтисодий битимлардан бири бу ташқи олди-сотди савдоси билан боғлиқ бўлган шартномалар ҳисобланади. 1980 йилда қабул қилинган "Товарларнинг халқаро олди-сотди шартномалари тўғрисида"ги Вена Конвенцияси бундай шартномаларни тартибга солувчи ҳуқуқий ҳужжатлардан бири ҳисобланади. Товарлар олди-сотди савдоси тўғрисидаги битимлар оммавий битимларнинг бир тури бўлиб ҳисобланади. Бундай битимга асосан сотувчи товарни сотиб олувчининг эгаллигига шартномада назарда тутилган муддатда ва белгиланган шартларда тақдим этиш мажбуриятини ўз зиммасига олади, сотиб олувчи эса товарни қабул қилиб олиш ва шартномада белгиланган пул миқдорини тўлаш мажбуриятини олади. Товарларни экспорт ва импорт қилиш битимлари бир-биридан фарқланади. Хорижий давлатлар амалиётида нафақат валюта асосида, балки товар айирбошлаш ва компенсация битимлари кўринишида ҳам тузилади. Бундай битим турларидан бири бартер асосидаги битимлардир. Бунда тарафлар ўртасида айирбош қилинадиган товарлар миқдори шартномада келишиб олинади ва шу келишувга асосан бир товар иккинчи бир товарга алмаштирилади. Товарлар олди-сотдиси шартномаси билан бирга, турли хилдаги хизматлар кўрсатиш, ишларни бажариш, корхоналар қурилишида техник ёрдам кўрсатиш, саноат мажмуаларини ва турли лойиҳаларни амалга ошириш, ҳамкорликда илмий-тадқиқот ишлари олиб бориш, илмий-техникавий ютуқлардан фойдаланиш тўғрисидаги лицензия битимлари, лизинг ва бошқа турдаги шартномалар муҳим аҳамиятга эга бўлиб ҳисобланади. Бундай шартномалар ташқи иқтисодий битим турларини ташкил қилади.

"Товарларнинг халқаро олди-сотди шартномаси тўғрисида"ги 1980 йил Венада қабул қилинган конвенцияга асосан тижорат ташкилотла рининг турли давлатларда жойлашган шахсларнинг тадбиркорлик фаолиятини юритиш бўйича тузган шартномалари ташқи иқтисодий битимлар деб эътироф этилади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида хўжалик фаолиятини юритувчи субъектлар, яъни юридик ва жисмоний шахслар томонидан битимлар тузилади. Ўзбекистон Республикасининг чет эл давлатлари билан товар айирбошлаш тўғрисидаги Ҳукуматлараро келишувлари мазкур давлатларнинг юридик ва жисмоний шахслари ўртасида тузилган битимлар учун асосий манба ва шу Ҳукуматлараро келишувларни амалга ошириш воситаларидан бири бўлиб ҳисобланади. Шартнома имзолангандан сўнг ундаги ҳуқуқ ва мажбуриятлар тарафлар томонидан белгилаб олинади, яъни бу ҳар бир шартноманинг мустақиллигидан дарак беради. Шу билан бир каторда тарафлар томонидан шартнома мажбуриятларининг бажарилиши Ҳукуматлараро келишувнинг мазмуни билан боғлиқдир. Лекин давлатларнинг мазкур келишувлари фуқаровий-ҳуқуқий мажбуриятларни келтириб чиқармайди, балки бундай мажбуриятлар шартнома асосида вужудга келади. Шартнома имзолангандан сўнг, давлатларнинг мажбуриятлари ўзгариб қолиши ҳам мумкин, чунки кейинчалик уларга ўзгартиришлар киритилиши мумкин. Хусусан товарнинг экспорт-импорт миқдорини камайтириш ёки маълум бир товарни етказиб беришни бошқа муддатга ўзгартириш бу каби шартномаларга ўзгартиришлар киритилиши учун асос бўлиб хизмат қилади. Ҳукуматлараро келишувга қаратилган ўзгартиришларга асосан юридик ва жисмоний шахслар ўртасида тузилган шартнома шартларига белгиланган тартибда ўзгартиришлар киритилиши лозим.

Ташқи иқтисодий битимлар имзолаш чоғида бир-бирига қарама-қарши бўлиб қолганида (тўқнашганида) коллизия ҳолатлари пайдо бўлади. Бундай ҳолларда тарафлар шартномани имзолаётганларида, қайси давлат қонунчилигини қўллашни ўзаро келишиб олишлари мумкин. Тарафлар қонунчиликни эрк мухторияти тамойиллари (принцип автономной воли) асосида, яъни тарафлар ўз ихтиёрлари бўйича ҳуқуқ тизимини танлашлари ва шартнома мазмунини белгилаб олишлари

лозим. Тарафларнинг эрк мухторияти принципи жаҳондаги кўпгина давлатларнинг қонунчилиги томонидан тан олинади. Лекин тарафлар эрк мухторияти тамойилларининг чегаралари кўп давлатларда турлича белгилаб қўйилган. Айрим давлатларда бу тамойил чегараланмаган, яъни тарафлар битим имзолаганларидан сўнг мазкур ҳужжатни хоҳлаган ҳуқуқ тизимига бўйсундиришлари мумкин. Ривожланган давлатларнинг ҳуқуқ тизимига эътибор бериладиган бўлса, масалан:

АҚШда 1990 йилда қабул қилинган Савдо кодексига мувофиқ тарафлар ўртасида имзоланган битимда қайси тараф (штат, давлат)нинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари қўлланилиши кераклигини белгилаб олишга ҳақлидирлар, агарда битимда тарафлар томонидан бундай келишув кўрсатилмаган бўлса Савдо кодексига мавжуд бўлган ҳуқуқ ва мажбуриятлар қўлланилади;

Олмония ҳуқуқ тизими ҳам тарафлар томонидан имзоланган битимга қонунчиликни танлашда эрк мухторияти принциpidан келиб чиқади, лекин тарафлар битимда бундай принципни қўллашмаган бўлса, битим қайси давлат учун муҳимроқ аҳамиятга эга бўлса ўша давлатнинг қонунчилиги қўлланилади;

Хитой Халқ Республикаси ҳам ўз қонунчилигида, агарда тарафлар битимда қўлланиладиган ҳуқуқни белгиламаган бўлсалар, бундай битим қайси тараф учун муҳимроқ аҳамиятга эга бўлса, ўша тарафнинг қонунчилиги қўлланилишини белгилайди;

Ўзбекистон Республикаси бундай коллизия масалаларни ҳал этишда Фуқаролик Кодексининг 1181-моддасидаги қоидаларга риоя этади, яъни "Битимнинг шакли у тузиладиган жой ҳуқуқига бўйсундирилади". Бироқ чет элда тузилган битим, агар Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқи талабларига риоя этилган бўлса, шаклга риоя этилмаганлиги туфайли ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин эмас. Лоақал иштирокчилардан биттаси Ўзбекистон Республикасининг юридик шахси ёки фуқароси бўлган ташки иқтисодий битим каерда тузилганлигидан қатъий назар ёзма шаклда тузилади.

Ҳозирги техника ва алоқа хизматлари ривожланган пайтда "Битимнинг у тузиладиган жой ҳуқуқига бўйсундириши" тамойилининг қўлланилиши бир қанча муаммоларни келтириб чиқармоқда, яъни халқаро савдо соҳасида тузилаётган битимларнинг кўп қисми телетайп, телеграф, факс орқали тузилмоқда. Шунинг учун бундай ҳолларда шартнома бўйича охириги ҳаракат каерда содир этилган бўлса, ўша жой шартнома тузилган манзил деб ҳисобланади ва бу шартномани ҳақиқий деб топиш учун асос бўла олади. Шартномага нисбатан охириги ҳаракат каерда содир этилганлик масаласи кўп давлатларда турличадир. Масалан: Буюк Британия, АҚШ, Япония қонунчилигига асосан, акцепт каердан ва қачон юборилган бўлса ўша пайтдан бошлаб битим тузилган ҳисобланади, лекин бошқа давлатларнинг қонунчилигига асосан эса оферент томонидан акцептни қабул қилинган жойи ва вақтидан бошлаб битим тузилган ҳисобланади.

Сўнгги йилларда бир қатор давлатларда битимга нисбатан ҳуқуқни белгилашда янгича тамойиллар қўлланилмоқда, хусусан сотувчининг қонуни, яъни сотувчи ишлаб чиқариш фаолиятини юритаётган жой ҳуқуқининг қўлланилиши шу жумласидандир.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 105-моддасига асосан "битимлар оғзаки ва ёзма шаклда тузилади".

Битимнинг шакли у тузилаётган жой ҳуқуқига бўйсундирилади. Бироқ чет элда тузилган битим, агар Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқи талабларига риоя этилган бўлса, шаклга риоя этилмаганлиги туфайли ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин эмас.

Кўчмас мулк хусусидаги битимнинг шакли бу мулк жойлашган мамлакат ҳуқуқига бўйсундирилади, Ўзбекистон Республикасида давлат реестрида қайд этилган

кўчмас мулкка нисбатан эса, Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқига бўйсунди (ФКнинг 1181-моддаси). Худди шунингдек хатлар, телеграммалар, телефонограммалар, телетайпограммалар, факслар ёки субъектларни ва улар хоҳиш-иродаси мазмунини белгилайдиган бошқа ҳужжатларни ўзаро айирбошлаши, агар қонунда ёки тарафларнинг келишувида бошқача тартиб белгиланмаган бўлса, ёзма шаклда тузилган битимга тенглаштирилади (ФКнинг 107-моддаси).

2-§. Ташқи иқтисодий битимларнинг коллизия масалалари ва битимлар мазмуни масалалари бўйича ҳуқуқнинг қўлланилиши

Ўзбекистон Республикаси жисмоний ва юридик шахслари чет эл юридик ҳамда жисмоний шахслари билан имзолаётган шартномаларига нисбатан ҳоҳлаган мамлакат ҳуқуқини танлашлари мумкин. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига ҳам мазкур қоида белгилаб қўйилган, хусусан: шартнома, агар қонунда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, тарафларнинг келишувига кўра танланган мамлакат ҳуқуқи билан тартибга солинади. Бу ўринда албатта шартномада иштирок этувчи тарафлар ўзларининг эрк мухторияти (иродалилик) принципларига кўра ўзлари лозим топган мамлакат ҳуқуқи билан тартибга солиниши мумкин.

Шартнома тарафлари қўлланиладиган ҳуқуқни умуман шартнома учун ҳам, унинг алоҳида қисмлари учун ҳам танлаб олишлари мумкин;

Қўлланиладиган ҳуқуқ тарафлар томонидан шартнома тузилаётганда ҳам, ундан кейин ҳам исталган вақтда танланиши мумкин. Тарафлар, шунингдек исталган вақтда шартномага нисбатан қўлланиладиган ҳуқуқни ўзгартириш тўғрисида келишиб олишлари мумкин (ФКнинг 1189-моддаси).

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида фақат тўртта ҳолатда тарафлар томонидан ҳуқуқни танлаб олишга йўл қўйилмаган, яъни

Биринчидан: мулк тўғрисидаги шартномага нисбатан бу мулк турган мамлакатнинг ҳуқуқи;

Иккинчидан: биргаликдаги фаолият тўғрисидаги шартномага нисбатан ва қурилиш пудрати шартномасига нисбатан – ана шундай фаолият амалга оширилаётган ёки шартномада назарда тутилган натижалар яратилаётган мамлакатнинг ҳуқуқи;

Учинчидан: кимошди савдосида, танлов бўйича ёки биржада тузилган шартномага нисбатан – кимошди савдоси, танлов ўтказилаётган ёки биржа жойлашган мамлакатнинг ҳуқуқи қўлланилади (ФКнинг 1190-моддаси);

Тўртинчидан: чет эл иштирокидаги юридик шахсни тузиш тўғрисидаги шартномага нисбатан юридик шахс таъсис этилган мамлакат ҳуқуқи қўлланилади (ФКнинг 1191-моддаси).

Айрим ҳолларда амалда шартнома имзолаётганлар қайси мамлакат ҳуқуқини қўллаш кераклигини аниқлаб олмайдилар. Бундай ҳолларда ҳар бир тараф ўз мамлакатини ҳуқуқини танлашга ҳаракат қилади, чунки улар мамлакатларида амалда бўлган ўз қонунчилиги мазмунини яхшироқ биладилар. Ўзбекистон Республикаси қонунчилигини қўллаш ҳақида келишиб олинмаган тақдирда, ҳеч бўлмаганда бошқа тарафга бошқа бир мамлакат қонунчилигини танлаш таклиф этилади, бундай ҳолларда иложи борида Ўзбекистон қонунчилигига яқинроқ бўлган мамлакат қонунчилигини танлаш таклиф этилса мақсадга мувофиқ бўлади.

Агар тарафлар келишувларида қўлланилиши лозим бўлган мамлакат ҳуқуқи белгиланмаган бўлса, Ўзбекистон қонунчилигида мавжуд бўлган коллизия нормалар асосида белгиланади. Фуқаролик кодексининг 1190-моддасига асосан қўлланилиши лозим бўлган ҳуқуқ тўғрисида шартнома тарафларининг келишуви

бўлмаган тақдирда бу шартномага нисбатан: олди-сотди шартномасида – сотувчи; ҳадя шартномасида – ҳадя қилувчи; ижара шартномасида – ижарага берувчи; мол-мулкдан текин фойдаланиш шартномасида – ссуда берувчи; пудрат шартномасида – пудратчи; йўловчи, багаж ва юк ташиш шартномасида – ташувчи; транспорт экспедицияси шартномасида – экспедитор; қарз шартномасида ёки бошқа кредит шартномасида – кредитор; топшириқ шартномасида – ишончли вакил; воситачилик шартномасида – воситачи; омонат сақлаш шартномасида – сақловчи; суғурта шартномасида – суғурталовчи; кафиллик шартномасида – кафил; гаров тўғрисидаги шартномада – гаровга қўювчи; алоҳида мутлақ ҳуқуқлардан фойдаланиш тўғрисидаги лицензия битимларида – лицензиар ҳисобланувчи тараф таъсис этилган, турар жойга эга бўлган ёки асосий фаолият жойи бўлган мамлакат ҳуқуқи қўлланилади.

Чет эл иштироки билан тузилган шартномага нисбатан қўлланиладиган ҳуқуқ: шартноманинг талқинини; тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини; шартноманинг ижросини; -шартномани умуман ёки лозим даражада ижро этмаслик оқибатларини; шартноманинг ижроси тўхтатилишини; шартноманинг ўз-ўзидан ҳақиқий эмаслиги ёки ҳақиқий эмас деб топилиши оқибатларини; шартнома муносабати билан талаблардан воз кечиш ва қарзни ўтказишни қамраб олади (ФКнинг 1192-моддаси).

Шартномани ижро этиш усуллари ва тартибига, шунингдек лозим даражада ижро этилмаган тақдирда қўрилиши лозим бўлган чоралар борасида қўлланилаётган ҳуқуқдан ташқари ижро амалга оширилаётган мамлакатнинг ҳуқуқи ҳам эътиборга олинади. Ташқи савдо битимига нисбатан қўлланилаётган ҳуқуқнинг белгиланиши билан битимнинг мажбурий статутини (мақоми) ўрнатади. Мажбурий мақом асосида битимда тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари белгиланади ҳамда уни бажармаслик оқибатлари, шунингдек мажбурий мақом асосида жавобгарликдан озод этувчи ҳолатлар ҳам белгиланади. Мажбурий статут бўйича даъво муддатлари масалалари ҳам ҳал этилади. Лекин даъво муддатлари, битимда тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари қайси ҳуқуқ билан белгиланаётган бўлса, даъво муддатлари ана ўша ҳуқуқ билан белгиланади.

Шартномадаги ҳуқуқ ва мажбуриятлар, битимнинг мазмунини тарафлар келишган ҳолда белгилайди, шунинг учун амалиётда битимнинг шартларини аниқ ва равшан белгилаб олиш, тарафларнинг жавобгарлигини ҳамда бошқа шартларини аниқлаштириб олиш зарур. Миллий қонунчилик меъёрларидаги маълум бир фарқлар, шунингдек тарафларнинг ҳуқуқни белгилашдаги қийинчиликлари, тарафлар томонидан ўзаро муносабатларни битимда белгилаб олишга имкон беради. Бу эса ўз навбатида шартномани имзолашдаги келишувларнинг мураккаблашишига сабаб бўлади. Юқоридаги сабаблар туфайли халқаро олди-сотди соҳасида бир қанча моддий ҳуқуқий меъёрларнинг қабул қилинишини тақозо этади.

3-§. Намунавий шартномалар ва савдо атамалари

Халқаро олди-сотди соҳасида халқаро савдони мувофиқлаштириб турувчи моддий-ҳуқуқий меъёрларнинг мавжуд эмаслиги коллизия нормаларни қўллашни зарур қилиб қўймоқда ва халқаро савдо ривожланишига муайян даражада салбий таъсир этмоқда. 1966 йил 17 декабрдаги БМТ Бош Ассамблеясининг 2205-сонли "Турли давлатларнинг халқаро савдоси тўғрисида"ги Резолюциясида турли мамлакатлар қонунларидаги фарқлар, халқаро савдо ривожланишига асосий тўсиқлардан бири деб кўрсатилади. Турли давлатларнинг миллий қонунчиликлари ўртасидаги фарқларнинг турли-туманлиги, бу масалалар бўйича қарама-қарши

қоидалар келтириб чиқармоқда. Шунинг учун коллизия масаласининг қандай ҳал этилиши, низони ҳал этаётганда шартномага қайси ҳуқуқни қўлланиш муаммолари, кўп ҳолларда шартномани имзоланган деб ҳисоблаш керакми, тарафлар томонидан бир-бирига у ёки бу талабларни қўйишга ҳақлидирларми, тарафларнинг жавобгарлик ҳажми чегараси қаби масалаларни ҳал қилиш билан ҳам узвий боғлиқ ҳисобланади.

Турли хилдаги давлатлараро, ҳукуматлараро ва идоралараро тузиладиган ташқи савдо муносабатларига оид асосий манбаларни ҳуқуқий тартибга солиш қуйидаги усуллар билан амалга оширилиши мумкин:

биринчидан: халқаро шартномалар доирасида ишлаб чиқилган меъёрий қоидаларни миллий қонунчиликка киритиш;

иккинчидан: халқаро шартномаларга ўхшаш қонунларни қабул қилиш;

учинчидан: турли намунавий шартномаларни ишлаб чиқиш;

тўртинчидан: шаклланган савдо урф-одатларини халқаро ташкилотлар томонидан "савдо атамалар" сифатида таърифлаб беришдан иборатдир.

1964 йил Гаага Конференциясининг сессиясида "Товарларнинг халқаро олди-сотди савдоси тўғрисидаги шартномаларни тузиш" Гаага Конвенцияси қабул қилинган. Аммо Конференцияда асосан Ғарб мамлакатлари иштирок этганликлари сабабли, мазкур Гаага конвенцияла рининг мазмунини тўлиқ миқдорда умумий тусга эга бўлмади. Шу боис 1964 йилги Гаага Конвенцияси кенг қўламда қўлланилмади. Халқаро савдо ҳуқуқи бўйича БМТ Комиссияси барча мамлакатларнинг ҳуқуқ тизимларига тўғри келадиган қоидаларни ишлаб чиқиш вазифасини ўз олдига мақсад қилиб қўйди. Мазкур комиссия иш фаолияти натижасида лойиҳа ишлаб чиқилиб, бу лойиҳа асосида 1980 йили Вена Конференциясида "Товарлар халқаро олди-сотди шартномалари" тўғрисида БМТ Конвенцияси қабул қилинди. Конвенциянинг кириш қисмида эътироф этилганидек, иштирокчи давлатларнинг фикрига кўра товарларнинг халқаро олди-сотди шартномаларини тартибга солувчи умумий меъёрлари қабул қилиниши ва унда турли ижтимоий, иқтисодий ва ҳуқуқий тизимлардаги мавжуд фарқларнинг инобатга олиниши, халқаро савдода юзага келаётган ҳуқуқий тўсиқларни бартараф этишга ва халқаро савдонинг ривожланишига олиб келиши мумкинлиги қайд этилган.

Шунингдек, 1980 йилги Вена Конвенцияси тарафларга ўз шартномаларида Конвенцияни бутунлай қўлламасликка ҳам рухсат берган. Бундан ташқари, Конвенция нормалари умумий қоида сифатида диспозитив характерга эга. Агарда тарафлар шартномада қўлланилаётган қонун ёки тартиб хусусида, ёхуд мазкур масала бўйича бошқа йўл билан келишиб олишган бўлса, бундай ҳолларда ушбу муносабатларга Конвенция талаблари қўлланилиши мумкин.

Мазкур Конвенция ўзида қуйидаги қоидаларни мустаҳкамлайди: биринчидан: шартноманинг тарафлари бўлган тижорат ташкилотлари турли давлатларда (Конвенция иштирокчиси) жойлашган бўлса; иккинчидан: шартномада қўллаш учун иштирокчи давлатнинг ҳуқуқи танланган бўлса, агарда тарафлардан бири ёки иккаласи ҳам иштирокчи давлатларнинг тижоратчи ташкилотлари бўлмаган тақдирда ҳам қўлланилади. Масалан: Украина корхонаси ва Олмония фирмаси ўртасида имзоланган шартномада қўлланилаётган ҳуқуқ кўрсатилмаганлиги натижасида, низо келиб чиққанда, суд низони кўраётган давлатнинг Конвенция иштирокчиси эканлигини инобатга олиб, Вена Конвенцияси тартибига риоя қилиб тегишли қарор қабул қилади.

Конвенциянинг иштирокчиси бўлган давлатларнинг тижорат ташкилотлари ўртасида имзоланган шартномаларга нисбатан конвенциянинг қўлланиши ва тарафлар томонидан иштирокчи давлатнинг ҳуқуқини шартномада қўлланган пайтда конвенциянинг қўлланилиши натижасида, конвенцияни қўллаш доираси

кенгайишига ва универсал бўлишига олиб келади. Лекин олди-сотдининг айрим турларига, яъни ким ошди савдосидан: кимматли қоғозлар, сув ва хаво транспорт кемалари ҳамда электр қувватини сотиш кабиларга конвенциянинг тартиби қўлланилмайди.

Даъво муддати масаласида 1974 йилда "Товарлар халқаро олди-сотди савдоси даъво муддати тўғрисида"ги Конвенция қабул қилинган. Конвенция "ЮНСИТРАЛ" томонидан ишлаб чиқилган. Бу конвенция тарафлар шартнома тузаётганларида муҳим шартлардан бирини тартибга солади. Яъни барча халқаро олди-сотди шартномалари учун бир хил бўлган 4 йиллик даъво муддати 6 ойдан 30 йилгача қилиб белгиланган, шунинг учун ҳам буларнинг қўплари учун 4 йиллик муддат умум тан олинган. Конвенцияда кўрсатилишича, шартномавий ҳукуки бузилишдан келиб чиқувчи талабнома бўйича 4 йиллик даъво муддати, бундай бузилиш қачон содир бўлган пайтдан бошлаб, чунончи, агарда маҳсулот шартнома шартларига тўғри келмаса ёки яроксиз бўлса, ўша товарни сотиб олувчига берган кундан бошлаб ёки товарни қабул қилишдан бош тортган кундан бошлаб ҳисобланади.

Конвенция томонидан даъво муддати ўтишининг узилиши ёки даъво муддатини узайтириш ҳақида қоидалар, уни ўзгартириш, шунингдек даъво муддатининг умумий чеклови (10 йил) ва даъво муддатини ўтказиб юборишнинг оқибатлари ифодаланган. Конвенцияга асосан даъво муддатининг ўтиб кетганлиги жавобгар тарафнинг аризасига биноан судда низо қўрилаётганда инобатга олинади. Бундай ариза мавжуд бўлганда, агарда низо кўриб чиқиш даъво муддати ўтиб кетгандан сўнг бошланган бўлса, даъвони рад этишга асос бўлади. Конвенция низоларни ҳал этиш тартибини ва даъво муддатини белгилаб бермайди. Бундан ташқари Конвенциянинг 3-моддасида кўрсатилганидек, агар товар етказиб берувчи тарафнинг мажбурияти асосан ишни бажариш ёки бошқа хилдаги хизматни тақдим этишдан иборат бўлса, тузилган шартномаларга конвенция қўлланилмайди.

Конвенцияда товарларнинг халқаро олди-сотдиси тўғрисидаги шартномаларнинг ҳамма асосий масалалари бўйича қоидалар мавжуд. Вена конвенцияси 101 моддадан иборат бўлиб 4 гуруҳга бўлинган:

- 1."Қўлланиш доираси ва умумий қоидалар"
- 2."Шартнома тузиш"
- 3."Товарлар олди-сотдиси"
- 4."Яқунловчи қоидалар"

Вена конвенциясининг оферта ва акцепт орқали шартнома тузишга оид қоидалари, асосан ундаги нормалар фуқаролик ҳукуки нормаларига ўхшашлиги билан характерланади.

Конвенцияни қўллаш масаласини ҳал этаётган пайтда тарафларнинг миллий тегишлилиги, уларнинг фуқаролик ёки савдо мақоми, шунингдек шартноманинг фуқаролик ёки савдо характери ҳеч қандай аҳамият касб этмайди.

Товарларнинг халқаро олди-сотдиси тўғрисидаги шартномада тарафларнинг муносабатларини тартибга солувчи конвенциянинг тегишли қисми билан сотувчи мажбуриятлари белгиланади, хусусан, товарни етказиб бериш ва ҳужжатларни бериш, товарларнинг миқдори ва сифати, шунингдек сотиб олувчи мажбуриятлари, нарх ва товарларни қабул қилиш шулар жумласидандир. Агарда имзоланган шартнома билан сотилган товарнинг сифати белгиланмаган бўлса, ундай ҳолда ўзи бундай товарни қандай ҳолда фойдаланиш назарда тутилган бўлса, ўшандай ҳолда тақдим этилмоғи даркор. Бажариш муддати шартномада белгиланади. Муддатдан илгари етказиб берилган товарни қабул қилиш сотиб олувчининг хоҳиш-иродасига боғлиқ. Конвенция сотувчи ёки сотиб олувчи томонидан шартнома шартларининг бузилишини олдини олишда ҳукукий ҳимоя воситаси ҳисобланади.

Конвенциянинг алоҳида бобида сотувчи ва сотиб олувчи учун умумий бўлган

мажбуриятлар ўз ифодасини топган. Унда шартнома шартларини бузишларнинг олдини олиш ва товарни етказиб бериш, зарар ва фоиизларни ундириш каби қоидалар Ўзбекистон Республикаси ФКда ўз аксини топган.

Вена конвенциясининг ўзига хос хусусиятларидан бири – агарда бир тараф шартнома шартлари бузилишига йўл қўйса, натижада бошқа тарафга зарар етказилса, оқибатда у шартнома асосида олиши керак бўлган фойданинг маълум бир миқдоридан маҳрум бўлади. Шартнома шартларининг бузилиш ҳоллари мавжуд бўлганда, етказиб берилиши керак бўлган товарнинг алмаштириб берилишини талаб қилишга ҳақли. Шунингдек шартномадан ҳам воз кечиши мумкин. Бундан ташқари, агарда шартнома имзолангандан кейин бошқа тараф шартнома мажбуриятларининг қўп қисмини бажара олмаслиги маълум бўлиб қолса, тарафлар мажбуриятларни бажаришни тўхтатиб туриш ҳуқуқига ҳам эга.

Вена конвенциясига асосан олди-сотди шартномасидаги мажбуриятларини тарафлар бузган тақдирда жавобгарликнинг умумий асосларида етказилган зарарни ва бой берилган фойдани қоплаш ҳақидаги талабнома билдирилиши мумкин. Шартнома муддатини ўтказиб юборганлиги учун неустойка шартлари тарафлар томонидан келишиб олинади. Агарда мажбурият юклатилган тараф, бўлган шартнома бузилишини "унинг назоратида бўлмаган тўсиқ" (енгиб бўлмас қуч) натижасида келиб чиққанлигини исботлаб бера олса жавобгарлик келиб чиқмайди. Конвенцияда қуйидаги ҳолатлар ҳам ўз ифодасини топган:

- 1.Шартномада шартлашилган неустойкани қўллаш;
- 2.Пул мажбуриятларининг бажарилиш муддатини ўтказиб юборганлик учун йиллик фоииз миқдорини белгилаш (аммо конвенцияда бундай фоиизларни ундириб олиш ҳуқуқи белгиланган);
- 3.Шартноманинг ҳақиқийлиги ва шу билан боғлиқ ҳолда ташқи иқтисодий битимларнинг шакли тўғрисидаги қоидалар, бунда миллий қонун нормаларига амал қилинган бўлиши лозим;
- 4.Даъво муддатини қўллаш.

Маълум бир масалалар борки, улар конвенция томонидан умуман тартибга солинмаган ёки тўлиқ тартибга солинмаган. Шу сабабли М.Г. Розенберг конвенциянинг қуйидаги масалаларига ўз эътиборини қаратади: масалан: Конвенция томонидан тартибга солинмаган масалалар га, коллизия нормалар асосидаги ҳуқуқ қўлланилади-деган иборадан келиб чиқилса, 1980 йилда қабул қилинган Вена конвенциясида коллизия нормалар мавжуд эмас. Буни конвенциянинг 7-моддаси 2-бандидан кўриш мумкин, хусусан айтилишича, "мазкур конвенция предмети томонидан ҳал этилиши керак бўлган масалаларнинг тўғридан-тўғри ҳал этилмагани, конвенциянинг умумий принциплари асосида ҳал этилади. Агарда бундай принциплар мавжуд бўлмаган тақдирда – ҳуқуқ асосида, халқаро хусусий ҳуқуқ нормалари асосида", ҳал этилади. Шундай қилиб, конвенциянинг 7-моддаси 2-банди мезонидан: умумий тамойиллар халқаро хусусий ҳуқуқ нормалари асосида қўлланилаётган ҳуқуқ ҳисобланади, деган тушунча келиб чиқмоқда.

Давлатлар 1980 йилги Вена конвенциясининг иштирокчиси бўлиш учун, олдин 1964 йилда қабул қилинган "Товарларнинг халқаро олди-сотдиси тўғрисидаги шартномаларни тузиш бир хил қонуни" тўғрисидаги Гаага конвенциясини қабул қилишлари (денонсация) керак бўлади. Конвенциянинг бу қоидаси уни энг юқори даражада қўлланиш соҳасини кенгайтириш, шу билан бир қаторда миллий қонунчиликка киритиш мақсадида қўлланилади. Фақат XX асрнинг 70 – 80-йилларидагина савдо соҳасига оид бир хил моддий-ҳуқуқий нормаларнинг мавжуд эмаслиги, ўз-ўзидан конвенцияни моддий-ҳуқуқий қоидалар билан тўлдиришни тақозо этди. Бу муаммо кейинчалик 1986 йилда товарларнинг халқаро олди-сотди

шартномаларига қўлланадиган ҳуқуқ тўғрисидаги конвенциянинг қабул қилиниши билан ҳал этилди. Конвенция 1985 йилда Гаага конференциясининг навбатдаги сессиясида ишлаб чиқилди ва унинг қоидалари бевосита кўчар мулкларнинг "Халқаро аҳамиятга эга бўлган" халқаро олди-сотдисидида қўлланилиши мумкин бўлди. Бундай кўринишга эга бўлган битимлар доирасига тарафлари турли давлатлар бўлган шартномалар киради. Шунингдек Конвенция кимошди савдоси ёки биржадаги олди-сотдиларга ҳам қўлланилиши мумкин бўлди. Бундан ташқари Конвенцияда ҳуқуқни танлашга оид : "Олди-сотди шартномаси тарафлар танлаган ҳуқуқ билан тартибга солинади. Тарафларнинг бундай танлов ҳақидаги келишувлари яққол кўриниб туриши керак ёки шартнома ва тарафларнинг ҳуқуқ-атворидан келиб чиқиши керак" лиги тўғрисидаги янги қоидалар ўз аксини топди.

Конвенциянинг тарафлар шартнома тузиш вақтида қўлланиладиган ҳуқуқни танлашмаган бўлса, 7-моддада кўрсатилганидек, унда сотувчи шартномани имзолаётганда унинг тижорат Ташкилоти қаерда бўлса, ўша давлатнинг ҳуқуқи билан тартибга солинади. Шундай қилиб, бу масалада мавжуд бўлган халқаро келишувларнинг тажрибаси қўлланилган (1955 йилги Гаага конвенцияси).

Конвенциянинг 22-моддасига асосан агарда олди-сотди шартномаси тарафлари халқаро келишувларнинг иштирокчиси ҳисобланган давлат бўлса, бундай ҳолда конвенция қоидалари қўлланилмайди. Халқаро савдо амалиётида йирик экспорт ва импорт қилувчилар томонидан, шунингдек уларнинг уюшмалари ёки ассоциациялари томонидан XIX аср охирларида ишлаб чиқилган намунавий шартномалар кенг қўлланилади. Ҳозирги шароитда йирик фирмалар намунавий шартномаларни кенг қўлламоқда. Масалан, АҚШда импорт қилувчилар ассоциациясининг 47,2 % ва экспорт қилувчилар ассоциациясининг 39,7 % халқаро савдода намунавий шартномаларни қўллайди. Намунавий шартнома, шартноманинг шундай бир шаклики, у фақат тарафларнинг келишуви мавжуд бўлгандагина мажбурийдир. Бундай шартларнинг мазмуни эса бевосита бу шартлар қайси давлатда ишлаб чиқилган бўлса, ўша давлатнинг ҳуқуқи ва амалиётига асосланади.

БМТнинг Европа Иқтисодий Кенгаши томонидан ускуна ва машиналар, арраланаётган ёғоч-тахталар ва бошқаларни етказиб беришни умумий шартлари ишлаб чиқилган. Оддий намунавий шартномалар каби, бундай умумий шартлар фақат аниқ шартномаларда қўлланилади. Европа Иқтисодий Кенгаши (ЕЭС) томонидан 1990 йилда ишлаб чиқилган Қарши савдо соҳасидаги қўлланма, яъни қарши савдодаги халқаро шартномалар ва халқаро компенсация шартномалари бўйича қўлланмалар ўз навбатида Ўзбекистон Республикасида қарши савдога оид муносабатларини ҳуқуқий тартибга солиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Товарларни денгиз ва дарё транспорт воситаларида ташиш билан боғлиқ олди-сотди шартномаларини тузиш ва ижро этишда урф-одатлар ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб ҳисобланади. Аммо шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, урф-одатларнинг мазмуни турли давлатларда ва ҳаттоки бир давлатнинг бир нечта портида бир-бирига тўғри келмаслиги мумкин. Ана шундай урф-одатлар асосида халқаро савдо амалиётида "КАФ", "СИФ", "ФОВ" ва "ФАС" шартлари асосида шартномалар ишлаб чиқилган. Бу атамалар инглиз сўзларининг биринчи ҳарфларидан ташкил топган бўлиб, қуйидагиларни англатади:

"КАФ"-нарихи ва фрахт (кира ҳақи)"-сотувчи товарни шартномада кўрсатилган портга етказиб бериш учун кемани кирага олади ва кира ҳақини ўзининг шахсий маблағи ҳисобидан тўлайди;

СИФ "СИФ"-нарихи, суғуртаси, фрахт (кира ҳақи)", яъни сотувчи товарни ўз ҳисобидан портга олиб боради, товарни кема бортига юклайди, кира ҳақи ва тўловларни тўлайди, юкни суғурта қилади ва юкни юбориш билан боғлиқ бўлган барча ҳужжатларни топширади;

FOB "FOB"- "бемалол кўрсатилган юклаш портидаги кема бортигача", яъни сотувчи товар нархини кўрсатади ва товарни кема бортигача етказиб бериш учун лозим бўлган тўлов харажатларини, шу жумладан экспорт божларини ўзининг ҳисобидан тўлайди;

FAS "FAS"- "бемалол кўрсатилган юклаш портидаги кема бортигача", яъни сотувчи товарни кема бортига етказиб беради, аммо киракаш, яъни юкни ташиш мажбуриятини ўзининг зиммасига олган ташувчи келтирилган товарларни кема бортига ўз кучи билан ва маблағлари эвазига юклайди.

Тегишли ташкилотлар шундай шартлар асосида тузилган шартномаларни амалда қўллайдилар. Одатда "FOB" шартлари асосида тузилган шартномаларда сотувчи ўз ҳисобидан товарни юк жўнатилаётган портга етказишиб бериши, кема бортига юклаши ва портда юкни жўнатиш билан боғлиқ бўлган барча тўловлар – солиқ, божхона йиғимлари ва бошқаларни тўлаши шарт. Сотувчи товарнинг эҳтиётсизликдан нобуд бўлиши ва унинг сифати бузилишининг олдини олиш чораларини кўришга масъул ҳисобланиб, кема портдан жўнаб кетгунча мулкый жавобгарлик унинг зиммасида бўлади.

"FOB" шартлари асосида тузилган товарлар олди-сотдиси шартномаларида кемани фрахтлашни сотиб олувчи амалга оширади, аммо товар сотувчининг давлатидан юкланади. Шунинг учун фрахтлаш жараёнини амалга ошириш сотувчига қулай бўлиб ҳисобланади. Бундай ҳолатларда сотиб олувчи сотувчига алоҳида шартнома бўйича ва алоҳида мукофот эвазига сотиб олувчи учун ва унинг номидан керакли кемани фрахтлашни топширади. Фрахтлаш шартномаси тарафлари юк ташувчи (сотувчи эмас) ва сотиб олувчи бўлишига қарамай, бу олди-сотди шартномаси ўзгармасдан, "FOB" шартномаси бўлиб ҳисобланади.

"CIF" шартномаси бўйича сотувчининг мажбуриятларига қуйидагилар қиради: ўзининг ҳисобидан товарни юкланаётган портга етказиб бериш; товарни ташиш учун керакли кемани фрахтлаш, яъни товарни олиб кириш ва олиб чиқиш билан боғлиқ солиқ ва йиғимларни тўлаш; сотиб олувчи фойдасига ўз ҳисобидан товарни суғурталаш.

"FOB", "CIF" ва бошқа атамаларнинг шарҳлари "Trade Terms" савдо одатлари берилган адабиётларда 1953 йилда Халқаро савдо палатаси томонидан чиқарилган. Бундан ташқари Халқаро савдо палатаси савдо термин (атама)ларини шарҳлаш қоидалари – "Халқаро савдо терминлари" (1990 йил) номли адабиётни чиқарди. Мазкур адабиёт сўнгги йилларда амалиётда жуда кенг қўлланаётган компьютер тизими қўлланишини, шунингдек ташиш усулларини ўзгартиришни, контейнерлардан фойдаланишни ва ҳоказоларни инобатга олган. 1990 йилдаги ҳужжатда товар ташиш усулига қараб терминлар классификация қилинган. Ундан товарлар халқаро олди-сотди шартномаларида қўлланаётган 15 терминнинг шарҳлаш қоидалари мавжуддир. Бу қоидалар товарларнинг барча турларига қўлланилиши мумкин, лекин намунавий шартномаларнинг ҳар бири эса асосан маълум бир товар учун қўлланилиши мумкин.

Ҳозирги вақтда "Инкотермс – 2010" ишлаб чиқилган ва амал қилмоқда. Бунда "Инкотермс-1990" ва "Инкотермс-2000" қоидалари ҳозирги давр шароитларини ҳисобга олган ҳолда янада такомиллаштирилган.

4-§. Халқаро хўжалик оборотида қўлланувчи шартномаларнинг бошқа турлари

Техникавий ёрдам бериш ва корхоналар қуриш бўйича келишувлар: Ҳозирги пайтда Ўзбекистонда қурилиш ишларини чет Эл пудратчилари томонидан олиб бориш

кенг тарқалмоқда. Айниқса, кейинги йилларда Ўзбекистондаги йирик саноат ва маиший объектларни қуриш ёки уларни таъмирлаш ишлари асосан пудрат шартномаси орқали чет эл пудратчи ташкилотлари томонидан амалга оширилмоқда. Масалан: Ўзбекистон ва Туркия тадбиркорлари иштирокида Ўзбекистон ҳудудида биргаликда фаолиятни амалга ошириш, чунончи корхона ташкил қилиш тўғрисида тузилган шартномага Ўзбекистон қонун ҳужжатларида назарда тутилган қоидалар татбиқ қилинади (ФКнинг 1190-моддаси), шу билан бир қаторда республикамизда қад қўтарган "ЎЗДЭУАВТО", Зарафшон-Ньюмант қўшма корхоналари; Шератон-Тошкент, Интерконтиненталь меҳмонхоналари чет эл пудратчилари томонидан қурилган. Шартномалар тизимида концессия ва шунга ўхшаш келишувлар алоҳида ўрин эгаллайди. Россияда, Қирғизистонда, Венгрияда, Буюк Британияда, Норвегияда, Ўзбекистонда ва бир қатор бошқа мамлакатларда бундай шартномаларни тузиш тартиби ва шартлари қонунчилик йўли билан тартибга солинади.

Концессиявий келишувлар: Ўзбекистон Республикасининг "Концессия тўғрисида"ги қонуни 1995 йил 30 августда қабул қилинган. Концессия (лот. рухсат этиш) сўзининг маъноси, унинг моҳияти ва вазифаси "Концессия тўғрисида"ги қонуннинг 1-моддасига кўра, Концессия чет эллик инвесторга (хорижий давлатлар, чет эллик юридик шахслар, халқаро ташкилотлар, чет эллик фуқаролар ва юридик шахслар, фуқаролиги бўлмаган шахслар, чет элда доимий яшайдиган Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари) ҳўжалик фаолиятининг муайян тури билан шуғулланиш учун давлат номидан бериладиган рухсатнома бўлиб, бу фаолиятни амалга ошириш учун давлат чет эллик инвесторга концессия шартномаси тузиш асосида мол-мулк, ер ва ер ости майдонларини 15 йилгача бўлган муддатга топширади. Бу ерда давлат чет эллик инвесторларга концессиячилик фаолияти билан боғлиқ мол-мулкка, ер ва ер ости майдонларига эгалик қилиш ҳамда улардан фойдаланиш ҳуқуқини бериб, уларни тасарруф этишдан иборат бўлган алоҳида муайян ҳуқуқни ўзида сақлаб қолади. Концессия ўз ҳуқуқий табиатига кўра маъмурий ҳужжат, бироқ бу ҳужжат фуқаролик-ҳуқуқий шартномани тузиш учун ягона асос бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикасида концессиявий муносабатларнинг асосини қуйидагилар ташкил қилади:

ўзаро фойдалилик;

концессиячиларни танлов ва ким ошди (аукцион) савдолари асосида ажратиб олиш;

концессиячининг Ўзбекистон Республикаси ҳудудида бўлган қонун ҳужжатларига мувофиқ олиб бораётган ҳўжалик фаолиятига аралашмаслик;

меҳнатни муҳофаза қилиш. Табиатдан фойдаланиш ва атроф-муҳитни ҳимоялаш, экология ва санитария-гигиена хавфсизлиги соҳаларида Ўзбекистон Республикасида амалда бўлган қонун ҳужжатларига риоя қилиш;

агар Ўзбекистон Республикаси иштирок этган халқаро шартномалар ёки битимларда ўзгача шартлар назарда тутилган бўлмаса, Ўзбекистон Республикасида амал қилиб турган стандартлар ва норматив ҳужжатларга мос келадиган маҳсулотлар ишлаб чиқарилишини таъминлаш.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида концессиявий муносабатлар соҳасидаги давлат бошқарувини Вазирлар Маҳкамаси, тегишли ваколат олган давлат бошқарув органи, шунингдек давлат ҳокимияти органлари амалга оширади.

Давлатнинг хусусий тадбиркорлар билан тузадиган концессия контрактларини халқаро шартномаларга тенглаштиришга йўл қўймаслиги ўз фуқароларига ҳам, чет эллик фуқароларга ҳам бирдай таалукдир. Ҳар иккала ҳолатда ҳам концессия давлат номидан бериладиган ҳужжат ҳисобланади.

Ҳар бир ҳуқуқий муносабатнинг объекти ва субъекти бўлгани каби концессиявий муносабатларнинг ҳам объекти ва субъекти мавжуд. Концессия шартномасининг предмети бўлмиш мол-мулкни, ер ва ер ости участкаларини бериб қўйиш билан боғлиқ

бўлган хўжалик фаолиятининг Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари билан тақиқлаб қўйилмаган айрим турлари концессиявий муносабатларнинг объекти бўлиб ҳисобланади. Унинг субъекти эса мол-мулк, ер ва ер ости участкалари, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари билан тақиқлаб қўйилмаган хўжалик фаолиятининг айрим турлари билан шуғулланиш ҳуқуқини бериб қўйган концессия органи – Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, у вакил қилган давлат бошқаруви органи жойлардаги давлат ҳокимияти органлари билан концессия шартномасини тузган концессиячи-чет эллик инвестордир. Бошқача айтганда концессиявий муносабатларнинг субъекти бўлиб фуқаролар, чет эллик фуқаролар, фуқаролиги бўлмаган шахслар, Ўзбекистон Республикасининг чет элларда яшовчи фуқаролари, ташкилотлар (давлат ва нодавлат ташкилотлари) ва давлат бўлиши мумкин.

Концессия шартномаси чет эллик инвестор билан тегишли концессия органи ўртасида тузилади ва рўйхатдан ўтказилган пайтдан бошлаб кучга киради. Мазкур шартнома ўзининг муҳим белгиларига эга бўлиб, бу белгилар қуйидагиларни ўз ичига олади:

биринчидан, чет эллик инвестор билан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, тегишли ваколат олган давлат бошқаруви органи, шунингдек жойлардаги давлат ҳокимияти органлари ўртасидаги инвестиция муносабатларининг мавжудлиги, яъни чет эллик тадбиркор ўзининг хоҳиш иродасига кўра ўз сармояларини бевосита концессиячилик йўлида сарф қилиб, унга шартнома асосида Ўзбекистон

Республикасининг табиий бойликларини қидириб топиш, қазиб олиш ҳамда мазкур участкаларда концессия шартномасида кўрсатиб ўтилган ва шартнома шартларидан келиб чиқадиган барча мажбуриятларни муайян муддат мобайнида бажаришни ўз зиммасига олади;

иккинчидан, концессия шартномаси бевосита танлов ва аукционларда ғолибликни қўлга киритган чет эллик инвесторлар билан ўзаро фойдалилик асосида тузилади. Бунга кўра чет эллик инвестор ўзига концессия шартномаси асосида муддатли фойдаланиш учун бериб қўйиладиган табиий ресурслардан мамлакатнинг ички қонунчилигига ва мазкур шартнома шартларига қатъий риоя қилган ҳолда фойдаланади ва энг муҳими концессиячи шартномада белгилаб қўйилган концессия тўловларини ўз муддатидан кечиктирмасдан тўлаб боради. Концессиячининг шартнома шартларини бажармаслиги кейинчалик мазкур шартноманинг муддатидан олдин бир томонлама бекор қилинишига сабаб бўлади;

учинчидан, концессия шартномаси концессиячи билан таваккалчиликни бевосита концессиячининг ўз зиммасига юклаш тамойили асосида тузилади. Яъни концессиячи мазкур шартноманинг амал қилиш муддати давомида концессиячилик фаолияти билан боғлиқ бўлган барча таваккалчиликларни ва ўз ходимларини мустақил суғурта қилишни ўз зиммасига олади;

тўртинчидан, концессия шартномасида иштирок этувчи чет эллик инвестор бундай шартномани тузишда концессия органи билан шартномавий эркинликка асосланади. Яъни концессия шартномасини тузишда мажбур қилишга умуман йўл қўйилмайди.

Концессия беришнинг яна бир энг муҳим шартларидан бири бу концессия бўйича танлов ёки аукционларнинг ўтказилиши ҳақидаги хабарни энг камида уч ой олдин оммавий ахборот воситалари орқали эълон қилинишини таъминлашдир. Агар бу муддат етарли эмас, деб ҳисобланса концессия органининг ўз ташаббуси билан камида беш ой олдин ҳам танлов ва аукционлар ўтказилиши ҳақида оммавий ахборот воситалари орқали хабар тарқатиб, уларни ўтказиш вақти ва жойи, шунингдек буюртманомалар бериш муддати кўрсатилади ("Концессия тўғрисида"ги қонуннинг 13-моддаси). Концессия олиш учун танлов ва аукционларда иштирок этиб ғолибликни қўлга киритган

чет эллик инвестор концессия берувчи орган билан концессия шартномаси тузади. Тузилган концессия шартномаси Ўзбекистон Республикасининг Адлия Вазирлигида тегишли тартибда ҳужжатларнинг ҳуқуқий экспертизасидан ва давлат рўйхатидан ўтказилади. Мазкур шартнома рўйхатдан ўтган кундан бошлаб Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чет эл инвестициялари иштирокида ташкил топган корхона, яъни юридик шахс мақомида бўлади.

Ўзбекистон Республикасининг "Концессиялар тўғрисида"ги қонунининг 7-моддасига асосан концессия муносабатлари соҳасида давлат бошқаруви тегишли ваколат олган давлат бошқаруви органлари, шунингдек жойлардаги давлат ҳокимияти органлари томонидан амалга оширилади. Юқорида кўрсатилган модданинг мазмунидан кўриниб турибдики, давлат бу шартнома турининг субъекти ҳисобланади ва унинг берган ваколатномаси асосида давлат бошқаруви органи ёки бўлмаса жойлардаги давлат ҳокимияти органлари бевосита ўзларига берилган ваколат доирасида концессиячилик соҳасида қуйидаги ҳуқуқ ва мажбуриятларга эгадир:

- концессиячилик фаолиятининг устувор йўналишлари дастурларини мустақил ишлаб чиқиш;

- концессия бериш учун танловлар ҳамда аукционлар ўтказиш тартиби ва шартларини белгилаш;

- концессия лойиҳалари ва дастурларини давлат экспертизасидан ўтказиш тартибини белгилаш;

- концессия шартномаларини рўйхатдан ўтказиш тартибини белгилаш;

- концессия берилмайдиган ёки концессияга бериш чекланадиган объектлар рўйхатини белгилаш;

- концессия шартномасининг шартларига риоя қилиниши устидан назоратни ташкил қилиш;

- танловлар ва аукционлар ташкил қилиш ва уларни ўтказиш;

- концессия шартномаларини тузиш ва қонун ҳужжатларига мувофиқ концессиячилик муносабатлари соҳасидаги бошқа масалаларни ҳам ҳал қилиш ҳуқуқига эгадир.

Давлат мазкур концессия шартномаси амал қилиб турган муддат давомида концессиячининг концессиявий фаолиятини амалга ошириши учун барча зарур шарт-шароитларни яратиб беришга мажбурдир.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида концессиявий фаолият билан шуғулланувчи чет эллик инвестор халқаро ҳуқуқ принциплари ва Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларига мувофиқ қуйидаги ҳуқуқларга эга:

- концессия шартномаси асосида инвестициялашни амалга оширишнинг ҳажмлари, турлари ва йўналишларини мустақил белгилаш;

- концессиявий фаолиятни амалга ошириш учун юридик ва жисмоний шахслар билан шартномалар тузиш;

- шартнома муддати давомида ўзининг инвестицияларига ва концессиявий фаолиятининг натижаларига эгалик қилиш, улардан фойдаланиш ва уларни тасарруф этиш;

- концессиявий фаолият натижасида олинган даромадни мустақил ва эркин тасарруф этиш;

- концессия шартномаси асосида ва айнан шу концессиявий фаолиятини амалга оширилишини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикасига кредит ва қарзлар тариқасида валюта маблағларини жалб қилиш;

- ўз ҳисоб варақасидаги миллий валюта маблағларидан ички валюта бозорида чет эл валютасини сотиб олиш учун фойдаланиш;

- ажратилган ер участкасидан, сув ресурсларидан, энергия манбаларидан, муҳандислик коммуникацияларидан Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларига

мувофиқ фойдаланиш, фойдаланаётган ҳудудда бинолар, иншоотлар, шохобча йўллар, шосселар, телеграфлар ва телефон алоқа линияларини қуриш;

-мол-мулк таркибига унинг қийматини оширадиган ўзгартиришларни мустақил киритиш, уни қайта қуриш, кенгайтириш, техника билан қайта қуроллантириш;

-Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларига мувофиқ ўзига мулк ҳуқуқи асосида қарашли бўлган мол-мулк ва ҳар қандай мулкый ҳуқуқлардан концессия шартномасига асосан ўзининг зиммасига олган мажбуриятларининг, шу жумладан қарз маблағларини таъминлаш сифатида фойдаланишга;

-концессиявий фаолиятини ўз инвестициялари ва бошқа активлари реквизиция қилинган тақдирда мутаносиб равишда товон олишга;

-ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларидан олинган фойда эвазига эҳтиёжлари ва ходимларининг шахсий эҳтиёжлари учун мол-мулк ва зарур материаллар олиб кириш;

-ўз мол-мулкни ва ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотни олиб чиқиб кетиш;

-Ўзбекистон Республикаси давлат бошқаруви органларининг, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ҳамда уларнинг мансабдор шахсларининг ғайриқонуний ҳаракатлари (ҳаракатсизлик) ҳамда қарорлари натижасида етказилган зарарни ундириш.

Ўзбекистон Республикаси "Концессия тўғрисида"ги қонуннинг 18-моддаси 2-бандига биноан концессия шартномаси томонларнинг ўзаро келишувига мувофиқ томонларнинг бири шартнома шартларини бузган тақдирда суд қарорига мувофиқ, шунингдек концессиячи шартнома тузиш чоғида тақдим этган маълумотлар нотўғри эканлиги маълум бўлиб қолган тақдирда концессия органи томонидан бекор қилиниши мумкин.

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати

I. Раҳбарий адабиётлар:

1. Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 364 б.

2. Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т. 2. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 380 б.

3. Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 366 б.

4. Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 349 б.

5. Каримов И. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т. 5. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 384 б.

6. Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. – Т.: Ўзбекистон, 1998. – 429 б.

7. Каримов И. А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т. 7. – Т.: "Ўзбекистон", 1999. – 410 б.

8. Каримов И. А. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т. 8. – Т.: Ўзбекистон, 2000. – 528 б.

9. Каримов И. А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т. 9. – Т.: "Ўзбекистон", 2001. – 432 б.

10. Каримов И. А. Хавфсизлик ва тинчлик учун қурашмоқ керак. Т. 10. – Т.: "Ўзбекистон", 2002. – 432 б.

11. Каримов И. А. Биз танлаган йўл-демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т. 11. – Т.: "Ўзбекистон", 2003. – 320 б.

12. Каримов И. А. Тинчлик ва хавфсизлик ўз куч-қудратимизга, ҳамжихатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. Т. 12. – Т.: "Ўзбекистон", 2004. – 400 б.

13. Каримов И. А. Ўзбек ҳалқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. – Т.:

“Ўзбекистон”, 2005. – 448 б.

14. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари - олий кадрият. Т.14.-Т.: “Ўзбекистон”, 2006. – 280 б.

15. Каримов. И.А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва ҳалқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. Т.15. –Тошкент.: Ўзбекистон, 2007. - 318 б.

16. Каримов. И.А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодийтимизни барқарор ривожлантириш йўлида. Т.16.-Тошкент.: Ўзбекистон, 2007. -366 б.

17. Каримов И.А. Ўзбекистон Конституцияси – биз учун демократик тараққиёт йўлида ва фуқаролик жамиятини барпо этишда мустаҳкам пойдевордир: Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 17 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза / 2009 йил 5 дек./ – Тошкент: Ўзбекистон, 2009. – 32 б.

18. Каримов И.А. Жаҳон молиявий иқтисодий инкирози, Ўзбекистон шароитида унинг бартараф этишнинг йўллари ва чоралари / И.Каримов. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.

19. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – ватанимиз тараққиёти ва ҳалқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2010. – 80 б.

20. Каримов И.А. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги “Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир” мавзусидаги маърузаси // Халқ сўзи. 2010 йил 28 январь, №19 (4934).

21. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза. 2010 йил 12 ноябрь / И.Каримов. – Т.: “Ўзбекистон”, 2010. – 56 б.

22. “Баркамол авлод йили” Давлат дастури. – Т.: Ўзбекистон, 2010. – 72 б.

23. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, ҳалқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади: 2010 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2011 йилга мўлжалланган энг муҳим йўналишларига бағишланган ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза, 2011 йил 21 янв. – Т.: Ўзбекистон, 2011. –48 б.

24. “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили” Давлат дастури. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011.

25. Каримов И.А. 2012 йил Ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади: 2011 асосий йил якунлари ва 2012 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза. 2012 йил 19 январь / И.А.Каримов. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2012. – 36 б.

II. Амалдаги қонунлар ва халқаро конвенциялар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2003. - 35 б.

2. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. –Т.: Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги, 2004. - 496 б.

3. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси. –Т.: Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги, 2005. - 360 б.

4. Раҳмонқулов Ҳ.Р. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг биринчи қисмига шарҳлар. 1-жилд / М.Раҳмонқулов, И.Анортоев умумий таҳрири остида. – Т.: Иқтисодий ва ҳуқуқ дунёси, 1997. - 504 б.

5. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг иккинчи қисмига шарҳлар. II-жилд (биринчи китоб) / Х.Р.Раҳмонқуловнинг умумий таҳрири остида. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1998. - 432 б.

6. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг иккинчи қисмига шарҳлар. II-жилд (иккинчи китоб) / Х.Р.Раҳмонқуловнинг умумий таҳрири остида. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1998. - 646 б.

7. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг иккинчи қисмига шарҳлар. III-жилд / Х.Р.Раҳмонқуловнинг умумий таҳрири остида. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1998. - 384 б.

8. Ўзбекистон Республикасининг Хўжалик процессуал кодекси. – Т.: Адолат, 1997.

9. Ўзбекистон Республикаси "Ижара тўғрисида"ги қонуни. 19.11.1991. № 427-XII.

10. Ўзбекистон Республикаси "Банклар ва банк фаолияти тўғрисида"ги қонуни. 26 апрел 1996 йил.

11. Ўзбекистон Республикаси "Хориждан маблағ жалб қилиш тўғрисида"ги қонуни. 29.08.1996. № 263-I.

12. Ўзбекистон Республикаси "Инвестиция фаолияти тўғрисида"ги қонуни. 24.12.1998. № 719-I.

13. Ўзбекистон Республикаси "Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида"ги қонуни. 25.05.2000. № 69-II.

14. Ўзбекистон Республикаси "Фаолиятнинг айрим турларини лицензиялаш тўғрисида"ги қонуни. 25.05.2000. № 71-II.

15. "Хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналарга бериладиган қўшимча рағбатлантириш омиллари ва имтиёзлар тўғрисида"ги ЎзР Президенти Фармони. 30.11.1996.

16. "Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили давлат дастури тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПК-1474 қарори. 7.02.2011.

17. "Хорижий фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг Ўзбекистон Республикасига келишлари, кетишлари, бу ерда бўлишлари ва транзит ўтишлари тартиби тўғрисида"ги ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 408-сонли қарори. 21.11.1996.

18. "Алоҳида юклар ва ҳарбий контингентларни Ўзбекистон Республикаси орқали транзитини тартибга солиш ва назорат қилиш тўғрисида"ги ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 62-сонли қарори. 21.02.2002.

19. "хорижий автоташувчиларни Ўзбекистон Республикаси ҳудудига кириши, унда бўлиши, транзити ва чиқиб кетишлари тартиби тўғрисида"ги ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 11-сонли қарори. 11.01.1995.

20. "Биология ресурсларидан оқилона фойдаланиш, уларни Ўзбекистон Республикасига олиб кириш ва унинг ташқарисига олиб чиқиш устидан назоратни кучайтириш тўғрисида"ги ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 508-сонли қарори. 28.10.2004.

21. "Ўзбекистон Республикаси томонидан ратификация қилинган Ишга қабул қилиш учун энг кичик ёш тўғрисидаги конвенцияни ҳамда болалармеҳнатининг оғир шакллари тасдиқлаш ва йўқ қилишга доир шошилинч чоралар тўғрисидаги конвенцияни амалга ошириш чора-тадбирлари ҳақида"ги ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 207-сонли қарори. 28.12.2008.

22. Венская конвенция о праве международных договоров Вена, 23 мая 1969 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 24 февраля 1995 года №29-I. Вступление в силу для Республики Узбекистан 11 августа 1995 года.

23. Венская Конвенция о консульских сношениях Вена, 24 апреля 1963 г.

Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Верховного Совета РУз от 6 мая 1994 года №1079-XII.

24. Конвенция о порядке разрешения инвестиционных споров между государствами и иностранными лицами Вашингтон, 18 марта 1965 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Верховного Совета РУз от 7 мая 1993 года № 881-XII. Ратифицирована Постановлением ВС РУз от 6 мая 1994 г. №1077-XII.

25. Конвенция Организации Объединенных Наций о договорах международной купли-продажи товаров Вена, 11 апреля 1980 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 30 августа 1996 года №294-I. Вступление в силу для Республики Узбекистан 1 декабря 1997 года.

26. Конвенция для унификации некоторых правил, касающихся международных воздушных перевозок Варшава, 12 октября 1929 г. Вступила в силу 13 февраля 1933 года. Изменена в соответствии с Протоколом от 28 сентября 1955 года Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 6 мая 1995 года № 80-I. Вступление в силу для Республики Узбекистан с 28 мая 1997 года.

27. Соглашение о международном железнодорожном грузовом сообщении (СМГС) Введено в действие с 1 ноября 1951 года Республика Узбекистан (Узбекская железная дорога) присоединилась к СМГС с 18 июня 1993 года

28. Конвенция о договоре международной дорожной перевозки грузов (КДПГ) Женева, 19 мая 1956 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 31 августа 1995 года №132-I. Вступление в силу для Республики Узбекистан с 27 декабря 1995 года.

29. Адабий ва бадий асарларни ҳимоя қилиш тўғрисидаги БЕРН конвенцияси 1971 йил 24 июлда БМТ қабул қилган Париж ҳужжати, 1979 йил 28 сентябрда ўзгартиришлар киритилган Ўзбекистон Республикаси мазкур Конвенцияга ЎзР ОМнинг 2004 йил 27 августдаги 681-II-сон Қарорига мувофиқ қўшилган Ўзбекистон Республикаси учун 2005 йил 19 апрелдан кучга киради.

30. Конвенция 105 об упразднении принудительного труда Женева, 25 июня 1957 г. Принята на 40 сессии Генеральной Конференции Международной Организации Труда. Ратифицирована Постановлением Олий Мажлиса РУз от 30 августа 1997 года N 498-I. Вступила в силу для Республики Узбекистан с 15 декабря 1997 года

31. Конвенция по вопросам гражданского процесса Гаага, 1 марта 1954 г. Ратифицирована Республикой Узбекистан в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 22 декабря 1995 года № 183-I. Вступление в силу для Республики Узбекистан со 2 декабря 1996 года

32. Конвенция о признании и приведении в исполнение иностранных арбитражных решений Нью-Йорк, 10 июня 1958 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 22 декабря 1995 года № 184-I. Вступление в силу для Республики Узбекистан 7 февраля 1996 года.

33. Минская Конвенция о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам 1993г. Вступление в силу с 19 мая 1994 года в соответствии со статьей 83. Ратифицирована Постановлением Верховного Совета РУз от 6 мая 1993 года № 825-XII. Вступление в силу для Республики Узбекистан с 19 мая 1994 года.

III. Мавзуга доир махсус адабиётлар

33. Ануфриева Л.П. Международное частное право: Учебник. Трансграничные банкротства. Международный гражданский процесс. Т.3. –М.: 2001. - 278 с.
34. Богуславский М.М. Международное частное право: Учебник. 6-е изд. –М.: 2004. - 412 с.
35. Волъф М. Международное частное право / Пер. с англ. –М.: 1948. - 289 с.
36. Гуломов С.С. Халқаро савдо ҳуқуқи. – Т.: Шарқ, 2002. - 318 б.
37. Дмитриева Г.К. Международное частное право (часть третья ГКРФ): Учеб. пособие. - М.: Юрист, 2002. - 254 с.
38. Звеков В.П. Международное частное право. – М.: 1999. - 287 с.
39. Лунц Л.А. Курс международного частного права: В 3 т. – М.: Спарк, 2002. - 1007 с.
40. Марышевой Н.И. Международное частное право. – М.: Контракт, Инфра-М, 2000. - 345 с.
41. Международное частное право: Учебник для вузов / Под редакцией доктора юридических наук Марышевой Н.И. - М.: Контракт, Инфра-М, 2000. - 532.
42. Скарин А.С. Международное частное право. – Санкт-Петербург.: Михайлова В.А, 2002. – 768 с.
43. Халқаро хусусий ҳуқуқ // Ҳ.Р. Раҳмонкулов ва бошқ. –Т.: Иқтисод ва ҳуқуқ дунёси, 2002. – 448 б.
44. Ҳамроев С.С. Халқаро хусусий ҳуқуқ. Ўқув-услубий қўлланма. –Т.: Адолат, 2000. – 84 б.
13. Хорижий мамлакатлар фуқаролик ва савдо ҳуқуқи / Ўқув қўлланма. – Т.:ТДЮИ, 2010.
14. О.Т.Ҳазратқулов, В.Ё.Эргашев. Халқаро хусусий ҳуқуқ / Ўқув-услубий комплекс. – Т.: ТДЮИ, 2008.
15. О.Т.Hazratqulov. Xalqaro xususiy huquq / O'quv-uslubiy kompleks. – Т.: TDYuI, 2010.

5-МАВЗУ. ХАЛҚАРО ЙЎЛОВЧИ ВА ЮК ТАШИШ

РЕЖА

- 1-§. Халқаро ташишлар тушунчаси
- 2-§. Юк ва йўловчиларни халқаро кўламда темир йўлларда ташиш
- 3-§. Юк ва йўловчиларни халқаро кўламда автомобилларда ташиш
- 4-§. Юк ва йўловчиларни халқаро кўламда ҳаво йўлларида ташиш
- 5-§. Халқаро кўламда денгиз транспортида ташишлар
- 6-§. Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари

АСОСИЙ ҚИСМ

1-§. Халқаро ташишлар тушунчаси

Халқаро қатнов тушунчаси ва унинг ўзига хос хусусиятлари. Мамлакатлар ўртасида ташқи иқтисодий, маданий, илмий-техникавий алоқаларнинг кучайиши ва ривожланиши халқаро транспорт алоқаларининг кенгайишига, юклар ва йўловчиларни ташиш бўйича хизматлар кўрсатиш муаммоларини ҳал этишга олиб келади. Юридик адабиётлар да, халқаро шартномаларда ва қонун ҳужжатларида юклар ва йўловчиларни икки ва ундан ортиқ мамлакат ўртасида ташиш бир мамлакат доирасида ташишдан (ички ташишлар, ички қатновда ташишлардан) фарқли равишда халқаро ташишлар ёки халқаро қатнов деб аталади.

Хорижий давлат ҳудудига юклар ва йўловчиларнинг кириб келиши ўзининг юридик шарт-шароитига кўра бир-биридан фарқ қиладиган икки хил вазиятда содир бўлиши мумкин: а) халқаро қатнов тўғрисида битим мавжуд бўлмагани ҳолда ва б) мазкур масалага оид икки томонлама ёки кўп томонлама битим мавжуд бўлгани ҳолда. Бу ҳолат мамлакатлар ўртасидаги ташишларнинг ҳукукий режимига муҳим таъсир кўрсатади.

2. Халқаро қатнов турлари. Амалиётда халқаро қатновларнинг ҳар хил турлари маълум, уларнинг ҳар бири талай ўзига хос хусусиятларга эга. Транспортнинг қайси бир туридан фойдаланишга қараб халқаро қатнов темир йўл, автомобил, ҳаво, денгиз транспортида ташишларига ажратилади. Шу билан бирга, халқаро йўналишларда турли транспорт воситалари билан ташишлар (масалан, темир йўл – сув транспорти билан), Ўзбекистон ҳудуди орқали транзит ҳамда контейнерли ташишлар маълум ўзига хос хусусиятлар билан ажралиб туради. Амалдаги халқаро битимларнинг қоидаларидан келиб чиққан ҳолда, халқаро қатновнинг қуйидаги асосий турларини фарқлаш зарур:

а) иштирок этувчи транспорт ташкилотларининг хусусиятларига кўра – транспортнинг айрим турларида ташиш ва турли транспорт воситалари қатновида ташиш;

б) ташиш предметида кўра – юкларни, йўловчиларни ташиш, темир йўл транспортида эса – юк бағажини (товар бағажини) ташиш;

в) транспорт операцияларининг даврийлигига қараб – мунтазам (линияли) ва номунтазам ташишлар;

г) юклар ва йўловчилар чегара пунктларидан (ўтиб борилаётган портлардан) ўтиши тартибини ҳисобга олган ҳолда – қайта ортишларсиз (бошқасига ўтирилмай) ва қайта ортиладиган (бошқасига ўтириладиган) ташишлар;

д) ташиш қўшни давлат ҳудудига тугалланиши ёки тугалланмас лигига кўра – қўшнилараро, транзит ва тўппа-тўғри ўтадиган (айланма, халқа шаклидаги) ташишлар;

е) қатнов бир ёки бир нечта ташиш шартномаси асосида амалга оширилишига қараб – тўғри боғланадиган, тўғри боғланмайдиган (бўлинишли) ташишлар, биринкетин ташувчилар томонидан ташишлар ва янги жойга жўнатиш билан боғлиқ ташишлар;

ж) транспортнинг айрим тармоқларида халқаро қатновларнинг алоҳида турлари – чегара ёнидаги (темир йўл транспорти) ташишлар, маятник қонунияти асосидаги (автомобил транспорти) ташишлар.

Ҳозирги вақтда, ички сув транспортидан ташқари, транспортнинг барча турларида ички қонун ҳужжатлари эмас, балки халқаро шартномалар халқаро қатновларни ҳуқуқий тартибга солишнинг асосий манбаи ҳисобланади. Бундай халқаро шартномалар ("транспорт конвенциялари") давлатлар ўртасида транспорт алоқаларини ўрнатишда юзага келадиган кенг доирадаги муносабатларни тартибга солади.

Транспорт конвенциялари, улар кўп сонли бўлишига қарамай, мамлакатлар ўртасида юklar ва йўловчиларни ташишни ташкил этиш ва амалга ошириш жараёнида юзага келувчи кўпгина масалалар юзасидан йўл-йўриқларни ўз ичига олмайди. Бундай ҳолларда, бошқа ҳуқуқий манба йўқлиги сабабли халқаро қатнов тартиботини белгилаш доимо ички қонун ҳужжатларининг нормалари ёрдамида амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси кўплаб транспорт конвенцияла рига қўшилган бўлиб, ташки юklarни жўнатиш ва қабул қилишда корхоналар ва фукаролар ушбу конвенцияларнинг қоидаларига амал қиладилар. Транспорт конвенцияларининг нормалари товарларнинг халқаро олди-сотдиси тўғрисидаги конвенцияларнинг нормаларига нисбатан императив (мажбурий) тусга эга.

3. Халқаро транспорт ташкилотлари. Халқаро транспорт ташкилотларининг ҳуқуқий соҳадаги фаолияти жуда ранг-баранг. У халқаро шартномалар лойиҳаларини тайёрлашни, транспортга оид ва техник ҳар хил регламентларни, юк ва йўловчиларни ташиш қоидаларини, транспорт ҳужжатлари намунавий шакллари ишлаб чиқишни, тавсиялар ва ҳулосалар, амалдаги битимларга шарҳлар беришни, воситачилик ва ҳакамлик йўли билан низоларни бартараф этишни, расмий ва бошқа ҳуқуқий материалларни, аввало суд қарорларини нашр этишни ўз ичига олади.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотида халқаро транспорт муаммолари БМТнинг денгизда ташиш бўйича кўмитаси бўлган Савдо ва тараққиёт Конференцияси (ЮНКТАД), халқаро савдо ҳуқуқи бўйича Комиссияси (ЮНСИТРАЛ), шунингдек таркибида асосан автомобиль ва дарё транспорти масалалари билан шуғулланувчи ички транспорт бўйича Европа иқтисодиёт комиссияси (ЕИК) кўмитаси айниқса фаол равишда ишламоқда. Кўмита 1966 йил декабрь ойида БМТ Бош ассамблеяси томонидан таъсис этилган бўлиб, унинг вазифаси "халқаро савдо ҳуқуқини", шу жумладан транспорт соҳасида "тобора мувофиқлаштиришга ва бир хиллаштиришга кўмаклашишдан" иборат.

Ихтисослаштирилган халқаро транспорт ташкилотлари транспорт турлари бўйича одатда ҳам ҳукуматлараро, ҳам ноҳукумат ташкилотлари сифатида тузилади. Биринчисининг ваколати кўпинча умумий хусусиятга эга бўлади ва транспортнинг тегишли тармоғига тааллуқли кенг доирадаги масалаларни қамраб олади. Ноҳукумат ташкилотларининг фаолият соҳаси одатда транспортга оид махсус масалалар (тижоратга оид, ҳуқуқий масалалар, транспорт воситаларидан фойдаланиш тартиби ва ҳоказо)нинг муайян доираси билан чекланган.

Ҳозирги вақтда ўз таркибига кўра анча эътиборли ва ўз қарорларини рўёбга чиқариш учун катта имкониятларга эга бўлган ҳукуматлараро транспорт ташкилотларининг фаолияти тобора биринчи даражали аҳамият касб этмоқда.

Темир йўл транспорти соҳасида халқаро ташкилот – Темир йўллар

ҳамкорлиги ташкилоти (ОСЖД-рус). ОСЖД темир йўл, шунингдек автомобил транспорти соҳасидаги талай масалалар билан шуғулланувчи идоралараро ташкилот бўлиб, Европа, Осиё, МДХ мамлакатлари унинг қатнашчиларидир. ОСЖДнинг асосий вазифаси Халқаро йўловчи ва юк қатновлари тўғрисидаги битимлар (СМГС ва СМПС) ишларини юритишдан иборат. Ўзбекистон Республикаси Темир йўллар ҳамкорлиги ташкилотининг аъзоси ҳисобланади.

Темир йўл транспорти соҳасидаги бошқа халқаро ташкилотлар орасида бу соҳа фаолиятини ҳукукий тартибга солиш ишига Берн шаҳридаги Халқаро темир йўллар Марказий бюроси сезиларли таъсир кўрсатмоқда. Марказий бюро ҳукуматлараро ташкилот ҳисобланади ва бир қатор "вазифаларни" бажаради. Улардан "асосийлари" – Темир йўллар орқали юк ташиш тўғрисидаги халқаро конвенция (МГК-рус) ва Темир йўллар орқали йўловчилар ва багаж ташиш тўғрисидаги халқаро конвенция (МПК-рус) ишларини юритиш ҳамда уларни қайта кўриб чиқишга тайёргарлик кўради. Марказий бюронинг органи – "Bulletin des transports internationaux par chemins de fer" – ҳукукий материаллар ва суд амалиётини мунтазам эълон қилиб боради.

Халқаро темир йўл қатнови шартларини тартибга солишда Берндаги Халқаро темир йўл транспорти қўмитаси муҳим ўрин тутаяди. Қўмита ноҳукумат ташкилоти бўлиб, унинг қатнашчилари – МГК ва МПКни имзолаган темир йўллар маъмуриятларидир. Қўмитанинг асосий вазифаси темир йўлларда халқаро ташишнинг ҳукукий масалаларини ишлаб чиқишдан иборат. Ушбу халқаро ташкилотга МДХ давлатлари, жумладан, Ўзбекистон аъзо эмас.

Автомобил транспорти соҳасида ихтисослаштирилган халқаро ҳукуматлараро ташкилотлар йўқ. Ноҳукумат ташкилотлари орасида Халқаро автомобил транспорти иттифоқи (МСАТ-рус) энг фаол ўрин тутаяди. Европа мамлакатлари ва бошқа бир қатор мамлакатларнинг миллий автотранспорт бирлашмалари Иттифокнинг аъзоларидир. 1996 йилда Ўзбекистон Республикасининг автомобил транспортида юк ташувчилар миллий уюшмаси (АСМАП) ушбу Иттифокқа аъзо бўлди. МСАТ халқаро автомобил транспорти бўйича йиллик маълумотнома нашр этади.

Ҳаво транспорти соҳасида Халқаро фуқаро авиацияси ташкилоти (ИКАО) энг йирик ҳукуматлараро ташкилотдир. Уни таъсис этиш 1944 йил 7 декабрдаги Чикаго конвенциясида назарда тутилган эди. Жаҳон мамлакатларининг аксарияти, шу жумладан Ўзбекистон Республикаси 1992 йилдан шу конвенциянинг қатнашчиси ва, бинобарин, ИКАОнинг аъзосидир. Бу халқаро ташкилотнинг вазифалари фуқаро авиацияси фаолиятининг барча томонларини қамраб олади. Халқаро ҳаво транспортида ташиш шартларини белгилашда Халқаро ҳаво транспорти уюшмаси (ИАТА) муҳим ўрин тутаяди. Бу уюшма халқаро ноҳукумат ташкилоти ҳисобланади.

Денгиз транспорти соҳасида кўплаб халқаро ташкилотлар иш олиб бормоқда. Ҳукукий жиҳатдан тартибга солишни ривожлантириш ва такомиллаштириш ишига Ҳукуматлараро денгиз консультатив ташкилоти (ИМКО) ва иккита ноҳукумат ташкилоти Болтиқ ва Халқаро денгиз конференцияси (БИМКО) ҳамда Халқаро денгиз қўмитаси (ММК) фаолияти энг кўп таъсир кўрсатмоқда.

Халқаро денгиз қўмитаси (ММК) савдо кемалари қатновининг ҳукукий муаммоларини ўрганиш учун махсус таъсис этилган.

Фаолияти транспорт соҳасини ҳукукий тартибга солиш учун муҳим бўлган ихтисослаштирилган нотранспорт халқаро ташкилотлари орасида Римдаги Халқаро хусусий ҳуқуқни бирхиллаштириш институти (УНИДРУА)ни айтиб ўтиш зарур. Бу институт 1926 йилда тузилган ҳукуматлараро ташкилот бўлиб, унга салкам 58 та мамлакат аъзо. УНИДРУА фаолияти институтнинг йилда бир марта чиқадиган тўпламида ёритиб борилади ва у суд амалиёти материалларини ўз ичига олади.

4. Давлатнинг ўз ҳудудида транспорт фаолиятини тартибга солиш ҳуқуқи.

Давлатнинг ҳудудий устуворлиги тамойили шуни билдиради ки, ҳар бир давлат ўз ҳудудида транспорт фаолиятини тартибга солишда мутлақ ҳуқуққа эга. Шу сабабли мамлакатлар ўртасида транспорт алоқаларини ташкил этиш ҳудудида транспорт операциялари амалга ошириладиган давлатларнинг розилиги (рухсатномаси) бўлишини назарда тутди. Бундай розилик (рухсатнома) аниқ бир транспорт операциясига нисбатан ҳам, умумий шаклда муайян транспорт операцияларига ёки ҳатто айрим транспорт турларига татбиқан ҳам берилиши мумкин. Бунда давлат томонидан транспорт фаолиятининг маълум шартлари (йўналишларни чеклаш, муайян хавфсизлик чораларини кўриш, солиқлар, йиғимларни тўлаш ва ҳоказо) белгиланиши мумкин.

Давлатларнинг халқаро транспорт фаолиятига тааллуқли сиёсий мажбуриятлари дўстлик муносабатлари ва ҳамкорлик тўғрисидаги, савдо-иқтисодий муносабатлар тўғрисидаги шартномалар ва битимларда одатда умумий шаклда (масалан, Аҳдлашувчи Томонлар транспорт коммуникациялари соҳасида ҳамкорликни кенгайтирадилар ва ўз ҳудудида йўловчи ва юкларни автомобил, ҳаво, темир йўл ва бошқа турдаги транспорт билан, жумладан транзит билан ташиш учун қулай шароитлар таъминлайдилар) белгилаб қўйилади. Савдо шартномалари асосий эътиборни, қоида тариқасида, давлатлар ўртасидаги ташишларнинг энг кўп ҳажмини амалга оширадиган денгиз кемачилиги масалаларига қаратади. Бундан ташқари, савдо-иқтисодий шартномалари темир йўл ва автомобил йўллари орқали ташишлар ҳақидаги, шунингдек транзит ҳақидаги умумий тусдаги қарорларни ўз ичига олади. Баъзи савдо шартномалари халқаро транспортнинг бошқа масалалари бўйича ҳам кўрсатмаларни ўз ичига олиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси иштирокидаги ташқи иқтисодий битимлар тизимида темир йўл, автомобил, ҳаво транспортига тааллуқли битимларининг салмоғи ошиб бормоқда. Уларда одатда товарлар, йўловчилар ва бағажни ҳаво, темир йўл, автомобил йўллари орқали ташишда юкларни ташишга қабул қилиш, ташиш усуллари ва қиймати, шунингдек у билан боғлиқ йиғимларга тааллуқли ҳамма масалаларда ўзаро мумкин қадар қулайлик берилиши айтиб ўтилади. Айрим савдо шартномаларида томонларнинг зикр этилган транспорт турларида юклар ва йўловчилар ташиш тўғрисида битимлар тузиш ниятида эканлиги кўрсатиб ўтилган бўлиб, бу кейинчалик асосан амалда рўёбга чиқарилган. Савдо шартномаларида ҳаво транспорти масалаларига тўхталиб ўтилмайди, ўзига хослиги туфайли улар махсус битимларнинг мавзуси бўлади.

5. Транспорт тармоқларидаги халқаро битимлар тизими. Халқаро транспорт масалаларига оид халқаро шартномаларни тизимлаштириш учун ҳуқуқий тартибга солиш объекти мезонидан келиб чиқилган ҳолда транспорт конвенцияларини қуйидаги еттита гуруҳга бўлиш мумкин:

1) транспорт алоҳида турлари фаолиятининг умумий тамойилла ри тўғрисидаги битимлар;

2) мамлакатлар ўртасида халқаро қатновни ташкил этиш тўғрисидаги битимлар;

3) юклар ва йўловчиларни ташиш шартлари тўғрисидаги битимлар;

4) ташиш тарифлари тўғрисидаги битимлар;

5) мамлакатлар ўртасидаги транспорт алоқаларини енгиллаштиришга (содаллаштиришга) қаратилган битимлар;

6) транспорт айрим турлари фаолиятининг ўзига хос томонларини тартибга солувчи битимлар;

7) халқаро транспорт соҳасида мулкӣ манфаатлар ҳимоя қилинишини назарда тутувчи ҳуқуқни муҳофаза қилиш хусусиятидаги битимлар.

6. Халқаро ташишларга нисбатан қўлланиладиган ички ҳуқуқ ҳужжатлари.

Халқаро ташишларга нисбатан қўлланилиши мумкин бўлган ички ҳуқуқ ҳужжатларини умумий шаклда бешта гуруҳга бўлиш мумкин:

- а) умумий қонун ҳужжатлари;
- б) транспортга оид қонун ҳужжатлари;
- в) халқаро қатновни тартибга солиш учун махсус чиқарилган ҳужжатлар;
- г) қабул қилиниши халқаро битимларда назарда тутилган ҳужжатлар;
- д) халқаро қатновларни амалга оширишга кўмаклашиши керак бўлган ҳужжатлар.

Кўплаб хорижий давлатлардаги каби Ўзбекистонда ҳам транспорт конвенцияларига мос равишда халқаро ташувларни тартибга солувчи махсус нормаларни қамраб олган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар-Ҳаво кодекси (1993 йил), Фуқаролик кодекси (1997 йил), "Автомобил транспорти тўғрисида" (1998 йил), "Темир йўл транспорти тўғрисида" (1998 йил), "Автомобил йўллари тўғрисида" (1992 йил), "Йўл ҳаракати хавфсизлиги тўғрисида" (1999 йил), "Махсус юклар ва ҳарбий таркибларнинг транзити тўғрисида" (2001 йил) ва бошқа қонунлар қабул қилинган.

7. Халқаро ташиш соҳасидаги коллизия нормалар. Халқаро ташишлар учун коллизия нормалар давлатларaro битимлар (транспорт конвенциялари) билан, булар бўлмаса ёки уларда коллизия масалалар тартибга солинмаган бўлса, ички ҳуқуқ билан белгиланади (масалан, Фуқаролик кодексининг IV бўлими).

Халқаро транспорт соҳасидаги коллизия нормаларнинг бошқа умумий ўзига хослиги асосий институт – ташиш шартномасининг бир қанча коллизия боғланишлар таъсирига бўйсундирилишидан (боғланишларнинг кўплиги ва сочилиб кетганлигидан) иборатдир.

Халқаро қатнов тўғрисидаги битимлар ва ички қонун ҳужжатлари юклар ва йўловчилар ташиш бўйича муносабатлар учун қуйидаги коллизия боғланишларни назарда тутди:

- 1) жўнатиш мамлакати қонуни;
- 2) ўтиб борилаётган мамлакат қонуни;
- 3) юк тўхтатиб қолинган (турилган) мамлакат қонуни;
- 4) ташиш шартномаси ўзгартириладиган мамлакат қонуни;
- 5) ҳодиса содир бўлган жой мамлакати қонуни;
- 6) юк тайинланган мамлакат қонуни;
- 7) даъво (талаб) билдирилган мамлакат қонуни;
- 8) судида даъво (суд қонуни) қўриб чиқиладиган мамлакат қонуни.

8. Халқаро ташиш шартномаси Юклар ва йўловчиларни халқаро ташиш шартномаларининг моҳияти шундан иборатки, томонларнинг битимлари асосида транспорт ташкилоти юкни (йўловчини) тайинланган пунктга элтиб қўйиш мажбуриятини ўз зиммасига олади, бунинг учун юк эгаси (йўловчи) ташиш ҳақини тўлаш мажбуриятини олади. Тарафларнинг бошқа мажбуриятлари ташиш шартномасининг ана шу асосий мазмунини аниқлаштиради ва тўлдиради ҳолос. Халқаро транспортда ташиш шартномасининг ҳуқуқий аҳамияти қуйидагилардан иборат.

Биринчидан, шартнома, бир томондан, юк эгалари ва йўловчилар ва, иккинчи томондан, транспорт ташкилотлари ўртасида пайдо бўлувчи ташиш бўйича мажбуриятлар юзага келишининг ҳуқуқий асоси ҳисобланади. Халқаро қатновга татбиқан, шунингдек мамлакат ичида айнан шартнома ташиш бўйича мажбуриятлар юзага келишига асос бўлиши керак.

Иккинчидан, транспорт жараёнини амалга ошириш учун юк эгалари, йўловчилар ва транспорт ташкилотларининг эҳтиёжлари ҳамда имкониятларини ҳисобга олиб, халқаро битимлар ва миллий қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган

ташиш шартларини аниқлаштириш зарур бўлади, шунингдек уларнинг муносабатларини шартнома билан расмийлаштириш талаб қилинади. Денгиз транспортида кенг миқёсли давлатлараро битимлар йўқлиги боис, шунингдек йўловчиларнинг индивидуал талаб-эҳтиёжлари билан ҳисоблашиш лозим бўлган йўловчилар ташишни амалга ошириш мақсадида шартноманинг ташиш шартларини белгилаш, аниқлаштириш энг кўп қўлланилади.

Ниҳоят, учинчидан, халқаро ташиш шартномаси тарафлар томонидан ташиш бўйича мажбуриятлар бажарилмаган тақдирда, уларнинг мулкӣ жавобгарлигига асос бўлади.

Халқаро ташиш шартномаси белгиланган мақсади ва асосий ҳукукий белгиларига кўра ички қатновдаги ташиш шартномаси билан бир хилдир. Бундай ўхшашлик, бир томондан, иккала шартнома мавзуининг бир хиллиги (бир жойдан бошқа жойга олиб бориш фаолияти), иккинчи томондан, халқаро қатновлар тўғрисидаги битимларни ишлаб чиқишда миллий транспорт ҳукуки нормаларидан кенг фойдаланилиши билан боғлиқ.

Халқаро ташишларни амалга ошириш учун тегишли халқаро битим ёки ички қонун ҳужжатларининг талабларига жавоб берадиган транспорт ҳужжатлари тузилиши зарур. Бундай ҳужжатларнинг мавжуд бўлиши тарафлар ўртасида ташиш шартномаси тузилганлигини билдиради, унинг шартларини белгилайди ва транспорт ташкилотига ташишни амалга ошириш мажбуриятини юклайди.

Транспортнинг айрим турларида юкларни ташишга татбиқан олганда тарихан ҳужжатларнинг иккита тизими таркиб топди ва қўлланилмоқда, булар: юк хати (темир йўл, автомобил, ҳаво йўлларида ташишлар) ҳамда коносамент (денгизда, ички сув йўлларида ташишлар). Коносамент шакли одатда юкларни аралаш ташишлар учун қўлланилади. Бошланғич асослари умумий бўлгани ҳолда улар ўртасида катта амалий аҳамиятга эга бўлган фарқлар бор.

Халқаро йўловчи ташишда шакли одатда транспорт ташкилотла рининг ўзи томонидан белгиланадиган чипта транспорт ҳужжати ҳисобланади. Халқаро қатновда бағажни ташиш бағаж паттаси билан расмийлаштирилади. У транспортнинг ҳаво ва бошқа баъзи турларида амалий қулай бўлиши мулоҳазаларидан келиб чиқиб йўловчи чиптаси билан бирлаштирилган. Айрим халқаро битимлар одатда туристлар гуруҳини ташишда қўлланиладиган биргаликдаги (жамоа тарзида) йўловчи чиптаси бериш мумкинлигини назарда тутди.

2-§.Юк ва йўловчиларни халқаро кўламда темир йўлларда ташиш

Темир йўлларнинг халқаро йўналишларида юк ва йўловчиларни ташиш асосан кўптомонлама халқаро шартнома – Берн конвенцияла ри ва унинг узвий давоми ҳисобланадиган халқаро темир йўл ташишлари тўғрисидаги Битим (КОТИФ) билан тартибга солинади. Ўзбекистон Республикаси ушбу транспорт конвенциясига қўшилмаган бўлсада, уларнинг қоидалари, хизмат йўриқномалари ва бошқа норматив ҳужжатлари мамлакатимизнинг ташқи савдо юкларини ғарбий Европа давлатларига жўнатиш ва Ўзбекистонга ташишда қўлланилади.

КОТИФ Берн конвенцияларининг халқаро-ҳукукий нормаларини ва таркибида халқаро темир йўл ташишларига бағишланган фуқаролик-ҳукукий тусдаги нормалари бўлган икки иловани (А ва Б) қамраб олувчи 1966 йилда қабул қилинган ягона асосий битимнинг Қўшимча битимини бирлаштиради. А илова йўловчи ташишнинг, Б илова эса юк ташишнинг Ягона қоидаларига бағишланган. Ушбу Ягона қоидалар баъзи темир йўл йўналишларида амал қилади, йўналишлар рўйхати

эса Берн конвенцияси иштирокчилари бўлган тарафлар томонидан белгиланади. Юк ҳақи ставкалари миллий ва халқаро тарифдан келиб чиқиб белгиланади. Юкни манзилга етказишнинг охириги муддатлари КОТИФ қоидаларига биноан катта тезликда ташишлар учун суткасига 400 км, кичик тезликда ташиладиган юклар учун суткасига 300 км.ни ташкил этади. Бундан ташқари, ушбу транспорт конвенциясида миллий темир йўллар учун баъзи йўналишларда юкларни етказиб беришнинг алоҳида муддатларини ҳамда айрим ҳолатлар учун эса қўшимча муддатларни белгилаш ҳуқуқи назарда тутилган.

КОТИФга биноан ташилаётган юкларни сақламаганлик учун темир йўлларнинг жавобгарлик даражаси Халқаро валюта фондининг ҳисоб бирликларида, яъни 17 махсус ўзлаштирилган қоидалар ёки 51 эски олтин франк қийматига эга 1 кг брутто (ўров-идиш билан биргаликда) оғирлигидаги юкка нисбатан белгиланган.

Темир йўл транспорти билан ташишлар соҳаси учун Юкларнинг халқаро катнови тўғрисидаги Битим (СМГС Битими) муҳим ўринни эгаллайди.

1992 йил таҳририда амал қилаётган ушбу транспорт конвенциясида Европа ва Осиё минтақасидан 22 давлат қатнашади, жумладан Ўзбекистон Республикаси унга 1992 йилда қўшилган. Ташқи савдо юклари СМГС Битими иштирокчиси ҳисобланган давлатларга юкни жўнатиш мамлакати қонуни қоидаларига биноан тузилган халқаро юк хати асосида жўнатилади. Бироқ юкларни маркировкалаш ва транспорт ҳужжатларини расмийлаштиришга оид қўшимча қоидалар СМГС Битими талабларидан ҳисобланади. Юкни олиш мамлакатида юк шу мамлакатнинг қонунларига биноан топширилади, аммо шунда ҳам СМГС Битими яна қўшимча кўрсатмаларни, яъни юкларнинг сақланмаганлиги аниқланганда тижорат далолатномаларини тузиш тўғрисида махсус қоидаларни назарда тутати.

Юк жўнатувчининг истагига монанд, юклар катта ёки кичик тезликда ташилиши мумкин, бунинг устига СМГС Битими юкларни етказиш муддатлари чегара темир йўл бекатларида юкни қайта ортишга кетган вақт ҳисобига узайтирилишини назарда тутати. Ташиш ҳақи миллий тариф ва миллий валютада қуйидагича амалга оширилади: юкнинг бориш йўллари бўйича – жўнатувчи томонидан, юкнинг тайинланган йўллари бўйича – юк олувчи томонидан тўланади.

Транзит мамлакатлари темир йўлларида юкларни ташиганлик ҳақи етказиб беришнинг шартлари, олди-сотди шартномаси базис қоидаларига қараб, халқаро транзит тарифнинг валютаси ҳисобланган швейцария франки билан юк жўнатувчи ёки юк олувчи томонидан тўланади. Етказиб бериш базис қоидалари тадбиркорлик субъектлари томонидан ушбу ҳолат инобатга олинган ҳолда аниқланиши лозим.

Юкларни ташишга қабул қилган темир йўлларнинг сақланмаган юклар учун жавобгарлиги айб мавжуд бўлганда вужудга келиши тахмин қилинади. Айрим ҳолларда (транспорт воситаларининг созлиги, юк эгасининг йўл кўрсатувчиси томонидан юкнинг кузатилиши ва ҳ.к.) темир йўллар айбининг мавжудлиги юк эгаси томонидан исботланиши керак. Сақланмаган ташқи савдо юкига етказилган зарар учун хорижий давлатлар ёки Ўзбекистон темир йўллари жавобгар бўлганида юкнинг ташқи савдо баҳоси ва ички баҳоси асосида аниқланган ҳақиқий қиймати миқдорида тўланади. СМГС Битими ва уни тўлдирувчи халқаро транзит тарифи асосида Ўзбекистоннинг ташқи савдо юklarини ушбу СМГС Битим иштирокчиси бўлмаган ғарбий Европа давлатларига ва улардан яна Ўзбекистонга темир йўлда ташишларни амалга ошириш мумкин. Бунинг учун экспорт юklarини жўнатиш мобайнида СМГС Битими бўйича тузилган юк хатига СМГС Битими иштирокчиси бўлган мамлакатнинг чиқиш темир йўл бекати юк олувчи сифатида кўрсатилади, юк хатининг айрим аризалар жадвалига эса ғарбий Европа мамлакатларидан бири юкнинг охириги олувчиси деб кўрсатилади. Ана шундай кўрсатма асосида чегара темир йўл бекати маъмурияти томонидан ғарбий Европа мамлакатлари темир

йўллари иштирокчи бўлган КОТИФнинг талабларига асосланган янги юк хати ёзиб берилади ва юк охириги олувчига жўнатилади. Ўзбекистонга ғарбий Европа мамлакатларидан юклар жўнатишга, аввал КОТИФ бўйича юк хати тузилади, сўнггра тегишли чегара темир йўл бекатида СМГС Битимига асосланган юк хати қайта тузилади.

Ўзбекистон Республикасининг халқаро темир йўл транспорти соҳасида икки томонлама халқаро шартномалари Қозоғистон, Қирғиз Республикаси, Туркменистон, Хитой, Литва, Латвия, Руминия ва қўплаб бошқа давлатлар билан тузилган. Бу икки томонлама транспорт битимлари умумэтироф этилган халқаро ҳуқуқ нормалари асосида қабул қилинган. Бундан ташқари, жаҳон транспорт коммуникацияла ри тизимида жадал кириб бориш, ўзбек маҳсулотларининг эркин транзитини таъминлаш мақсадида мамлакатимиз кўптомонлама халқаро транспорт битимларини ҳам имзолаган. Булар – Озарбайжон Республикаси, Грузия Республикаси, Туркменистон ва Ўзбекистон Республикаси ўртасида темир йўл транспорти фаолиятини мувофиқлаштириш тўғрисидаги шартнома ҳамда худди шу давлатлар иштирокида транзит ташишларни тартибга солишда ҳамкорлик қилиш тўғрисида битим, Европа-Кавказ-Осиё йўлагини ривожлантиришнинг халқаро транспорти тўғрисида кўптомонлама Асосий Битимлардир.

3-§. Юк ва йўловчиларни халқаро кўламда автомобилларда ташиш

1. Халқаро автомобил қатновларини ташкил этиш ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари. Халқаро автомобил қатновининг умумий ва энг муҳим ўзига хос хусусияти шундан иборатки, бунда бир мамлакатнинг автотранспорт воситалари давлат чегарасини кесиш ўтади ва бошқа давлатнинг йўллари орқали ўтиб боради. Шу сабабли халқаро автомобил қатновини ривожлантириш ва унинг хавфсизлигини таъминлаш учун бир хил тарздаги йўл ҳаракати қоидалари, йўл белгилари ва сигналларини белгилаб қўйиш зарур бўлади. Чет эл ҳудуди орқали ташишни амалга ошириш шу чет давлат ваколатли органларининг тегишли санкциясини (розилигини) олишни ҳам тақозо этади. Шу билан бир вақтда, божхона ва солиқ масалаларини, шунингдек чет эл автотранспорт воситаларига техник ёрдам кўрсатиш масаласини тартибга солиш зарурати юзага келади.

Мамлакат йўллари орқали чет эл автотранспорт воситаларининг ўтиб бориши шу автотранспорт воситалари қайси давлат йўллари орқали ўтаётган бўлса, шу давлат йўловчилари, фуқаролари ва юридик шахсларига зарар етказиш эҳтимолини назарда тутиб, муайян ҳуқуқий қафолатлар яратишни талаб қилади. Кўпгина мамлакатларнинг қонун ҳужжатларида ва махсус битимларда назарда тутилган фуқаролик жавобгарлигидан автотранспорт воситаларини мажбурий суғурта қилиш шундай ҳуқуқий қафолатларни яратади.

2. Йўл ҳаракати, йўл белгилари ва сигналларини халқаро-ҳуқуқий тартибга солиш ва Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари. Халқаро автомобил қатновининг ривожланиши ва мамлакатлар ўртасида автомобил паркиннинг айирбошланиши мазкур соҳада кенг миқёсли халқаро-ҳуқуқий бирхиллаштиришни тақозо этди. 1949 йил 19 сентябрда Женевада барча китъалардаги давлатлар иштирок этишига мўлжалланган Йўл ҳаракати тўғрисидаги Конвенция ҳамда Йўл белгилари ва сигналлари тўғрисидаги Баённома қабул қилинди. 1968 йил 8 ноябрда Венада Йўл ҳаракати тўғрисидаги Конвенция ҳамда Йўл белгилари ва сигналлари тўғрисидаги Конвенциянинг янги матнлари имзоланди. Европа, Осиё, Америка давлатлари ва Австралия Йўл ҳаракати тўғрисидаги Конвенциянинг, Европа ва баъзи Америка давлатлари Йўл белгилари тўғрисидаги Баённоманинг қатнашчиларидир. Ўзбекистон Республикаси 1995 йил 30 августда иккала битимга

қўшилди.

Йўл ҳаракати тўғрисидаги Конвенция 35 та модда 10 та иловадан иборат бўлиб, уларда бир хилдаги йўл ҳаракати ва унинг хавфсизлиги қоидалари баён қилинган. Конвенциянинг қўлланиш соҳаси I бобда белгиланган. Йўл ҳаракати тўғрисидаги II бобда ҳайдовчиларга қўйиладиган умумий талаблар ва йўллар орқали ҳаракатланиш тартиби, шу жумладан ўтказиб юбориш ва қувиб ўтиш қоидалари белгилаб қўйилган. Унча катта бўлмаган III боб сигнализацияга бағишланган. Автомобиллар ва тиркамалар тўғрисидаги IV бобда уларнинг техник ҳолатига, рақам ва белгиларига қўйиладиган талаблар таърифланган. V бобда халқаро катнов ҳайдовчиларига қўйиладиган талаблар ва уларга автомобилни бошқариш ҳуқуқини бериш шартлари белгиланган. Автомобилни бошқариш учун энг кичик ёш 18 ёш этиб белгилаб қўйилган. VI бобда велосипедларда ҳаракатланиш қоидалари баён қилинган.

64 та моддани ўз ичига олган Йўл белгилари ва сигналлари тўғрисидаги Баённома йўл белгилари ва сигналларининг бир тахлитдаги тизимини жорий этади, шунингдек уларни шакллантириш ва ўрнатишга доир муайян талабларни белгилаб қўяди. Баённома йўлларга белгилар чизишнинг баъзи қоидаларини ҳам ўз ичига олган. Баённомага биноан аҳдлашувчи давлатлар унда белгилаб қўйилган йўл белгилари тизимини қабул қиладилар ва уни имкони борича қисқа муддатда ҳаётга татбиқ этиш мажбуриятини оладилар.

Ўз қатнашчиларининг мажбуриятларини анча аниқ белгиловчи Йўл ҳаракати тўғрисидаги Конвенция энг кўп ўзгартишларга дуч келди. Бу ўзгартишлар шундан иборатки, аҳдлашувчи томонлар, бир томондан, ўз ҳудудларида амал қилувчи қоидалар ўз моҳиятига кўра Конвенция қоидаларига мувофиқ бўлиши чораларини кўрадилар, иккинчи томондан, Конвенция талабларига жавоб берадиган автомобиллар ва тиркамалар ўз ҳудудларида халқаро ҳаракат қилишига йўл қўядилар ҳамда Конвенция талабларига мувофиқ бериладиган рўйхатга олиш шаҳодатномаси ва ҳайдовчи гувоҳномасини тан оладилар. Илгаригидек, расмийликларни соддалаштириш йўли билан халқаро катновни енгиллаштириш ниятида аҳдлашувчи томонлар қабул қилган чоралар Конвенция мақсадларига мос деб ҳисобланади.

Конвенцияга мувофиқ, халқаро катнов учун фойдаланиладиган автомобил муайян маълумотлар минимумини ўз ичига олган рўйхатга олиш гувоҳномасига, рўйхатга олиш рақамига, рўйхатга олинган давлатнинг фарқловчи белгисига, шунингдек Конвенцияда белгилаб қўйилган талабларга жавоб берувчи танитувчи белгиларга эга бўлиши керак.

Ё миллий, ё халқаро ҳайдовчи гувоҳномаси бўлиши халқаро катновга ижозат бериш учун асос ҳисобланади. Конвенцияда бундай гувоҳномаларнинг шакли ва мазмунига қўйиладиган талаблар назарда тутилган ҳамда белгилаб қўйилганки, аҳдлашувчи томонлар 18 ёшга тўлмаган шахснинг ҳайдовчилик гувоҳномасини ўз ҳудудларида тан олмасликлари мумкин. Ҳаракат қоидаларини бузгани тақдирда ҳайдовчиларни ҳайдовчилик гувоҳномасидан фойдаланиш ҳуқуқидан маҳрум этиш тартиби белгиланган. Конвенцияда юкларни ташиш тўғрисида ҳамда ташилаётган юкларнинг боғлаш мосламаларини жойлаштириш тартиби ҳақида умумий кўрсатмалар ва ногабарит юкларни ташиш хусусида айрим махсус қоидалар берилган.

Йўл белгилари ва сигналлари тўғрисидаги 1968 йилги Конвенция 1949 йилги Баённоманинг асосий қоидаларини ўз кучида сақлаб қолгани ҳолда, йўл белгилари ва сигналларининг анча батафсил таснифини беради, шунингдек уларнинг аҳамияти ва қўлланиш тартибини анча тўла аниқлайди. Баъзи белгилар ва сигналларнинг батафсил таърифи иловаларга чиқарилган.

3. Халқаро автомобиль катновларини йўлга қўйиш тўғрисидаги битимлар. Давлатлар ўртасида автомобилда ташишларни бажариш учун автомобил ҳаракатини ташкил этиш ва уни амалга оширишнинг умумий қоидаларини аниқлаш билан боғлиқ маъмурий ва техник масалаларни тартибга солиш зарур. Бундай масалалар махсус халқаро шартномалар мавзуи ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси томонидан кўпгина мамлакатлар билан жумладан, Чехия, Греция, Болгария, Финляндия, Литва, Словакия, Қирғиз Республикаси, Руминия, Озарбайжон, Латвия, Туркменистон, Молдова, Грузия, Қозоғистон, Беларусь, Хитой, Украина, Россия ўртасида халқаро автомобиль катновини ўрнатиш тўғрисида икки томонлама битимлар тузилган. Бу битимлар ҳукуматлараро битимлар ҳисобланади, улар тегишли мамлакатлар ўртасида автомобил катнови учун асос яратади ва унинг ҳуқуқий режими асосларини белгилайди. Ўзбекистон Республикаси тузган икки томонлама битимларда уларнинг таъсири остига тушувчи халқаро автомобилда ташишларга таъриф берилади. Бу жўнатиш пункти аҳдлашувчи томонлардан бирининг ҳудудида жойлашгандаги, тайинланган пункт эса – бошқа аҳдлашувчи томоннинг ҳудудида жойлашгандаги автотранспорт воситаларида ташиш, шунингдек транзит билан ёки учинчи мамлакатлардан ташишлардир.

Йўловчилар катнови (автобусларда йўловчилар ташиш) мунтазам ва номунтазам бўлиши мумкин. Битимларда мунтазам катновга таъриф берилган. Мунтазам катнов деганда, ваколатли органлар ўртасида келишилган жадваллар, тарифлар ва йўналишлар бўйича амалга ошириладиган йўловчилар ташиш тушунилади. Келтирилган таъриф тўғри келмайдиган йўловчи ташишлар номунтазам деб ҳисобланади.

Битимлар халқаро автомобил катнови учун бир қатор умумий талабларни белгилаб қўяди. Биринчидан, ташишлар фақат аҳдлашувчи томонларнинг ички қонун ҳужжатларига мувофиқ халқаро автомобилда ташишларни амалга оширишига ижозат берилган ташувчилари томонидан бажарилиши мумкин. Иккинчидан, ташишлар томонларнинг ваколатли органлари берадиган махсус рухсатномалар асосида амалга оширилиши лозим. Учунчидан, ташишлар халқаро автомобил катнови учун очик бўлган шоссе йўллар орқали амалга оширилиши керак. Тўртинчидан, чет эллик ташувчи бошқа давлатда ички ташишларни амалга ошира олмайди. Ниҳоят, бешинчидан, халқаро катновда фойдаланиладиган автотранспорт воситалари учинчи шахсларга ва ташилаётган йўловчиларга зарар етказилиши эҳтимолини назарда тутиб мажбурий суғурта қилиниши керак.

Ўзбекистон Республикаси икки томонлама битимларининг халқаро автомобил катнови шартлари тўғрисидаги кўрсатмалари кўп эмас ва асосан юк ташишга тааллуқлидир. Ташишлар ташувчи томонидан ўз мамлакати тилида тўлдириладиган махсус юк хати асосида (бир қатор битимларда у халқаро деб аталади) амалга оширилажаги назарда тутилади. Агар юк ва автотранспорт воситасининг умумий оғирлиги ёки уларнинг ўлчамлари бошқа аҳдлашувчи томон ҳудудида белгиланган нормалардан ортиқ бўлса, шунингдек хавфли юкларни ташишда бошқа томоннинг ваколатли органларидан ташиш учун махсус рухсатнома олиниши зарур.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикасининг икки томонлама битимларида халқаро автомобил катновини ташкил этишга қўмаклашувчи бир қатор қоидалар қайд этилган. Белгилаб қўйилганки, юкларни ташиш ва бунини бажараётган автотранспорт воситалари бошқа аҳдлашувчи давлатнинг ҳудудида солиқлар ва йиғимлардан икки томонлама озод қилинади; ҳайвонлар ва тез бузилувчан юкларни ташишда чегара, божхона ва санитария назорати навбатсиз амалга оширилади. Баъзи битимлар бошқа томоннинг ҳудудида автотранспорт

ташкilotларининг ваколатхоналарини таъсис этиш ҳамда юкларни ташишни амалга ошириш билан боғлиқ ташкилий, техникавий, тижорат ва бошқа масалаларга оид идоравий битимлар тузиш мумкинлигини назарда тутати.

4. Йўловчиларни, бағажни ва юкларни автомобилда ташиш тўғрисидаги халқаро битимлар. 1956 йил 19 майда Женевада тузилган юкларни автомобил транспортида халқаро ташиш шартномаси тўғрисидаги Конвенция (қисқартмаси – ЦМР, шунингдек русча номи қисқартмаси – КДПГ) шундай энг йирик битим ҳисобланади. Ҳозирги кунда ЦМР халқаро транспорт соҳасида энг муҳим ҳужжатлардан бири ҳисобланади ва, ўз навбатида, ташишлар ҳақидаги бошқа давлатлараро битимларга таъсир кўрсатади.

Агар юкни жўнатиш жойи ёки тайинланган жойи, ёхуд уларнинг лоқал биттаси Конвенция қатнашчиси бўлган иккита давлатда бўлса, ЦМР юкларни автомобил транспортида ташиш шартномаларига нисбатан татбиқ этилади.

Юкни халқаро автомобилда ташиш шартномаси, жўнатувчи, олувчи ва ташувчининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, юкни жўнатиш ва белгиланган манзилда қабул қилиш шартларини белгилайди. Юкнинг қиймати эълон қилинмаган бўлса, юк учун товлон юкни ташишга қабул қилиб олиш пайтида жўнатиш манзилидаги қийматидан келиб чиқиб, биржа нархи асосида аниқланади. Тўланадиган товлоннинг энг кўп миқдори брутто (ўров-идиш билан биргаликдаги) оғирликнинг бир килограмми учун 25 франкни ташкил этади. Бундан ташқари, юк тўла ёки қисман йўқотилганда ташиш ҳақи ва юк билан боғлиқ бошқа чиқимлар тегишлича қисмларда қопланади. Юкни элтиб бериш кечиктирилган тақдирда, кўрилган зарар юк учун ташиш ҳақи доирасида қопланади.

Юкни қабул қилиб олар экан, олувчи унинг бут сақланмаганиги ҳақида дарҳол, яширин нуқсонлар ҳақида эса – 7 кун ичида маълум қилиши керак. Юкни элтиб қўйиш кечиктирилган тақдирда, бундай арз қилиш учун 21 кунлик муддат белгиланган. Юк бут сақланмагани хусусида эътироз билдирмаслик ташувчига талабнома тақдим этиш ҳуқуқининг йўқотилишига олиб келмайди, бут сақланмаганилиги исботлаш вазифасини юк эгаси зиммасига юклайди. Аммо юкни элтиб беришни кечиктирилган хусусида эътироз билдирмаслик кечиктириш туфайли етказилган зарар қопланишига бўлган ҳуқуқдан маҳрум этади. Ташувчига ёзма талаб йўлланиши мумкин бўлиб, бироқ бундай талаб билан мурожаат этиш мажбурий эмас.

Даъво муддати 1 йил, унда жавобгар мажбуриятларини қасддан бузган бўлса – 3 йилни ташкил этади. Даъво ташувчига қуйидаги судлардан бири орқали қўзғатилиши мумкин: товлонларнинг келишуви бўйича судда, жавобгарнинг турар жойи бўйича, унинг қорхонаси бош бошқаруви жойлашган жой бўйича судда, қайси идораси (махкамаси) вositасида шартнома тузилган бўлса, ўша идора (махкама) жойлашган ердаги судда, шунингдек юкни ташишга қабул қилиб олинган ёки у топшириладиган жойдаги судда. Низони ҳакамлик ҳал этиши учун топшириш тўғрисида товлонлар келишувига йўл қўйилади.

ЦМРда мавжуд бўлган коллизия нормалар кўп эмас. Энг муҳим қоида даъво муддатининг тўхтатиб турилиши ва унинг танаффуси суд қонунига бўйсундирилган. Ташишнинг айрим шартлари юкни жўнатиш жойи қонуни, юк турган жой қонуни асосида аниқланиши лозим.

Халқаро йўловчилар ва бағажларни автомобилларда ташиш бўйича Конвенция ва Йўловчиларни ташиш қоидалари тўғрисидаги илова 1997 йил 9 октябрда Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги товлонидан қабул қилинган. Ўзбекистон Республикаси ушбу Конвенцияни ратификация қилган. Конвенция халқаро йўлларда автобуслар билан йўловчиларни ташишни амалга оширувчи ташувчиларга татбиқ этилади. Конвенцияга биноан йўловчи ва бағажни ташиш шартлари ва қоидалари

ни, суғурта қилиш тартиби, ташувчиларнинг жавобгарлиги, эътирозлар (талабномалар) ва даъволар тақдим этиш, чегара, божхона, санитария ва бошқа назорат қилиш тартиби кўптомонлама, иккитомонла ма ҳукуматлараро халқаро шартномалар ҳамда Тарафларнинг ички қонунчилиги билан тартибга солинади. Халқаро йўловчилар ва багажларни ташишни ташкил этиш ва назорат қилиш тартиби ушбу Конвенциянинг ажралмас қисми бўлган Йўловчилар ташиш қоидалари билан белгиланади. Конвенциянинг қоидаларига мувофиқ ташувчи ташиш вақтида йўловчининг соғлиғига етказилган зарар ёки багажга етказилган зарар учун, ҳодиса рўй берган жой ёки вақтдан қатъи назар, йўловчининг ўлими ёхуд унга тан жароҳати етказилгани ёки йўловчи соғлиғига етказилган ҳар қандай зарар учун, багажнинг тўла ёки қисман йўқотилгани ёки унга шикаст етгани учун жавобгардир. Йўловчи ўзи ёки багажи манзилга етиб келган кундан эътиборан 7 кун мобайнида ташувчига даъво қилиш ҳуқуқига эга.

Йўловчилар ташиш қоидалари ташиш жараёнини ташкил қилиш ва назорат қилиш тизимини, шунингдек юк ташувчилар ҳамда йўловчиларнинг, ҳуқуқ ва мажбуриятларини назарда тутди. Йўловчилар ва багажни ҳамкорликда мунтазам ташиш тўғрисидаги халқаро шартнома халқаро доимий йўлларда автобуслар билан йўловчилар ва багажларни ташишни ташкил этишнинг асоси бўлиб хизмат қилади.

4-§. Юк ва йўловчиларни халқаро кўламда ҳаво йўлларида ташиш

1. Варшава конвенциясининг мавзуи ва амал қилиш соҳаси. 1929 йил 12 октябрда Варшавада имзоланган Халқаро ҳаво транспортида ташишларга тааллуқли айрим қоидаларни бир хиллаштириш тўғрисидаги Конвенция (Варшава конвенцияси) ҳаво транспортида ташиш шартлари ҳақидаги асосий халқаро ҳужжатдир. Жаҳон мамлакатларининг кўпчилиги (100 дан зиёд мамлакат) Конвенция қатнашчисидир. 1955 йил 28 сентябрда Гаагада Варшава конвенциясининг айрим қоидаларини ўзгартириш тўғрисидаги Баённома (Гаага баённомаси) имзоланди. Унда салкам 90 та давлат иштирок этади, Ўзбекистон Республикаси уларни 1995 йилда ратификация қилган. Барча минтақаларда халқаро ҳаво транспортида ташишларнинг ҳуқуқий режими амалда Варшава конвенцияси ва Гаага баённомаси қоидалари билан белгиланади.

Варшава конвенциясининг 1-моддасида у амал қиладиган ташишларнинг қуйидаги таърифи берилган: 1) ташишда ёки қайта ортишларда танаффус борлиги ёки йўқлигидан қатъи назар, жўнатиш жойи ва тайинланган жой Конвенцияда иштирок этувчи икки давлат ҳудудида жойлашган бўлади; 2) жўнатиш жойи ва тайинланган жой Конвенцияда иштирок этувчи айни битта давлат ҳудудида жойлашган бўлади, бироқ тўхтаб ўтиш, ҳатто у Конвенция қатнашчиси бўлмаса ҳам, бошқа давлат ҳудудида назарда тутилган бўлади.

Шу тариқа, Конвенция унда иштирок этувчи давлат ва унда иштирок этмайдиган давлат ўртасидаги ташишларга нисбатан татбиқ этилмайди. Бундай ташишлар Ўзбекистон Республикаси Ҳаво кодексининг 75-моддаси мазмунидан келиб чиққанда халқаро парвоз бўлади, негаки Ўзбекистон Республикаси давлат чегараси кесиб ўтилади, аммо бу ташишлар Варшава конвенцияси таъсирига бўйсундирилмайди.

Конвенциянинг 2-моддасига кўра, у почтани ташишга нисбатан ҳам қўлланилмайди.

Варшава конвенциясининг қоидалари императив (қатъий) хусусиятга эга. Аммо бу қоидадан бир қатор чекинишлар маълум. Биринчидан, ташувчи ва йўловчининг келишувига кўра, ташувчининг жавобгарлиги меъёри оширилиши мумкин. Иккинчидан, юкларни ташишда ташиш ҳужжатида Конвенция

қоидаларидан чекинишлар қилиниб, бунда юкни идора қилиш (тасарруф этиш) бўйича ҳуқуқларни ва уни тайинланган пунктда бериш тартибини белгиловчи чекинишлар кўрсатиб ўтилиши мумкин. Учинчидан, ташувчининг жавобгарлиги чегараларини ўзгартиришга ташилаётган юкнинг хусусияти оқибатида йўқотилган ва шикастлантирилган ҳолларда йўл қўйилиши мумкин. Ниҳоят, тўртинчидан, юкларни ташиш судларнинг Конвенцияда белгилаб қўйилган ҳудудий ваколоти доирасида ҳакамлик тўғрисидаги келишувга йўл қўйилади.

2. Ташиш шартномаси, транспорт ҳужжатлари. Тарафлар муносабатларининг шартномавий хусусияти Варшава конвенциясининг йўловчи ва юк шартномасини тузиш тўғрисида сўз юритилувчи моддаларида аниқ-равшан ифодаланган.

Ташиш шартномаси йўл чиптаси (йўловчилар учун), багаж паттаси (багаж учун) ёки авиаюк хатининг ташиш ҳужжатини (юк учун) тузиш йўли билан расмийлаштирилади. Конвенцияда ташиш ҳужжатларининг реквизитлари (зарурий қисмлари) белгиланган бўлиб, уларнинг доираси Гаага баённомаси билан жиддий равишда чеклаб қўйилган. Жаҳон авиакомпанияларининг аксарияти томонидан халқаро ҳаво транспорти қатновида қўлланиладиган ташиш ҳужжатларининг шакллари IATA ишлаб чиққан тегишли бир шаклдаги андозаларга (проформаларга) мос ҳолда тузилган.

3. Ҳаво транспортида ташувчининг жавобгарлиги. Варшава конвенциясига мувофиқ, ташувчининг жавобгарлиги миқдори бир йўловчи учун 125 минг франк (20 минг АҚШ доллари), юк ва багажнинг бир килограмми учун 250 франк (20 АҚШ доллари) сумма билан чекланган.

Айтиб ўтилган лимитлар йўловчига, багажга, қўл юки ва юкка етказилган зарар учун ҳам, уларни элтиб қўйишни кечиктирганлик учун ҳам ташувчи жавобгарлигининг чегараси ҳисобланади. Бунга қўшимча равишда суд ўз миллий қонунига мувофиқ даъвогарга у қилган суд харажатларининг ҳаммасини ёки бир қисмини қоплашни қарор қилиши мумкин.

4. Ташувчига талаб ва даъволар тақдим этиш. Багаж ва юкларни ташишлар учун Варшава конвенцияси мажбурий даъвогарлик иш юритишини назарда тутди. Зарар аниқланган тақдирда олувчи дарҳол, аммо багаж ва юк олинган кундан эътиборан ҳисоблаганда багаж бўйича 7 кундан ва юк бўйича 14 кундан кечиктирмай ташувчига талаб қўйиши керак. Элтиб қўйиш кечиктирилган тақдирда, талаб багаж ёки юк олувчи тасарруфига берилган пайтдан эътиборан 21 кун ичида билдирилиши лозим.

Йўловчилар ва юк эгаларининг ҳуқуқларини мажбурий равишда ҳимоя қилиш учун 2 йиллик даъво муддати назарда тутилган бўлиб, у тайинланган пунктга етиб келинган пайтдан эътиборан, ҳаво кемаси етиб келиши лозим бўлган санадан эътиборан ёки ташишда танаффус бўлган пайтдан эътиборан ўта бошлайди.

5. Низоларнинг судловга тегишлилиги ва коллизия масалалар. Варшава конвенцияси ва Ўзбекистон Республикасининг 113-моддаси муқобил судловга тегишлиликни белгилаб қўйган. Даъво даъвогарнинг танлови бўйича судлардан бирида қуйидаги коллизия нормалар асосида: ташувчининг қонуни бўйича, суднинг қонуни бўйича, ташиш шартномаси тузилган жой қонуни бўйича билдирилиши мумкин.

6. Ҳаво чартери шартлари. Ҳаво транспортида ташишга бўлган талабнинг, айниқса сайёҳат мавсумлари даврида ўсиши, шунингдек бўш турган самолётлар мавжудлиги чартер асосида ташишларнинг ривожланишига асос бўлди. Бир марталик ёки бир нечта парвозларни бажариш учун битта ёки бир нечта самолётни бериб туриш чартернинг мавзуи ҳисобланади. Одатда самолёт етарлича тайёрланган экипаж билан берилади, бироқ самолёт экипажсиз ҳам берилиши мумкин. Ҳаво чартери тарафларини қирага олувчи (буюртмачи) ва ҳаво кемаси

мулкдори (компания) деб аташ қабул қилинган.

Авиакомпанияларнинг қоидалари ва тарифларида чартер қисқача тартибга солинган бўлиб, чартер бўйича кирага олувчи ва компаниянинг ўзаро муносабатларини эмас, аввало йўловчилар ва юкларни бўлғуси ташиш шартларини назарда тутди. Чартернинг мақсади, унда иштирок этувчи тарафларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини чартерларнинг проформалари белгилайди. Улар авиакомпаниялар томонидан ишлаб чиқилади ва тузиш чоғида тарафлар томонидан тўлдирилиши мумкин бўлган намунавий шартнома кўринишида бўлади. Ҳаво чартерларида шакли, мақсади ва атамалари бўйича ўзининг ўтмишдоши – денгиз чартерининг таъсири сезилиб туради (5-§).

Ҳаво чартери шартларига кўра жавобгарлик айбнинг бошланишига асосланади. Ташиш шартномаси бўйича жавобгарлик хусусида компаниянинг ташиш қоидаларига ёки, бўлмаса, Варшава конвенциясининг тегишли кўрсатмаларига ҳавола қилинади.

7.1999 йил май ойида ҳаво орқали халқаро ташишга тааллуқли айрим қоидаларни бирхиллаштиришга доир Монреал Конвенцияси имзоланиб, унда ҳаво орқали ташишнинг тушунчаси келтирилган, тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, жумладан, махсус ўзлаштирилган ҳуқуқларда ифодаланадиган ташувчининг фукаролик-ҳуқуқий жавобгарлиги чегараси, низоларни ҳал қилишга доир ваколатли органларнинг юрисдикцияси ўрнатилган. Конвенциянинг кучга кириши учун 30 та ратификация ёрлиғи зарур.

5-§. Халқаро кўламда денгиз транспортида ташишлар

Нисбатан мураккаб ҳуқуқий масалалар халқаро денгиз транспортида ташишларда юзага келади. Бу ҳол мазкур соҳадаги муносабатларнинг хилма-хиллиги билан (тартибга солиш предмети) бир қаторда ҳуқуқий тартибга солишнинг манбалари характерининг турлилиги билан ҳам (конвенциялар ҳамда ички қонун ҳужжатлари нормалари билан бир қаторда, шунингдек денгизнинг халқаро одатларидан кенг фойдаланилганлик билан) тушунтирилади.

Кўп давлатларнинг қонун ҳужжатларида одатда юкларни денгиз транспортида ташишга доир муносабатларга нисбатан қайси давлатнинг ҳуқуқи қўлланилиши кераклигини назарда тутувчи коллизия нормалар бўлмайди. Мазкур масалалар суд амалиёти билан ҳал этилади. Буюк Британия ва Франция судларида (француз қонун ҳужжатларига мувофиқ) кема байроғи қонунига амал қилинади, ГФР судларида эса юк бориб тушадиган жой қонунига кўпроқ амал қилинади. Польша қонунига мувофиқ томонлар томонидан танланган қонунга амал қилинади. Ташиш шартномасига кўра танлов бўлмаган тақдирда ташувчининг жойлашган жойи қонунига амал қилинади. РФнинг Савдо кемалари қатнови кодексига мувофиқ томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари юкларни денгиз транспортида ташиш шартномаси бўйича, йўловчиларни денгиз транспортида ташиш шартномаси бўйича, шунингдек муайян муддатга фрахтга олиш, денгизда буксирга олиш ва денгиз суғуртаси шартномалари бўйича, агар томонлар битимида бошқа ҳол белгиланмаган бўлса, шартнома тузилган жой қонунига мувофиқ аниқланади. Шартноманинг тузилиш жойи РФ ҳуқуқи бўйича белгиланади.

Юкларни денгиз транспортида ташиш турлича шароитда амалга ошиши мумкин. Агар мазкур ташиш денгиз транспортида ташувчи томонидан бутун кемани ёки унинг маълум қисмини бермасдан амалга оширилса, у ҳолда ташиш иштирокчилари орасидаги муносабатлар коносамент ёрдамида расмийлаштирилади. 1924 йилда Брюсселда Коносамент тўғрисидаги баъзи қоидаларнинг бир хиллаштирилиши тўғрисида конвенция тузилган.

Аслида денгиз транспортида ташқи савдо юкларини ташиш шарт-шароитлари денгиз транспортида ташувчи томонидан ташиш учун бутун кемани бериш пайтида ёки юкнинг алоҳида партияларини ташиш учун коносамент бўйича тузилган, ўз ичида ташиш шарт-шароитлари тўғрисидаги маълумотларни сақловчи (коносамент ташқи бетида) фрахт-лаш шартномаларида (чартерда) белгиланади. Денгиз транспортида ташувчи юкни сақлаб қолмаган тақдирда айбли бўлгани учун жавоб беради, унга талаблар қўйиш учун эса бир йиллик муҳлат амал қилади. Коносамент бўйича юкларни ташиш пайтида унинг нархини эълон қилиш жоиз. Ташувчи навигацион хатолик деб аталмиш (кемани юргизиш ва бошқариш пайтидаги капитан, матрос, лоцман хатоси) хато учун жавобгар бўлмайди.

1978 йил март ойида Гамбург шаҳрида ўтказилган конференцияда БМТнинг Юкларни денгиз транспортида ташиш тўғрисидаги Конвенцияси қабул қилинди. Мазкур Конвенция 1924 йилги Брюссель конвенциясининг ўрнига қабул қилинган. Янги конвенция кенгроқ қамровга эга бўлиб (хайвонларни ва палубага жойланадиган юкларни ташишга ҳам татбиқ этилади), бир қатор янгиликларни кўзда тутди. Хусусан, конвенцияда навигацион хатолик юз берганда денгиз транспортида ташувчини жавобгарликдан озод этувчи қоида бекор қилинди, юкни сақлаб қолиш учун унинг жавобгарлик чегараси бирмунча оширилди, ташувчига бўлган талабларни билдириш тартиби белгиланди (даъво қилиш муддати – икки йил).

Юкларни денгиз орқали ташишнинг анча истикболли шакли доимий денгиз линияларини ташкил этиш тўғрисидаги битимлар асосида амалга оширилувчи мунтазам ёки линияли ташишлардир. Бундай битимлар давлатлараро бўлиши мумкин, лекин кўпинча манфаатдор кемачилик компаниялари томонидан тузилади. Уларда мазкур линияларни эксплуатация қилишнинг асосий шарт-шароитлари аниқланади, денгиз транспортида линияли ташишнинг шарт-шароитлари эса тегишли кемачилик компанияларининг линияли коносаментларида, қоидаларида ва тарифларида белгиланади. Линияли ташишларнинг шарт-шароитлари баъзи транспорт-ҳуқуқий хусусиятларга эга, лекин мазкур соҳадаги ўзига хос коллизиялар масалалар одатда юзага келмайди.

Денгиз линияларининг катта қисми бугунги кунда йирик кемачилик компаниялари орасидаги битимлар доирасида эксплуатация қилинади ва шу тариқа линия конференциялари деб ном олган ташувчилар гуруҳларини ташкил қилади. Улар ичида юқори фрахт ставкаларини ва бошқа имтиёзли шарт-шароитларни қўйиш йўли билан ўзига энг юқори иқтисодий наф келтиришни таъминлашга ҳаракат қилувчи илғор давлатлар компаниялари ҳал қилувчи таъсирга эга.

Линия конференциялари фаолиятидаги камситиш элементларини бартараф этиш мақсадида 1974 йилда БМТ доирасида ривожланаётган давлатлар ташаббуси билан катта аҳамиятга молик халқаро битим – Линия конференциялари одоб кодекси тузилди. Конференция линия конференцияларининг белгиланган доирада ишлашига йўналтирилган, камситишни рад этувчи ҳамда ташувчи ва юк эгаси манфаатлари мувозанатини яратувчи бир қатор қоидаларни ўз ичига олади. Йўловчиларни денгиз транспортида ташиш охириги йилларда бир қатор халқаро битимларнинг асосий мавзуи бўлиб қолди. Шулардан бири – Йўловчилар ва уларнинг юкини денгиз транспортида ташиш тўғрисидаги 1974 йил 13 декабрдаги Афина конвенциясидир. Конвенция илгари ишлаб чиқилган денгиз транспортида ташиш тўғрисидаги кўпгина халқаро-ҳуқуқий нормаларни қабул қилди: айб мавжуд бўлган ҳолдагина жавобгарлик тамойили, ташувчининг жавобгарлик доирасининг чегараланиши (йўловчилар соғлиғига зарар етказилган тақдирда – 700 минг франк), даъво қилиш муддати икки йил. Ўзбекистон Республикаси ушбу конвенцияларда иштирок этмасада, унинг қоидалари ҳам ўқувчиларда, ҳам тадбиркорларимизда

катта қизиқиш уйғотади

Денгиз транспортидаги ташишлар чартер бўйича ҳам амалга оширилиши мумкин. Бу ҳолда юк ташиш учун бутун кема, унинг бир қисми ёки маълум хоналар ажратилади. Одатда амалда халқаро денгиз ташкилотлари, шунингдек миллий кемачилик ташкилотлари томонидан ишлаб чиқилган чартерлар проформалари ишлатилади. Чартерлар юк турига қараб (кўмир, нефть, ёғоч ва ҳ.к.) ишлаб чиқилади. Шу сабабли айрим юкларни ташишнинг ўзига хослиги ҳисобга олинади. Денгиз чартери мазмунига кўра ўз ичига 60 та гача турли шартларни оловчи мураккаб шартномадир (юкни тақдим этиш, уни етказиш тартиби, фрахт бўйича ҳисоб-китоблар ва ҳ.к.). Жавобгарлик юзасидан одатда Коносамент тўғрисида баъзи қоидаларни бирхиллаштириш тўғрисидаги конвенция шартларига ҳавола қилинади. Чартер проформалари шартлари томонлар орқали изоҳлар киритиш йўли билан ўзгартирилиши ёки уларга қўшимчалар киритилиши мумкин.

6-§. Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари

1. Юкларни аралаш ташиш тушунчаси ва унинг турлари. Транспортнинг ёш турлари (ҳаво ва автомобил транспорти) ривожланиши ва ташишларни оқилона ташкил этиш манфаатлари мамлакатлар ўртасидаги ташишларни транспортнинг бир қанча тури иштирокида бажаришни тақозо этади. Бундай халқаро ташишлар, ички ҳуқуқда бўлгани каби, аралаш қатнов (аралаш ташишлар) деб аталади.

Тўғри аралаш коносаментларнинг проформаларини ишлаб чиқишда кемачилик компаниялари ва экспедиторлик фирмалари тўғри коносаментларнинг анъанавий шартларини асос қилиб олиб, уларни аралаш ташишларнинг ўзига хослигини акс эттирувчи қоидалар (юкларни тушириш ва ортиш портларида топшириш тартиби ва транспортнинг ер устки турлари жавобгарлиги шартлари) билан тўлдирганлар. Кейинги йилларда тўғри аралаш коносаментларнинг проформаларини ишлаб чиқишга халқаро транспорт ташкилотлари қўшилдилар ва улар аралаш ташишлар тажрибасидан ҳамда халқаро битимлар лойиҳаларидан фойдаланмоқдалар. Бир қанча проформалар пайдо бўлиб, улар юкларни аралаш ташиш амалиётида қўлланила бошлади.

1973 йилда Халқаро савдо палатаси томонидан аралаш ташиш ҳужжати тўғрисидаги бирхиллаштирилган Қоидаларнинг чиқарилиши олға силжиш бўлди. Бу Қоидалар 1975 йилда янги таҳрирда эълон қилинди. Қоидалар тарафларнинг юкни аралаш ташиш тўғрисидаги битимида уларга ҳавола қилинган тақдирдагина қўлланилади. Ушбу Қоидалар коносаментлардан фарқли равишда аралаш ташишни бажарувчи оператор тушунчасини киритади.

Оператор ўзининг тахмин қилинган айби мавжуд бўлгани тақдирда жавобгар бўлади, жавобгарликнинг энг юқори чегараси ҳар бир килограмм оғирлик учун 30 франкни ташкил этади. Юкнинг бут сакланмаган жойлари аниқланган бўлса, тўрли жавобгарлик қўлланилади. Юкни элтиб қўйишни кечиктирганлик учун жавобгарлик борасида ҳам шу тамойил амал қилади. Операторга нисбатан талаблар қўйиш муддати – 9 ой.

2. 1980 йилги юкларни халқаро аралаш ташиш тўғрисидаги Конвенция. ЮНКТАД доирасида юкларни халқаро аралаш ташиш тўғрисидаги Конвенция 1980 йил май ойида Женевада бўлиб ўтган Дипломатик конференцияда қабул қилинган.

Конвенция барча турдаги транспортга нисбатан татбиқ этилади ва у аралаш ташишни амалга оширишни оператор зиммасига юклайди. Аралаш ташиш шартномасини тузган, ўз номидан иш кўрувчи ва шартноманинг ижро этилиши учун жавобгарликни ўз зиммасига оловчи ҳар қандай шахс оператор бўлиши мумкин. Бу юкни халқаро ташиш шартномасининг янги тури бўлиб, унга кўра, транспорт

операцияла рини операторнинг ўзи ҳам, у жалб этадиган айрим турдаги транспортда ташувчилар ҳам бажаришлари мумкин. Бунда юк эгаси муайян ташувчилар билан эмас, балки фақат аралаш ташиш оператори билан ҳукукий муносабатда бўлади.

Операторнинг жавобгарлиги тахмин қилинган айб учун юзага келади. Юк бут сақланмаган тақдирда жавобгарлик чегараси, қайси сумма кўплигига қараб, бир жой учун 920 махсус ўзлаштирма бирлик ёки ҳар бир килограмм оғирлик учун 2,75 худди шундай бирликдан иборат. Бироқ, агар аралаш ташишда денгиз ва дарё транспортида ташувчилар иштирок этмаса, операторнинг жавобгарлиги чегараси юқорироқ бўлиб, ҳар бир килограмм оғирлик учун 8,33 бирликни ташкил этади. Юк бут сақланмаган жой маълум бўлгани тақдирда, тўрли жавобгарлик қондаси қўлланилади, аммо бунда тегишли халқаро битим ёки миллий ҳуқуқ билан жавобгарликнинг анча юқори чегараси назарда тутилган бўлиши шарт. Элтиб қўйиш кечиктирилган тақдирда, элтиб қўйилиши кечиктирилган юкка тўғри келувчи 2,5 бирликка тенг ташиш ҳақидан ошмаган сумма тўланади.

Конвенцияда аралаш ташиш ҳужжатининг мазмуни аниқланган бўлиб, у жўнатувчининг хоҳишига кўра товар тақсимлов кучига эга бўлиши (айланма бўлиши) мумкин. Конвенция ташиш шартлари ва операторга талабномалар тақдим этиш тартиби борасида 1978 йилги юкларни денгизда ташиш тўғрисидаги Конвенциянинг бир қатор қоидаларини ўзида мужассам этган. Конвенциянинг аралаш ташиш шартномасига тааллуқли барча қоидалари қатъий (императив) хусусиятга эга.

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати

I. Раҳбарий адабиётлар:

1. Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 364 б.
2. Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т. 2. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 380 б.
3. Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби мукаддасдир. Т. 3. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 366 б.
4. Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 349 б.
5. Каримов И. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т. 5. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 384 б.
6. Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. – Т.: Ўзбекистон, 1998. – 429 б.
7. Каримов И. А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан курашимиз. Т. 7. – Т.: “Ўзбекистон”, 1999. – 410 б.
8. Каримов И. А. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т. 8. – Т.: Ўзбекистон, 2000. – 528 б.
9. Каримов И. А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т. 9. – Т.: “Ўзбекистон”, 2001. – 432 б.
10. Каримов И. А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т. 10. – Т.: “Ўзбекистон”, 2002. – 432 б.
11. Каримов И. А. Биз танлаган йўл-демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т. 11. – Т.: “Ўзбекистон”, 2003. – 320 б.
12. Каримов И. А. Тинчлик ва хавфсизлик ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. Т. 12. – Т.: “Ўзбекистон”, 2004. – 400 б.
13. Каримов И. А. Ўзбек ҳалқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. – Т.: “Ўзбекистон”, 2005. – 448 б.

14. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари - олий қадрият. Т.14.-Т.: “Ўзбекистон”, 2006. – 280 б.
15. Каримов. И.А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва ҳалқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. Т.15. –Тошкент.: Ўзбекистон, 2007. - 318 б.
16. Каримов. И.А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодийтимизни барқарор ривожлантириш йўлида. Т.16.-Тошкент.: Ўзбекистон, 2007. -366 б.
17. Каримов И.А. Ўзбекистон Конституцияси – биз учун демократик тараққиёт йўлида ва фуқаролик жамиятини барпо этишда мустаҳкам пойдевордир: Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 17 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза / 2009 йил 5 дек./ – Тошкент: Ўзбекистон, 2009. – 32 б.
18. Каримов И.А. Жаҳон молиявий иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида унинг бартараф этишнинг йўллари ва чоралари / И.Каримов. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.
19. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2010. – 80 б.
20. Каримов И.А. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги “Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир” мавзусидаги маърузаси // Халқ сўзи. 2010 йил 28 январь, №19 (4934).
21. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза. 2010 йил 12 ноябрь / И.Каримов. – Т.: “Ўзбекистон”, 2010. – 56 б.
22. “Баркамол авлод йили” Давлат дастури. – Т.: Ўзбекистон, 2010. – 72 б.
23. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади: 2010 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2011 йилга мўлжалланган энг муҳим йўналишларига бағишланган ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза, 2011 йил 21 янв. – Т.: Ўзбекистон, 2011. –48 б.
24. “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили” Давлат дастури. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011.
25. Каримов И.А. 2012 йил Ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади: 2011 асосий йил яқунлари ва 2012 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза. 2012 йил 19 январь / И.А.Каримов. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2012. – 36 б.

II. Амалдаги қонунлар ва халқаро конвенциялар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2003. - 35 б.
2. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. –Т.: Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги, 2004. - 496 б.
3. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси. –Т.: Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги, 2005. - 360 б.
4. Раҳмонқулов Ҳ.Р. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг биринчи қисмига шарҳлар. 1-жилд / М.Раҳмонқулов, И.Анортоев умумий таҳрири остида. – Т.: Иқтисодий ва ҳуқуқ дунёси, 1997. - 504 б.
5. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг иккинчи қисмига

шарҳлар. II-жилд (биринчи китоб) / Х.Р.Раҳмонкуловнинг умумий таҳрири остида. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1998. - 432 б.

6. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг иккинчи қисмига шарҳлар. II-жилд (иккинчи китоб) / Х.Р.Раҳмонкуловнинг умумий таҳрири остида. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1998. - 646 б.

7. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг иккинчи қисмига шарҳлар. III-жилд / Х.Р.Раҳмонкуловнинг умумий таҳрири остида. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1998. - 384 б.

8. Ўзбекистон Республикасининг Хўжалик процессуал кодекси. – Т.: Адолат, 1997.

9. Ўзбекистон Республикаси "Ижара тўғрисида"ги қонуни. 19.11.1991. № 427-XII.

10. Ўзбекистон Республикаси "Банклар ва банк фаолияти тўғрисида"ги қонуни. 26 апрел 1996 йил.

11. Ўзбекистон Республикаси "Хориждан маблағ жалб қилиш тўғрисида"ги қонуни. 29.08.1996. № 263-I.

12. Ўзбекистон Республикаси "Инвестиция фаолияти тўғрисида"ги қонуни. 24.12.1998. № 719-I.

13. Ўзбекистон Республикаси "Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида"ги қонуни. 25.05.2000. № 69-II.

14. Ўзбекистон Республикаси "Фаолиятнинг айрим турларини лицензиялаш тўғрисида"ги қонуни. 25.05.2000. № 71-II.

15. "Хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналарга бериладиган қўшимча рағбатлантириш омиллари ва имтиёзлар тўғрисида"ги ЎзР Президенти Фармони. 30.11.1996.

16. "Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили давлат дастури тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПК-1474 қарори. 7.02.2011.

17. "Хорижий фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг Ўзбекистон Республикасига келишлари, кетишлари, бу ерда бўлишлари ва транзит ўтишлари тартиби тўғрисида"ги ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 408-сонли қарори. 21.11.1996.

18. "Алоҳида юклар ва харбий контингентларни Ўзбекистон Республикаси орқали транзитини тартибга солиш ва назорат қилиш тўғрисида"ги ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 62-сонли қарори. 21.02.2002.

19. "хорижий автоташувчиларни Ўзбекистон Республикаси ҳудудига кириши, унда бўлиши, транзити ва чиқиб кетишлари тартиби тўғрисида"ги ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 11-сонли қарори. 11.01.1995.

20. "Биология ресурсларидан оқилона фойдаланиш, уларни Ўзбекистон Республикасига олиб кириш ва унинг ташқарисига олиб чиқиш устидан назоратни кучайтириш тўғрисида"ги ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 508-сонли қарори. 28.10.2004.

21. "Ўзбекистон Республикаси томонидан ратификация қилинган Ишга қабул қилиш учун энг кичик ёш тўғрисидаги конвенцияни ҳамда болалармеҳнатининг оғир шакллари тасдиқлаш ва йўқ қилишга доир шошилиш чоралар тўғрисидаги конвенцияни амалга ошириш чора-тадбирлари ҳақида"ги ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 207-сонли қарори. 28.12.2008.

22. Венская конвенция о праве международных договоров Вена, 23 мая 1969 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 24 февраля 1995 года №29-I. Вступление в силу для Республики Узбекистан 11 августа 1995 года.

23. Венская Конвенция о консульских сношениях Вена, 24 апреля 1963 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с

Постановлением Верховного Совета РУз от 6 мая 1994 года №1079-XII.

24. Конвенция о порядке разрешения инвестиционных споров между государствами и иностранными лицами Вашингтон, 18 марта 1965 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Верховного Совета РУз от 7 мая 1993 года № 881-XII. Ратифицирована Постановлением ВС РУз от 6 мая 1994 г. №1077-XII.

25. Конвенция Организации Объединенных Наций о договорах международной купли-продажи товаров Вена, 11 апреля 1980 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 30 августа 1996 года №294-I. Вступление в силу для Республики Узбекистан 1 декабря 1997 года.

26. Конвенция для унификации некоторых правил, касающихся международных воздушных перевозок Варшава, 12 октября 1929 г. Вступила в силу 13 февраля 1933 года. Изменена в соответствии с Протоколом от 28 сентября 1955 года Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 6 мая 1995 года № 80-I. Вступление в силу для Республики Узбекистан с 28 мая 1997 года.

27. Соглашение о международном железнодорожном грузовом сообщении (СМГС) Введено в действие с 1 ноября 1951 года Республика Узбекистан (Узбекская железная дорога) присоединилась к СМГС с 18 июня 1993 года

28. Конвенция о договоре международной дорожной перевозки грузов (КДПГ) Женева, 19 мая 1956 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 31 августа 1995 года №132-I. Вступление в силу для Республики Узбекистан с 27 декабря 1995 года.

29. Адабий ва бадий асарларни ҳимоя қилиш тўғрисидаги БЕРН конвенцияси 1971 йил 24 июлда БМТ қабул қилган Париж ҳужжати, 1979 йил 28 сентябрда ўзгартиришлар киритилган Ўзбекистон Республикаси мазкур Конвенцияга ЎЗР ОМнинг 2004 йил 27 августдаги 681-II-сон Қарорига мувофиқ қўшилган Ўзбекистон Республикаси учун 2005 йил 19 апрелдан кучга киради.

30. Конвенция 105 об упразднении принудительного труда Женева, 25 июня 1957 г. Принята на 40 сессии Генеральной Конференции Международной Организации Труда. Ратифицирована Постановлением Олий Мажлиса РУз от 30 августа 1997 года N 498-I. Вступила в силу для Республики Узбекистан с 15 декабря 1997 года

31. Конвенция по вопросам гражданского процесса Гаага, 1 марта 1954 г. Ратифицирована Республикой Узбекистан в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 22 декабря 1995 года № 183-I. Вступление в силу для Республики Узбекистан со 2 декабря 1996 года

32. Конвенция о признании и приведении в исполнение иностранных арбитражных решений Нью-Йорк, 10 июня 1958 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 22 декабря 1995 года № 184-I. Вступление в силу для Республики Узбекистан 7 февраля 1996 года.

33. Минская Конвенция о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам 1993г. Вступление в силу с 19 мая 1994 года в соответствии со статьей 83. Ратифицирована Постановлением Верховного Совета РУз от 6 мая 1993 года № 825-XII. Вступление в силу для Республики Узбекистан с 19 мая 1994 года.

III. Мавзуга доир махсус адабиётлар

45. Ануфриева Л.П. Международное частное право: Учебник. Трансграничные банкротства. Международный гражданский процесс. Т.3. –М.: 2001. - 278 с.
46. Богуславский М.М. Международное частное право: Учебник. 6-е изд. –М.: 2004. - 412 с.
47. Волъф М. Международное частное право / Пер. с англ. –М.: 1948. - 289 с.
48. Фуломов С.С. Халқаро савдо ҳуқуқи. – Т.: Шарқ, 2002. - 318 б.
49. Дмитриева Г.К. Международное частное право (часть третья ГКРФ): Учеб. пособие. - М.: Юрист, 2002. - 254 с.
50. Звеков В.П. Международное частное право. – М.: 1999. - 287 с.
51. Лунц Л.А. Курс международного частного права: В 3 т. – М.: Спарк, 2002. - 1007 с.
52. Марышевой Н.И. Международное частное право. – М.: Контракт, Инфра-М, 2000. - 345 с.
53. Международное частное право: Учебник для вузов / Под редакцией доктора юридических наук Марышевой Н.И. - М.: Контракт, Инфра-М, 2000. - 532.
54. Скаридов А.С. Международное частное право. – Санкт-Петербург.: Михайлова В.А, 2002. – 768 с.
55. Халқаро хусусий ҳуқуқ // Ҳ.Р. Раҳмонкулов ва бошқ. –Т.: Иқтисод ва ҳуқуқ дунёси, 2002. – 448 б.
56. Ҳамроев С.С. Халқаро хусусий ҳуқуқ. Ўқув-услубий қўлланма. –Т.: Адолат, 2000. – 84 б.
13. Хорижий мамлакатлар фуқаролик ва савдо ҳуқуқи / Ўқув қўлланма. – Т.:ТДЮИ, 2010.
14. О.Т.Ҳазраткулов, В.Ё.Эргашев. Халқаро хусусий ҳуқуқ / Ўқув-услубий комплекс. – Т.: ТДЮИ, 2008.
15. О.Т.Hazratqulov. Xalqaro xususiy huquq / O'quv-uslubiy kompleks. – Т.: TDYuI, 2010.

6-МАВЗУ. ХАЛҚАРО КРЕДИТ ВА ҲИСОБ-КИТОБ МУНОСАБАТЛАРИ

РЕЖА

- 1-§. Халқаро савдо оборотида тўлов ҳисоб-китоб муносабатларнинг ҳуқуқий асоси
- 2-§. Халқаро ҳисоб-китоб шакллари
- 3-§. Вексель, чек ва банк кафолати
- 4-§. Ўзбекистон Республикасининг валюта қонунчилиги ва халқаро битимлар
- 5-§. Чет мамлакатлар фирма ва ташкилотлари билан миллий ташкилотларнинг ўзаро муносабатларида халқаро ҳисоб-китоб ва кредитлаш

А С О С И Й Қ И С М

1-§. Халқаро савдо оборотида тўлов ҳисоб-китоб муносабатларнинг ҳуқуқий асоси

Умумжаҳон хўжалик ҳаётининг байналмилаллашувида халқаро доирада мамлакатлараро капитал импорти ва экспорти муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бу муносабатлар мамлакатларнинг иқтисодий ривожланишига ўзининг салмоқли ҳиссасини қўшиб келмоқда. Айниқса жаҳоннинг кўплаб ривожланаётган мамлакатлари чет эл инвестициялари ва кредитига муҳтождирлар.

Ҳозирда капитал экспорти билан шуғулланувчи мамлакатларнинг аксариятини саноати ривожланган давлатлар ташкил қилмоқда. Масалан, АҚШнинг четга капитал қўйиш салмоғи юқори эканлиги сезилиб турган бир пайтда, унинг Ғарбий Европа давлатлари ва Японияга нисбатан ўсиш суръатларининг пасайиб бораётганлигини кузатиш мумкин. 1975 йили Ғарбий Европадаги иқтисоди ривожланган давлатларнинг қўйган капитали умумий қўйилган капитал ҳажмининг 35,9 %ни ташкил этган бўлса, 1990 йилга келиб бу кўрсаткич 52%ни ташкил қилган. Кўзда тутилган инвестицияларнинг ҳудудлар бўйича тақсимланишига эътибор қаратилса, унда ривожланаётган мамлакат бўйича бу кўрсаткич 21,2%, Африка қитъасидаги мамлакатлар 2,6%, Жанубий ва Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари 9,6%, Жануби-Ғарбий Осиё мамлакатлари 0,5 %, Лотин Америкаси мамлакатлари 8,5%, Океания мамлакатларида 0,2% гача пасайганлигини кўриш мумкин.

Ҳозирда чет эл инвестициялари ва кредитлари ҳисобига ўз миллий иқтисодиётини тиклаб олган ва тайёр маҳсулотлар экспортини муваффақият билан амалга ошираётган мамлакатларнинг сони ортиб бормоқда (Жанубий Корея, Тайвань, Сингапур, Гонконг, Аргентина ва ҳ.к.). Бу каби мамлакатлар ҳозирги чет давлатларнинг банкларидан олган кредит суммаларини ҳам тўлашга эришмоқда.

Халқаро кредитга оид ҳуқуқий муносабатлар – бу шундай шартномавий муносабатки, унда бир тараф чет эл элементи, яъни чет эл мамлакатининг банклари, фирмалари, компаниялари, юридик ва жисмоний шахслари, Транс Миллий Корпорациялари ва чет давлатнинг ўзи бошқа давлатга, унинг юридик ва жисмоний шахсларига фоизлар ҳисобида, шартномаларда белгиланган муддатларда қайтариш шарти билан берадиган кредитга оид муносабатлардир.

Халқаро кредитга оид ҳуқуқий муносабатлар хусусида ҳуқуқшунос олимлар турлича фикр-мулоҳазалар юритиб, унинг вужудга келишини алоҳида таърифлайдилар. Жумладан, Л.Красавина, "Халқаро кредит капиталист ишлаб чиқариш жараёнида пайдо бўлди ва у ўзини бошланғич маблағларнинг йиғилишида асосий ўрнини топди" дейди.

Кредит бир неча тоифаларга бўлиниб, асосан у бозор иқтисодиёти қонуниятларининг йиғиндисиди, шунингдек бошқа иқтисодий категориялар –

товарлар, хизматлар, маблағлар категориялари билан бевосита боғланган ҳисобланади. Халқаро кредит асосан иқтисодий қонунлар талабидан келиб чиқиб, бозор иқтисодиёти субъектларининг даромад олишлари учун зарур бўлган шарт-шароитлар яратишга хизмат қилади.

Халқаро кредит ҳозирги давр иқтисодиёт қонунлари асосида жонли ва моддийлаштирилган меҳнат билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, у олинган воситаларнинг таъсирида фойдаланиш шароитида жамоат бойлигининг ортишига олиб келиши мумкин.

Халқаро кредит ўзининг кўп хиллиги билан ажралиб туради. Масалан: Халқаро савдо тижорат кредитида экспортчи импортчига товар кўринишида тўлаш шарти билан товар беради. Кредит муносабатлари деганда томонларнинг шундай келишуви тушуниладики, унда кредитор қарздорга валюта кўринишдаги қимматликларни фойдаланишга беради, қарздор эса ўз навбатида келишилган муддатда ташки савдо битими асосланиб, фоизларни ўз вақтида тўлайди ва шу кредитни ўз хоҳиши бўйича сарфлайди.

Бу муносабатлар давлатлараро ва фуқаролик ҳуқуқий битимлар асосида келиб чиқади. Ҳозирги даврда кредит муносабатларини халқаро доирада ҳуқуқий тартибга солувчи шартномаларнинг йўқлиги сабабли томонлардан шартномалар бўйича юқори даражада ўзаро келишиб олишга эришишларини талаб қилади. Чунки томонлар ўзаро бирон-бир шартномани имзолаш даврида бериладиган кредит миқдори, кредитнинг қайси валютада берилаётганлиги, фоизлар ставкаси, қайтариш муддати ва қайси ҳуқуқни қўллашликлари ҳақида келишиб олмаган бўлсалар, шартнома шартларининг бажарилишини таъминлашда низо келиб чиққан тақдирда унинг ечимини топишда бирмунча қийинчиликларга дуч келишлари мумкин.

Ҳақиқатдан ҳам кредитнинг турлари жуда кўп; кредит экспортчилари транс миллий корпорациялар, банклар, ташкилотлар, молия корпорациялари ва давлатлар бугунги кунда кредитга эҳтиёжи бор давлатларни иқтисодини барқарорлаштириш, валютасини мустаҳкамлаш, ишлаб чиқаришни, ер ости бойликларида фойдаланишни ривожлантириш учун техник ёрдам, лизинг, концессия шартномалари, инвестициялар ёрдами билан жаҳон бозорига рақобатбардош товарлар ишлаб чиқариш кўзда тутилади. Албатта бундай шароитларда халқаро кредит муносабатларига оид айрим муаммоларга ҳам дуч келиш мумкин. Халқаро ташкилотлар кредит беришда кредит оладиган давлатларнинг шу маблағлардан аниқ мақсадларда фойдаланиши билан боғлиқ бўлган иқтисодий режаларини чуқур таҳлил қилиб, уларга кредит беришнинг мақсадга мувофиқ ёки мувофиқ эмаслигини кўриб чиқадилар ва лозим бўлганда улар билан кредит шартномаларини тузади. Шартномалар имзоланиши жараёнида кредиторлардан кафолатлар талаб қилиниши мумкин. Чунки берилаётган кредитлар аниқ мақсадлар йўлида ишлатилмасдан, балки айрим сабабларга кўра ноаниқ мақсадларга ишлатилиши мумкин.

Акциядорлик сармоясининг ҳаракати кредит шаклига ўхшаш бўлсада, асосан унда акция эгаси фақат фоиз шаклида фойда олиши билан бир қаторда унинг сармояга нисбатан эгалик ҳуқуқи ўзида сақланиб қолаверади.

Тарихан халқаро кредит алоқалари халқаро савдога қўлланилган, мантиқан эса сармоя ҳаракатига хусусий сармоянинг ривожланаётган мамлакатлар оламига сўнгги йилларда тўлиқ асосан иқтисодиёт тараққиётида ютуқларга эришган мамлакатларга етиб келди. Шу ўринда ҳақли саволлар туғилади.

Бошқа мамлакатлар ҳам шундай фойда кўришлари мумкинми? Улар капитални жалб этиш учун алоҳида ён беришлари керакми? Кўпгина мамлакатларда реал солиқ имтиёзлари ва бошқа рағбат омиллар тақлиф этилади, лекин сармояни инвестициявий муҳитнинг бу унсурлари қизиқтирмайди.

Хорижий сармоя эгалари фойда олишдан манфаатдор, аммо тавакаллик

уларни жиддий хавотирга солади. Улар учун асосий ўзига тортадиган омиллар ривожланган инфратузилма, ишончли ва малакали меҳнат ресурслари, даромад ва капитални чет элга ўтказиш, ижтимоий ва сиёсий барқарорликдан иборат. Бугунги кунда бу омилларнинг ҳар қайсиси анча сезиларли даражада ўз аксини топмоқда.

Ҳозирги босқичда ҳар қандай давлатнинг тез суръатларда ривожланишини хорижий инвестицияларни жалб этмай туриб таъминлаб бўлмайди.

Ташқи иқтисодий муносабатлар ҳам янги сифатларга эга бўлиб бормоқда; икки мамлакатнинг хўжалик вакиллари ўртасида савдо ва хизмат кўрсатишдан ташқари алоҳида ишлаб чиқариш, молия ва савдо алоқалари ҳам ривожланмоқда. Бундай алоқалар асосан тадбиркорлик фойдаси ёки фоишлар олиш мақсадларида хорижга пул ёки товар шаклида қийматлар ва капитал чиқаришдан иборат. Агар товарлар билан ташқи савдо уларнинг итеъмол қийматлари ёки фойдасини айирбошлашда ифода этилса, капиталнинг кўчиш жараёнида эса янада мураккаброк иқтисодий ўзаро алоқадорликка, масалан чет эл инвестицияларига дуч келиш мумкин.

Чет эл инвестициялари инвесторлар фойда (даромад) олиш мақсадида тадбиркорлик фаолиятига ва бошқа турдаги фаолият объектларига кутаётган мулкӣ бойликларнинг ва уларга нисбатан ҳуқуқларнинг, шунингдек интеллектуал мулкка нисбатан ҳуқуқларнинг барча турлари чет эл инвестициялари ҳисобланади. Бойликларнинг бирламчи ёки такрор кўриниш шаклининг бирон-бир тарзда ўзгариши уларнинг инвестиция сифатидаги моҳияти ўзгаришига олиб келмайди.

Хорижга ссуда капитали чиқариш билан тадбиркорлик капитали чиқариш бир-биридан фарқланади.

Ссуда капиталининг ташқи иқтисодий алоқалар соҳасидаги ҳаракати "Халқаро кредитлар" шаклида амал қилади.

"Халқаро кредит" – бу бир мамлакатдаги кредиторнинг бошқа мамлакатдаги қарз олувчига қайтаришлик, моддийлик ва фоиш тўлаш шартлари билан берадиган пул ёки товар кўринишдаги ссудадир.

Ссуда маблағи (сармояси) – мамлакатнинг халқаро қарзлар, кредитлар шаклида чиқарадиган ёки киритадиган ҳамда ссуда фоиши келтирадиган капиталидир.

"Халқаро кредит" – феодализм даврида пайдо бўлган. Ҳарбий юришларни ҳамда монарх ва зодагонлар саройлари харажатларини қоплаш учун қарзга маблағлар олинган. Бозор муносабатлари ривожланиб бориши билан халқаро кредит ташқи савдога хизмат кўрсата бошлади ва жаҳон хўжалик алоқаларининг муҳим элементига айланди. Бундай кредит турли мамлакатлардаги кредиторлар билан қарз олувчилар ўртасидаги муайян муддатга ҳамда фоиш тўлаш шартлари билан ссуда бериш, фойдаланиш ва уни қайтариш бўйича пайдо бўладиган муносабатларни ўзида ифода этади. Шундай қилиб, ссуда маблағини чиқариш бошқа мамлакатлар ҳукуматлари ёки тадбиркорларига қисқа ёки узоқ муддатли қарзлар берилишини билдиради.

Четга маблағ чиқариш XX аср бошларида авж олди. Дастлаб ссуда маблағини четга чиқариш аксарият хусусий шаклда, яъни давлатнинг аралашувисиз олиб борилди. Кейинчалик бундай фаолият "халқаро кредит" муносабатларига тобора кўпроқ аралаша бошлаган ҳукуматлар томонидан рағбатлантирила бошланди.

Хорижий кредитлар бир қанча тоифаларга бўлинади, жаҳонда у ёки бу мамлакат бошқа мамлакатнинг иқтисодий дастурига ёрдам бериш мақсадларида молиявий воситалар бериш иши кенг тарқалган. Бундай ҳолларда давлатлараро шартномалар тузилади. Шартнома молия ресурслари берадиган ихтисослашган ҳукумат молия муассасала рининг ажратиладиган кредитларини беришни, суғурталашни ва кафолатлари таъминланишига асосланади. Бундай ихтисослашган

хукумат молия муассасаларидан KfW ёки АКА банкларини, HERMES (Германия), SACE (Италия), ECCD (Буюк Британия), EIDFMITIC (Япония), CESCE (Испания) каби экспортни кредитлаш вакилларини санаб ўтиш мумкин.

АҚШ, Япония, Туркия ва бошқа мамлакатлардаги экспорт-импорт банклари, ECD (Канада) каби вакиллар эса лойиҳаларни бевосита кредитлашни таъминлайди.

Одатда бундай молиялаштириш кредитни оладиган мамлакат ҳукумати томонидан қўллаб-қувватланадиган кафолат асосида амалга оширилади. Бундай ишга фақат катта олтин валюта захираларига ва бошқа ликвид активларга эга бўлган мамлакатгина қўл уриши мумкин. Ўзбекистонда молиялаш туторини шундай усули асосида бир қатор лойиҳалар амалга оширилмоқда. Булар қаторига Германия, Япония, АҚШдаги экспорт-импорт банклари берган кредит ресурслари ёрдамида иқтисодий инфратузилма соҳасида ғоят муҳим лойиҳалар мавжуд.

Ташқи инвестиция қарзларининг яна бошқа бир тоифаси халқаро молия муассасалари у ёки бу мамлакатдаги инвестиция лойиҳаларини кредитлайди. Ўзбекистондаги лойиҳаларни молиялашни амалга оширишда қўмаклашувчи энг нуфузли халқаро банклар бўлиб, улар қаторига Жаҳон тикланиш ва тараққиёт банки, Осиё ривожланиш банкларини киритиш мумкин. Четдан олинган қарз муайян таваккалчилик билан боғлиқ, шунинг учун давлат ёки хусусий тармоқ доирасида чет эл инвестицияларидан оқилона фойдаланилмаслик мамлакатга жуда қимматга тушиши мумкин.

2-§. Халқаро ҳисоб-китоб шакллари

Халқаро валюта муносабатлари ва валюта тизимлари. Халқаро валюта муносабатлари пулнинг халқаро тўлов оборотида амал қилиш жараёнида вужудга келади. У ташқи савдо билан бирга пайдо бўлди ва ривожланишнинг узок йўлини босиб ўтди. Тарихий тараққиёт давомида жаҳон пули шакллари ва халқаро ҳисоб-китоб шакллари ўзгарди. Айни вақтда валюта муносабатларининг аҳамияти ўсди ва уларнинг нисбатан мустақиллик даражаси ошди. Товарлар, хизматлар, капиталлар ва ишчи ҳаракати мамлакатдан мамлакатга қўчадиган пул муассасалари оқими зурурлиги халқаро валюта тизими ва жаҳон валюта тизимларининг шаклланишига олиб келади. Валюта – бу мамлакат пул бирлиги. Жуда қисқа маънода – бу чет эл давлатларининг пул белгилари. Ҳар бир миллий бозор хусусий миллий валюта тизимига эга.

Миллий валюта тизими мамлакатлар пул тизимларининг бир қисми бўлиб, унинг доирасида валюта ресурслари шаклланади ва фойдаланилади, халқаро тўлов обороти амалга оширилади. Унинг таркибига қуйидаги элементлар киради: миллий валюта бирлиги; валюта курси тартиби, валютанинг қайтувчанлик шароити, валюта бозори ва олтин бозор тизими, мамлакат халқаро ҳисоб-китоблар тартиби, ундан олтин-валюта захираларини бошқариш тартиби ва тизими, мамлакат валюта муносабатлари тизимини тартибга солувчи миллий муассасалар статуси. Миллий валюта тизимлари миллий қонунчилик асосида халқаро ҳуқуқ нормаларини ҳисобга олишни шакллантиради. Унинг хусусиятлари мамлакат иқтисодиётининг ривожланиш даражаси ва шароитлари, унинг ташқи иқтисодий алоқалари, ижтимоий ривожланиш вазибалари билан аниқланади.

Миллий валюта тизими базасида жаҳон бозори ривожланиши асосида таркиб топган ва давлатлараро келишувлар билан мустаҳкамланган халқаро валюта муносабатларини ташкил қилиш шакли бўлган жаҳон валюта тизими амал қилади. Қуйидагилар унинг таркибий элементлари ҳисобланади: асосий халқаро тўлов воситалари (миллий валюта, олтин, халқаро валюта бирликлари – ЕВРО, СДР, ЭКЮ); валюта курсларини ўрнатиш ва ушлаб туриш механизми. Халқаро тўловларни баланслаштириш тартиби, валютанинг қайтарувчанлик шароити, халқаро валюта

бозори ва олтин бозори тартиби, валюта муносабатларини тартибга солувчи давлатлараро муассасалар статуси.

Халқаро валюта тизими орқали мамлакатлараро барча ташқи иқтисодий алоқаларнинг ривожланиш муносабатлари шаклланади. Валюта муносабатлари пайдо бўлиши ва ривожланишининг объектив асосини халқаро меҳнат тақсимооти, товар ишлаб чиқариш, халқаро савдо, сармояларнинг халқаро инвестициялар шаклида ҳаракатланиши ташкил қилади.

Жаҳон валюта тизими товарлар билан савдо-сотиқ қилиш, хизматлар кўрсатиш, сармояларнинг ҳаракати шаклидаги ташқи иқтисодий алоқаларга хизмат кўрсатиш билан боғлиқ халқаро валюта муносабатларини ташкил қилишга доир давлатлараро битимлар мажмуасидан иборат бўлади.

Халқаро товарлар савдо-сотиққа жалб қилинган, ташиш, суғурта ва ҳоказо билан боғлиқ, халқаро кредит берувчи ёки олувчи хўжалик вакиллари мамлакат ичидаги хўжалик битишувлари учун хос бўлмаган муаммога дуч келади. Бу товарлар ва хизматлар импорти ва экспорти битимлари бўйича халқаро ҳисоб-китоблар шартларини аниқлаш муаммосидир. Мамлакатимиз ҳудудида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 16 июндаги "Ўзбекистон Республикаси миллий валютасини муомалага киритиш тўғрисида"ги Фармонида мувофиқ 1994 йил 1 июлдан бошлаб муомалада юрадиган ягона тўлов воситаси сўм ҳисобланади.

Жаҳонда 100 дан ортиқ ҳар хил валюта бирликлари мавжуд. Барча миллий пул бирликлари муайян давлатлар ичида товарлар ва хизматларнинг олди-сотдиси, кредит битишувлари бўйича хўжалик келишувларига хизмат кўрсатади. Бироқ, товарлар ва хизматлар сотиб олинadиган ва сотиладиган ёки пул ва сармоялар оқими жараёнида миллий пул бирлиги тўлови ёки ўтказиш учун зарур валютани сотиб олиш эҳтиёжи туғилади. Шунда хўжалик вакиллари ўзлари учун зарур валютани тегишли курс бўйича керакли ҳажмда сотиб олишлари мумкин бўлган валюта бозорига мурожаат қилади. Валютани сотиб олиш ёки сотиш зарар кўриш, таваккалчилик билан боғлиқ. Масалан, товарларни чет элга сотиш натижасидаги экспортчилар чет эл валютасида кўрадиган фойда халқаро валюта бозорларида ўша валютанинг қадрсизланиши натижасида камайиб кетиши мумкин.

Халқаро валюта тизими ўз тараққиётида бир неча юксак босқичларни босиб ўтди. Халқаро валюта тизимининг дастлабки шакли олтин андоза тизими бўлиб, у 1870 йилдан 1914 йилгача давом этган. Унинг моҳияти мамлакатлар ўртасида халқаро савдо-сотиқ қизғин ривожланган XVII-XVIII асрларда Ғарбий Европанинг кўпчилик далавлари пул бирликларини олтин эркин алмаштириш тажрибасидан кенг фойдаланганлар. Ўша даврларда иқтисодиёт фанида меркантил члар ғояси ҳукмронлик қиладиган ва бу ғояга кўра, миллатнинг бойлиги экспортнинг импортдан устунлик қилиши натижасида мамлакатга олтин ва қумушнинг оқиб кириши билан боғлиқ эди:

1876 йилдаги Париж шартномасига мувофиқ, олтин андозанинг асосий аломатлари қуйидагилар деб белгиланган.

Давлат пул бирлигининг муайян олтин миқдорига тенглигини белгилаб қўйиш ва пулларни ёзилган қиймати бўйича олтинга эркин алмаштириш;

Давлат томонидан алмаштириладиган қоғоз-кредит пуллари билан захираси ўртасида қатъий поритет (тенглик)нинг қўллаб қувватланиши;

Олтин импорти ва экспортига тўсиқлар йўқлиги; 20-йиллар охири 30-йиллар бошида капиталистик мамлакатлар ўз домига тортган депрессия (тушкунлик) олтин девиз андоза тизимига ўтилишига сабаб бўлди. Депрессия даврида кўпчилик мамлакатлар ўз ички муаммоларини ҳал қилишга интилиб, миллий валюталарни девальвация қилиш (курсни пасайтириш)га мажбур бўлишди.

1944 йилда Бреттон-Вуд конференциясида берилган валюта курсларининг

анча либерал, эркинлаштириш олтин-доллар андозаси тизими сифатида долларнинг халқаро резерв валюта сифатида олтинга алмаштирувчанлигига асосланган эди.

Конвертланган валюта деганда муайян пул бирлигининг бошқа валюталар билан эркин алмашуви тушунилади. Конвертланган совет сўм (рубли) деганда эса, сўмнинг бошқа валюталарга эркин алмашадиган обрў-эътиборли валютага айланиши англанади. Конвертланган сўм 1922 йил пул ислохотида жорий қилинган, унинг кадр-қиймати олтин билан таъминланган, чунки муомалада олтин билан таъминланган, 1930 йилларга келиб олтин пул муомаладан чиқиб кетгач, сўм (рубли) конвертацияланиш хусусиятини йўқотган эди.

Сўмнинг ички эркин айирбошланиши бир кунлик масала эмас, ривожланган мамлакатлар ҳам бунга бир неча йиллар сарфлашган. Бунга эришиш учун қуйидаги шарт-шароитлар бўлиши керак:

Биринчидан, макроиктисодий барқарорликни мустаҳкамлаб, миллий иктисодиётда таркибий ўзгаришларни янада чуқурлаштириш асосида тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришни ва экспортни кўпайтириш лозим.

Иккинчидан, пул кредит сиёсати юрғизиш пул массасининг ўсиш суратларини чеклаш орқали кадрсизланиш даражасини пасайтириш ва уни бутунлай тизимлаш керак.

Сўмнинг жаҳон миқёсида конвертланган, яъни эркин айланидиган даражага эришиши учун миллий пул товарлар билан таъминланган. Ўзбекистоннинг барча фукаролари, юридик шахслар, резидентлар ҳамда хорижий фукаролар ва юридик шахслари норезидентлар ўз ихтиёрида бўлган Ўзбекистон пулини ҳеч қандай тўсиқсиз чет мамлакатнинг валютасига хоҳлаган миқдорда алмашиш ҳуқуқига ва имкониятига эга бўлиши пулнинг эркин муомалада бўлишини билдиради.

Миллий сўмнинг жаҳон миқёсида эркин айланиши ички бозоримизни дунё бозори билан бириктиради ва ўз навбатида, миллий иктисодиётни жаҳон бозорига мослаштиради, ишлаб чиқаришнинг миллий хусусиятларини, шунингдек, сарф-харажатлар, баҳо, маҳсулот сифати ва бошқа жиҳатларни ҳам дунё даражасига кўтаради.

Шундай қилиб сўмнинг эркин айланиши фақат резидентлар учунгина бўлса, бу ҳолда сўм фақат Ўзбекистон доирасида ички конвертланишдан иборат бўлиб қолади, акс ҳолда эса ташқи, яъни жаҳон миқёсида конвертлашдан иборат бўлади. Бу жараён тўла бўлиши учун сўмнинг айланиши жараёнида барча чет мамлакатлар билан олиб бориладиган иктисодий муносабатларни батамом қамраб олиши лозим.

Шу даражага етиш иктисоднинг қудратли ва соғлом эканлигидан далолат беради. Бугунги кунда фақат ривожланган мамлакатлар валютаси дунё бўйлаб эркин муомалага айланмоқда.

Келажакда сўмнинг ҳудди хориж валютасидек эркин муомалада бўлишига эришиш учун босқичма-босқич қадамлар қўйилмоғи зарур, лекин сўмнинг бугунги кунда конвертланмаганлигининг қуйидаги асосий сабаблари бор:

- валюта курсининг номувофиқ қўйилиши;
- оқилона бўлмаган ички баҳолар;
- товарларнинг конвертланмаганлиги ёки рақобатга бардош бера олмаслиги;
- экспорт-импорт сиёсатининг нобоплиги, мукамал эмаслиги, самарасизлиги.

Биринчи сабаб бозор иктисодиётининг асосий касали, қолганлари "режали" иктисодиётнинг натижасидир.

Пулнинг конвертланишига бир лаҳзада эришиб бўлмайди. Бу узок муддатли жараён. Мисол учун, АҚШ, Ғарбий Олмония, Япония мамлакатлари ўз валюталарининг конвертланганлигига бир неча ўн йил мобайнида эришганлар. Ҳудди шу мамлакатлар қатори сўмнинг конвертланишига қандай қилиб эришиш

мумкин деган савол туғилади.

Сўмнинг конвертланиши, яъни унинг эркин айланиши учун энг муҳим шартлари қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- иқтисодий ётти монополиядан чиқариш;
- хусусий секторни ривожлантириш;
- ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг рақобатбардошлигига эришиш;
- иқтисодий ётга экспорт йўналишини бериш;
- жаҳон нарх-навосидан келиб чиққан ҳолда тенг халқаро товар айирбошлашига эришиш;
- мустақил валюта ресурслари, валюта бозорига эга бўлиш, миллий валюта курсини тўхтовсиз пасайтириш;
- инфляцияни тизгинлаш ва шу кабилар.

Сўмнинг ташқи айланадиган, конвертланган бўлишида хорижий мамлакатларнинг ёрдами катта аҳамиятга эгадир. Бунинг учун ушбу жараёнда қатнашадиган манфаатдор хориж давлатларнинг бевосита савдо иқтисодий алоқаларининг ривожланиши, тажриба алмашиш ва мутахассисларни ўқитиш ҳамда бевосита мамлакат учун хизмат қиладиган инвестицион фондларни вужудга келтириш ёрдами жуда зарурдир.

3-§. Вексель, чек ва банк кафолати

Халқаро валюта-молия соҳасида муҳим ўринни Халқаро ҳисоб-китоблар банки (ХХҚБ – БМР) эгаллайди ва у банклар фаолиятини халқаро тартибга солишда етакчи ўринда туради. ХХҚБ амалда барча Европа мамлакатлари банклари, Канада, Австралия, Япония ва АҚШ тижорат банклари гуруҳини бирлаштиради. Етмишдан кўп марказий банклар ўз эҳтиёж валюталари маблағларини ХХҚБ ҳисоб (счёт)ларида сақлайди. Унинг қўмиталари ва таркибий қисмларида ишлаб чиқилган давлат томонидан тартибга солиш ва банк фаолияти устидан назорат қилиш қоидалари аъзо мамлакатлардаги барча тижорат банклари учун мажбурий ҳисобланади. Охириги йилларда санаб чиқилган барча халқаро иқтисодий муассасалар, амалда Шарқий Европа ва Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги мамлакатлари валюта-молиявий соҳасига таъсир кўрсатиш муаммолари билан фаол шуғулланади. Бу ёрдамни уйғунлаштириш учун 1990 йил таъмирлаш ва ривожлантириш Европа банки (ТРЕБ) ташкил қилинди. ТРЕБ фаолияти Марказий ва Шарқий Европа мамлакатларида реформа қилиш жараёни билан боғлиқ турли хилдаги дастур ва лойиҳаларини молиялаштиришга йўналтирилган. Валюта соҳаларини уйғунлаштириш ҳукумат даражасида ҳам ва давлатлараро валюта-молия муассасалари орасида ҳам рўй беради. Валютани тартибга солиш соҳасида энг муҳим ролни Ғарбдаги етакчи етти мамлакатларнинг йиллик иқтисодий кенгаши, халқаро валюта фонди, иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти, халқаро ҳисоб-китоблар банки ўйнайди. Улардан айримларининг ролини батафсил қараб чиқамиз. ХВФ ўз низомига биноан халқаро валютали ҳамкорликка аъзо мамлакатлар валюта курсларини ва тўлов балансларини тартибга солиш, ривожланаётган мамлакатларнинг кўп томонлама тўлов тизими ва ташқи қарзларини назорат қилиш, аъзо мамлакатларга уларнинг валюта-молия муаммоларини ҳал қилиш учун кредит бериш йўллари билан таъсир кўрсатишга хизмат қиладди.

1970 йилда ХВФ қарз беришнинг махсус халқаро тўлов ва эҳтиёт воситалари (СДР)ни чиқаради. СДР – халқаро ҳисоб-китоб бирлиги бўлиб, нақд белги (пул)лар кўринишида мавжуд бўлмайди, аъзо мамлакатлар марказий банклари ўртасидаги ҳисоб-китобларда фойдаланилади. СДР қиймати аъзо мамлакатларнинг (АҚШ, ГФР, Франция, Англия, Япония) валюталари ўртача қийматининг валютали халта номланувчи қиймати асосида ҳисобланади).

СДРга кирувчи валюталарнинг жаҳон иқтисодий оборотидаги нисбий аҳамиятидаги ўзгаришларни ҳисобга олиш мақсадида СДР таркибини кўриб чиқиш 5 йилда 1 марта амалга оширилади. 1991 йил 1 январдан бошлаб Америка долларининг ҳиссаси 40%, Япония йенаси 17 %, немис маркаси 21 %, Англия фунт стерлинги ва француз франки 11 %ни ташкил қилган.

Халқаро ҳисоб-китоб пул бирлигининг пайдо бўлиши (СДР, ЭКЮ) жаҳон ҳамжамиятига кирувчи мамлакатлар иқтисодиётининг ўзаро кўшилиб кетишининг кучайишидан гувоҳлик беради. Шу билан бирга уларга жаҳон валюта тизими барқарорлигини таъминлаш воситаси сифатидаги ишонч оқланади. Халқаро ҳисоб-китобларда олдингидек асосий восита бўлиб миллий валюталар чиқарилмоқда. Етакчи давлатлари АҚШ доллари сақлаб келмоқда. Нима сабабдан АҚШ доллари етакчи давлатлари сақлаб турмоқда, деган саволга қуйидагича жавоб берамиз, АҚШ дунё иқтисодиётига таъсир эта оладиган мамлакат, дунёнинг ҳар бир жойида инвесторлари бор десак бежиз эмас, шунинг учун доллар бутун дунёда эркин ҳаракатда, экспорт кўрсаткичлари юқори даражада ва шу экспорт тушумидаги маблағлар билан Чейз Манхеттен Банк, Ситибанк, Bank of America, Дж Пи Морган, сингари йирик банклар ишлайди. Ўзбекистонда эса бу универсал банкларга мисол қилиб Альп-Жамол, Ўзбекистон ташқи миллий банки ва бошқа бир қатор банкларни келтириш мумкин, уларда тўловлар энг замонавий "SWIFT", "REUTER", "VISA" тизимлари орқали бир неча сонияда амалга оширилади, ўтказилади, жаҳоннинг исталган мамлакатада экспорт, импорт, носавдо ва бошқа операциялар бўйича хорижий ҳамда пластик карточкалар билан ҳисоб-китоблар амалга оширилиши йўлга қўйилган.

Халқаро банклар асосан қуйидаги хизматларни кўрсатишга ихтисослашган:

Товарлар импорти ва экспорти билан боғлиқ халқаро ҳисоб-китоблар бўйича тўловларга хизмат кўрсатиш, резидент мижозларнинг чет эл қимматли қоғозларини ва норезидент мижозларнинг маҳаллий қимматли қоғозларини сотиб олишлари, пул маблағлари ва депозитлар бўйича ўтказмаларни амалга ошириш ва бошқа операциялар учун маҳаллий ва хорижий мижозларнинг жорий ва депозит ҳисоб варақаларини юритиш;

Евро валютада депозитлар қабул қилиш ҳамда мижозларга қисқа ва узок муддатли кредит ёки кредит кафолатлари бериш;

Банк мижозлари чиқарадиган еврооблигациялар, қимматли қоғозлари ва облигацияларни халқаро бозорларга жойлаштириш.

Чет эл валютасини қадрсизланишидан ва фоиз ставкаси тебранишлари, таваккалидан ҳимоя қилиш мақсадида хотирлаш усуллари орқали ҳимоя қилинади. Яна халқаро ҳисоб-китобларда банк ўтказмалари ҳақида тўхтаб ўтиш жоиздир, чунки халқаро савдода экспортчи-импортчиларнинг ҳисоб-китоблари айнан банк ўтказмалари орқали амалга оширилади.

Бугунги кунда банк ўтказмасини расмийлаштириш ҳамда бу операцияни Республиканинг тижорат банклари орқали бажариш осонлиги, шундай тўловлар улуши кўпайтирилганлиги туфайли ундан Ўзбекистон корхоналарининг экспорт-импорт операциялари бўйича ҳисоб-китобларида кенг фойдаланилмоқда. Импорт контрактларининг кўпчилиги қуйидаги тартибда бажарилмоқда: Банкнинг муқобил кафолатига жавобгар 15 % миқдорида ўтказади. Бу эса Ўзбекистонлик импортчиларнинг хорижий шерикларининг товар етказиб бермаслигидан ҳимоялашга ёрдам беради.

Банк ўтказмаси деганда бир банкнинг бошқа банкка ўтказилган ўтказмасини олувчига бенефициарга муайян суммани тўлаш ҳақидаги мижозининг йўриқномаси асосида берилади. Банклараро ўтказмадан банклар ўртасида депозит, кредит ва конверсия битимларини амалга ошириш чоғида ҳисоб-китоблар учун

фойдаланилади. Оддий ўтказмалар ва шартли мижоз ўтказмалари фаркланади.

Валюта маблағлари бенефициарга ҳеч қандай шартларсиз тўланадиган ўтказма оддий ўтказма дейилади.

Шартли ўтказмалар жумласига бенефициарга валюта маблағлари олдиндан келишилган шартлар бажарилгандан кейингина (молия ҳужжатлари, тилхат ёки ўтказмада кўрсатилган номерли ва серияли паспорт тақдим этилгандан кейин) тўланадиган ўтказмалар киради.

Ҳужжатли ўтказмада унинг суммаси бенефициар зарур ҳужжатларни тақдим этишидан олдин (Қоида тариқасида пул маблағи ёзиб қўйилган санадан бошлаб 15 кун мобайнида) унга шартли равишда ёзиб қўйилиши мумкин. Агар ҳужжатлар белгиланган муддатда тақдим этилмаса, пул суммаси бенефициарнинг ҳисоб варағидан ўчирилади ва пулни юборган банкдан йўл-йўрик сўралади.

Банк операцияларини амалга ошириш тартиби ўтказмаси қуйидагилардан иборатдир:

Битим тузиш чоғида тарафлар ҳисоб-китоб шартлари ва шаклини контракт воситасида мустаҳкамлаб, бу ҳисоб-китоблар валютани муайян вакил банклар орқали ўтказиш йўли билан амалга оширилишини кўрсатиб қўядилар.

Экспортчи контрактда белгиланган муддатларда товарни ортиб жўнайди;

Юк ташувчидан транспорт ҳужжатларини олади;

Ҳужжатларни ҳисоб варақалари билан ва контрактда назарда тутилган бошқа ҳужжатлар билан қўшиб, харидорга юборади;

Импортчи ҳужжатларни олгач, товарларга эгалик қилади.

Ўз банкига пул ўтказиш ҳақидаги топширик (ариза) тақдим этади;

Импортчининг банки пул ўтказиш ҳақидаги аризага асосланиб, валютани экспортчининг банкига ўтказади, унга почта, телекс ёки SWIFT орқали тўлов топшириқномасини жўнатади;

Экспортчининг банки тўлов топшириқномасини олгач (унда валюта кимнинг фойдасига ўтказилаётганлиги кўрсатилади), унинг ҳақиқийлиги текширилади ва экспорт тушумини ўтказманинг бенефициари – экспортчига ёзиб қўяди.

Экспорт бўйича ҳисоб-китобларда банк ўтказмаси техникаси. Экспорт қилинган товарлар, кўрсатилган хизматлар ва бажарилган ишлар учун ҳисоб-китобларда банк ўтказмаси фақат валюта ҳақидаги қонун ҳужжатларига ва Марказий банк қоидаларига риоя қилган ҳолдагина амалга оширилиши керак.

Хорижий банкларнинг тўлов топшириқномалари почта, телекс, телеграф топшириқномалари, SWIFT орқали хабарлар шаклида келади (SWIFT – Жаҳон халқаро молия телекоммуникациялари жамияти – банклараро ахборот ўтказиш бўйича хизматлар кўрсатувчи ташкилот). Телекс ва SWIFT орқали олинган тўлов топшириқномаларини қиёслаш учун банк ва вакил банк фойдаланадиган калит билан кодланган бўлиши керак (Вакил банк – чет эл валютасида операциялар ўтказиш учун Марказий банкнинг бош лицензиясига эга бўлган банклар). Почта тўлов топшириқномалари хорижий банк вакил қилинган мансabdор шахслари томонидан имзоланади. Ўтказма калити таминланмаган телекс, SWIFT топшириқномалар ҳамда имзоланмаган почта топшириқномалари банк томонидан ижрога қабул қилинмайди. Хорижий банкнинг ҳар бир тўлов топшириқномасига белгиланган шаклда мемориал-ордер тузилади, яъни банкнинг "Ностро" ҳисоб варағи тўлов топшириқномаси келган жойда дебитланади ва мижознинг транзит ҳисоб варағи кредитланади. Мемориал ордернинг матнида вакил банкнинг тўлов топшириқномасида кўрсатилган валюталаштириш муддати албатта қўйилади. Номига валюта тушуми келган мижоз 15 банк кунда банкка чет эл валютасидаги тушумнинг 30% мажбурий тарзида вакил банкка ва қолган суммани транзит ҳисоб варағидан мижозининг жорий валюта ҳисоб варағига ўтказиш ҳақида

топшириқнома тақдим этиши керак. Бунинг учун қуйидаги ўтказмалар тузилади: дебит – миждознинг транзит ҳисоб варағи ва мажбурий сотиш бўйича маблағлар ўтказиладиган ҳисоб варағининг кредити.

Вакил банклардан келган ҳужжатли ўтказмалар суммаси миждознинг ҳисоб варағига киритиб қўйилмайди, балки топшириқномада кўрсатилган ҳужжатлар белгиланган муддатларда тақдим этилгунча оралиқ ҳисоб вараққа киритиб қўйилади. Миждоздан ҳужжатлар олинмаган тақдирда, ушбу сумма қайси хорижий банк орқали келган бўлса, ўша банктан пулни ўтказиш ҳақида бундан кейинги йўл-йўриқлар сўралади ёки кўрсатилган сумма қайтарилиб юборилади.

ҲОЙДАЛАНИЛАДИГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Раҳбарий адабиётлар:

1. Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 364 б.
2. Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т. 2. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 380 б.
3. Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби мукаддасдир. Т. 3. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 366 б.
4. Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 349 б.
5. Каримов И. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т. 5. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 384 б.
6. Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. – Т.: Ўзбекистон, 1998. – 429 б.
7. Каримов И. А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан курашимиз. Т. 7. – Т.: “Ўзбекистон”, 1999. – 410 б.
8. Каримов И. А. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т. 8. – Т.: Ўзбекистон, 2000. – 528 б.
9. Каримов И. А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т. 9. – Т.: “Ўзбекистон”, 2001. – 432 б.
10. Каримов И. А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т. 10. – Т.: “Ўзбекистон”, 2002. – 432 б.
11. Каримов И. А. Биз танлаган йўл-демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т. 11. – Т.: “Ўзбекистон”, 2003. – 320 б.
12. Каримов И. А. Тинчлик ва хавфсизлик ўз куч-қудратимизга, ҳамжихатлигимиз ва қатъий иродаимизга боғлиқ. Т. 12. – Т.: “Ўзбекистон”, 2004. – 400 б.
13. Каримов И. А. Ўзбек ҳалқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. – Т.: “Ўзбекистон”, 2005. – 448 б.
14. Каримов И. А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари - олий қадрият. Т. 14. – Т.: “Ўзбекистон”, 2006. – 280 б.
15. Каримов И. А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва ҳалқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. Т. 15. – Тошкент.: Ўзбекистон, 2007. - 318 б.
16. Каримов И. А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодийтимизни барқарор ривожлантириш йўлида. Т. 16. – Тошкент.: Ўзбекистон, 2007. - 366 б.
17. Каримов И. А. Ўзбекистон Конституцияси – биз учун демократик тараққиёт йўлида ва фуқаролик жамиятини барпо этишда мустаҳкам пойдевордир: Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 17 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза / 2009 йил 5 дек. / – Тошкент: Ўзбекистон, 2009. – 32 б.
18. Каримов И. А. Жаҳон молиявий иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида унинг бартараф этишнинг йўллари ва чоралари / И. Каримов. – Т.:

Ўзбекистон, 2009. – 56 б.

19. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2010. – 80 б.

20. Каримов И.А. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги “Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир” мавзусидаги маърузаси // Халқ сўзи. 2010 йил 28 январь, №19 (4934).

21. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза. 2010 йил 12 ноябрь / И.Каримов. – Т.: “Ўзбекистон”, 2010. – 56 б.

22. “Баркамол авлод йили” Давлат дастури. – Т.: Ўзбекистон, 2010. – 72 б.

23. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади: 2010 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2011 йилга мўлжалланган энг муҳим йўналишларига бағишланган ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза, 2011 йил 21 янв. – Т.: Ўзбекистон, 2011. – 48 б.

24. “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили” Давлат дастури. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011.

25. Каримов И.А. 2012 йил Ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади: 2011 асосий йил якунлари ва 2012 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза. 2012 йил 19 январь / И.А.Каримов. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2012. – 36 б.

II. Амалдаги қонунлар ва халқаро конвенциялар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2003. - 35 б.

2. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. –Т.: Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги, 2004. - 496 б.

3. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси. –Т.: Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги, 2005. - 360 б.

4. Раҳмонқулов Х.Р. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг биринчи қисмига шарҳлар. 1-жилд / М.Раҳмонқулов, И.Анортоев умумий таҳрири остида. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1997. - 504 б.

5. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг иккинчи қисмига шарҳлар. II-жилд (биринчи китоб) / Х.Р.Раҳмонқуловнинг умумий таҳрири остида. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1998. - 432 б.

6. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг иккинчи қисмига шарҳлар. II-жилд (иккинчи китоб) / Х.Р.Раҳмонқуловнинг умумий таҳрири остида. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1998. - 646 б.

7. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг иккинчи қисмига шарҳлар. III-жилд / Х.Р.Раҳмонқуловнинг умумий таҳрири остида. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1998. - 384 б.

8. Ўзбекистон Республикасининг Хўжалик процессуал кодекси. – Т.: Адолат, 1997.

9. Ўзбекистон Республикаси "Ижара тўғрисида"ги қонуни. 19.11.1991. № 427-XII.

10. Ўзбекистон Республикаси "Банклар ва банк фаолияти тўғрисида"ги қонуни. 26 апрел 1996 йил.

11. Ўзбекистон Республикаси "Хориждан маблағ жалб қилиш тўғрисида"ги қонуни. 29.08.1996. № 263-I.
12. Ўзбекистон Республикаси "Инвестиция фаолияти тўғрисида"ги қонуни. 24.12.1998. № 719-I.
13. Ўзбекистон Республикаси "Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида"ги қонуни. 25.05.2000. № 69-II.
14. Ўзбекистон Республикаси "Фаолиятнинг айрим турларини лицензиялаш тўғрисида"ги қонуни. 25.05.2000. № 71-II.
15. "Хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналарга бериладиган қўшимча рағбатлантириш омиллари ва имтиёзлар тўғрисида"ги ЎзР Президенти Фармони. 30.11.1996.
16. "Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили давлат дастури тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-1474 қарори. 7.02.2011.
17. "Хорижий фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг Ўзбекистон Республикасига келишлари, кетишлари, бу ерда бўлишлари ва транзит ўтишлари тартиби тўғрисида"ги ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 408-сонли қарори. 21.11.1996.
18. "Алоҳида юклар ва харбий контингентларни Ўзбекистон Республикаси орқали транзитини тартибга солиш ва назорат қилиш тўғрисида"ги ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 62-сонли қарори. 21.02.2002.
19. "хорижий автоташувчиларни Ўзбекистон Республикаси ҳудудига кириши, унда бўлиши, транзити ва чиқиб кетишлари тартиби тўғрисида"ги ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 11-сонли қарори. 11.01.1995.
20. "Биология ресурсларидан оқилона фойдаланиш, уларни Ўзбекистон Республикасига олиб кириш ва унинг ташқарисига олиб чиқиш устидан назоратни кучайтириш тўғрисида"ги ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 508-сонли қарори. 28.10.2004.
21. "Ўзбекистон Республикаси томонидан ратификация қилинган Ишга қабул қилиш учун энг кичик ёш тўғрисидаги конвенцияни ҳамда болалар меҳнатининг оғир шакллари тасдиқлаш ва йўқ қилишга доир шошилинч чоралар тўғрисидаги конвенцияни амалга ошириш чора-тадбирлари ҳақида"ги ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 207-сонли қарори. 28.12.2008.
22. Венская конвенция о праве международных договоров Вена, 23 мая 1969 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 24 февраля 1995 года №29-I. Вступление в силу для Республики Узбекистан 11 августа 1995 года.
23. Венская Конвенция о консульских сношениях Вена, 24 апреля 1963 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Верховного Совета РУз от 6 мая 1994 года №1079-XII.
24. Конвенция о порядке разрешения инвестиционных споров между государствами и иностранными лицами Вашингтон, 18 марта 1965 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Верховного Совета РУз от 7 мая 1993 года № 881-XII. Ратифицирована Постановлением ВС РУз от 6 мая 1994 г. №1077-XII.
25. Конвенция Организации Объединенных Наций о договорах международной купли-продажи товаров Вена, 11 апреля 1980 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 30 августа 1996 года №294-I. Вступление в силу для Республики Узбекистан 1 декабря 1997 года.
26. Конвенция для унификации некоторых правил, касающихся международных воздушных перевозок Варшава, 12 октября 1929 г. Вступила в силу 13 февраля 1933 года. Изменена в соответствии с Протоколом от 28 сентября 1955

года Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 6 мая 1995 года № 80-I. Вступление в силу для Республики Узбекистан с 28 мая 1997 года.

27. Соглашение о международном железнодорожном грузовом сообщении (СМГС) Введено в действие с 1 ноября 1951 года Республика Узбекистан (Узбекская железная дорога) присоединилась к СМГС с 18 июня 1993 года

28. Конвенция о договоре международной дорожной перевозки грузов (КДПГ) Женева, 19 мая 1956 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 31 августа 1995 года №132-I. Вступление в силу для Республики Узбекистан с 27 декабря 1995 года.

29. Адабий ва бадий асарларни ҳимоя қилиш тўғрисидаги БЕРН конвенцияси 1971 йил 24 июлда БМТ қабул қилган Париж ҳужжати, 1979 йил 28 сентябрда ўзгартиришлар киритилган Ўзбекистон Республикаси мазкур Конвенцияга ЎЗР ОМнинг 2004 йил 27 августдаги 681-II-сон Қарорига мувофиқ қўшилган Ўзбекистон Республикаси учун 2005 йил 19 апрелдан кучга кирази.

30. Конвенция 105 об упразднении принудительного труда Женева, 25 июня 1957 г. Принята на 40 сессии Генеральной Конференции Международной Организации Труда. Ратифицирована Постановлением Олий Мажлиса РУз от 30 августа 1997 года N 498-I. Вступила в силу для Республики Узбекистан с 15 декабря 1997 года

31. Конвенция по вопросам гражданского процесса Гаага, 1 марта 1954 г. Ратифицирована Республикой Узбекистан в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 22 декабря 1995 года № 183-I. Вступление в силу для Республики Узбекистан со 2 декабря 1996 года

32. Конвенция о признании и приведении в исполнение иностранных арбитражных решений Нью-Йорк, 10 июня 1958 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 22 декабря 1995 года № 184-I. Вступление в силу для Республики Узбекистан 7 февраля 1996 года.

33. Минская Конвенция о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам 1993г. Вступление в силу с 19 мая 1994 года в соответствии со статьей 83. Ратифицирована Постановлением Верховного Совета РУз от 6 мая 1993 года № 825-XII. Вступление в силу для Республики Узбекистан с 19 мая 1994 года.

III. Мавзуга доир махсус адабиётлар

57. Ануфриева Л.П. Международное частное право: Учебник. Трансграничные банкротства. Международный гражданский процесс. Т.3. –М.: 2001. - 278 с.

58. Богуславский М.М. Международное частное право: Учебник. 6-е изд. –М.: 2004. - 412 с.

59. Волъф М. Международное частное право / Пер. с англ. –М.: 1948. - 289 с.

60. Ғуломов С.С. Халқаро савдо ҳуқуқи. – Т.: Шарқ, 2002. - 318 б.

61. Дмитриева Г.К. Международное частное право (часть третья ГКРФ): Учеб. пособие. - М.: Юрист, 2002. - 254 с.

62. Звеков В.П. Международное частное право. – М.: 1999. - 287 с.

63. Лунц Л.А. Курс международного частного права: В 3 т. – М.: Спарк, 2002. - 1007 с.

64. Марышевой Н.И. Международное частное право. – М.: Контракт, Инфра-М, 2000. - 345 с.

65. Международное частное право: Учебник для вузов / Под редакцией

доктора юридических наук Марышевой Н.И. - М.: Контракт, Инфра-М, 2000. - 532.

66. Скаримов А.С. Международное частное право. – Санкт-Петербург.: Михайлова В.А, 2002. – 768 с.

67. Халқаро хусусий ҳуқуқ // Ҳ.Р. Раҳмонкулов ва бошқ. –Т.: Иқтисод ва ҳуқуқ дунёси, 2002. – 448 б.

68. Ҳамроев С.С. Халқаро хусусий ҳуқуқ. Ўқув-услубий қўлланма. –Т.: Адолат, 2000. – 84 б.

13. Хорижий мамлакатлар фуқаролик ва савдо ҳуқуқи / Ўқув қўлланма. – Т.:ТДЮИ, 2010.

14. О.Т.Ҳазраткулов, В.Ё.Эргашев. Халқаро хусусий ҳуқуқ / Ўқув-услубий комплекс. – Т.: ТДЮИ, 2008.

15. О.Т.Ҳазраткулов. Xalqaro xususiy huquq / O'quv-uslubiy kompleks. – Т.: TDYuI, 2010.

7-МАВЗУ. ЗАРАР ЕТКАЗГАНЛИК УЧУН МАЖБУРИЯТЛАР

РЕЖА

1-§. Чет эл ҳукукида зарар етказганлик оқибатида келиб чиққан мажбуриятларнинг коллизия масалалари

2-§. Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида зарар етказганлик оқибатида келиб чиқадиган мажбуриятларнинг коллизия масалалари

3-§. Ўзбекистон Республикасининг халқаро битимлари ва бошқа халқаро битимларда зарар етказганлик учун келиб чиқадиган мажбуриятларнинг коллизия масалалари

А С О С И Й Қ И С М

1-§. Чет эл ҳукукида зарар етказганлик оқибатида келиб чиққан мажбуриятларнинг коллизия масалалари

Халқаро хусусий ҳуқуқ маълум бир ҳуқуқ соҳасида, турли ҳуқуқ нормаларидан ташкил топган мажмуа сифатида ҳуқуқшунослик соҳасида ва шунингдек, ҳуқуқ фани соҳасида қўлланишидан қатъи назар ўзига хос алоҳида аҳамиятга эга. Унинг нормалари воситасида фақат битта давлат ичидаги муносабатлар эмас, балки унинг доирасидан ташқарига чиқадиган, яъни турли давлатлар ўртасидаги ички ҳуқуқ қоидаларига бевосита тааллуқли бўлган ва уларда назарда тутилган муносабатлар тартибга солинади. Бу каби муносабатлар орасида шартномадан ташқари мажбуриятлар, яъни зарар етказиш оқибатида келиб чиқадиган мажбуриятлар масаласи муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг VI бўлими бевосита халқаро хусусий ҳуқуқ нормаларини фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларига нисбатан татбиқ қилиш масалаларига бағишланган (ФКнинг 1158-1199-моддалари).

Шартномадан ташқари мажбуриятлар билан боғлиқ муносабатлар Фуқаролик кодексининг 1193-1196-моддаларида белгиланган тартибда бир тарафлама ҳаракатлардан иборат мажбуриятлардир. Бунда зарар етказилганлиги оқибатида келиб чиқадиган мажбуриятлар, истёъмолчига етказилган зарар учун жавобгарлик, асоссиз бойлик орттириш натижасида вужудга келадиган мажбуриятлар бўйича боғлиқ муносабатларни тартибга солиш қоидалари белгиланган бўлиб, улар моҳиятига кўра ҳозирги замон халқаро хусусий ҳуқуқининг тамойилларини ўзида мужассамлаштиради.

Халқаро хусусий ҳуқуқ бўйича шартномадан ташқари мажбуриятлар асосан халқаро ҳуқуқий характердаги фуқаролик муносабатларидан иборат бўлади.

Зарар етказиш оқибатида келиб чиқадиган мажбуриятлар ҳақида сўз юритилганда шуни таъкидлаш керакки, бундай ҳолларда асосий коллизия мезон бўлиб, унда зарар етказилган жой қонуни тамойили амал қилади. Масалан, Германия, Италия, Греция, Туркия, Япония ва бошқа бир қатор давлатларда ушбу тамойил амал қилади.

Бироқ, турли мамлакатларда деликт (ҳуқуқбузарлик) содир этилган жой турлича тушунилади. Зарар ундирилишини талаб қилишга асос бўлиб ноқонуний ҳаракат ёки ҳаракатсизлик содир этилган жой ёки шу ҳаракат оқибати келиб чиққан жой ёки иккала ҳолатнинг бир-бири билан узвий боғлиқлиги бўлиши мумкин.

Масалан, Швейцария давлатининг "Халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисида"ги Қонунида белгиланишича, агар зарар етказган шахс ва жабрланувчи бир давлатнинг фуқаролари бўлган тақдирда, яъни иккала томон ҳам бир давлатда истиқомат

қилишса, зарарни ундириш бўйича келиб чиққан низо шу давлатнинг қонунчилигига асосан суд томонидан кўриб чиқилади.

Зарар етказиш оқибатида келиб чиқадиган мажбуриятлар ҳуқуқий табиатига кўра, қоида тариқасида, асосан фуқаролик ҳуқуқининг, жумладан халқаро хусусий ҳуқуқнинг асосий институтларидан бири бўлиб ҳисобланади. Демак, бу турдаги мажбуриятлар фуқаролик-ҳуқуқий мажбурият сифатида тан олинади ва ўз навбатида, жабрланувчи ўзига етказилган зарар учун тегишли тартибда маълум шаклдаги мулк ёки бошқа бир ашёни, шунингдек зарар етказиш оқибатида келиб чиққан маънавий зарарни қоплашни айбдордан талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлади. Бу ўринда шуни таъкидлаш керакки, маънавий зарар жабрланувчининг мулкига ёки соғлиғига етказилган зарар қопланишидан қатъий назар талаб қилиниши мумкин.

Шу сабабли, жабрланувчи моддий ва маънавий зарарнинг ҳар бирини ўз хоҳишига кўра ҳам алоҳида, ҳам бир пайтнинг ўзида иккаласини биргаликда қопланишини талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлиши таъминланади. Бу ҳолат, Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 1022-моддасида белгилаб қўйилган. Маънавий зарар етказилганлиги учун жавобгарлик шартномадан ташқари деликт (ҳуқуқбузарлик) хатти-ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги оқибатида келиб чиқадиган мажбуриятдир. Бу турдаги мажбуриятларни халқаро хусусий ҳуқуқ нормалари ва бевосита фуқаролик ҳуқуқи нормалари орқали тартибга солишнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуддир. Иккала ҳуқуқ соҳаси ва суд амалиёти олдида турган асосий муаммо-бу маънавий зарарни қоплаш миқдорини белгилашнинг ягона мезонларини ишлаб чиқиш ва суд амалиётида уни одилона қўллаш бўлиб ҳисобланади.

Кўриб чиқилаётган масаланинг мураккаблиги инобатга олингани ФКнинг 1022-моддаси мазмунидан ҳам яққол кўринади, яъни етказилган маънавий зарарни қоплаш миқдори шахсга етказилган жисмоний ва маънавий уқубатнинг характериға, деликвентнинг (ҳуқуқбузарнинг) айби даражасига эътибор берилган ҳолда суд томонидан белгиланиши назарда тутилиб, шу билан биргаликда етказилган маънавий зарарни қоплаш миқдорини аниқлашда судлардан иккита асосий тамойилнинг бажарилишиға, яъни оқилоналик ва адолатлиликка риоя қилиш талаб қилинади. Ўзбекистон Республикасида амалда бўлган қонун ҳужжатларининг аксариятида етказилган маънавий зарарни қоплашға қаратилган императив характердаги ҳуқуқий нормалар киритилган. Масалан, Меҳнат кодексининг 187-моддаси, 1997 йил 29 августда қабул қилинган "Давлат солиқ хизмати тўғрисида"ги Қонуннинг 13-моддаси, 1996 йил 26 апрелда қабул қилинган "Истеъмомчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида"ги Қонуннинг 12, 22, 29-моддалари, 2000 йил 25 майда қабул қилинган "Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг қафолатлари тўғрисида"ги Қонуннинг 38-моддаси, 2002 йил 5 апрелда қабул қилинган "Чикиндилар тўғрисида"ги Қонунинг 15-модда 15-банди ва ҳоказо.

Агар зарар етказган ва зарар кўрган шахслар ҳар хил мамлакатларда яшаса, бу ҳолда низолар ҳаракат содир бўлган жой ҳуқуқи билан тартибға солинади.

Масалан, Венгриянинг қонуни қуйидаги қоидаларни белгилайди. Зарар етказганлик учун жавобгарликка нисбатан зарар етказган шахснинг ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги содир этилган жойда амал қилинадиган қонун қўлланилади, агар зарар кўрган шахс учун бу афзалроқ бўлса, зарар юзага келган ҳудуддаги мамлакатнинг қонунига амал қилиш керак, агар зарар етказган ва зарар кўрган шахслар битта давлатға мансуб бўлса, бу ҳолда ушбу давлатнинг қонуни қўлланилади, айбли ҳаракатға қодирлик зарар етказганнинг шахсий қонунига ёки деликт (ҳуқуқбузарлик) содир этилган жойнинг қонунига кўра белгиланиши мумкин. Масалан, Хитой Халқ Республикасида ноқонуний ҳаракат содир этиш жойининг қонуни амал қилади.

Шундай қилиб, коллизия масалани ҳал қилишда деликт мажбуриятларига

нисбатан кўпинча зарар етказилган жойнинг қонуни қўлланилиб, шу билан бирга у, башарти зарар қўрган шахснинг мамлакати ҳуқуқи унга зарарни қоплашга доир яхшироқ имкониятлар туғдирса, тузатишлар билан қабул қилинади. Зарар етказувчи ҳаракат бир мамлакатда содир этилиб, натижаси эса бошқа мамлакатда юзага келса, бирмунча мураккаброқ вазият туғилади. Кўп томонли битимлар (1960 йилда қабул қилинган Атом энергетикаси соҳасида учинчи шахсларга нисбатан бўлган жавобгарлик тўғрисидаги Париж конвенцияси, 1926 йилда қабул қилинган Атом кемалари эгаларининг жавобгарлиги тўғрисидаги Брюссель битими ҳамда 1963 йилда қабул қилинган Ядровий зарар учун фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик тўғрисидаги Вена битими) тегишли ҳаракат (оқибат) юз берган мамлакатларнинг судлари ваколатлилиги тамойилидан келиб чиқади. Бунда суд ишини кўраётган жойлашган мамлакатнинг ҳуқуқи қўлланилиши лозим. Лекин, кўп мамлакатлар ушбу битимларга қўшилмагани сабабли, бу каби масалаларга доир алоҳида икки томонлама шартномалар амал қилади.

1929 йилда қабул қилинган Варшава конвенцияси ҳамда 1955 йилда қабул қилинган Гаага протоколига биноан ташувчининг йўловчига, юкига, қўлдаги юкига ҳамда бошқа юкка етказилган зарар учун жавобгарлиги миқдори алоҳида белгиланадиган сумма билан чекланади (масалан, йўловчига етказилган зарар учун 250 минг франк компенсация белгиланган).

МДХ мамлакатлари битимида зарар етказиш оқибатида юзага келадиган мажбуриятлар бўйича томонларнинг ҳуқуқ ва вазифаларини белгилаш тартиби ҳақидаги коллизия нормалар мавжуд. Уларда зарарни қоплаш тўғрисидаги талабга асос бўлган ҳаракат (ҳаракатсизлик) содир этилган мамлакат қонун ҳужжатларида белгиланади. МДХ мамлакатларининг модел Фуқаролик кодекси белгилайдики, зарар етказилганда истеъмолчига нисбатан қуйидаги ҳуқуқлар қўлланилиши мумкин: истеъмолчи истиқомат қиладиган мамлакатнинг ҳуқуқи, ишлаб чиқарувчи ёки хизмат кўрсатган шахс яшайдиган мамлакатнинг ҳуқуқи, истеъмолчи товар сотиб олган ёки унга хизмат кўрсатилган мамлакатнинг ҳуқуқи.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг 1189-моддасига кўра, хорижий элемент мавжуд бўлган шартномалар Қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллардан ташқари унинг томонлари танлаган мамлакат ҳуқуқи воситасида тартибга солинади.

Ушбу модданинг мазмуни шартнома томонларини муайян мамлакатда амал қилувчи ҳуқуқий тартиботнигина танлаш ҳуқуқига эга бўлиб, ҳуқуқнинг ва оқилоналикнинг етакчи қоидаларини танлаш имкониятига эга эмаслар, дея талқин этилмоғи лозим.

Шартнома тарафлари шартноманинг барча қисмига ёки унинг айрим бўлагига нисбатан қўлланиладиган ҳуқуқни танлашлари мумкин. Бунда шартнома тузиш пайтида ҳам, кейинчалик ҳам қўлланиладиган ҳуқуқ танланиши мумкин. Шунингдек, шартнома тарафлари шартномага нисбатан қўлланиладиган ҳуқуқни ўзгартириш масаласини ҳал этишлари мумкин.

Амалда кўпчилик ҳолларда томонлар шартнома тузар эканлар, унга нисбатан қайси мамлакат ҳуқуқини қўллаш лозимлиги масаласини ҳал этиш ҳақида ўйлаб кўрмайдилар.

Агар шартнома тузувчи тарафлар ўртасидаги келишув билан шартнома муносабатлари қайси мамлакат ҳуқуқига буйсундирилганлиги масаласи ифода этилмаган бўлса, у ҳолда Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг 1190-моддасига кўра, қўлланилиши лозим бўлган ҳуқуқ коллизия нормалари асосида ҳал этилади.

Қўлланилиши лозим бўлган ҳуқуқ тўғрисида шартнома тарафларининг келишуви бўлмаган тақдирда, бу шартномага нисбатан:

а) олди-сотди шартномасида – сотувчи;
б) мулк ижараси шартномасида – ижарага берувчи;
в) алоҳида ҳуқуқлардан фойдаланиш тўғрисидаги лицензия битимида – лицензиячи;
г) ҳадя шартномасида – ҳадя қилувчи;
д) мол-мулкдан текин фойдаланиш шартномасида – ссуда берувчи;
е) пудрат шартномасида – пудратчи;
ё) йўловчи, багаж ва юк ташиш шартномасида – ташувчи;
ж) транспорт экспедицияси шартномасида – экспедитор;
з) қарз шартномасида ёки бошқа кредит шартномасида-кредитор;
и) топшириқ шартномасида – ишончли вакил;
й) воситачилик шартномасида – воситачи;
к) омонат саклаш шартномасида – сакловчи;
л) суғурта шартномасида – суғурталовчи;
м) кафиллик шартномасида – кафил;
н) гаров тўғрисидаги шартномада – гаровга қўювчи ҳисобланувчи тараф таъсис этилган, турар жойига эга бўлган ёки асосий фаолият жойи бўлган мамлакат ҳуқуқи қўлланилади.

Қўлланилиши лозим бўлган ҳуқуқ тўғрисида шартнома тарафларининг келишуви бўлмаган тақдирда, юқорида кўрсатиб ўтилган қоидаларидан қатъий назар:

1) қўчмас мулк тўғрисидаги шартномага нисбатан – бу мулк турган мамлакатнинг ҳуқуқи;

2) биргаликдаги фаолият тўғрисидаги шартномага ва қурилиш пудрати шартномасига нисбатан – ана шундай фаолият амалга оширилаётган ёки шартномада назарда тутилган натижалар яратилаётган мамлакатнинг ҳуқуқи;

3) кимошди савдосида, танлов бўйича ёки биржада тузилган шартномага нисбатан – кимошди савдоси, танлов ўтказилаётган ёки биржа жойлашган мамлакатнинг ҳуқуқи қўлланилади.

Қўлланилиши лозим бўлган ҳуқуқ тўғрисида тарафларнинг келишуви бўлмаган тақдирда, бошқа шартномаларга бундай шартноманинг мазмуни учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган ижрони амалга ошираётган тараф таъсис этган, турар жойига эга бўлган ёки асосий фаолият жойи бўлган мамлакатнинг ҳуқуқи қўлланилади. Шартноманинг мазмуни учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган ижрони аниқлашнинг имконияти бўлмаган тақдирда шартнома энг узвий боғланган мамлакатнинг ҳуқуқи асосида тартибга солинади.

Шартномага нисбатан қўлланилиши лозим бўлган ҳуқуқни аниқлаш йўли билан шартноманинг мажбурий тартиботи белгиланади. Мажбурий тартибот асосида шартнома бўйича тарафларнинг мажбуриятлари, уларни ижро этмаслик оқибатлари (муддатнинг ўтиб кетиши, лозим даражада ижро этмаслик) белгиланади ва аниқланади. Жавобгарликдан озод қилиш мажбурияти ҳам мажбурий тартибот билан белгиланади.

Шартнома тузилаётганида у қайси қонунчилик томонидан тартибга солинишини тарафлар белгилаши мумкин. Тарафлар эрк мухторияти принципларига кўра танлаш ҳуқуқига эга. Тарафларнинг ўз хоҳишига биноан шартнома мазмунини белгилаш ҳуқуқи ушбу мухториятни ташкил қилади.

Бизнинг қонунчилигимизда битимнинг шаклига нисбатан ҳуқуқни қўллашга махсус ёндошиш намоён бўлмоқда (Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг 1181-моддаси).

Шартнома тарафлари келишуви асосида ҳуқуқни танлашнинг муҳим аҳамиятини тан олган ҳолда, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодекси Қонунга

кўра танлашни чеклаш имкониятига йўл қўяди (агар Қонунда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, тарафларнинг келишуви бўйича танланган томоннинг ҳуқуқи билан шартнома тартибга солинади). Коллизион боғловчиларининг бўлинишига йўл қўйилади: шартнома тарафлари қўлланиладиган ҳуқуқни умуман шартнома учун ҳам, унинг алоҳида қисмлари учун ҳам танлаб олишлари мумкин. Қўлланиладиган ҳуқуқ тарафлар томонидан шартнома тузилаётганда ҳам, ундан кейин ҳам исталган вақтда танланиши мумкин бўлган: тарафлар, шунингдек исталган вақтда қўлланиладиган ҳуқуқни ўзгартириш тўғрисида келишиб олишлари мумкин бўлган имконият тўғрисидаги қоида тарафларнинг манфаатларига оид.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексида қайд этилган коллизион нормаларнинг тизими Венгрия, Швейцария ва бошқа мамлакатлардаги шартнома мажбуриятларини коллизион тартибга солиш тажрибасини акс эттиради, аммо унинг бир фарқи мавжуд: бу мамлакатларнинг қонунлари ташқи иқтисодий шартномаларни ташқи иқтисодиётга оид бўлмаган шартномалардан ажратмайди.

Қатор мамлакатларда тарафлар томонидан қўлланиладиган ҳуқуқни танлаб олиш имконияти шартноманинг маҳаллийлаштириш шартлари, уларнинг ўртасида оқилона алоқа: шартномага муайян тартибда у билан боғлиқ бўлган ҳуқуқ қўлланилиши мумкинлиги томонларидан чегараланган.

Халқаро олди-сотди ва бошқа шартнома мажбуриятларидан тартибга солиш учун қўлланиладиган ҳуқуқни тарафлар томонидан танлаб олиш тўғрисида бу соҳада коллизион ҳуқуқни ягоналаштирган халқаро конвенцияларда гапириб ўтилади.

1955 йилдаги халқаро мол-мулкнинг олди-сотдисида қўлланила диган ҳуқуқ тўғрисида Гаага Конвенцияси тарафлар томонидан белгиланган мамлакатнинг ички ҳуқуқига савдо-сотиқни бўйсундиради. Бундай белгилаш аниқ ифодаланиши ёки шартнома шартларидан иккиланмасдан келиб чиқиши шарт. Тарафлар томонидан бу ҳуқуқ белгиланмаган тақдирда олди-сотди сотувчининг буюртма олиш пайтида доимий яшаш мамлакатининг ички ҳуқуқи билан тартибга солинади (буюртма сотувчининг корхонаси томонидан қабул қилинган тақдирда, корхона жойлашган мамлакатнинг ички ҳуқуқи қўлланилиши лозим), лекин сотиб олувчининг доимий яшаш мамлакати ёки буюртма берган корхона жойлашган мамлакатда буюртма қабул қилинган тақдирда, олди-сотдига ушбу мамлакатнинг ички ҳуқуқи қўлланилади.

1985 йилда молларнинг халқаро олди-сотди шартномаларига қўлланиладиган ҳуқуқ тўғрисидаги Конвенция қоидалари олди-сотди шартномасига тарафлар томонидан танлаб олинган ҳуқуқ қўлланилишини кўрсатади (7-модда, 1-банд). 7-моддага мувофиқ тарафлар қўлланила диган ҳуқуқни танлаб олишмаган тақдирда, олди-сотди шартномаси сотувчининг шартнома тузиш вақтида тижорат корхонаси жойлашган давлат ҳуқуқи билан тартибга солинади. Бошқача айтганда, ушбу ҳолда шартнома сотувчи жойлашган мамлакатнинг ҳуқуқи томонидан тартибга солиниши лозим.

Шундай қилиб, бу масалада эга бўлган халқаро битимлар (1955 йилдаги Гаага Конвенцияси) тажрибаси инобатга олинган. Европа Кенгашига аъзо бўлган мамлакатларда шартнома мажбуриятларининг коллизион масалаларини тартибга солиш асосини 1980 йилдаги шартнома мажбуриятларига қўлланиладиган ҳуқуқ тўғрисидаги Конвенция қоидалари ташкил қилади. Жисмоний шахслар мақоми, ворисликка оид шартнома мажбуриятлари, ашёвий ҳуқуқ, никоҳ муносабатлари билан боғлиқ бўлган, оилавий муносабатлар, вексель, чек ва бошқа айланма ҳужжатлардан келиб чиққан, компаниялар ҳуқуқи ва бир қанча бошқа масалаларга Конвенция қоидалари амал қилмайди.

2-§. Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида зарар етказганлик оқибатида келиб чиқадиган мажбуриятларнинг коллизия масалалари

Зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар ўзига хос белгиларга эга бўлади. Хусусан, бу мажбуриятларнинг таъсир доираси зарарни қоплашнинг моддий хусусиятларига эга бўлишига қарамасдан, мулкий ҳамда шахсий номулкий муносабатларни қамраб олади. Улар тўлиқ характерга эга бўлган мулкий ҳуқуқлар ёки шахсий номулкий манфаатларнинг бузилиши натижасида келиб чиқади, гарчи ҳуқуқ жабрланувчи билан шартномавий муносабатларда бўлган шахс томонидан бузилган бўлсада, мажбуриятлар мутлақ ҳуқуқлар бузилганлиги туфайли шартномасиз характерга эга бўлади, бу мажбуриятлар зарар ким томонидан қандай кўринишда етказилгани ва зарарни қоплаш усулларида қатъи назар, унинг тўлиқ қопланишини назарда тутати, қонунда назарда тутилган ҳолларда эса, зарарни тўлаш мажбурияти бошқа шахсларга ҳам юклатилиши мумкин.

Зарар етказиш туфайли вужудга келадиган мажбуриятга биноан жабрланган шахс етказилган зарар учун жавобгар бўлган шахсдан ўзига аввалги ҳолати тикланишини ёки кўрган зарарнинг қопланишини талаб қила олади. Қонунда зарарни қоплаш мажбурияти зарар етказувчи бўлмаган шахсга ҳам юклатилиши мумкин (ФКнинг 985-моддаси). Бу ҳолатда учинчи шахсга нисбатан даъво қўзғатиш орқали зарарни ундириб олиш мумкин.

Зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятларни қўллаш учун мулкий зарарнинг бўлиши, зарар етказувчининг хатти-ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги қонунга ҳилоф бўлиши, қонунга ҳилоф ҳаракат билан зарар ўртасида сабабий боғланиш мавжуд бўлиши, зарар етказган шахснинг бевосита айби бўлиши керак.

Зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятнинг мазмунини жабрланувчининг аввалги ҳолати тикланишини ёки кўрган зарарнинг тўланишини талаб қилишга бўлган ҳуқуқи ва етказилган зарар учун жавобгар бўлган шахснинг мазкур ҳаракатларни амалга оширишга қаратилган бурчи ташкил этади.

Етказилган зарарни тўлашга қаратилган мазкур мажбурият бўйича белгиланадиган жавобгарлик шартномадан ташқари вужудга келадиган жавобгарлик ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 1184-моддасига биноан, кўчмас ва кўчар мол-мулкка нисбатан мулк ҳуқуқи ҳамда бошқа ашёвий ҳуқуқлар, агар қонунда бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, бу мол-мулк жойлашган мамлакатнинг ҳуқуқи бўйича аниқланади.

Мол-мулкнинг кўчмас ёки кўчар ашёларга мансублиги, шунингдек, мол-мулкнинг бошқача юридик баҳоланиши ана шу мол-мулк жойлашган мамлакатнинг ҳуқуқи бўйича аниқланади.

Мулк турган жой қонуни мулк ҳуқуқи мазмунини ҳам белгилайди. Агар мулкдор ашёни бошқа давлатга олиб келса, унинг мулкка нисбатан ҳуқуқ доираси ўзгариши мумкин, чунки бу давлатда мулкка тегишли қонун бошқача мазмунда бўлиши мумкин. Бу ердан кейинги ҳолат келиб чиқади. Агар Ўзбекистон фуқароларига чет элда уй ёки бошқа мулк тегишли бўлса, бу мулкка бўлган ҳуқуқ Ўзбекистон қонунчилиги билан эмас, балки ўша чет эл давлати қонунчилиги билан белгиланади. Лекин кўчар мулк Ўзбекистон Республикасига олиб келинадиган бўлса, унинг ҳуқуқий ҳолати Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги билан белгиланади.

Мулк турган жой қонуни (принципи) ашёвий (мулкий) ҳуқуқларнинг вужудга келиши ва бекор бўлишини аниқлайди (ФКнинг 1185-моддаси). Мол-мулкка

нисбатан ашёвий ҳуқуқларнинг вужудга келиши ва бекор бўлиши, агар Ўзбекистон Республикасининг қонунларида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, ашёвий ҳуқуқларнинг вужудга келиши ёхуд бекор бўлиши учун асос бўлган ҳаракат ёки бошқа ҳолат содир бўлган пайтда бу мол-мулк турган мамлакатнинг ҳуқуқи бўйича аниқланади.

Мулк турган жой қонуни мулк ҳуқуқининг ўтиш шартларини ҳам белгилайди. Масалан, Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 1185-моддасига кўра, битим предмети бўлган мулкка нисбатан ашёвий ҳуқуқларнинг вужудга келиши ва бекор бўлиши, агар томонларнинг келишувида бошқача тартиб белгиланмаган бўлса, ушбу битим бўйсундирилган мамлакатнинг ҳуқуқи бўйича аниқланади.

Халқаро хусусий ҳуқуқ тамойилларига асосланган ҳолда, ашёвий ҳуқуқларга зарар етказилган тақдирда, ФКнинг 1188-моддасига биноан мулк ҳуқуқини ва бошқа ашёвий ҳуқуқларни ҳимоя қилишга нисбатан жабрланувчининг хоҳишига кўра мулк жойлашган мамлакатнинг ҳуқуқи ёки суд қайси мамлакатга тегишли бўлса, ўша мамлакатнинг ҳуқуқи қўлланади.

Бу ўринда, шундай ҳуқуқий муносабатларга нисбатан қўлланувчи ҳуқуқни аниқлаш ва етказилган зарарга ва бу зарарни қоплашга боғлиқ даъвои кўриб чиқиш жараёнида бир қатор коллизия боғланишларни ҳисобга олиш керак, жумладан, ашё жойлашган жой қонуни, мулкдорнинг хусусий қонуни, битим тузилган жой қонуни, сотувчи мамлакатининг қонуни ва ашёни жўнатиш жойи қонуни.

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 1194-моддасида зарар етказишдан келиб чиққан мажбуриятларга нисбатан бир қатор коллизия боғланишлар назарда тутилган.

Зарар етказиш оқибатида келиб чиқадиган мажбуриятлар бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятлар зарарни ундиришга талаб қилиш учун асос бўлган ҳаракат ёки бошқа ҳолат юз берган мамлакатнинг ҳуқуқи бўйича белгиланади.

Етказилган зарар учун мулкий жавобгарлик зарар етказиш ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги ноқонуний ҳаракат бўлиб ҳисоблангандагина вужудга келади. Баъзи ҳаракатларнинг қонуний ёки ноқонунийлиги тўғрисидаги масалани ҳал қилишда қонуннинг маъносини аниқ тушунишга имконият берадиган анъанавий қоидаларни ҳам эътиборга олиш зарур бўлади. Ноқонуний ҳаракатларнинг мазмуни ФКнинг 985-моддасида аниқ кўрсатилган, чунки зарар етказиш эҳтимол қилинган ҳолларнинг ҳаммасини аввалдан белгилаш мумкин бўлмайди.

ФКнинг 988-моддаси судга зарарнинг қандай ҳолатда етказилган лигини эътиборга олиб, зарар етказган шахс кимнинг манфаатини кўзлаб ҳаракат қилган бўлса, зарарни қоплашни шу учинчи шахсга ёки учинчи шахсни ҳам, зарар етказган шахсни ҳам зарар ҳақини тўлашдан бутунлай ёки қисман озод қилиш ҳуқуқини беради.

Зарар етказишдан келиб чиқадиган мулкий жавобгарлик фақат ноқонуний ҳаракат билан зарар ўртасида сабабий боғланиш бўлгандагина вужудга келиши мумкин.

Айб ҳақидаги умумий қоидалар шартномадан ташқари белгилана диган жавобгарликка ҳам тааллуқли бўлиши мумкин. Аммо бу масалада баъзи бир изоҳлар берилиши керак. Шартномадан ташқари бўладиган жавобгарлик фақат императив, яъни қатъий нормалар билангина тартибга солинади, шартнома юзасидан белгиланадиган жавобгарлик айб бўлмаган ҳолатда фақат айрим ҳоллардагина вужудга келиши мумкин. Зарар етказилганлик учун жавобгарлик эса айбнинг бўлиш-бўлмас лигидан қатъи назар ҳам белгиланиши мумкин. Масалан, ФКнинг 999-моддаси бўйича айб бўлмаганида ҳам жавобгарликнинг белгиланиши мумкин деб қайд этилган.

Ошиқча хавф манбаидан етказилган зарар учун жавобгарлик ФКнинг 999-

моддасида белгиланишича, фаолияти теварак атрофидагилар учун ошiqча хавф туғдирадиган юридик шахслар ва фуқаролар (транспорт ташкилотлари, саноат корхоналари, қурилишлар, автомобиль эгалари ва шу кабилар) ошiqча хавф манбаида етказилган зарарни, агар бу зарарнинг бартараф қилиб бўлмаслигини ёки жабрланувчининг қасддан ҳаракатлари натижасида содир бўлганлигини исбот қилиб бермасалар, қоплашга мажбурдирлар, шунингдек мазкур юридик шахсларнинг фуқаролик жавобгарлиги зарар етказишда айбнинг бўлиш-бўлмаслигидан қатъи назар белгиланади ва улар зарарни тасодифан етказилиши ҳолларида ҳам жавобгар бўладилар.

Ҳаво транспорти корхоналарининг йўловчилар олдидаги мулкый жавобгарлиги яна ҳам ошiqроқ даражада белгиланган. Ўзбекистон Республикаси Ҳаво кодексининг 113-моддасига кўра, ҳаво транспортида йўловчи ташиш йўловчининг ҳаво кemasига чиқиш учун аэропорт перронига кирган вақтидан бошлаб, ташувчининг ваколатли шахслари кузатуви остида перрондан чиқиш қисмига биноан юқоридаги вақт мобайнида, яъни ҳаво кemasининг учиб кетишида, парвоз қилишида, ундан чиқишида қўрилган зарар, яъни йўловчининг ўлими, унинг соғлиғига шикаст етказилиши ёки бошқача тарзда зарар етказилиши учун, агар зарар ёки зарарнинг қўпайиши жабрланувчининг қўпол эҳтиётсизлиги натижаси эканлигини исботлаб бера олмаса, ҳаво транспорти корхонасининг жавобгарлиги зарар бартараф қилиб бўлмайдиган куч натижасида содир бўлганда ҳам белгиланади.

ФКнинг 999-моддасига кўра белгиланадиган жавобгарликнинг фарқ қиладиган муҳим хусусияти айб бўлмаганида ҳам мулкый жавобгарликнинг белгиланишидадир. ФКнинг 999-моддасида кўрсатиб ўтилган юридик шахслар ва фуқаролар бу модданинг қоидалари бўйича белгиланган жавобгарликка фақат ошiqча хавф манбаи таъсири натижасида келган зарар учунгина жавобгар бўладилар.

ФКнинг 999-моддасида кўрсатилган ошiqча хавф манбаларининг турларини мукамал деб бўлмайди, чунки фан ва техниканинг доимий ривожланиши натижасида уларни тўла ва аниқ санаб ўтишнинг имконияти йўқ.

Халқаро хусусий ҳуқуқда қабул қилинган қоидага мувофиқ чет давлат ҳуқуқининг коллизиян нормаси Ўзбекистон Республикаси қонунига ҳавола этган барча ҳолларда, Ўзбекистон қонунни қандай қўллаётган бўлса, чет эл давлати суди ёки бошқа давлат органи ҳам уни шундай қўллаши шартдир.

Республикаимизнинг суд ва бошқа ваколатли давлат органлари чет эл қонун нормаларини, агар бундай ҳолат тегишли қонун, халқаро шартнома қоидаларига ёки томонлардан бири чет эл элементи билан Ўзбекистон ташкилоти ўртасида тузилган битимга асосланган бўлган тақдирда қўллашлари мумкин.

Ҳар қандай коллизиян норма чет эл давлат ҳуқуқи тизимларининг ноаниқ соҳадаги ҳаракати кучини ва унинг таъсирида юзага келадиган субъектив ҳуқуқларни тан олишга йўналтирилган бўлади. Шунинг учун бу норма термин ва тушунчалар ёрдамида ифодаланиб, мазмунан тегишли ҳуқуқ тизимлари учун умумий ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида чет эл ҳуқуқи коллизиян нормага ҳавола этилган ҳоллар эмас, балки моддий ҳуқуқга ҳавола этилганда қарши томон ва учинчи мамлакат ҳуқуқи қўлланилади. Агар Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари чет эл ҳуқуқига ҳавола этилсаю, чет эл ҳуқуқида тегишли муносабатларни тартибга солиш назарда тутилмаган бўлса, бундай ҳолда, Ўзбекистон қонун ҳужжатларини қўлламасликка асос йўқ. Чет эл элементи иштирокидаги фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларида чет эл ҳуқуқи у ФКнинг 1168-моддаси, 1169-модданинг 1-, 3- ва 5-қисмларига, 1171 ва 1174-моддаларига мувофиқ қўлланилган ҳолларда қарши томон

сифатида албатта Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқига ва учинчи мамлакат ҳуқуқига ҳавола этиш керак.

3-§. Ўзбекистон Республикасининг халқаро битимлари ва бошқа халқаро битимларда зарар етказганлик учун келиб чиқадиган мажбуриятларнинг коллизия масалалари

Халқаро хусусий ҳуқуқ бўйича чет элда етказилган зарарга нисбатан қўлланиладиган ҳуқуқ билан боғлиқ фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш амалиёти ўзига хос хусусиятларга эгадир. Бу шарҳ талаб қилинмайдиган ҳолатдир, чунки ҳар бир давлат ўз миллий қонунчилигига, ўз навбатида, бу давлатлар қонунчилиги тегишли ҳуқуқ тизимларига (романо-герман, англо-саксон каби тизимлари) киради, шунингдек ҳар бир мамлакатнинг миллий анъаналари давлатнинг қонунчилигида ўз аксини топади. Бу ўринда бир томонлама, икки ёки кўп томонлама халқаро шартномалар ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Шу сабабли ҳам халқаро хусусий ҳуқуқ ва амалиётининг асосий институти сифатида бутун дунё ҳамжамияти томонидан тан олинган коллизия нормалар, хусусан, чет элда етказилган зарарни, унинг миқдорини аниқлаш ва қоплаш мезонлари тартиби каби масалалар ҳал қилинади.

Чет элда зарар етказилганлиги оқибатида келиб чиқадиган мажбуриятлар бўйича ҳуқуқ ва бурчлар, агар фуқаролар ёки юридик шахслар айна битта давлатдан бўлсалар, шу давлат ҳуқуқи билан белгиланиши лозим.

Халқаро хусусий ҳуқуқ бўйича чет элда етказилган зарарга нисбатан қўлланиладиган ҳуқуқ масалаларини тўғри ҳал қилиш мақсадида оммавий тартиб тўғрисидаги шартлар кенг қўлланилади.

Оммавий тартиб тўғрисидаги шарт хорижий ҳуқуқни қўллашни чеклаш учун ишлатилади. Қатор мамлакатларда коллизия нормалар мурожаат этишни талаб қиладиган чет эл қонуни, башарти бу нормалар ушбу давлатнинг оммавий тартибига зид бўлса, қўлланмаслиги мумкин. Оммавий тартибга нисбатан зиддият – бу ҳуқуқий тартибот асосларига нисбатан зиддиятдир. Унинг юзага келиши Францияда 1804 йилдаги Фуқаролик кодексини турлича талқин қилиш билан ифодаланади. Унга кўра ички оммавий тартиб – жамоат тартиби ҳамда қоидаларни хусусий битимлар билан бузишни тақиқлашдир. Шунингдек, Францияда "ҳалқаро оммавий тартиб" тушунчаси, яъни чет эл ҳуқуқини қўллашни чеклаш, оммавий тартиб тўғрисидаги шарт жорий этилган.

1958 йилдаги Нью-Йорк конвенциясида айтиладики, чет эл арбитраж қарорлари ижро этилишининг тан олиниши, башарти давлат органлари бу қарорларни ижро этиш унинг жамоат тартибига зидлигини топса, рад қилиниши мумкин. Ушбу конвенцияда таъкидланганки, "ички оммавий ҳуқуқни" ҳамда "ҳалқаро оммавий ҳуқуқни" фарқлаш лозим.

Оммавий тартиб тушунчаси аксарият давлатларнинг суд тажрибаси ва доктринасида ўзига хос номаълумлик билан таснифланади. Судлар у ҳақидаги шартдан чеклаш, айрим ҳолларда эса чет эл ҳуқуқини қўллаш, шунингдек, авваламбор, бошқа ижтимоий-иқтисодий тизимдаги мамлакат ҳуқуқини тўлиқ рад этиш мақсадида фойдаланадилар. Ушбу шартни қўллаш доираларини белгилаш тўлиқ судларга ҳавола этилган.

Айрим давлатлар тажрибаси учун оммавий тартиб тўғрисидаги шартдан фойдаланиш ҳақидаги масалага нисбатан эҳтиёткорлик ёндошуви хос. Лекин, чет эл ҳуқуқини иккиламчи қўлламаслик имконияти бор. Икки мамлакат қонунлари ўртасидаги принципиал тафовутларнинг мавжудлиги оммавий тартиб тўғрисидаги

шартни қўллаш учун шунчаки асос бўлиши мумкин эмас, чунки бу шарт мамлакат ҳуқуқини бошқа давлатда қўллашни рад этишга олиб келиши мумкин. Нью-Йорк конвенциясига кўра, арбитраж қарорини ижро этишни хоҳламаган томон кўп ҳолларда бошқа асосларга биноан иш юритиш имконияти бўлмаганда, ушбу шартдан фойдаланишга ҳаракат қилади. Лекин ушбу конвенцияни қўллашнинг халқаро тажрибаси шундан далолат берадики, судлар ушбу асосга кўра қарорларни ижро этишда фақат истисно этувчи ҳолларда рад этади.

Бунинг учун, биринчидан, хорижий давлат қонунининг қандайдир нормаси эмас, балки уни қўллаш оқибатлари бизнинг ҳуқуқий тартибот асосларига зид келиши керак; иккинчидан, оммавий тартибга муурожаатлар арбитраж ёки суд қарорини тан олиш ва ижро этиш оқибатлари мазкур мамлакат ҳуқуқий тартиботи тамойилига дахлдор бўлган тақдирдагина қўлланилиши керак.

Ҳозирги замон халқаро хусусий ҳуқуқида чет эл ҳуқуқини қўлламаслик имконияти ҳам кенг қўлланилиб, бунда миллий ҳуқуқнинг қатъий императив нормаларига муурожаат этилиб, улар қўлланиши лозим бўлган чет эл ҳуқуқи нормалари олдида устунликка эга бўлиши мумкин.

Масалан, Швейцария ва Германия халқаро хусусий ҳуқуқида шундай қоидалар борки, уларга биноан ушбу мамлакатларнинг императив нормалари мазкур қонунга мувофиқ қайси давлат ҳуқуқи қўлланилиши лозим бўлишидан қатъи назар қўлланилмоқда. Айнан шу муносабатларга нисбатан қўлланиладиган қоидалар 1980 йилги ҳуқуқ тўғрисидаги Рим конвенциясида ҳам мавжуд. МДХ мамлакатларининг модел фуқаролик кодексида шу нарса назарда тутилганки, ҳуқуқни қўллаш тўғрисидаги қоидалар қонунчиликнинг ҳуқуқни қўллашдан қатъи назар тегишли муносабатларни тартибга соладиган фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг манфаатларига доир ҳуқуқларни таъминлаш учун алоҳида аҳамиятга эга бўлган императив нормаларига дахлдор эмас.

Чет элда етказилган зарарга нисбатан қўлланиладиган ҳуқуқ бўйича келиб чиқадиган муаммолар умумэътироф этилган коллизия нормалар ёрдамида ҳал қилинади. Коллизия нормалар ўз характерига кўра бир неча кўринишда бўлиши мумкин. Масалан, бир томонлама-улар фақат мазкур мамлакат қонунининг қўлланилишини кўрсатади, икки томонлама-ҳам мазкур мамлакатнинг, ҳам чет эл мамлакатининг ҳуқуқини қўллашга йўл қўйилади. Коллизия нормаларнинг мазмуни уларнинг тузилишига қараб аниқланади. Бу тузилиш бошқа ҳуқуқий нормалар тузилишидан фарқ қилиб, асосан икки нарсани, яъни чет эл элементи ҳуқуқий муносабатларининг тури (ҳуқуқ институтлари) ва мавжуд муносабатларга нисбатан қўлланиши мумкин бўлган мамлакат ҳуқуқига боғланиш таърифини ўз ичига олади.

Фуқаролик-ҳуқуқий нормалар, коллизия нормалар императив ёки диспозитив хусусиятга эга бўлиши мумкин, биринчиси – мажбурий, иккинчиси – улар ўртасидаги муносабатларга нисбатан бошқа ҳуқуқни қўллашнинг тамойилига йўл қўйилади.

Коллизия нормаларни қўллаш жараёнида, ушбу нормаларни изоҳлашда ишлатиладиган юридик тушунчаларни таснифлаш муаммоси юзага келади. Турли мамлакатлар ҳуқуқида бу тушунчалар ўз мазмунига кўра бир-бирига ҳар доим ҳам тўғри келмайди. Масалан, Францияда даъво муддатига фуқаролик ҳуқуқининг тушунчаси сифатида, Буюк Британия, АҚШ ва Финляндияда процессуал ҳуқуқнинг тушунчаси сифатида қаралади. Ҳозирги даврда, Буюк Британия ва АҚШда бундай таснифлашдан аста-секин воз кечилмоқда. Агар Франция суди даъво муддатини ўз ҳуқуқига кўра эмас, балки Англия ҳуқуқига кўра таснифласа, бу ҳолда у даъво муддатига нисбатан Англия ҳуқуқи қоидаларини қўллаши мумкин эмас. Кўпгина ғарб мамлакатларининг доктринаси шундан келиб чиқадики, юридик тушунчаларни

таснифлаш суд қонунига кўра қонунни танлаш муаммоси ҳал қилунгунга қадар, яъни коллизия норма қўллангунга қадар ўтказилиши лозим. Лекин коллизия норма асосида чет эл қонуни қўлланилиши керак бўлса, бу ҳолда ҳар қандай таснифлаш коллизия норма олинган ҳуқуқий тизим асосидагина бўлиши мумкин.

Ҳар қандай коллизия норма чет эл ҳуқуқи тизимлари номуайян доирасининг ҳаракатини ҳамда юзага келган субъектив ҳуқуқларни тан олишга қаратилгандир. Шунинг учун бу норма ҳам атамалар, ҳам тушунчалар орқалигина ифода этилиши мумкин бўлиб, улар мазмунига кўра тегишли ҳуқуқий тизимлар учун умумий бўлиб ҳисобланади.

Коллизия сабабларга боғлиқ ҳолат эса бошқача, яъни ҳуқуқни қўллашдаги тўлиқ аниқлик фақат суд қонунига кўра, сабабларни таснифлашдан фойдаланиш йўли орқалигина таъминланиши мумкин. Чунинчи, мамлакат фуқаролик ҳуқуқида бўлган ўша тушунчалардан фойдаланиш йўли билан амалга оширилади.

Масалан, халқаро савдо тажрибасида контракт тузилган жойнинг турлича талқин этилиши сабабли қатор қийинчиликлар пайдо бўлади. Англия ҳуқуқида бу жой акцептни жўнатиш жойи бўйича, бошқа аксарият мамлакатларда эса акцептни олиш жойи бўйича аниқланади. Шунингдек, иккиламчи таснифлаш ҳам мавжуд, яъни коллизия норма қўлланганидан кейин, у коллизия норма олинган ҳуқуқий тизим асосида амалга оширилиши керак.

Бу ўринда бир савол туғилади. Чет эл қонунига мурожаат этишни қандай тушуниш керак? Агар моддий ҳуқуқ нормаларига бўлган мурожаат деб тушунилса, бу ҳолда, қайта мурожаат қилиш доктринасини қўлламасликни англатади. Агар хорижий давлат ҳуқуқига яхлит ҳолда мурожаат деб тушунилса, бу ҳолда ушбу доктринани қабул қилишни англатади. Хорижий давлатларнинг қонунчилик тажрибаси ҳамда доктринаси қайта мурожаат этиш ҳамда учинчи мамлакат ҳуқуқига мурожаат этишни қўллаш тўғрисидаги саволга аниқ жавоб бермайди. Масалан, Польшанинг "Халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисида"ги Қонуни бу мурожаатнинг иккала турини тан олади. Венгриядаги шундай қонун эса ўз ҳуқуқига мурожаат этишни тан олади. Германияда шартнома ҳуқуқи соҳасидаги мурожаат тан олинмасдан, балки бошқа ҳолда тан олинади. Австрия ва Швейцариянинг "Халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисида"ги Қонунига асосан қайта мурожаат қилиш тан олинади. Шунинг таъкидлаш керакки, қайта мурожаат қилиш доктринаси 1980 йилдаги Рим конвенциясида қабул қилинмаган эди.

Масалан, Швейцариянинг "Халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисида"ги Қонунида чет эл қонунига бўлган мурожаатни моддий ҳуқуққа мурожаат этиш сифатида талқин қилиш таклиф этилади, фуқаронинг шахсий мақоми билан боғлиқ вазиятлар бундан мустаснодир.

Чет элда етказилган зарарга нисбатан қўлланиладиган ҳуқуқ масалалари доираси умумжаҳон глобаллашуви ва жаҳон ҳўжалик тизимининг интеграциялашуви жараёни ривожланган сари кенгайиб боради. Масалан, авиакомпаниялар, коинот фаолияти, экологик хавфсизлик, озиқ-овқат, фармацевтика маҳсулотлари ишлаб чиқариш ва яна бир қатор бошқа соҳалар шулар жумласига киради.

Масалан, авиаташувчи (авиакомпания) йўловчига ёки юкнинг эгасига етказилган зарар учун фуқаролик-ҳуқуқий жиҳатдан жавобгар бўлади. Халқаро ҳаво йўллари ҳаво транспортдан фойдаланувчиларнинг манфаатларини кўзлаб, шунингдек рақобат курашида авиакомпаниялар томонидан турли шарт-шароитлардан фойдаланиш жавобгарлигидан қочиш мақсадида турли воситалар қўллаши сабабли, авиаташувчининг моддий жавобгарлиги масалаларига бир хил ёндашувни талаб этади.

Ушбу соҳадаги давлатларнинг ўзаро ҳамкорлиги "Варшава тизими" номини

олган туркум шартномаларни қабул қилишда ўз аксини топган. Бу шартномаларнинг асосий шартларига кўра битим (хизматларни сотишга доир контракт) томонлари жавобгарлик субъектлари бўлганлиги учун бу масалалар халқаро хусусий ҳуқуқ соҳасига бевосита тааллуқлидир.

1929 йилдаги Варшава конвенциясига биноан ташувчи йўловчининг вафот этиши ёки ҳар қандай тан жароҳати олиши тарзидаги, юкнинг йўқ қилиниши, йўқолиши ёки унга шикаст етказилиши, шунингдек, ташишга кечикиш кўринишида бўлган зарар учун жавобгардир. Варшава тизими шартномалари бўйича авиаташувчининг максимал жавобгарлик чегаралари (пул миқдори бўйича жавобгарликни чеклаш) белгилаб қўйилганки, улар давлатларнинг ўзига хос ўз миллий авиакомпанияларига нисбатан ҳимоялаш сиёсатини акс эттиради, бунда зарарни қоплаш тартиби ҳам назарда тутилган. Халқаро ҳаво транспорти орқали шартномадаги ташувчидан бошқа шахс амалга оширадиган ташишга дахлдор бўлган айрим қоидаларни бирхиллаштиришга қаратилган. Варшава конвенциясига қўшимча бўлган 1961 йилдаги Гвадалахар конвенцияси Варшава конвенциясининг асосий тамойилларини ижарага олинган ҳаво кемаларида ташишга татбиқ этган.

Ҳозирги пайтда энг йирик авиакомпаниялар томонидан, авваламбор, Америка авиакомпаниялари томонидан жавобгарликнинг максимал чегараларини оширишга қаратилган тенденция кузатилмоқда. Бунда Америка авиакомпанияларининг ривожланаётган давлатларнинг ҳали тўлиқ кучга кирмаган ёш авиакорхоналари билан бўлган рақобат кураши ўз аксини топади. Ушбу нуқтаи назардан қараганда, 1966 йилдаги қатор авиакомпаниялар ўртасида тузилган Монреал битимини алоҳида таъкидлаб ўтиш керак. Бу битим ташувчининг жавобгарлик чегарасини 75 минг АҚШ долларигача кўпайтирди, шунингдек, бошқа мамлакатлар ҳудудига йўловчи ва юк ташиш учун ушбу чегарани қабул қилган авиакомпанияларгагина йўл қўйилади. 1971 йилдаги Гватемала протоколи жавобгарлик чегарасини бир йўловчи учун 100 минг АҚШ долларигача ошириб, ташувчининг объектив жавобгарлик тизимини қабул қилди (унинг айби билан боғлиқ бўлмаган ҳолларда).

1975 йилда қабул қилинган 4-сонли Монреал протоколи ҳам ташувчининг объектив тамойилидан келиб чиқади. Бу протокол ҳам Гватемала протоколига ўхшаб барча давлатларда кучга кирмаган.

Охирги йилларда техник сабабларга кўра, авиаҳалокатлар юз берган ҳолларда даъволарни бевосита ҳаво кемаларини ишлаб чиқарувчиларга нисбатан тақдим этиш муаммоси долзарб бўлиб қолди. Шу тариқа, ҳаво ҳаракатини бошқариш органларининг жавобгарлиги тўғрисидаги масала ҳам ўз-ўзидан юзага келади. Халқаро ҳуқуқда, жумладан халқаро хусусий ҳуқуқда бу муаммолар ҳали етарли даражада тартибга солинмаган.

1952 йилда Римда хорижий ҳаво кемаси томонидан ер юзида учинчи шахсларга етказилган зарарни қоплаш тўғрисидаги Конвенция тузилган эди. Бу Конвенция зарарни қоплаш миқдорини ҳаво кемаси оғирлигига қараб белгилайди ва унга кўра ҳаво кемаси эксплуатанти (зарар етказилган пайтда кемадан бевосита фойдаланувчи шахс) жавобгарлик субъекти ҳисобланади. Бунда зарар деганда йўловчининг ўлими, тан жароҳати ҳамда унинг мол-мулкига кеманинг жисмоний таъсир этиши ёки унга нарса тушиши натижасида етказилган зарар тушуниларди. 1978 йилга келиб эса, Монреалда Рим конвенциясини ўзгартириш тўғрисида протокол қабул қилинган эди.

Шуни таъкидлаш керакки, ҳозирги пайтда авиадвигателлар шовқини туфайли ҳамда самолётлардан фойдаланишда шовқин зарбаси натижасида етказилган зарар учун жавобгарлик, атроф-муҳит ва аҳолига турли характердаги авариялардан сўнг кемалар ҳамда атом реактори ва жанговар ядро қуроли бўлган

сувоисти кемаларининг чўкиши оқибатида етказилган зарар учун жавобгарлик тўғрисидаги долзарб масалалар халқаро миқёсда ҳамон етарли даражада ҳал этилмаган.

Халқаро коинот ҳуқуқ нормаларини бузганлик учун жавобгарлик коинот фаолиятини давлатларнинг ҳукумат органлари ёки ноҳукумат юридик шахслар амалга оширганидан қатъи назар, тегишли давлатларнинг зиммасида бўлади. Коинотда халқаро ташкилот фаолият кўрсатган тақдирда, жавобгарлик ҳам ташкилот, ҳам иштирок этувчи давлатларнинг зиммасида бўлади (солидар жавобгарлик).

Агар ҳуқуқий жиҳатдан тўғри бўлган коинот фаолияти натижасида чет эл давлатига ёки унинг жисмоний ва юридик шахсларига зарар етказиладиган бўлса, бу ҳолда зарарни қоплаш вазифаси коинот объектини учиритишни амалга оширувчи ёки ташкил этувчи давлатнинг, шунингдек, объект учуриладиган ҳудуд ёки ускуна жойлашган ҳудуддаги давлатнинг зиммасида бўлади. Моддий жавобгарликни амалга ошириш тартиби 1972 йилдаги коинот объектлари томонидан етказилган зарар учун халқаро жавобгарлик тўғрисидаги конвенцияда белгиланади.

Конвенция зарар тушунчасига ҳаётдан маҳрум этиш, тан жароҳати етказиш ёки бошқача тарзда аҳоли соғлиғига зарар етказиш ёхуд давлат, жисмоний ёки юридик шахсларнинг ва халқаро ташкилотларининг мол-мулкни йўқ қилиш ёхуд унга шикаст етказишни киритади.

Бу жавобгарлик объектив хусусиятга эга бўлиб, у зарар ер устида ёки ҳаво кемаси учганда содир этган ҳолларга тааллуқлидир. Бир давлатнинг коинот объекти томонидан бошқа давлатнинг коинот объектига ҳар қандай жойда етказилган зарар учун жавобгарлик айб тамойилига асосланади. Минг афсуски, ҳозирги даврда, айрим ривожланган давлатлар томонидан коинот ҳарбий кучларининг ташкил этилиши бу соҳадаги муаммолар доирасини янада кенгайтишига ўз таъсирини ўтказади.

Ҳозирги замон халқаро хусусий ҳуқуқи, турли адабиётларда бир неча бор таъкидланганидек, жиддий ўзгаришларни бошидан кечирмоқда. Бу каби ўзгаришлар ҳам миллий қонунчилик ва суд амалиётида ҳамда халқаро ҳуқуқ нормаларида ўз ифодасини топмоқда. Бундай ўзгаришлар хусусий эмас, балки алоҳида ягона тусга эга бўлиб (ўзгаришлар ёки янги алоҳида коллизия нормаларнинг пайдо бўлиши), улар коллизия ҳуқуқнинг, унинг фалсафасининг, глобал мақсадларининг моҳиятига тааллуқлидир.

Уларнинг энг муҳимлари қуйидагилардан иборатдир: эгилувчан коллизия нормалар сонининг кўпайиши; оила, мерос ҳуқуқи ва бу муносабатларга тегишли деликтлар соҳасида томонлар иродаси мустақиллигининг кенг тарқалиши; оммавий тартиб масалалари.

Коллизия нормалар орқали тартибга солишдаги ҳозирги ўзгаришлар юридик адабиётларда, қўпинча, XX асрнинг 60-йилларида Америка коллизиянистлари томонидан тақлиф этилган новеллалар билан боғланиб, классик халқаро хусусий ҳуқуқ доирасида вужудга келган. Классик халқаро хусусий ҳуқуқ вужудга келишининг сабаблари, вақти ва жойи бизга кўпгина адабиётлардан маълум бўлиб, биринчи навбатда Л.А.Лунц асарларидан, хусусан, унинг "Халқаро хусусий ҳуқуқ курси"дан маълумдир. Ҳуқуқшуносларнинг анъанавий вазифаси чет эл элементи билан боғлиқ бўлган фуқаролик ҳуқуқий муносабатни у ёки бу ҳуқуқий тизимга улаш мумкин бўлган бўғинни аниқлашдир. Уларнинг тажрибада ёки қонун нормаларида мавжудлиги ва мустақамлангани судьяларга низони ҳал этиш, томонларга эса уларнинг ҳуқуқлари қайси ҳуқуқ билан тартибга солиниши ҳақида олдиндан билиш имкониятини яратади.

Айрим омадли деб топилган ечимлар вақт синовидан ўтди ҳамда аксарият мамлакатларнинг ҳозирги замон коллизия ҳуқуқида қўлланилмоқда. Улар

жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин – жисмоний шахснинг шахсий қонуни (ФКнинг 1168-моддаси), юридик шахс қонуни (ФКнинг 1175-моддаси), суд қонуни (суд жойлашган мамлакатда амал қилинаётган қонун), фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари томонидан танланган ҳуқуқ, мазкур ҳуқуқий муносабат узвий боғланган қонун хатти-ҳаракат содир этилган жой қонуни, зарар етказилган жой қонуни, сотувчи мамлакатининг қонуни, никоҳ қайд қилинган жой қонуни ва бошқалар. Уларнинг қўлланилиши ҳамда талқин қилиниши маълум қийинчиликларга дуч келишига қарамасдан, улар турли миллий ҳуқуқ нормалари ва одатлари мажмуидаги ишончли ва аниқ мўлжал бўлиб хизмат қилади.

Халқаро ҳамкорликнинг ривожланиши ҳамда фаоллашуви вақт ўтган сари халқаро хусусий ҳуқуқда сон жиҳатидан ўзгаришларга олиб келади, шу туфайли турли ҳамкорлик соҳаларининг кўпайишини ҳисобга олган ҳолда кенгайиб бораётган халқаро алоқаларга муваффақиятли хизмат кўрсатиши мумкин бўлган коллизия нормалар сони янада кўпаяди.

XX аср халқаро хусусий ҳуқуқ ривожланиши учун жуда қўл келди, чунки унинг биринчи ярмида коллизия муаммолар аввал кўрилмаган миқёсда кенг тадқиқ этилган адабиётлар пайдо бўлди. Уларнинг кўпчилигида қарийб саккиз аср мобайнида ўзининг мақсадга мувофиқлигини исботловчи коллизия ҳуқуқнинг асослари бўлиб ҳисоланувчи тамойиллар ва мақсадлар шубҳа остига олинди. Илгари мавжуд бўлмаган саволлар жаҳон коллизиянистлари олдида пайдо бўлди. Уларни оддий қилиб қуйидагича ифодалаш мумкин-коллизия нормалар ёрдамида қўлланиладиган ҳуқуқни оддий аниқлаш эмас, балки бу қандай оқибатларга олиб келишини, қайси моддий ҳуқуқ нормаларининг қўлланилишини ва оқилона ҳамда муайян ҳуқуқий муносабатлар адолатли тартибга солинишини ҳисобга олиш лозимдир.

Халқаро хусусий ҳуқуқда бўлаётган ўзгаришларни аниқ мисол келтириш орқали энг яхши тарзда намоён этиш мумкин. Адабиётда бунини қисқача Л.А.Лунц "Халқаро хусусий ҳуқуқ курси"да, батафсилроқ эса уни В.П.Звеков яқинда чиккан "Халқаро хусусий ҳуқуқ бўйича лекциялар курси"да таҳлил қилган.

Масалан, 1990 йил 16 сентябрда Д.Бэбкок ўзининг ўртоқлари ва умр йўлдоши Жексон (уларнинг барчалари Нью-Йорк штати Рочестер шаҳрида яшайди) билан бирга Жексоннинг машинасида шанба ва якшанбага Канада бўйлаб сафарга жўнашади. Улар бир неча соатдан кейин Канаданинг Онтарио ҳудудига етиб келганларида машина йўлдан чиқиб, йўл ёнидаги тошли деворга урилади. Нью-Йорк штатига қайтишда жиддий тан жароҳатлари олган Д.Бэбкок Жексонга қарши даъво қўзғатади ҳамда уни автомобилни бошқаришдаги эҳтиётсизликда айблайди.

Жавобгар Жексон даъвога қарши бўлади. Асос – ушбу ҳолда қўлланиладиган ҳуқуқ ҳалокат юз берган жой ҳуқуқи бўлиб, Онтарионинг амалдаги қонунда назарда тутилишича, автомашина эгаси ёки ҳайдовчиси, башарти у йўловчиларни (профессional равишда) ҳақ эвазига ташимаётган бўлса, машинадаги ҳар қандай шахснинг соғлиғига зарар етказганлик ёки унинг ўлими учун жавобгар бўлмайди.

Бир қатор шарҳловчилар таъкидлаганидек, ушбу ишда юзага келган савол оддий:-lex loci delicti етказилган зарарни қоплаш мумкинлиги ҳақидаги масалани ҳал қилишда ҳамиша қўлланилиши ёки коллизия норма зарарни ундиришда ёки ундиришни рад этишда муҳим бўлган бошқа омилларни ҳам ҳисобга олиши керакми? Ўша вақт учун анъанавий, АҚШнинг халқаро хусусий ҳуқуқ бўйича китобида (Restatement of Conflict Laws USA) мавжуд бўлган ҳамда судлар томонидан сўзсиз қўлланилган lex loci delicti коллизия нормаси белгилаб қўйганки, зарарни етказишдан келиб чиқадиган ҳуқуқ ва мажбуриятлар зарар етказилган жой ҳуқуқи билан тартибга солинади. Биринчи инстанциядаги судда иш айнан ана шу тарзда ҳал этилган ҳамда Д.Бэбкокка унинг даъвоси бўйича рад этилган.

Аммо, иш апелляция тарзида штат судида кўрилганда унинг бошқа жихатлари ҳам юзага келади. Штатнинг апелляция судида кўриб чиқишга доир бошқа ёндашувларда айтилгани деликтнинг классик вазиятида тасодиф эмас, деб туюларди. Бу вақтга келиб таниқли Америка коллизιονистлари В.Кук, В.Риза, Б.Карри, А.Эренцвейг ва бошқаларнинг ишлари эълон қилиниб, уларда ўша вақт учун янги бўлган коллизιον ҳуқуқнинг концепциялари ўз аксини топган. Турли муаллифлик ёндашувларида бу назарияларни ягона ғоя бирлаштирган, яъни классик коллизιον нормаларнинг қаттиқлиги ва мўлжалланганлигини бартараф этиш ҳамда аниқ низоларни кўриб чиқишда оқилона ва адолатли ечимларга эришишни таъминлаши мумкин бўлган янги мезон ва тамойилларни ишлаб чиқиш кабилар.

Тажрибада халқаро хусусий ҳуқуқ соҳасида янги ёндашувларни қўллаш ҳуқуқни қўллайдиган органлар олдига мураккаб вазифаларни қўяди. Халқаро хусусий ҳуқуқнинг ушбу муаммоси – қаттиқ коллизιον нормалардан воз кечиш ҳамда адолатли ва оқилона натижага эришиш мақсадида бу борада суд муҳимроқ роль ўйнайдиган эгилувчанликни ишлаб чиқиш-хусусий ҳуқуқ кардинал муаммосининг муҳим қисмидир: қонун ва адолатнинг, қонун ва суд нуктаи назарларининг нисбийлиги жамият олдига қонун пайдо бўлиши билан бирга вужудга келади. Турли мамлакатларда, турли тарихий даврларда, турлича ҳал этилган ушбу муаммони маълум бўлган қуйидаги ибора тўғри ифодалайди *jus summa injuria* (энг мукаммал қонун-бу буюк адолатсизликдир).

Ҳозирги замонда ҳуқуқнинг ҳам миллий, ҳам конвенцион жихатдан ривожланиши ҳуқуққа ҳамда қонун ва судлар ўртасидаги нисбатга бўлган ёндашувга етарли эътибор берганларнинг ҳақлигини тасдиқламоқда. Ҳозирги замондаги фуқаролик ва халқаро хусусий ҳуқуқ "адолат", "оқилона", "одатда" каби иборалардан кенг фойдаланади. Ушбу категориялардан фойдаланиш суд ва арбитраж тажрибаси гувоҳлик қилганидек, суднинг ўзбошимчалигига олиб келмади, лекин ҳозирги замондаги фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг адекват тартибга солинишини таъминлашга ёрдам берди.

Бу ерда шунга эътибор бериш керакки, қонуннинг ўзи ушбу категориялар қўлланиши лозим бўлган аниқ доираларни белгилайди, бу эса қонунни қўллашда аниқлик ва олдиндан башорат қилишлиқдан сақлашга кўмак беради. Шу ўринда, Голландия юристи П.Схилфгарднинг Голландиянинг янги Фуқаролик кодекси қабул қилиниши билан боғлиқ бўлган фикрини келтириш мумкин: "Ҳуқуқ қоидалар мажмуасига қараганда қандайдир каттароқ нарса бўлиб, у аслида кўпчилик иштирок этувчи доимий "суҳбатдир". Фалсафий нуктаи назардан қаралганда эса қуйидаги иборани таъкидлаб ўтиш жоиз: "ҳақиқат ҳар доим баҳсда аниқланади".

Назарий ҳамда амалий нуктаи назардан қараганда, халқаро хусусий ҳуқуқнинг асосий институтларидан бири ҳисобланадиган шартномадан ташқари мажбуриятлар асосан зарар етказиш оқибатида келиб чиқадиган барча (ҳуқуқбузарлик) деликт ҳолатларини битта кодекс ёки қонун миқёсида қамраб олиб бўлмайди. Бу ҳолатлар беҳисобдир.

Масалан, жаҳон миқёсида адекват биологик назоратсиз кўпайиш хусусиятига эга бўлган ўсимликларни ҳимоя қилиш узоқ муддатли воситаларининг ўсиб бораётган ишлаб чиқариш ҳажми бутунжаҳон халқаро хавфсизлик муаммосига айланмоқда. Айрим ҳолларда шу нарса намоён бўладики, импорт қилинган озиқ-овқат маҳсулотларида инсон соғлиғи учун хавфли бўлган ўсимликлардан ҳимоя қилиш воситалари мавжуд бўлган. Турли пестицидлар, детергенлар, фармацевтика маҳсулотлари, косметика, фертилайзерлар ва ҳоказоларнинг катта миқдорлари одам организмга доим салбий таъсир кўрсатади. Шу боисдан ҳам, организмга нисбатан умумий узоқ муддатли бўлган таъсирларни аниқлаш учун махсус токсикологик

тадқиқотлар талаб этилади. Шунинг учун халқаро шартномалар тузиш орқали юқорида тилга олинган зарарли маҳсулотлар концентрацияси миқдорининг минимал йўл қўйиладиган мезонларини аниқлаш лозим. Бу муаммолар барча давлатлар томонидан биргаликда ҳал этилиши лозимдир, чунки у ҳамма давлатлар манфаатига тегишли.

ФЙДАЛАНИЛАДИГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ

I. Раҳбарий адабиётлар:

1. Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 364 б.
2. Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т. 2. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 380 б.
3. Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 366 б.
4. Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 349 б.
5. Каримов И. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т. 5. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 384 б.
6. Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. – Т.: Ўзбекистон, 1998. – 429 б.
7. Каримов И. А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т. 7. – Т.: “Ўзбекистон”, 1999. – 410 б.
8. Каримов И. А. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т. 8. – Т.: Ўзбекистон, 2000. – 528 б.
9. Каримов И. А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т. 9. – Т.: “Ўзбекистон”, 2001. – 432 б.
10. Каримов И. А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т. 10. – Т.: “Ўзбекистон”, 2002. – 432 б.
11. Каримов И. А. Биз танлаган йўл-демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т. 11. – Т.: “Ўзбекистон”, 2003. – 320 б.
12. Каримов И. А. Тинчлик ва хавфсизлик ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. Т. 12. – Т.: “Ўзбекистон”, 2004. – 400 б.
13. Каримов И. А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. – Т.: “Ўзбекистон”, 2005. – 448 б.
14. Каримов И. А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари - олий қадрият. Т. 14. – Т.: “Ўзбекистон”, 2006. – 280 б.
15. Каримов. И. А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. Т. 15. – Тошкент.: Ўзбекистон, 2007. – 318 б.
16. Каримов. И. А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодийтимизни барқарор ривожлантириш йўлида. Т. 16. – Тошкент.: Ўзбекистон, 2007. – 366 б.
17. Каримов И. А. Ўзбекистон Конституцияси – биз учун демократик тараққиёт йўлида ва фуқаролик жамиятини барпо этишда мустаҳкам пойдевордир: Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 17 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза / 2009 йил 5 дек. / – Тошкент: Ўзбекистон, 2009. – 32 б.
18. Каримов И. А. Жаҳон молиявий иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида унинг бартараф этишнинг йўллари ва чоралари / И. Каримов. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.
19. Каримов И. А. Асосий вазифамиз – ватанимиз тараққиёти ва халқимиз

фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2010. – 80 б.

20. Каримов И.А. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги “Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир” мавзусидаги маърузаси // Халқ сўзи. 2010 йил 28 январь, №19 (4934).

21. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза. 2010 йил 12 ноябрь / И.Каримов. – Т.: “Ўзбекистон”, 2010. – 56 б.

22. “Баркамол авлод йили” Давлат дастури. – Т.: Ўзбекистон, 2010. – 72 б.

23. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, ҳалқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади: 2010 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2011 йилга мўлжалланган энг муҳим йўналишларига бағишланган ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза, 2011 йил 21 янв. – Т.: Ўзбекистон, 2011. – 48 б.

24. “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили” Давлат дастури. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011.

25. Каримов И.А. 2012 йил Ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади: 2011 асосий йил якунлари ва 2012 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза. 2012 йил 19 январь / И.А.Каримов. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2012. – 36 б.

II. Амалдаги қонунлар ва халқаро конвенциялар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2003. - 35 б.

2. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. –Т.: Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги, 2004. - 496 б.

3. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси. –Т.: Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги, 2005. - 360 б.

4. Раҳмонкулов Х.Р. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг биринчи қисмига шарҳлар. 1-жилд / М.Раҳмонкулов, И.Анортоев умумий таҳрири остида. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1997. - 504 б.

5. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг иккинчи қисмига шарҳлар. II-жилд (биринчи китоб) / Х.Р.Раҳмонкуловнинг умумий таҳрири остида. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1998. - 432 б.

6. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг иккинчи қисмига шарҳлар. II-жилд (иккинчи китоб) / Х.Р.Раҳмонкуловнинг умумий таҳрири остида. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1998. - 646 б.

7. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг иккинчи қисмига шарҳлар. III-жилд / Х.Р.Раҳмонкуловнинг умумий таҳрири остида. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1998. - 384 б.

8. Ўзбекистон Республикасининг Хўжалик процессуал кодекси. – Т.: Адолат, 1997.

9. Ўзбекистон Республикаси "Ижара тўғрисида"ги қонуни. 19.11.1991. № 427-XII.

10. Ўзбекистон Республикаси "Банклар ва банк фаолияти тўғрисида"ги қонуни. 26 апрел 1996 йил.

11. Ўзбекистон Республикаси "Хориждан маблағ жалб қилиш тўғрисида"ги қонуни. 29.08.1996. № 263-I.

12. Ўзбекистон Республикаси "Инвестиция фаолияти тўғрисида"ги қонуни. 24.12.1998. № 719-I.
13. Ўзбекистон Республикаси "Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида"ги қонуни. 25.05.2000. № 69-II.
14. Ўзбекистон Республикаси "Фаолиятнинг айрим турларини лицензиялаш тўғрисида"ги қонуни. 25.05.2000. № 71-II.
15. "Хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналарга бериладиган қўшимча рағбатлантириш омиллари ва имтиёзлар тўғрисида"ги ЎзР Президенти Фармони. 30.11.1996.
16. "Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили давлат дастури тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-1474 қарори. 7.02.2011.
17. "Хорижий фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг Ўзбекистон Республикасига келишлари, кетишлари, бу ерда бўлишлари ва транзит ўтишлари тартиби тўғрисида"ги ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 408-сонли қарори. 21.11.1996.
18. "Алоҳида юклар ва ҳарбий контингентларни Ўзбекистон Республикаси орқали транзитини тартибга солиш ва назорат қилиш тўғрисида"ги ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 62-сонли қарори. 21.02.2002.
19. "хорижий автоташувчиларни Ўзбекистон Республикаси ҳудудига кириши, унда бўлиши, транзити ва чиқиб кетишлари тартиби тўғрисида"ги ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 11-сонли қарори. 11.01.1995.
20. "Биология ресурсларидан оқилона фойдаланиш, уларни Ўзбекистон Республикасига олиб кириш ва унинг ташқарисига олиб чиқиш устидан назоратни кучайтириш тўғрисида"ги ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 508-сонли қарори. 28.10.2004.
21. "Ўзбекистон Республикаси томонидан ратификация қилинган Ишга қабул қилиш учун энг кичик ёш тўғрисидаги конвенцияни ҳамда болалармеҳнатининг оғир шакллари тасдиқлаш ва йўқ қилишга доир шошилинч чоралар тўғрисидаги конвенцияни амалга ошириш чора-тадбирлари ҳақида"ги ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 207-сонли қарори. 28.12.2008.
22. Венская конвенция о праве международных договоров Вена, 23 мая 1969 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 24 февраля 1995 года №29-I. Вступление в силу для Республики Узбекистан 11 августа 1995 года.
23. Венская Конвенция о консульских сношениях Вена, 24 апреля 1963 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Верховного Совета РУз от 6 мая 1994 года №1079-XII.
24. Конвенция о порядке разрешения инвестиционных споров между государствами и иностранными лицами Вашингтон, 18 марта 1965 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Верховного Совета РУз от 7 мая 1993 года № 881-XII. Ратифицирована Постановлением ВС РУз от 6 мая 1994 г. №1077-XII.
25. Конвенция Организации Объединенных Наций о договорах международной купли-продажи товаров Вена, 11 апреля 1980 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 30 августа 1996 года №294-I. Вступление в силу для Республики Узбекистан 1 декабря 1997 года.
26. Конвенция для унификации некоторых правил, касающихся международных воздушных перевозок Варшава, 12 октября 1929 г. Вступила в силу 13 февраля 1933 года. Изменена в соответствии с Протоколом от 28 сентября 1955 года Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 6 мая 1995 года № 80-I.

Вступление в силу для Республики Узбекистан с 28 мая 1997 года.

27. Соглашение о международном железнодорожном грузовом сообщении (СМГС) Введено в действие с 1 ноября 1951 года Республика Узбекистан (Узбекская железная дорога) присоединилась к СМГС с 18 июня 1993 года

28. Конвенция о договоре международной дорожной перевозки грузов (КДПГ) Женева, 19 мая 1956 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 31 августа 1995 года №132-І. Вступление в силу для Республики Узбекистан с 27 декабря 1995 года.

29. Адабий ва бадий асарларни ҳимоя қилиш тўғрисидаги БЕРН конвенцияси 1971 йил 24 июлда БМТ қабул қилган Париж ҳужжати, 1979 йил 28 сентябрда ўзгартиришлар киритилган Ўзбекистон Республикаси мазкур Конвенцияга ЎзР ОМнинг 2004 йил 27 августдаги 681-ІІ-сон Қарорига мувофиқ қўшилган Ўзбекистон Республикаси учун 2005 йил 19 апрелдан кучга киради.

30. Конвенция 105 об упразднении принудительного труда Женева, 25 июня 1957 г. Принята на 40 сессии Генеральной Конференции Международной Организации Труда. Ратифицирована Постановлением Олий Мажлиса РУз от 30 августа 1997 года N 498-І. Вступила в силу для Республики Узбекистан с 15 декабря 1997 года

31. Конвенция по вопросам гражданского процесса Гаага, 1 марта 1954 г. Ратифицирована Республикой Узбекистан в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 22 декабря 1995 года № 183-І. Вступление в силу для Республики Узбекистан со 2 декабря 1996 года

32. Конвенция о признании и приведении в исполнение иностранных арбитражных решений Нью-Йорк, 10 июня 1958 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 22 декабря 1995 года № 184-І. Вступление в силу для Республики Узбекистан 7 февраля 1996 года.

33. Минская Конвенция о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам 1993г. Вступление в силу с 19 мая 1994 года в соответствии со статьей 83. Ратифицирована Постановлением Верховного Совета РУз от 6 мая 1993 года № 825-ХІІ. Вступление в силу для Республики Узбекистан с 19 мая 1994 года.

ІІІ. Мавзуга доир махсус адабиётлар

69. Ануфриева Л.П. Международное частное право: Учебник. Трансграничные банкротства. Международный гражданский процесс. Т.3. –М.: 2001. - 278 с.

70. Богуславский М.М. Международное частное право: Учебник. 6-е изд. –М.: 2004. - 412 с.

71. Ғуломов С.С. Халқаро савдо ҳуқуқи. – Т.: Шарқ, 2002. - 318 б.

72. Дмитриева Г.К. Международное частное право (часть третья ГКРФ): Учеб. пособие. - М.: Юрист, 2002. - 254 с.

73. Звеков В.П. Международное частное право. – М.: 1999. - 287 с.

74. Лунц Л.А. Курс международного частного права: В 3 т. – М.: Спарк, 2002. - 1007 с.

75. Марышевой Н.И. Международное частное право. – М.: Контракт, Инфра-М, 2000. - 345 с.

76. Международное частное право: Учебник для вузов / Под редакцией доктора юридических наук Марышевой Н.И. - М.: Контракт, Инфра-М, 2000. - 532.

77. Скаридов А.С. Международное частное право. – Санкт-Петербург.: Михайлова В.А, 2002. – 768 с.

78. Халқаро хусусий ҳуқуқ // Ҳ.Р. Раҳмонкулов ва бошқ. –Т.: Иқтисод ва ҳуқуқ дунёси, 2002. – 448 б.
79. Ҳамроев С.С. Халқаро хусусий ҳуқуқ. Ўқув-услубий қўлланма. –Т.: Адолат, 2000. – 84 б.
12. Хорижий мамлакатлар фуқаролик ва савдо ҳуқуқи / Ўқув қўлланма. – Т.:ТДЮИ, 2010.
13. О.Т.Ҳазраткулов, В.Ё.Эргашев. Халқаро хусусий ҳуқуқ / Ўқув-услубий комплекс. – Т.: ТДЮИ, 2008.
14. О.Т.Hazratqulov. Xalqaro xususiy huquq / O'quv-uslubiy kompleks. – Т.: TDYuI, 2010.

8-МАВЗУ: ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МУЛКНИ ХАЛҚАРО-ҲУҚУҚИЙ ҲИМОЯ ҚИЛИШ

РЕЖА

1-§. Халқаро маданий ҳамкорлик ва муаллифлик ҳуқуқларининг халқаро ҳимоя қилиш

2-§. Миллий муаллифлар асарларини чет элда қўриқлаш ва улардан фойдаланиш

3-§. Муаллифлик ҳуқуқи соҳасида кўптомонлама битимлар

4-§. Ўзбекистон Республикасининг бошқа давлатлар билан муаллифлик ҳуқуқларини ўзаро ҳимоя қилиш тўғрисидаги битимлари

5-§. Халқаро илмий-техник ҳамкорлик ва ихтироларни чет элда патентлаш.

6-§. Чет элликларнинг Ўзбекистон Республикасидаги ихтироларига бўлган ҳуқуқларини қўриқлаш

7-§. Ихтиролар, саноат намуналари ва товар белгиларига бўлган ҳуқуқларни ҳимоя қилиш тўғрисидаги халқаро битимлар

АСОСИЙ ҚИСМ

1-§. Халқаро маданий ҳамкорлик ва муаллифлик ҳуқуқларининг халқаро ҳимоя қилиш

Муаллифлик ҳуқуқи фуқаролик ҳуқуқи ва халқаро хусусий ҳуқуқнинг таркибий қисми бўлиб, тарихийлиги, ҳаракат доирасининг кенглиги, ҳам миллий қонунчилик нормалари, ҳам халқаро нормаларнинг бир хилда қўлланиши билан ажралиб туради. Муаллифлик ҳуқуқи ижодий фаолият натижаси ҳисобланган – фан, адабиёт, санъат асарларини яратиш, улардан турли кўринишда фойдаланиш, айирбошлаш натижасида келиб чиқадиган муносабатларни тартибга солади. Бу муносабатларда бир томондан жисмоний шахслар қатнашса, иккинчи томондан юридик шахслар ёки халқаро ташкилотлар ёхуд давлатлар қатнашиши мумкин. Австриялик олим Вальтер Дилленц Европада китобнинг чоп этилиши муаллифлик ҳуқуқининг пайдо бўлишига олиб келди, деб кўрсатади. Немис мутахассиси И.Гутенберг XV асрда ҳарф босишни ихтиро қилиши натижасида саноат усулида биринчи марта оммавий равишда китобнинг чиқарилиши муаллифлик ҳуқуқининг келиб чиқиши ва китобнинг бозорда товар сифатида айирбошланиши аҳолининг интеллектуал талабини қондиришга олиб келди. Дастлаб асар яратган муаллифнинг ҳуқуқи эмас, балки китоб чиқараётган ноширнинг ҳуқуқи ҳимоя қилинади. Муаллифлик ҳуқуқига оид бўлган дастлабки қонунлар 1709 йилда Англияда, 1790 йилда АҚШда, 1791, 1793 йилларда Францияда, 1794, 1837 йилларда Пруссияда, 1762 йилда Испанияда, 1830 йилда Россияда қабул қилинган. Бу қонунларга кўра муаллифлик ҳуқуқи нафақат бир мамлакат ҳудудида, балки бутун дунёда ҳимоя қилиниши ҳам норма сифатида белгиланган.

Муаллифлик ҳуқуқи "инсон ҳуқуқлари"нинг ҳам ажралмас қисми ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29-моддасида "ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга" дейилади. Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларациясининг 18, 19-моддалари, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро ҳужжатнинг 18, 19-моддаларида бевосита муаллифлик ҳуқуқининг ҳимоясига оид қоидалар мустаҳкамланган. Айниқса, Умумжаҳон Декларациясининг 27-моддасида "ҳар бир инсон жамиятнинг маданий ҳаётида эркин иштирок этишга, санъатдан баҳраманд бўлишга, илмий тараққиётда иштирок этиш ва унинг самараларидан фойдаланиш ҳуқуқига эга" дейилади. Ижод эркинлиги илмий

тадқиқотлар ўтказиш, илмий ихтиролар, адабиёт ва санъатда янги асарлар яратиш асосида амалга оширилади. Давлат эса муаллифларнинг бош ҳомийси, жамиятнинг маданий, илмий ва техникавий ривожланишига ғамхўрлик қилади. 1956 йили 35 давлат вакиллари иштирок этган Халқаро муаллифлар ва бастакорлар конфедерацияси (СИЗАК) томонидан қабул қилинган Хартияда ҳам адабиёт, бадий ва илмий асарлар муаллифлари жамиятда муҳим ўринни эгаллашлари, улар инсониятнинг умумий манфаатлари олдида жавобгар эканлиги ҳамда цивилизациянинг ривожланишида ҳал қилувчи куч эканлиги таъкидланади. Ҳар қандай давлат миллий қонунчилигини яратаётганда муаллифлик ҳуқуқига оид юқоридаги тамойилларни қонун доирасида мустаҳкамлаши, муаллифларнинг эркиндасини доимо ҳимоя остига олиши Хартиянинг асосий ғоясини ташкил этади.

Ўзбекистон Республикаси миллий давлатчилик асосини шакллантирар экан, мустақиллик йилларининг дастлабки кунлариданоқ муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қилишга қаратилган миллий қонунчилик тизимини шакллантиришга киришди. 1995 йил 5 май куни "Электрон ҳисоблаш машиналари учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларининг ҳуқуқий ҳимояси тўғрисида", 2002 йил 5 апрель "Шаҳарсозлик кодекси", 1996 йил 24 апрелда "Журналистик фаолиятни ҳимоя қилиш тўғрисида", 1996 йил 30 августда "Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида", 1996 йил 30 августда "Ноширлик фаолияти тўғрисида", 1997 йил 25 декабрда "Оммавий ахборот воситалари тўғрисида", 1998 йил 26 декабрда "Реклама тўғрисида"ги қонунларнинг қабул қилиниши муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг қонунчилик тизими яратилганидан далолат беради. Айниқса, 1997 йил 1 мартдан кучга киритилган янги Фуқаролик кодекси эса бу соҳада муҳим қонунчилик асоси ҳисобланади. Фуқаролик кодексининг IV-бўлими интеллектуал мулкка оид муносабатларни тартибга соладиган нормалар билан мустаҳкамланганлиги муаллифлик ҳуқуқига катта эътибор берилаётганлигини кўрсатади. Муаллифлар ҳуқуқларининг бир неча қонунлар орқали ва ҳар томонлама ҳимоя қилиниши уларнинг конституцион ҳуқуқларининг кафолатини таъминлайди. Янги кодексда 59, 60, 61-боблар (1031-1081-моддалар)да муаллифларнинг шахсий номулкий ва мулкый ҳуқуқлари, муаллифлик шартномалари, муаллифлик ҳуқуқининг субъект ва объектлари, ҳимоя муддати, турдош ҳуқуқлар субъектлари бўлган ижрочилар, телерадио органлари, ижро ёзувини амалга оширувчи шахсларнинг ҳам ҳуқуқларининг бир қатор алоҳида моддаларда берилиши орқали қонунчилигимиз халқаро ҳуқуқий ҳужжатларга яқинлаштирилди. 1996 йил 30 августдаги "Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонунида эса муаллифлик ва уларга тенглаштирилган шахсларнинг ҳуқуқлари янада кенгроқ берилди. Айниқса, муаллифлик ҳуқуқининг амал қилиш соҳаси, асар қисмлари ва ҳосила асарлар, хизматга доир асарлар, ҳаммуаллифлик, фильм ва интервью муаллифлари, муаллифлик ҳуқуқининг чекланиши, муаллифлик ҳуқуқларини бошқариш каби қоидалар янги норма сифатида алоҳида белгилаб қўйилди.

Ижодий фаолият натижаси бўлган маҳсулотлар кўпинча ғоявий-номоддий кўринишда бўлади. Шу сабабли уларга нисбатан одатдаги ашёга, моддий объектга нисбатан қўлланиладиган ҳуқуқ меъёрларини қўллаб бўлмайди. Муаллифлик ҳуқуқига оид қонунчилик тизими ушбу масалани бевосита ҳал этади. Қонунчиликда муаллифнинг шахсий ҳуқуқларига катта ўрин берилган. Шахсий номулкий ҳуқуқлар фақат муаллифга тегишли бўлиб, у бошқа шахсларга ўтказилиши мумкин эмас.

Қонунчиликнинг яна бир хусусияти шундаки, биринчи марта муаллифнинг шахсий мулкый ҳуқуқлари тизими янада кенгайтирилди. Бу ҳуқуқлар эса асарни яратиш ёки ундан бошқача йўл билан фойдаланиш натижасида келиб чиқадиган ҳар қандай муносабатларда ҳам ўзининг тўсирини йўқотмайди, ўзгалар томонидан

Ўзгартирилмайди. Тегишли ҳуқуқ шартномада келишилгандан сўнг бошқаларга ўтказилиши мумкин.

Ҳар қандай муаллиф асарнинг ўзи томонидан яратилган мустақил аҳамият касб этган қисмини агар улар ўртасида бошқача келишув кўзда тутилмаган бўлса, ўз хохишидек фойдаланиш ҳуқуқига эга. Маълумки, муаллифлик ҳуқуқининг юзага келиши ва уни амалга ошириш учун асарни рўйхатдан ўтказиш ёки ҳужжатлаштириш ёхуд бирон-бир расмийликка риоя этишлик талаб қилинмаслиги норма сифатида ўрнатилган.

2-§. Миллий муаллифлар асарларини чет элда қўриқлаш ва улардан фойдаланиш

Қонунчиликка кўра Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида Ўзбекистон Республикасининг муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисидаги қонун ҳужжатларидан бошқача қоидалар белгиланган бўлса, халқаро шартнома қоидалари қўлланади.

Маълумки, муаллифлик ҳуқуқи муаллифларнинг ва уларнинг ҳуқуқий ворисларининг фуқаролигидан қатъий назар, Ўзбекистон ҳудудида эълон қилинган ёки бирон-бир объектив кўринишдаги асарларга нисбатан татбиқ қилинади.

Муаллифлик ҳуқуқи:

биринчидан, Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида эълон қилинган ёки бирон-бир моддий кўринишда бўлган асарларга татбиқ қилинади, шунингдек, Ўзбекистон фуқароси бўлган муаллифларга ёки уларга тенглаштирилган шахсларга тегишли деб тан олинади;

иккинчидан, Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида эълон қилинган ёки бирон-бир моддий кўринишда бўлган асарларга тадбиқ қилинади ҳамда Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномала рига мувофиқ бошқа давлатларнинг фуқароси бўлган муаллифларга, шунингдек, уларнинг ҳуқуқий ворисларига тегишли деб тан олинади.

Агарда, асар Ўзбекистон ҳудудидан ташқарида биринчи марта эълон қилинганидан сўнг ўттиз кун ичида Ўзбекистонда эълон қилинган бўлса, асар Ўзбекистон Республикасида эълон қилинган ҳисобланади. Асар Ўзбекистон ҳудудида Ўзбекистоннинг халқаро шартномаларига мувофиқ ҳимоя қилиниши лозим бўлса, унинг муаллифи ҳудудида муаллифлик ҳуқуқини олиш учун асос бўлиб хизмат қилган юридик факт содир бўлган давлатнинг қонуни билан аниқланади.

Ўзбекистон муаллифлик ҳуқуқига оид бўлган бирон-бир кўп томонлама шартномаларга қўшилганидан сўнг, республикада шартноманинг *"миллий тартиб"* принципи амалда бўлади. Яъни, хорижий муаллифларнинг ҳуқуқлари ҳимоя қилинаётганда республикамиз қонунчилиги нормалари қўлланади. Агарда, Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида республикамизнинг муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисидаги қонун ҳужжатларидан бошқача қоидалар белгиланган бўлса, халқаро шартнома қоидалари қўлланади. Қонунчиликнинг бу қоидаси хорижий муаллифларнинг республикамизда муаллифлик ҳуқуқининг ҳимоясини тартибга солади ва ўртада келиб чиқиши мумкин бўлган ҳар қандай келишмовчиликни бартараф этади. *"Миллий тартиб"* принципнинг мазмуни шундан иборатки, бунда ҳар қандай давлат ҳудудига чет эл муаллифлари асарлари муаллифлар ёки уларга тенглаштирилган шахсларнинг махсус рухсат беришлари (лицензия) орқали олиб кирилади. Лицензия орқали киритилган ҳар қандай асардан фойдаланишнинг тартиби, муддати, ҳудуди, вақти ва тўланадиган муаллифлик ёки ижрочилик ҳақларини ундириш, йиғиш ва тақсимлаш, ҳуқуқ эгаси яшаб турган мамлакатга ўтказиб юбориш масалалари

алоҳида ҳисобга олинади. Халқаро шатноманинг ҳар бир аъзоси бўлган давлат муаллифи ёки ҳуқуқ эгаси асарининг дахлсизлигини таъминлаш ва муаллифлик ҳуқуқининг тўлиқ ҳимоя қилиниши лозим бўлади. Хорижий муаллифлар асарларидан мамлакат ичкарасида фойдаланганда муносабатларда банк, молия, божхона, чегара, транспорт ва ҳуқуқ-тартибот органларининг фаолияти кучайтирилади. Амалда хорижий муаллифларнинг муаллифлик ҳуқуқларини мамлакат ичкарасида якка тартибда ҳимоя қилиш эмас, балки жамоа бўлиб ҳимоя қилиш ёки бошқариш тартиби кенг қўлланилмоқда. Чунки, чет эллик муаллифнинг муқим ёки доимий равишда давлатлар ҳудудида бўлмаслиги унга тегишли ҳуқуқни ҳимоя қилиш ёки бошқаришга кенг имкон бермайди. Хорижий муаллифнинг мулкӣ ҳуқуқларини бошқариш мақсадида, уни якка тартибда амалга ошириш қийин бўлган ҳолларда (оммавий ижрочилиқда, радио ва телевидениеда, асардан механик, тасма, магнитли ёки бошқа ёзувли усулда фойдаланилганда, репродукция қилинганда ёхуд бошқа ҳолларда) кўрсатилган шахсларнинг тегишли ҳуқуқларини жамоа асосида бошқарувчи ташкилотлар ҳуқуқ эгалари билан тузилган шартнома асосида ўзларига берилган ваколатлар доирасида муаллифлар ва турдош ҳуқуқлар субъектларининг манфаатларини ифода этадилар. Бундай ташкилотлар ваколатла ри доирасида асарлардан фойдаланишнинг тегишли усуллари учун лицензия бераётганда, лицензиянинг шартлари бир тоифадаги барча фойдаланувчилар учун бир хил бўлмаслиги керак ва етарли асослар бўлмай туриб лицензия беришни рад этиб бўлмайди.

Лицензия муаллифлик шартномаси эмас, балки мажбурий характерга эга бўлган рухсат бериш ҳужжатидир. Лицензия шартномаси муаллифлик шартномасидан маълум бир вақтгача ва маълум доирада амал қилиши билан фарқланади. Лицензия шартномаси муаллифлик ҳуқуқи амал қилиши муддатидан кўп бўлмаган вақт давомида амал қилади. Асар муаллифи ёки меросхўрлар лицензия шартномасига муддат тўғрисидаги шарт киритилганлиги ёки киритилмаганлигидан қатъий назар, шартнома тузилган санадан бошлаб ўн йил ўтгандан кейин ўз контрагенти́ни камида олти ой олдин ёзма равишда огоҳлантирган ҳолда шартномани бир томонлама бекор қилишга ҳақлидир. Ўзбекистон қонунчилигига кўра муаллиф ёки меросхўрларда бундай ҳуқуқ ҳар ўн йилда вужудга келади.

Лицензия шартномалари мажбурий характерга эга бўлиб, унинг талаблари тўлиқ бажарилиши лозим. Мажбурий лицензияга муаллифлик ҳуқуқи эгаси учинчи томондан асардан фойдаланишга рухсат беришга мажбур бўлади. Умуман олганда, лицензия шартномасига кўра муаллифларнинг мулкӣ ҳуқуқлари бошқа шахсларга ўтказилади.

Лицензия шартномаларининг қуйидаги-ноширлик-матбаа асарлари, аудио-видео ёзувлар, радиоэшиттириш ва телекўрсатувлар, ЭҲМ учун яратилган дастурлар ҳамда ахборотлар базалари учун бериладиган турлари мавжуд.

Ўзбекистонда у ёки бу фаолият билан шуғулланиш учун лицензия олиш тартиби ўрнатилган. Бу тартиб Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 19 апрел кунидаги 215-сонли қарори билан тартибга солинади. Кино-видео фаолият билан шуғулланувчилар "Ўзбеккино" Давлат акционерлик компаниясидан, концерт-гастрол фаолияти, эфир орқали эшиттириш, кўрсатув бериш ва кабел орқали узатиш фаолияти билан шуғулланувчилар эса Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги махсус комиссиядан тегишли лицензиялар оладилар. Муаллифлик ҳуқуқида фаолият билан шуғулланишда лицензия олишдан кўра асарлардан ҳар қандай кўринишда фойдаланиш учун албатта лицензия олиш талаб этилади.

Лицензия асосида хорижий мамлакатлардан олиб келиниб таржима қилинган, ёзиб олинган, нусха кўпайтирилган асарлар бошқа (учинчи) мамлакатларга тижорат

мақсадларида ёки ижара объекти сифатида чиқарилиши мумкин эмас.

Муаллифларнинг хорижий мамлакатлардаги ҳуқуқий ҳолати ўша мамлакатнинг миллий қонунчилиги билан аниқланади. Хорижий муаллифнинг барча ҳуқуқлари бир вақтнинг ўзида ҳам миллий қонунчилик билан, ҳам халқаро шартномаларнинг нормалари билан тартибга солинади. Бунда халқаро ташкилотларнинг ҳам ўрни бар.

Бутунжаҳон Савдо Ташкилоти (БСТ) – Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг ҳукуматлараро халқаро ташкилоти бўлиб, унинг фаолияти халқаро савдо тизимини яратиш, ундаги тарифларни камайтириш, товарлар, хизматлар, маҳсулотларга нисбатан халқаро нормаларнинг тадбиқ этилишига йўналтирилган.

БСТ бир қатор халқаро савдо битимларининг маъмурий вазифасини бажариб келади. 2002 йилнинг 1 январига қадар 130 дан ортиқ давлат БСТнинг аъзоси ҳисобланади. БСТга аъзо бўлган давлатларда бутун дунёда тайёрланадиган маҳсулотларнинг 90 фоизи тайёрланади. Ўзбекистон Республикаси БСТга ҳозирча 32 давлат қатори қўсатувчи сифатида қатнашиб келмоқда.

БСТга аъзо бўлиб қираётган давлатлар БСТнинг 15 та мустақил Битимини имзолаб, улардаги халқаро мажбуриятларни ўз зиммасига олмоғи лозим. Бу битимлар орасида муҳим аҳамиятга эга бўлган Интеллектуал мулк ҳуқуқининг савдо аспектлари бўйича шартномаси (ТРИПС) ҳам бор. Шартнома 7 бўлим, 63 моддадан иборат бўлиб, унда интеллектуал мулк ҳуқуқи, хусусан, муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқларнинг энг асосий қоидалари мустаҳкамланган. ТРИПСнинг 1-8-моддаларида бошқа мамлакатларда яратилган муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар объектларига нисбатан қўлланадиган принцип ва тартиблар, 9-14-моддаларида эса муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқларни ҳимоя қилишга қаратилган тегишли конвенциялар нормалари билан боғлиқ қоидалар белгиланган. БСТ асарлар айирбошланаётганда ТРИПС орқали халқаро савдо тизимига кирган ҳолда халқаро мажбуриятлар бажарилишини ўртага қўяди.

ТРИПС битими муаллифлик ҳуқуқига оид 1886 йилдаги Берн ва 1961 йилдаги Рим конвенцияларига аъзо бўлган мамлакатлар учунгина очиқ эканлиги таъкидланади. Чунончи, давлатлар ҳудудида бир вақтнинг ўзида ҳам халқаро конвенциялар, ҳам ТРИПС битими нормалари ҳаракатда бўлади. Бундай ҳолда мамлакат ичкарасида муаллифлик ҳуқуқига оид содир этилган ҳар қандай ҳуқуқбузарлик бир вақтнинг ўзида ҳар икки халқаро тизим орқали таъкибга олинади ва бузилган ҳуқуқлар ҳаракатда бўлган ҳуқуқий нормалар орқали тикланади. БСТ битимларининг амалга киритилиши ҳар қандай давлатнинг миллий қонунчилигини уларнинг қоида ва талабларига мослаштиришни талаб этади.

3-§. Муаллифлик ҳуқуқи соҳасида кўптомонлама битимлар

Муаллифлик ҳуқуқини халқаро миқёсда ҳимоя қилиш мақсадида дунёда бир қатор конвенция ва битимлар қабул қилинган. Булар кўп томонлама, икки томонлама ва ҳамкорликка йўналтирилган шартномалардир. Бундай келишувларнинг юзага келишининг асосий сабаби бир мамлакатда яратилган асарларнинг бошқа мамлакатларда рухсатсиз фойдаланилишининг олдини олишдир. Икки томонлама конвенциялар Европа мамлакатлари ноширларининг талаби билан юзага келган. Бунга 1886 йилда "Адабий ва бадий асарларни ҳимоя қилиш тўғрисида"ги Берн конвенцияси мисол бўлади.

Турли кўринишлардаги давлат тузилишига эга бўлган давлатлар орасида ҳамкорликни ривожлантиришда муаллифлик ҳуқуқи ҳақидаги хоҳишлар, халқаро конвенцияларнинг ўрни ва аҳамияти 1975 йил 1 августда Хельсинкида ўтказилган Кенгашнинг Якуний баённомасида ўз аксини топган. Хельсинки Кенгаши аъзолари

интеллектуал мулк ҳукукининг ҳимоясини таъминлаш зарурияти илм ва фан тараққиётида келгуси алоқаларни мустаҳкамлаш имкониятларига боғлиқ эканлигини кўрсатдилар. Кенгаш аъзолари давлатларнинг маданий бойликларини алмаштириш ҳақидаги якуний қайднома бўлимида, ўзлари иштирок этаётган ва келгусида қўшилишга қарор қиладиган маданий кадриятларни тарқатиш ва муаллифлик ҳукуқи тўғрисида халқаро конвенция ва битимларнинг тўлиқ, самарали қўлланиши ҳақида ғамхўрлик қилишларини баён қилганлар.

Конвенция бошқа битимлар қатори интеллектуал фаолият натижаларини муҳофаза қилишга тегишли бўлган давлатлараро муносабатларни жаҳон миқёсида тартибга солади. Конвенцияларнинг тўғри қўлланиши, асарларнинг тарқалишини халқаро тизим орқали тартибга солиш, асарларни яратиш ва тарқатиш йўли билан ривожланаётган мамлакатлар учун Бутунжаҳон интеллектуал мулк ташкилоти (БИМТ) 1976 йилда доимий Дастур эълон қилди. Муаллифлик ҳукуқи масалалари билан шуғулланиб келаётган мутахассисларнинг фикрича, муаллифлик ҳукуқини ҳимоя қилишни минимал умум қабул қилинган чегаралар билан таъминлаш ва асарларни кенгроқ ҳудудларда тарқатишга шароит яратиш учун, миллий қонунчиликлар орасидаги келишмовчиликларни баратараф этувчи восита сифатида халқаро шартномаларнинг қабул қилиниши талаб қилинган. Муаллифлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг халқаро тизими давлатлараро икки томонлама ва кўп томонлама битимлар қоидаларига, давлатлараро доирада муаллифлик ҳукукининг ҳудудий чегарасини бартараф қилишга бўлган интилишлари, муаллифлик ҳукуқини барча мамлакатларда ҳимоя қилинишини таъминлашга бўлган интилишларга асосланади.

Бадиий ва адабий асарларни ҳимоя қилиш ҳақидаги Берн конвенцияси (1886 йил). Европа ноширлик фирмаларининг манфаатлари асарларнинг нашр этилиши ва дунёда кенг тарқалиши натижасида асарлар устидан етарлича назорат ўрнатишни қийинлаштиради. Натижада кўп томонлама шартнома тузиш орқали назорат ўрнатиш зарурияти пайдо бўлади. 1886 йилда Берн конвенциясининг тузилиши мавжуд барча зиддиятларни бартараф қилишга қаратилади. Ушбу конвенция 1896 йилда Парижда, 1908 йилда Берлинда, 1914 йилда Бернда, 1928 йилда Римда, 1948 йилда Брюсселда, 1967 йилда Стокгольмда, 1971, 1979 йилларда Парижда қайта қўриб чиқилди. Ҳозирги кунда 130 дан ортиқ давлат конвенциянинг аъзоси ҳисобланади.

Конвенция ҳамма давлатлар учун очиқ. Ратификация ёрликлари ёки қўшилиш ҳақидаги ҳужжатлар сақлаш учун БИМТнинг Бош директорида топширилади.

Конвенция 38 модда ва яна 6 моддадан иборат қўшимча бўлимдан иборат. Конвенция ҳимоя қилишнинг юқори даражасини таъминлайди ва муаллифларга нисбатан эга бўлиши лозим бўлган ҳамма ҳуқуқларнинг тўлиқ рўйхатини мужассамлаштирган.

Конвенция қоидалари икки гуруҳга тадбиқ этилган: моддий характерга эга бўлган (моддий ҳуқуқ) маъмурий ва якуний қоидалар.

Конвенцияда моддалардан ташқари Муқаддима ҳам борки, унда конвенция билан боғлиқ бўлган давлатлар муаллифларининг бадиий ва адабий асарларга бўлган ҳуқуқини ҳимоялаш хоҳиши таъкидланади.

Конвенция учта асосий ва тақдим этилаётган ҳимоянинг бир қатор қоидаларига, шунингдек, ривожланаётган мамлакатларга тегишли бир қатор махсус қоидаларга асосланади.

Конвенциянинг асосий тамойиллари қуйидагилардан иборат:

1. "Миллий тартиб" тамойили
2. "Автоматик ҳимоя қилиш" тамойили
3. "Ҳимоя қилишнинг эркинлиги" тамойили.

Берн конвенциясининг "миллий тартиб" тамойили энг устувор принциплардан бири ҳисобланади. Юқоридаги қоидада таъкидлаб ўтиладики, бу ҳуқуқлардан фойдаланиш ва уни амалга ошириш бирон-бир расмийликни бажариш билан боғлиқ эмас, бундай фойдаланиш ва амалга ошириш ишлари, асар келиб чиққан давлатда ҳимоя қилиш мавжудлиги ёки мавжуд эмаслигига қарамайди. Шунга қўра, Конвенциянинг асосий Қоидалари белгилангандан ташқари, ҳимоя қилиш ҳажми, муаллифнинг ҳуқуқини ҳимоя қилишни таъминловчи ҳимоя воситаси билан тенг ва у ҳимоя талаб қилинадиган мамлакатнинг махсус қонунчилиги билан тартибга солинади. Мана шу жойда муаллиф ёки бошқа ҳуқуқ эгасининг ҳуқуқий ҳолати аниқланади.

Агар, муаллиф асар келиб чиққан, яратилган мамлакатнинг фуқароси бўлмаса, у шу мамлакатнинг муаллиф-фуқаролари фойдаланган ҳуқуқлардан фойдаланади.

Конвенциянинг 6-bis моддаси номулкий ҳуқуқ муаммоларига бағишланган. "Муаллифнинг мулкӣ ҳуқуқидан қатъий назар, дейилади унда, ҳатто бу ҳуқуқлари тан олинганидан кейин ҳам у асарга ўз муаллифлигини эътироф этилишини, нотўғри маъно берилишига ва асарнинг бошқа ўзгаришларига қаршилик қилиши, шунингдек, муаллиф обрўси ва кадр-қимматига зарар етказувчи ҳар қандай тажовузларга қаршилик қилиш ҳуқуқига эгадир".

Олдинги бандларда муаллифлик учун тан олинган ҳуқуқлар унинг ўлиmidан сўнг ҳам, мулкӣ ҳуқуқ бекор бўлгунга қадар, ўз кучини сақлаб қолади ва бу ҳимоя қилаётган мамлакатнинг мамлакат қонунчилиги билан бошқариш ҳуқуқига эга бўлган муассаса ёки шахслар томонидан амалга оширилади.

Асосий қоидаларни ратификация қилиш вақтида ёки унга қўшилган вақтида олдинги бандларда кўрсатиб ўтилган ҳимоя қилишни таъминловчи қоида ўз қонунчилигида кўрсатилмаган мамлакатлар, муаллифларнинг ўлиmidан сўнг бу ҳуқуқларни сақлаб қолмаслигини назарга олиши мумкин.

Ушбу моддада тавсия этилган ҳуқуқларни таъминлашни ҳимоя қилувчи воситалар, ҳимоя қилиниши талаб қилинаётган мамлакатнинг қонунчилиги билан тартибга солинади.

Ҳимоя қилишнинг давомийлиги, муддати ҳақидаги умумий қоидалардан шу ҳол англашиладики, ҳимоя қилиш муаллиф ўлиmidан сўнг ҳам яна эллик йилгача давом этиши керак. Лекин, бу умумий қоидадан мустаснолар ҳам бор. Яширин ёки таҳаллус билан чиқарилган асарлар учун, шу асарлар оммага етказилганидан кейин ҳуқуқ 50 йил қўриқланади, муаллиф ўзига қўйилган таҳаллус унинг шахси ҳақида шубҳа, қалғиш уйғотмаса ёки шу муддат давомида муаллиф ўз шахсини очса, умумий қоида қўлланилади. Аудиовизуал (кинематография) асарлар учун ҳимоя қилишнинг энг кўп муддати асар омма учун етказилгандан сўнг (асарнинг чиқарилиши) эллик йил, агар бу содир бўлмаса, асар яратилгандан сўнг эллик йил қилиб белгиланган, ушбу муҳлатлар ўтгач, ҳимоя қилиш муддати тугайди. Бу муддат амалӣ санъат ва фотография асарлари учун яратилган вақтдан йигирма беш йил ўтгандан сўнг тугайди. Ҳозирча (2001 йил июнгача бўлган маълумот) Ўзбекистон Республикаси ушбу Конвенцияга аъзо эмас.

Муаллифлик ҳуқуқи ҳақидаги Бутун Жаҳон Женева Конвенцияси (1952 йил) 1928 йил бошларида муаллифлик ҳуқуқи доирасида давлатларнинг ҳаракатини бирлаштиришга уриниш бошланди. ЮНЕСКО Миллатлар Иттифоқи Лигаси билан ҳамкорлик қилиш ҳуқуқини олувчи босма нашрларга кенг йўл очишга имкон беришни истаб, Бутунжаҳон Конвенциясини тайёрлаш масаласини ўз зиммасига олади.

1947 йилда Мехикодаги ЮНЕСКОнинг Бош Конференциясида "ЮНЕСКО жаҳон миқёсида муаллифлик ҳуқуқини бутун имкониятлари билан ва амалдаги қилинувларга таяниб зудлик билан ҳал қилади" деб таъкидланади. ЮНЕСКОнинг

2,4.1 резолюцияси Бош Конференциясининг икки охирги сессияда ўз тасдиғини топди.

Янги Конвенцияни тайёрлаш 1948 йилда бошланди ва уч йил давом этди. 1951 йилга келиб бутун жаҳон конвенциясининг лойиҳаси тайёрланди ва 1952 йилдаги дипломатик Конференцияда кўриб чиқиш учун тавсия қилинди. Муаллифлик ҳуқуқи ҳақидаги Бутунжаҳон Конвенцияси 1952 йил сентябрда Женевада бўлиб ўтган эллик мамлакат вакиллари иштирокида қабул қилинди. Конвенция 1955 йил сентябридан кучга кирди. Бутунжаҳон Конвенцияси икки таҳрирда мавжуд:

а) биринчи таҳрири 1953 йил 6 сентябрда Женевада қабул қилинган. Нашр матни 1955 йил 16 сентябрда кучга кирган;

б) иккинчи таҳрир 1971 йил 24 июнда Парижда қабул қилинган. Бу таҳрирнинг матни 1974 йил 10 июлда кучга кирган.

Конвенция кўп томонлама шартнома ҳисобланиб, у билан боғлиқ мамлакатлар сони Конвенцияга кирган ёки ундан чиққан турли давлатлар ҳисобига ўзгариб туради.

Женева Конвенцияси Берн Иттифоқи аъзолари бўлган давлатлар орасида шартнома алоқаларини ўрнатиш имкониятини очди. Конвенция ривожланаётган давлатлар, шунингдек, муаллифлик ҳуқуқини халқаро ҳимоя қилиш тизимига эга бўлмаган давлатларга мувофиқ келадиган тизим тузишга йўналтирилган.

Женева Конвенцияси мажбурий қоидага эга бўлмаган муқаддима билан очилади. Муқаддимада қуйидагича дейилади:

"Ҳамма давлатларда адабий, илмий ва бадий асарларга муаллифлик ҳуқуқини таъминлаш истаги билан руҳланган шартлашувчи давлатлар, шунга ишонадиларки, Бутунжаҳон Конвенциясида ўз аксини топган ҳамма муаллифлар учун тегишли бўлган муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қилиш тизимига қўшимча бўлиб, унга дахл қилмасдан шахс ҳуқуқини ҳурмат қилишни таъминлаш ва адабиёт, фан, санъатнинг ривожланишига қулайлик туғдириш имкониятига эга. Аҳдлашувчи давлатлар шунга ишонадиларки, муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг ҳар томонлама тартиби маънавий ижод асарларини тарқалишини енгиллаштиради ва халқаро ўзаро англаб етишга имкон беради".

Женева Конвенцияси 21 моддадан иборат. Конвенцияни қабул қилиш вақтида иштирокчилар қуйидаги мазмунда Декларация қабул қилдилар:

Берн Конвенциясининг қоидаларига мувофиқ конвенция томонидан тузилган Халқаро Иттифок таркибидан 1951 йил 1 январдан сўнг чиқиб кетган давлатдан чиққан асар, муаллифлик ҳуқуқи бўйича Бутунжаҳон Конвенцияси тавсия қилган Берн иттифоқидаги давлатларда ҳимоядан фойдаланмайди.

Муаллифлик ҳуқуқи ҳақидаги Бутунжаҳон конвенцияси Берн конвенцияси билан боғлиқ давлатлараро муносабатларда қўлланиши лозим эмас.

Берн Конвенцияси қоидаларига мувофиқ халқаро Иттифок давлатлардан бири бўлган, Конвенция томонидан ташкил этилган давлатлардаги асарлари ҳимоя қилишга тегишли бўлади.

Конвенцияда шу нарса айтиладики, давлат-иштирокчилар муаллифлик ҳуқуқи ва муаллифлик ҳуқуқларига эгалик қилувчилар учун зарур бўлган етарли ва зарурий ҳимояни таъминлаш учун ҳамма чораларни кўришга мажбурдирлар.

Конвенциянинг 1-моддасида кўрсатилган адабиёт, мусиқа, драматургия, кинематография, рассомлик, ҳайкалтарошлик ва графика каби ишлар рўйхати намунали тавсифга эга.

Муаллифлик ҳуқуқининг эллик йил муддатда фаолият кўрсатишини назарда тутган Берн Конвенциясидан фарқли равишда Бутунжаҳон Конвенцияси анча қисқа муддатни назарда тутди. Ушбу Конвенцияда амал қилинадиган асарнинг ҳимоя

қилиш муддати муаллиф ҳаётидан сўнг йигирма беш йилдан кам бўлмаслиги керак (4-модда). Ҳозирги вақтда дунёнинг 90 дан ортиқ мамлакати шу Конвенциянинг аъзоси ҳисобланади.

Ижрочилар, фонограмма ишлаб чиқарувчилари ва радиотелеви дение ташкилотлари манфаатларини ҳимоя қилиш ҳақидаги Рим Конвенцияси (1961 йил). Рим Конвенцияси 1961 йил 26 октябр куни таъсис этилан бўлиб, у 1964 йил 18 майда кучга кирган. Ҳозиргача 55 дан ортиқ давлат Конвенциянинг аъзоси ҳисобланади. Конвенциянинг асосий мақсади кенгайиб бораётган овоз ёзиш ва уларни тарқатишда ижрочи-артистларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишдан иборат. Конвенция ижрочилар томонидан асарларни ижро этишда, фонограмма ишлаб чиқарувчиларнинг фонограммалари ва кўрсатув берувчи, эшиттирувчи ташкилотлар дастурларини ҳар қандай ҳолатда ҳимоя қилишни таъминлайди. Ушбу Конвенцияга Берн ёки Бутунжаҳон Конвенция си аъзоси бўлган давлатларгина қабул қилинади. Конвенцияга аъзоликка қираётган давлатлар ратификация ёрлиқлари ёки қўшилиш ҳақидаги ҳужжатни сақлаш учун БМТ Бош Котибига топширадилар. Аъзоликка қираётган ҳар қандай давлат Конвенциянинг айрим моддаларига нисбатан уларни тадбиқ этиш ҳақида изохлар, писандалар киритиши мумкин.

Берн Конвенциясига ўхшаб Рим Конвенциясида ҳам "миллий тартиб" тамойили асосий ҳисобланади.

Конвенцияга кўра ижрочилар (артистлар, кўшиқчилар, муסיқачилар, раққослар, бадий ва адабий асарларнинг ижрочилари ва бошқалар) ўзлари розилик билдирмаган ҳар қандай ҳаракатлардан ҳимоя қилинадилар. Бундай ҳаракатлар қуйидагилар бўлиши мумкин:

-уларнинг ижроларини тўғридан-тўғри телетрансляция ва радиотрансляция қилиш;

-шундай телетрансляцияларни такрорлаш мақсадида, ижрочининг розилигисиз бирламчи ижроларни ёзиб олиш ва бошқа ҳаракатлар.

Конвенция талабига кўра фонограмма ишлаб чиқарувчиларини ўзлари томонидан ишлаб чиқарилган фонограммаларни ҳар қандай кўринишда такроран ишлаб чиқаришни тақиқлаш ёки унга рухсат бериш ҳуқуқи тан олинади. Фонограмма деганда, ҳар қандай ижронинг овозини акустик ёзиб олиш тушунилади. Шунингдек, Конвенцияда кўрсатув-эшиттириш ташкилотларининг улар томонидан тайёрланган дастурларини ўзгалар томонидан такрор кўрсатиш (эшиттириш), аудио-видео шаклида ёзиб олиш, бу ёзувларни тарқатиш, шу ёзувларни телевизион дастурларда қайта намойиш қилиш ҳаракатларини тақиқлаш ёки уларга рухсат бериш ҳуқуқи мутаҳкамланган.

Қайта ишлаб чиқариш (такрорлаш) ҳуқуқи деганда, фонограммани ҳар қандай шакл ва усулда бевосита ёки билвосита ишлаб чиқаришга, рухсат бериш ҳуқуқи тушунилади.

Тарқатишга бўлган ҳуқуқ деганда эса асар (фонограмма) асли ёки нусхасини сотиш йўли билан ёки ҳуқуқ эгасининг ҳуқуқини бошқага ўтказишга рухсат бериш ҳуқуқи тушунилади.

Ижарага бериш ҳуқуқи деганда, асар (фонограмма)нинг асли ва унинг нусхасини миллий қонунчилик белгилаганидек, тижорат мақсадларида омма учун ижарага чиқаришга рухсат бериш ҳуқуқи тушунилади.

Ёзилган ижрони маълум қилиш ҳуқуқи бу шундай ҳаракатки, бунда ижрочи ҳуқуқ эгаси фонограммани ҳаммага маълум қилиш учун сим ёки эфир (тўлқин ва бошқалар) орқали етказилишига рухсат бериш ҳуқуқи тушунилади. Бунда омма ҳар қандай жойда, ҳар қандай вақтда ўзларининг хоҳишига кўра фонограммага нисбатан тинглаш имкониятига эга бўладилар. Бу турдаги етказишлар электрон алоқа

воситаси бўлган "Интернет" тизимига ҳам дахлдордир.

Ижрочилар ва фонограмма ишлаб чиқарувчиларининг бошқа ҳуқуқларини таъминлаш мақсадида Шартномада қатнашаётган аъзо давлатлар "миллий тартиб" тамойилидан келиб чиқиб, ўзларининг ҳудудида ўз ижрочи ва фонограмма ишлаб чиқарувчиларига қандай ҳуқуқий кафолат берсалар, бошқа давлатларнинг ижрочи ва фонограмма ишлаб чиқарувчиларига ҳам шундай ҳуқуқни ҳимоя қилишни таъминлашлари шарт.

Шунингдек, Шартнома ижрочи ва фонограмма ишлаб чиқарувчиларига уларнинг фонограммаларидан тижорат мақсадида ҳамда эфир орқали узатиш ёки кабелли етказишларда ўз вақтида одилона ҳақ олиш ҳуқуқидан фойдаланишни ҳам белгилайди. Шартномага кўра муаллифлик ҳуқуқи муддати энг камида 50 йил белгиланган.

Шартномада қатнашувчи давлатлар барча ҳуқуқий ҳимоя воситаларини яратиб, ҳуқуқларини амалга оширишда "мулкӣ ҳуқуқларини бошқариш" (лицензия бериш, муаллифлик ҳақларини йиғиш ва тақсимлаш)ни йўлга қўйишлари лозим.

Юқоридагиларни умумлаштирадиган бўлсак, муаллифлик ҳуқуқига оид бўлган халқаро шартнома ва битимлар муаллифлик ҳуқуқини халқаро миқёсда ҳимоя қилишда муҳим аҳамият касб этади. Чунки, шартномаларга аъзо бўлиб кирган давлатлар муаллифлари (ҳуқуқ эгалари)нинг ҳуқуқлари барча аъзо давлатлар ҳудудларида бир хилда ҳимоя қилинади. Аъзо давлатлар ўз ҳудудларида бошқа давлат муаллифлари ҳуқуқлари бузилган тақдирда ҳам уларни ҳимоя қилиш ёки тиклаш кафолатларини яратади ва ҳимоя қилиш билан шуғулланади. Халқаро шартномалар давлатлар учун икки томонлама ёки ҳамкорлик ҳақидаги шартномаларни ҳам имзолаш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида республикамизнинг Бадий ва адабий асарларни ҳимоя қилиш ҳақидаги Берн Конвенциясига (1886 йил) аъзо бўлиб кириши мақсадга мувофиқдир. Ўзбекистонда яратилган миллий қонунчилик асослари ҳам айнан Берн Конвенцияси нормаларига яқинлаштирилган. Конвенцияда ҳимоя кафолатлари ва муддатлари бошқа конвенцияларга нисбатан кенгроқ берилган.

4-§. Халқаро ташкилотларнинг муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қилишга оид халқаро актлари

Муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қилишда халқаро ташкилотларнинг ўрни ва улар томонидан қабул қилинган ёки маъмурий бошқаруви амалга ошириладиган ҳужжатларнинг салоҳияти катта.

Бу ҳақдаги муҳим қоидалар Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва халқаро ташкилотларнинг Устав, Дастурлари ҳамда халқаро шартномаларида кўрсатиб ўтилган. Муаллифлик ҳуқуқи инсон ҳуқуқларининг ажралмас, таркибий қисми бўлиб, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган халқаро ҳужжатларда ҳам муаллифлик ҳуқуқига оид муносабатларни тартибга солиш билан боғлиқ муносабатлар белгиланган. Масалан, 1948 йилдаги Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларациясининг 27-моддасида ҳар бир инсоннинг жамият маданий ҳаётида эркин иштирок этишга, санъатдан баҳраманд бўлишга, илмий тараққиётда иштирок этиш ва унинг самараларидан фойдаланиш ҳуқуқига эга эканлиги белгиланган. Жаҳонда муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қилиш масалалари билан БИМТ, ЮНЕСКО, Бутунжаҳон савдо ташкилоти ва бошқа халқаро ташкилотлар бевосита шуғулланиб келади.

Бутунжаҳон Интеллектуал Мулк Ташкилоти (БИМТ) – ҳукуматлараро халқаро ташкилот бўлиб, штаб-квартираси Швейцариянинг Женева шаҳрида жойлашган. БИМТ Бирлашган Миллатлар Ташкилоти мақоми билан ишлайдиган ва унинг

тизимидаги халқаро ташкилотларининг бири ҳисобланади. БИМТ 1967 йил 14 июл куни Стокгольм шаҳрида имзоланган "Бутунжаҳон Интеллектуал Мулки Ташкилотини ташкил этиш ҳақидаги Конвенция" асосида ташкил этилган. Конвенция 1970 йили кучга кирган.

БИМТнинг вазифаларидан бири бутун дунёда давлатлар ўртасида келишув ва Битимлар асосида интеллектуал мулкни ҳимоя қилишни мувофиқлаштириш ва ҳар хил шартнома ҳамда конвенцияларнинг маъмурий бошқарувини таъминлашдан иборат. БИМТнинг маблағлари ва фаолияти асосан ривожланиб келаётган давлатлар, айниқса, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги давлатлари, Яқин Шарқ мамлакатлари ва бошқа давлатларнинг ривожланишига қаратилган. Бу ташкилот 1974 йил декабр ойида БИМТнинг ҳукуматлараро халқаро ташкилоти деган махсус мақомини олган. БИМТнинг мақсадлари куйидагилар деб эътироф этилган:

а) бутун дунёда давлатлараро, айрим ҳолларда, халқаро ташкилотларда интеллектуал мулк ҳимоясини рағбатлантиради. Дунёда интеллектуал мулк ҳимоясини таъминлаш ва рағбатлантириш борасида янги ва ҳар томонлама зарур бўлган халқаро шартномаларнинг юзага келишида воситачилик қилади. Шунингдек, бу ташкилот барча давлатларда интеллектуал мулкка оид миллий қонунчиликнинг яратилишида ҳар томонлама амалий ёрдам кўрсатади, аъзо давлатларнинг бири-бири билан маъмурий алоқалар ўрнатишида етакчилик қилади;

б) интеллектуал мулкка оид бўлган ва фаолият кўрсатаётган битимларнинг олий органлари оралиғида маъмурий фаолиятни бажаради. БИМТнинг котибияти сифатида Битимлар маъмурий бошқаруви ва халқаро Бюро ҳаракатда бўлади. 1999 йилнинг январигача 160 дан ортиқ давлат БИМТнинг аъзоси бўлган. Шу кунга қадар БИМТ муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар ҳимояси билан шуғулланувчи "Адабиёт ва бадий асарларни ҳимоя қилиш ҳақида"ги Берн конвенцияси, "Ижрочилар, фонограмма ишлаб чиқарувчилари ва кўрсатув органлари манфаатларини ҳимоя қилиш ҳақида"ги Рим конвенцияси, "Фонограмма ишлаб чиқарувчиларнинг фонограммаларини қонунсиз ишлаб чиқаришдан манфаатларини ҳимоя қилиш ҳақида"ги Женева конвенцияси, "Сунъий йўлдошлар орқали узатиладиган сигналлар дастурларини ташувчиларни тарқатиш ҳақида"ги Брюссел конвенцияси, "Фильмларни реестр қилиш ва аудиовизуал асарларни халқаро рўйхатдан ўтказиш ҳақида"ги Шартномаларнинг маъмурий вазифасини бажариб келмоқда."

БИМТ учта – Бош Ассамблея, Конференция, Мувофиқлаштирувчи қўмита каби раҳбар органларга эга.

Бош Ассамблея БИМТнинг аъзо давлатларидан ҳисобланган давлатлар ҳисобига ва бир вақтнинг ўзида Париж ёки Берн Битимларининг Ассамблея аъзоларидан ташкил топади. Конференция эса БИМТнинг барча аъзо давлатлари ҳисобига ташкил этилади. Мувофиқлаштирувчи қўмита эса Париж ва Берн Битимлари аъзоси ҳисобланган БИМТ аъзолари орасидан сайланади.

Бош Ассамблея барча Иттифоқ (Битим)лар учун икки йиллик харажатлар бюджетини тасдиқлайди. Конференция эса икки йиллик Конференция бюджетини тасдиқлайди. Бош Ассамблея ва Конференция навбатдаги сессияларда икки йилда бир марта йиғилади. Бундай ҳолатда мувофиқлаштирувчи қўмита навбатдаги сессияга бир йилда бир марта йиғилади.

БИМТнинг ижрочи бошлиғи Бош директор ҳисобланади ва у Бош Ассамблея томонидан 6 йил муддатга сайланади.

Муаллифлик ҳуқуқига оид бўлган Берн Иттифоқи ёхуд БИМТ аъзоси, шунингдек, БИМТнинг махсус бирор ташкилотининг аъзоси бўлган ёки халқаро Суд Статути тарафдори бўлган давлат БИМТнинг аъзоси бўлиши мумкин. БИМТ Бош Ассамблеясининг таклифига биноан ҳам БИМТнинг аъзолигига қабул қилиниши

мумкин.

БИМТнинг аъзоси бўлиш учун давлатлар Бош директорга ратификация қилинган ёрлик ёки қўшилиш ҳақидаги Актни сақлаш учун топширишлари лозим.

1976 йилда БИМТ Конференцияси томонидан Доимий дастур ишлаб чиқилган бўлиб, унинг бош вазифаси ижодий ходимларни ҳар томонлама рағбатлантириш, адабиёт ва бадиий асарларни тарқатиш, ривожланаётган давлатларда муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисидаги қонунчиликларни такомиллаштириш ҳамда шу соҳа билан шуғулланаётган ташкилотлар ишига амалий ёрдам беришдан иборат.

Ривожланаётган давлатларнинг муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисидаги қонунчилик тизимини яратиш мақсадида БИМТ ва ЮНЕСКО ташаббуси билан Намунавий қонун лойиҳаси ишлаб чиқилган. Намунавий қонун лойиҳаси 1976 йили Тунис шаҳрида экспертлар Кенгашида қабул қилинган. Ушбу қонун лойиҳасида БИМТнинг барча фаолияти акс эттирилган.

БИМТ ташкил топгандан сўнг, ҳаракатда бўлган, муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисидаги қатор халқаро конвенциялар нормаларини бутун дунё мамлакатлари миллий қонунчилик нормалари орқали ижрога қаратишга муваффақ бўлди. Ҳозирги вақтда деярли барча давлатлар муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қилишга қаратилган қонунчилик асослари яратилган. Шунингдек, БИМТ муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқларга оид қонунлар лойиҳаларини ўрганиб чиқиш ва тавсиялар бериш билан шуғулланиб келмоқда. Қабул қилинган янги қонунлар, ҳуқуқий адабиётларни чоп этиш ва тарқатиш яхши йўлга қўйилган. БИМТнинг энг сўнгги халқаро даражадаги фаолияти бу 1996 йил 2-20 декабр кунлари Женевадаги штаб-квартирасида чакирилган дипломатик конференциядир. Дипломатик конференцияда қарийиб ўн йил давомида тайёрланган "БИМТнинг муаллифлик ҳуқуқига оид Шартномаси" ва "БИМТнинг ижролар ва фонограммалар бўйича Шартномаси" қабул қилинди. Бу шартномалар энг сўнгги технология натижалари ҳисобланган электрон ҳисоблаш машиналари учун яратилган дастурлар, ахборотлар базаси, "Интернет" тизими, кинематография асарлари ва фонограммалардан фойдаланиш, уларга нисбатан бўлган ҳуқуқларни амалга ошириш билан боғлиқ бир қатор халқаро ҳуқуқий тизимларни белгилаб берди. Ижрочилар ҳуқуқларини янада кенгайтириш, фонограмма ишлаб чиқарувчилари манфаатлари ҳуқуқий шаклларда мустаҳкамланганлиги амалда бўлган халқаро ҳуқуқий нормалари ижросини янада таъминлайди. Айниқса, ижрочиларнинг шахсий номулкий ва шахсий мулккий ҳуқуқлари янада кенгайтирилди. БИМТ Академияси аъзо давлатлар ҳуқуқшунослари, мутахассислар, миллий кадрларни ўқитиш ва қайта тайёрлаш, дунё қонунчилигини бир хилда англаш ва тадбиқ этиш, тарғиб қилишга қаратилган тадбирларнинг амалга оширилаётганлиги кейинги йилларда қабул қилинган халқаро нормаларни пухта ўрганишга олиб келмоқда.

ЮНЕСКО халқаро ташкилоти ҳам бутун дунёда фан, адабиёт, санъат асарларини тарғиб қилиш билан бир вақтда шу асарларнинг дахлсизлигини таъминлаш, улардан фойдаланишда ҳуқуқбузарликларга йўл қўймаслик ва асар яратувчилари бўлган муаллифларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш масалалари билан ҳам шуғулланиб келаётир.

ЮНЕСКО Уставининг 1-моддасида белгиланганидек, ЮНЕСКО асарлар, хусусан, китоблар, архитектура, санъат асарларини ҳар томонлама халқаро нормалар асосида ҳимоя қилиш мақсадида халқаро конвенция ва шартномаларга давлатларнинг аъзо бўлиб киришларини тавсия этиб боради. Шунингдек, интеллектуал мулк яратувчилари асарларини айирбошлаш, фан, адабиёт, санъат асарларини нашр этишда ҳар томонлама алоқаларни ўрнатиш, бу йўлда давлатлар ва халқларга яқиндан ёрдам беради. ЮНЕСКОнинг муҳим вазифаларидан яна бири дунё мамлакатларида муаллифлик ҳуқуқига оид маълумотларни тарғиб қилиш,

хукукий адабиётлар яратилишида кўмаклашиш, халқаро конвенциялар ишлари билан таништириш, муаллифлик ҳуқуқига доир халқаро назарий, ҳукукий анжуманлар ўтказиб туришдан иборат.

Инсоният томонидан яратилаётган ҳар қандай интеллектуал мулкнинг сўнгги намуналарини ҳимоя тизимига киритишда ҳам ташкилотнинг фаоллиги юқоридир.

Муаллифлик ҳуқуқи ҳимоя муддати тугаб, умумхалқ мулкига айланган асарларнинг дахлсизлигини ҳимоя қилишга доир масала ЮНЕСКО ҳукуматлар экспертлари махсус комитетининг 1989 йил 3-7 апрель кунлари Париж шаҳрида ўтган мажлисида кўриб чиқилган.

Фан, адабиёт ва санъат асарлари яратган муаллиф вафот этгандан сўнг, унинг муаллифлик ҳуқуқи яна 25 йил давомида ҳимоя қилинади. Бу муддат тугаганидан сўнг эса асар инсониятнинг манфаатлари йўлида хизмат қилишга ўтади ва асардан ўзга шахслар рухсатсиз эркин фойдаланиши мумкин. Лекин, муаллифлик ҳақи тўланмай, асардан эркин фойдаланганда муаллифнинг номи (тахаллус)ни албатта кўрсатиш шарти билан ва асарнинг бирон-бир қисмига путур етказмасдан асардан фойдаланишда "дахлсизлик тамойили"га риоя этилиши, бунда халқаро ҳукукий ҳимоя тизимнинг яратилишига эришиш масаласи ЮНЕСКО ташаббуси билан экспертлар махсус қўмитасида атрофлича кўриб чиқилган. Бу масаланинг халқаро ҳамжамият ва инсоният келажаги учун нақадар муҳимлиги ЮНЕСКО Уставининг 1-моддасида мустаҳкамланган.

Ўзбекистан Республикасининг муаллифлик ҳуқуқига оид янги қонунчилигида ЮНЕСКО томонидан ишлаб чиқилган ижтимоий бойликка айланган асарларнинг "ҳукукий мақоми" тўғрисидаги норманинг ўрнатилиши давлатимизнинг илмий-адабий салоҳиятини янада кенгроқ ва халқаро даражада ҳукукий ҳимоя қилинишига олиб боради.

Асарлар дахлсизлигининг ҳимоя қилиниши масаласи биринчи марта ЮНЕСКОнинг 1977-1978 йилларга мўлжалланган Дастурига киритилган эди. ЮНЕСКО секретариати ушбу масала юзасидан бир неча тадқиқотлар олиб боради. 1979, 1983, 1985 йилларда эса ҳукуматлар экспертлари қўмитасида кўриб чиқилади.

1987 йилда ЮНЕСКО Бош Конференцияси 24-сессиясига ушбу масала юзасидан тайёрланган махсус ҳужжат муҳокама учун тақдим этилади. Натижада "Асарлар дахлсизлигини ҳимоя қилиш ҳақидаги Тавсиянома" ҳукуматлар экспертларининг махсус қўмитасида қабул қилинади ва ЮНЕСКОнинг 1989 йил октябр-ноябрда бўлиб ўтган Бош Конференциясининг 25-сессиясида кўриб чиқилиб, қабул қилинади.

Асарларнинг ижтимоий бойликка айланиши аجدодларимиз яратган асарларнинг Ватан ва маънавиятимиз йўлида хизмат қилиши, халқлар ўртасида умуминсоний кадриятларни шакллантириш, бу асарлар инсоният бахт-саодати йўлида хизмат қилишида кафолат берилиши муҳим ҳукукий мезондир. Шунингдек, халқаро нормалардан келиб чиқиб, хорижий мамлакатларда қолиб кетган меросимиз бўлган адабиётларимизни қонуний асосда давлатимизга қайтаришда муҳим ўринни эгаллайди.

Асарларнинг умумхалқ мулкига айланиши, шу асарларнинг давлат томонидан муддатсиз тўлиқ ҳимоя қилинишини билдиради. Асарнинг ижтимоий бойликка айланиши икки кўринишда амалга оширилиши мумкин:

1. Асарлар ижтимоий бойликка қонунчиликда белгиланганидек асарларни ҳимоя қилиш муддати тугагандан сўнг айланишидир. Яъни, бунда муаллиф вафот этгандан сўнг 50 йил ўтиши ва бу асардан фойдаланишга рухсат бериш ҳамда тегишли ҳақларни талаб қилиш ҳуқуқи тугаганлиги етарли ҳисобланади;

2. Асарларни муаллиф ҳаётлиги даврида ёки муаллиф вафот этганидан сўнг ҳам давлат томонидан сотиб олиншидир. Асарнинг давлат томонидан сотиб

олинганлиги факти, шу асарнинг давлат тасарруфига ўтишини белгилайди. Бундан ташқари муаллиф бир неча давлатлар ҳудудида яшаб, асар яратган бўлиши мумкин. Бундай ҳолатда муаллиф асари давлатлараро келишув (Битим, Шартнома)га биноан, шу давлатга тегишли деб топилиб, давлат томонидан ижтимоий бойликка айлантирилиши мумкин.

Юқоридаги халқаро ҳуқуқий нормалар ЮНЕСКО ташаббуси билан халқаро нормалар ва давлатлар миллий қонунчилигида ўз аксини топиб бормоқда. ЮНЕСКО томонидан муаллифлик ҳуқуқининг янги объектлари ва муаллифлик ҳуқуқи ҳимоясидан фойдаланувчилар, муаллифларнинг ҳуқуқий ҳимояга олинмаган жиҳатлари, уларнинг ижод қилиш ҳамда меҳнатига тегишли шароитлар яратишга қаратилган қуйидаги нуфузли ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинган:

1976 йил 22 ноябр "Таржимонлар статуси ҳақида"ги Найроби Тавсияномаси;

1980 йил 27 октябр "Ҳаракатланувчи тасвирларни сақлаш ва ҳимоя қилиш ҳақида"ги Белград Тавсияномаси;

1980 йил 27 октябр "Ижодий ходимлар ҳолати ҳақида"ги Белград Тавсияномаси".

ЮНЕСКОнинг муаллифлик ҳуқуқи пайдо бўлган янги объектлари "мультимедиа асарлари"нинг халқаро ҳуқуқий ҳолатини белгилаш ва миллий қонунчиликда мустаҳкамлаш муаммоларига бағишланган ҳукуматлараро қўмитаси мажлислари бўлиб ўтмоқда.

Халқаро экспертлар ва олимларнинг ҳулосасига кўра асарларнинг электрон наشري (видеоклиплар), рақамли объектлар (фильмларини электрон воситалар хотираларида сақлаб туриш) ахборот излари, кибернетик санъат (расмлик асарларини компьютер ёрдамида яратиш) асарлари, электрон мусиқа (компьютер ёрдамида мусиқа яратиш) асарлари, амалий-безак санъат (компьютер ёрдамида асар яратиш) асарлари, аудиовизуаль (компьютер ёрдамида овоз ёзиб олиш ва компьютерда эшитиш) асарлари турлари пайдо бўлди. ЮНЕСКО мана шундай мунозарали анжуманлар ўтказишни рағбатлантириб турмоқда. Бир гуруҳ экспертлар юқоридаги асарларни муаллифлик ҳуқуқининг объекти деб қарасалар, иккинчи гуруҳ мутахассис ва олимлар муаллифлик ҳуқуқининг объектлари эмас, деб ҳисоблайдилар. Бизнинг фикримизча, бу асарлар муаллифлик ҳуқуқининг объекти бўлолмайди, хусусан республикаimizда мавжуд қонунчиликда "мультимедиа асарлари"нинг ҳуқуқий мақоми ҳам белгиланган эмас.

5-§. Ўзбекистон Республикасининг бошқа давлатлар билан муаллифлик ҳуқуқларини ўзаро ҳимоя қилиш тўғрисидаги битимлари

Муаллифлик ҳуқуқини халқаро миқёсда ҳимоя қилиш мамлакатларнинг қўп томонлама шартномалар ёки икки томонлама шартномаларга қўшилиши орқали амалга оширилади. Ўзбекистонда шу конвенцияга асосан конвенциянинг аъзоси бўлган барча мамлакатлар муаллифлар (меросхўрлар)и ҳуқуқлари ва уларнинг асарлари ҳимоя қилинган эди. Бугунги кунда республикаimiz муаллифлик ҳуқуқига оид бирорта ҳам халқаро конвенциянинг аъзоси эмас. Лекин, республикаimiz ҳукуматининг олиб бораётган ташқи сиёсати доирасида Ўзбекистон бошқа давлатлар билан икки томонлама шартномалар тузиш йўли билан халқаро ҳамкорликни йўлга қўймоқда.

Масалан, 1993 йил 24 сентябр куни Москвада Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДХ) давлатлари раҳбарлари томонидан "Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқларни ҳимоя қилиш ҳамкорлиги тўғрисида"ги Битим имзоланди. Битим 7 моддадан иборат бўлиб, асосан муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқларни ҳар томонлама ҳимоя қилишни кучайтириш ҳақидадир.

Битимнинг асосий тамойиллари ҳамдўстлик давлатлараро ҳамкорликни кенгайтириш, миллий қонунчилик тизимини яратиш, ахборот алмашишни йўлга қўйиш, муаллифлик ҳуқуқи объектларидан қонунсиз фойдаланишга қарши курашни кучайтириш, муаллифлик ҳақларини икки томонлама солиққа тортишнинг олдини олиш, муаллифлик ҳақларининг ҳисоб-китоби ва тўловга оид қоидалардан имтиёзли, тенг фойдаланишга қаратилган.

Ушбу Битимга кўра давлатлар ўз ҳудудларида муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқларни жамоа асосида ҳимоя қилувчи ҳамда ҳуқуқларни бошқарувчи ташкилотлар орқали миллий қонунчиликда ўрнатилган нормалар ижросини ҳар томонлама таъминлашга эришишни белгилаб олганлар.

Ўзбекистон муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қилиш ва бу соҳада рўй бериши мумкин бўлган ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш мақсадида Озарбайжон Республикаси билан 1997 йил 18 июнда, Украина Республикаси билан 1998 йил 19 февралда, Туркия Республикаси билан 1998 йил 13 апрелда икки томонлама шартномалар тузди. Бу шартномалар асосан мамлакатларда ҳаракатда бўлган миллий қонунчилик нормаларини халқаро доирада ижросини таъминлаш, қулай ҳимоя тизимини шакллантириш, манфаатли ҳамкорликни йўлга қўйишга қаратилган. Республиканинг икки томонлама шартномаларни имзолаши соҳага оид янги қонунлар қабул қилинишига олиб келмоқда.

Ўзбекистон МДХ мамлакатлари билан муаллифлик ҳуқуқининг алоҳида соҳаларини ҳимоя қилишни таъминлаш мақсадида ҳам шартномалар имзолаган. Булар 1995 йил 10 феврал куни Олма-отада имзоланган "Кинематография соҳасидаги ҳамкорлик тўғрисида"ги Битим ва "Матбаа-нашр ва полиграфия маҳсулотлари тўғрисида"ги Битимлардир.

Ўзбекистон Республикаси бошқа давлатлар билан муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар қоидалари тадбиқ этиладиган савдога оид муҳим шартномаларни ҳам имзолаган. Масалан, бундай шартнома 1993 йил 5 ноябр куни АҚШ билан имзоланган "Ўзбекистон ва АҚШ ўртасидаги савдо муносабатлари тўғрисида"ги Битимдир.

Ушбу Битим XVII моддадан иборат бўлиб, унинг VIII моддаси бевосита муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қилишга қаратилган. Яъни, барча моддий-товар бойликлари ва хизматлар каби муаллифлик ҳуқуқи объектлари ҳам шартноманинг объекти ҳисобланади. Шартномада қатнашувчи ҳар икки мамлакат шартноманинг ушбу моддаси орқали муаллифлик ҳуқуқини халқаро доирада ҳимоясини таъминлашни зиммасига олган. Шартномада ЭҲМ учун яратилган дастурлар ва ахборотлар базаси, фан, адабиёт, санъат асарларини миллий қонунчилик ва халқаро конвенциялар доирасида барабар ҳимоя қилиш, мутасадди соҳа ташкилотларининг фаолиятини кучайтириш, аудио ва видеоёзувини амалга оширувчи ташкилотларининг ҳам барча ҳуқуқлари ҳимоясини таъминлашда турли воситалардан фойдаланишга келишиб олинган. Бу шартнома иккала давлатнинг ҳам савдо алоқалари ва иқтисодий салоҳиятини мустаҳкамлашга хизмат қилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан 1999 йил 3 сентябр куни 415-сонли қарорининг қабул қилиниши эса муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу қарорга кўра Европа Иттифоқи ва унинг аъзо давлатлари билан Ўзбекистон ўртасидаги ҳамкорлик ва шерикчилик тўғрисидаги Битимнинг амалга оширилиши юзасидан Ўзбекистон Ҳукуматининг 1999-2005 йилларга мўлжалланган комплекс Дастури тасдиқланди. Қарорга кўра Вазирлар Маҳкамаси томонидан 1999 йил 5 июл кунидаги 328-сонли қарор билан тузилган Идоралараро комиссия республика Координацион кенгашига айлантирилди. Кенгаш зиммасига йилнинг ҳар чорагида Ҳамкорлик ва шерикчилик тўғрисидаги Битимнинг барча модда ва қоидалари қандай амалга ошириляётганлиги тўғрисида ахборот бериб бориш юклатилди.

Шунингдек, Дастурда Ўзбекистоннинг энг муҳим халқаро шартнома ва битимларга аъзо бўлиб кириши билан боғлиқ устувор вазифалар аниқлаб олинди.

Дастурнинг 8 ва 9-бўлимларида муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқларга оид бўлган миллий қонунчиликни такомиллаштириш, халқаро конвенцияларга аъзо бўлиб киришдаги бирламчи вазифалар, соҳа идораларининг ҳамкорлигини янада кенгайтириш ва бошқа шу каби муҳим масалаларда тегишли таклиф ҳамда тавсиялар ишлаб чиқиш белгиланди. Ўзбекистон Ҳукумати халқаро ташкилотлар ва давлатлар билан ҳозирги кунда ана шу Дастурда белгилаб олинган режа ва тадбирлар орқали ҳамкорликни йўлга қўймоқда.

Умуман олганда, республикамизнинг муаллифлик ҳуқуқига оид икки томонлама ва қўп томонлама шартномаларга кириши келгусида қўп томонлама битимларга аъзо бўлиб киришига тегишли замин яратади.

6-§. Халқаро илмий-техник ҳамкорлик ва ихтироларни чет элда патентлаш

Маълумки интеллектуал мулкнинг турли объектлари бўйича халқаро миқёсларда ўнлаб, юзлаб халқаро битимлар, келишувлар, конвенциялар амал қилади. Уларнинг дастлабкилари XIX асрнинг иккинчи ярмида ишлаб чиқилган. Уларнинг ишлаб чиқиб қабул қилинишига туртки берган ҳолат – бу интеллектуал мулк объектларини халқаро миқёсларда муҳофаза этишдир. Одатда, ҳар бир мамлакат қонунлари шу мамлакат ҳудудида интеллектуал мулк объектини ҳимоя қилади. Агарда масалан, ихтиро, саноат намунаси бўйича патент эгаси бу объектлар бўйича бир неча мамлакатда ҳуқуқий муҳофаза олмоқчи бўлса, бу мамлакатларнинг ҳар бирида патент олмоғи лозим бўлади. Ўз фуқароларини интеллектуал мулк объектига нисбатан хорижий давлатларда ҳуқуқий муҳофазага олишни кафолатлаш мақсадида 1883 йилда 11 давлат саноат мулкни муҳофаза қилиш бўйича Париж Конвенциясини имзолади ва Халқаро Париж Иттифоқини тузди. Ҳозирги вақтда ушбу Конвенцияни 110 дан ортиқ мамлакат имзолаган. Ўзбекистон Республикаси ҳам Париж Конвенциясининг иштирокчиси ҳисобланади.

Конвенцияда унинг қатнашчиси бўлган давлатлар саноат мулкнинг айрим соҳалари бўйича махсус битимлар тузиши мумкинлиги назарда тутилган. Албатта бундай битимлар Конвенцияга зид бўлмаслиги шарт.

Париж Иттифоқи котибияти вазифасини БИМТ бажаради. Конвенциянинг дастлабки матни 1883 йилда тузилган, 1891 йилда Мадридда Тушунтириш баённомаси билан тўлдирилган, 1900 йилда Брюсселда, 1911 йилда Вашингтонда, 1925 йилда Гаагада, 1934 йилда Лондонда, 1958 йилда Лиссабонда, 1967 йилда Стокгольмда қайта қўриб чиқилган ва 1979 йилда унга тузатишлар киритилган. Конвенция барча давлатлар учун очик. Ратификация ёрлиғи ёхуд қўшилиш ҳақидаги ҳужжат БИМТ Бош директорида сақлаш учун топширилиши лозим.

Конвенция кенг маънодаги саноат мулки соҳасида қўлланилади. Унинг доирасига ихтиролар, товар белгилари, хизмат белгилари, саноат намуналари, фойдали моделлар, фирма номи, географик кўрсаткичлар (келиб чиқиш манбаси кўрсаткичи, келиб чиқиш жойининг номи) ва фирром рақобатнинг олдини олиш киради.

Конвенциянинг асосий қоидалари уч асосий тоифага бўлинади: миллий режим, устуворлик ҳуқуқи, умумий қоидалар.

Миллий режим ёхуд унга тенглаштириш тўғрисидаги қоидаларга асосан Конвенцияда қатнашувчи ҳар бир давлат унда қатнашувчи бошқа давлатлар фуқароларига нисбатан саноат мулкни ҳуқуқий муҳофаза қилиш соҳасида ўз фуқароларига қандай ҳуқуқлар берса худди шундай ҳуқуқлар бериши лозим. Айни

вақтда гарчи Конвенция иштирокчиси бўлмаган давлатнинг фуқароси бўлса ҳам, бироқ Конвенция иштирокчиси бўлган давлатларда истикомат қилса ёхуд ҳақиқий ва сохта бўлмаган саноат ёки савдо корхоналарига эга бўлса ҳам Конвенция томонидан бериладиган ҳуқуқий муҳофазадан фойдаланади.

Конвенцияда устуворлик санасига бўлган ҳуқуқ патентларга, товар белгилари, саноат намуналарига нисбатан мустаҳкамланган. Унинг моҳияти шундан иборатки, Конвенция катнашчиси бўлган давлатлардан бирига тўғри расмийлаштирилган асосда ариза (талабнома) берган талабномачи муайян белгиланган муддат давомида (ихтироларга ва фойдали моделлар патентларига 12 ой, товар белгилари ва саноат намуналарига 6 ой) бошқа ҳар қандай иштирокчи давлатлардан муҳофаза сўраб мурожаат этиши мумкин, бунда кейинги талабномалар биринчи марта берилган ариза (талабнома) санасида берилган ҳисобланади. Бошқача айтганда кейинги талабномалар ҳудди шу муддат давомида бошқа шахслар томонидан ихтиро, саноат намунаси, товар белгиси, фойдали моделга ҳуқуқий муҳофаза берилишини сўраб берилган талабномаларга нисбатан устуворлик ҳуқуқига эга бўлади. Бундан ташқари кейинги берилган талабномалар ўша талабнома берувчининг биринчи талабномасига асослангани сабабли шу вақт оралиғида ихтирони эълон қилиш, ушбу саноат намунаси ёхуд товар белгисини ўзида мужассамлантирувчи буюмнинг сотилиши ва шу каби хатти-ҳаракатлар талабнома софлигига таъсир этмайди. Бу қонданинг амалий афзалликларидан бири шундаки, агарда талабнома берувчи объектга нисбатан бир неча мамлакатларда ҳуқуқий муҳофаза олоқчи бўлса, у бирвақтнинг ўзида барча мамлакатларга талабнома бериши шарт эмас, унинг ихтиёрида 6 ой ёки 12 ой бор, бу муддат ичида у қайси мамлакатларда ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи олиши мақсадга мувофиқлиги, муҳофазани таъминлаш учун нималар қилиши лозимлиги бўйича пухта режа тузишга улгуради.

Конвенцияда барча иштирокчи давлатлар риоя қилишлари шарт бўлган қатор умумий қоидалар белгиланган. Улар жумласига қуйидагилар киради:

а) патентларга нисбатан: турли иштирокчи давлатларда айнан бир ихтирога берилган патентлар бир-биридан мустақилдир; бир иштирокчи давлатнинг патент бериши бошқа иштирокчи давлатнинг ҳам патент беришини ҳам шарт қилиб қўймайди. Бир иштирокчи давлатда патент бериш рад этилганлиги, патентни бекор қилганлиги, унинг муддати ўтганлиги бошқа иштирокчи давлатда патент беришни рад этишга, уни муддати тамом бўлган деб эълон қилишга ёки патентни бекор қилишга асос бўлмайди.

Ихтирочи патентда ўз номининг кўрсатилиши ҳуқуқига эга. Агарда миллий қонунчиликка асосан патентланган усул бўйича тайёрланган буюмни сотиш тақиқланган ёхуд чекланган бўлса ҳам патент беришни рад этиш ёхуд патентни ҳақиқий эмас деб топиш учун асос бўлмайди.

Ҳар бир иштирокчи давлат мутлоқ ҳуқуқларини амалга ошириш ҳар хил суиистеъмолчиликларни келтириб чиқармаслиги учун мажбурий лицензия берилиши лозим бўлган ҳолатларни қонунларда назарда тутиши мумкин.

б) товар белгиларига нисбатан: товар белгиларига талабнома бериш ва рўйхатдан ўтказиш ҳар бир иштирокчи давлатнинг миллий қонунлари билан белгиланади. Демак иштирокчи давлат фуқароси томонидан товар белгисини рўйхатдан ўтказиш учун берилган талабнома бу фуқарони ўз давлатида рўйхатдан ўтказдирилмаганлиги ёки муддати узайтирилмаганлиги сабабли қабул қилинмаслиги ёки рўйхатдан ўтказишни рад этиши мумкин эмас. Товар белгиси иштирокчи давлатлардан бирида рўйхатдан ўтказдирилиши билан у бошқа ҳар қандай мамлакатда, шу жумладан товарнинг келиб чиқиш манбаи бўлган мамлакатда рўйхатдан ўтказдиришлардан мустақил бўлади ва уларга боғлиқ

бўлмайди. Бинобарин, товар белгисини иштирокчи давлатлардан бирида рўйхатдан ўтказдириш муддатининг тугаши ёки бекор қилиниши товар белгиси бошқа иштирокчи давлатларда рўйхатдан ўтказдирилганлигининг ҳақиқийлигига таъсир қилмайди.

Агар товар белгиси товарнинг келиб чиқиш жойи бўлган мамлакатда тегишли тарзда рўйхатдан ўтказдирилган бўлса, у талабнома бўйича ўзининг дастлабки ҳолатида бошқа иштирокчи давлатлар ҳамрўйхатдан ўтказдириши учун қабул қилиниши ва муҳофаза этилиши шарт. Бироқ шунга қарамасдан қонунда аниқ белгиланган ҳолатларда, масалан товар белгиси учинчи шахсларнинг мавжуд ҳуқуқларини бузса ёхуд у фаркланувчи белгиларга эга бўлмаса ё ижтимоий тартибот ва ахлоққа зид бўлса ёинки оммани чалғитишга сабаб бўладиган бўлса рўйхатдан ўтказдириш рад этилиши мумкин.

Агарда қандайдир иштирокчи давлатда қайд қилинган товар белгисидан фойдаланиш мажбурий бўлса рўйхатдан ўтказишнинг бекор бўлиши муайян оқилона муддат ўтганидан кейин ва шунда ҳам товар белгисининг эгаси ўз ҳаракатсизлигини оқлайдиган исбот, далиллар келтира олмаган тақдирдагина бекор бўлади.

Ҳар бир иштирокчи давлат бу давлатда белги сифатида ҳаммага маълум бўлган конвенция томонидан бериладиган афзалликлардан фойдаланаётган шахсга тегишли бўлган ва унинг айнан ёки ўхшаш маҳсулотларига қўйилаётган товар белгиларини такрорловчи, унга ўхшаш бўлган ёки чалғитишга сабаб бўлувчи белгиларини рўйхатдан ўтказиш ва фойдаланишни тақиқлаши лозим.

Ҳар бир иштирокчи давлат махсус рухсатсиз давлат рамзлари, расмий белгилари, назорат ва қафолат тамғаларини товар белгиси сифатида рўйхатдан ўтказишни рад этиши ва фойдаланишни тақиқлаши шарт. Бу қоида баъзи халқаро ташкилотларнинг рамзлари, байроқлари, эмблемалари, қисқартирилган ва тўлиқ номларига ҳам тааллуқли дир. Хизмат кўрсатиш белгилари ва жамоа белгиларига нисбатан ҳам ҳуқуқий муҳофаза тўла тааллуқлидир;

в) саноат намуналарига нисбатан: ҳар бир иштирокчи давлатда саноат намуналари муҳофаза этилиши лозим ва бунда саноат намунаси ифодаланган буюм бу давлатда тайёрланмаслиги ҳуқуқий муҳофазани ҳақиқий эмас деб топишга асос бўлмайди;

г) фирма номига нисбатан: ҳар бир иштирокчи давлатда фирма номлари талабнома бериш ёки рўйхатдан ўтказиш шарт бўлмаган ҳолда ҳуқуқий муҳофаза қилинади;

д) маҳсулотларнинг келиб чиқиш жойи кўрсаткичларига нисбатан: ҳар бир иштирокчи давлат маҳсулотнинг келиб чиқиш жойи ҳақидаги ёлғон кўрсаткичлардан ёки бу маҳсулотни ишлаб чиқарувчи бевосита ёки бавосита фойдаланишига қарши чораларни кўрмоғи шарт;

е) ғирром рақобатга нисбатан: ҳар бир иштирокчи давлат ғирром рақобатдан самарали муҳофаза қилиниши шарт;

ж) миллий маъмуриятга нисбатан: ҳар бир иштирокчи давлат оммани патентлар, товар белгилари, саноат намуналари билан таништириш учун саноат мулки бўйича махсус хизмат ёки марказий муассаса ташкил этмоғи лозим. Бу хизмат расмий даврий ахборотнома чиқариши лозим. Ахборотномада берилган патент эгаларининг номлари, па

тентланган ихтироларнинг қисқача изоҳи ва қайд этилган ҳар бир товар белгиси тасвири эълон қилиниб берилиши лозим.

Шуни таъкидлаш лозимки, юқоридаги умумий қоидалардан ташқари конвенция ҳар бир иштирокчи давлатга саноат мулки соҳасидаги муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишда тўлиқ эркинлик беради. Жумладан ҳар бир иштирокчи

давлат техниканинг муайян соҳасига тааллуқли бўлган ечимларни патентга лаёқатли ихтиролар доирасига киритган ечимларни патентга лаёқатли ихтиролар доирасига киритмаслиги мумкин: патент ечимининг янгилиги ва уни патентга лаёқатли эканлигини белгиловчи бошқа мезонлар асосида текшириш бўйича экспертизадан ўтказилиб ёки экспертизадан ўтказмасдан берилиши бўйича тартиб ўрнатиш мумкин; товар белгисига бўлган ҳуқуқ ундан фойдаланиш асосида ёхуд рўйхатдан ўтказдириш асосида вужудга келишини ҳал этишга ҳақли; товар белгисини ва саноат намунасини экспертизадан ўтказиш асосида ёки экспертизадан ўтказмасдан рўйхатга олиш тартибини белгилашга ҳақли. Саноат намуналарини муҳофаза қилиш муддатини белгилашга ҳақли. Саноат мулкани бошқариш ташкилий тизимини ва ҳуқуқларини расмийлаштириш бўйича турли иш қоғозларини юритиш тартиби ва процедурасини белгилашга ҳақли.

Товарларнинг келиб чиқиши бўйича ёлғон ёки чалғитувчи кўрсаткичларнинг олдини олиш тўғрисида Мадрид битими (1891 йил).

Ушбу битим 1891 йилда тузилган бўлиб 1911 йилда Вашингтонда, 1925 йилда Гаагада, 1931 йилда Лондонда, 1958 йилда Лессабонда ва 1967 йилда Стокгольмда қайта кўриб чиқилган. Ушбу битим Париж Конвенцияси иштирокчилари бўлган давлатлар учун очикдир.

Ушбу битимга асосан агарда товарнинг келиб чиқиши бўйича ёлғон ёки чалғитувчи кўрсаткичлар бўлса ва кўрсаткичлар иштирокчи давлатлардан бирининг ёки унинг ҳудудини товарнинг келиб чиқиш жойи ёки тайёрланган мамлакат сифатида бевосита ёки бавосита кўрсатса бундай товарларни олиб киришга арест солинади ёки уларни олиб кириш таъқиқланади ёки уларни олиб киришга нисбатан бошқа чоралар ёки санкциялар қўлланилади.

Битимда бундай арест солишни талаб қилиш ва уни амалга ошириш ҳолатлари ва усуллари белгилаб қўйилган. Ушбу битимга асосан товарнинг келиб чиқиш манбаига нисбатан оммани чалғитиши мумкин бўлган ҳар хил реклама белгилари ва бу белгилардан фойдаланиб товарни намоиш этиш, сотишга ва улардан фойдаланишга таклиф этиш таъқиқланади. Ҳар бир иштирокчи давлатларнинг судлари қандай номлар ушбу битим таъсир доирасига кирмаслигини белгилашга ҳақли (виночилик маҳсулотларининг минтақавий номларидан ташқари).

Олимпия рамзларини муҳофаза қилиш бўйича Найроби шартномаси (1981 йил).

Ушбу шартнома Бутунжаҳон интеллектуал мулк ташкилоти, Париж Иттифоқи, БМТ ёки БМТ билан боғлиқ бўлган у ёки бу ихтисослаштирилган муассасаларнинг аъзолари бўлган давлатлар учун очикдир.

Ушбу шартноманинг иштирокчиси бўлган барча давлатлар Олимпия рамзларини (бешта туташ ҳалқалар тасвирларини) халқаро олимпиада қўмитаси рухсатисиз тижорат мақсадида (реклама эълонларида, товарларда товар белгиси сифатида) фойдаланишдан муҳофаза қилиши шарт. Шартнома шунингдек Олимпия рамзларидан тижорат мақсадларида фойдаланиш учун рухсат беришда олинadиган лицензия божларидан тушган даромаднинг бир қисми тегишли манфаатдор миллий олимпия қўмиталари ҳисобига ўтказилишини назарда тутди.

Патент кооперацияси тўғрисида шартнома (1970 йил).

Ушбу шартнома 1970 йилда тузилган ва 1979, 1984 йилларда қайта кўриб чиқилган.

Кўп ҳолларда юридик адабиётларда бу шартнома унинг инглизча номи бош ҳарфлари билан "РСТ" деб ҳам берилади. РСТ Париж Конвенцияси аъзолари бўлган барча иштирокчи давлатлар учун очикдир. Ўзбекистон Республикаси ҳам ушбу шартноманинг иштирокчиси ҳисобланади. Шартнома "Халқаро" патент талабномаси

берилишини назарда тутати. Бундай талабнома иштирокчи давлатнинг ҳар қандай фуқароси ёки унда истиқомат қилувчи шахс томонидан берилиши мумкин. Талабнома уни бераётган шахс фуқароси бўлган ёки ҳудудида яшаб турган иштирокчи давлатнинг миллий патент идорасига берилади. Агарда талабнома берувчи Европа патент конвенциясининг иштирокчиси бўлган давлатнинг фуқароси бўлса ёки унинг ҳудудида истиқомат қилувчи шахс бўлса халқаро талабнома Европа патент идорасига берилиши мумкин; агар талабнома берувчи Барбадос, Мадагаскар, Шри Ланка ёки Африка интеллектуал мулк ташкилоти аъзоси бўлган давлатнинг фуқароси бўлса ёки унинг ҳудудида истиқомат қилса халқаро талабнома БИМТга берилиши мумкин.

Шартномада ҳар қандай халқаро талабномани расмийлаштиришда унга қўйиладиган талаблар батафсил тартибга солинади.

Талабнома берувчи барча иштирокчи давлатлар ичидан ўзининг халқаро талабномаси таъсир кучига эга бўлишини хоҳлаган давлатларни кўрсатади (улар белгиланган ёки кўрсатилган давлатлар деб аталади). Ушбу кўрсатилган давлатларда халқаро талабнома у давлатларнинг миллий патент идораларига берилган талабнома билан бир хил кучга эга бўлади. Агар кўрсатилган давлатлар Европа патент конвенциясининг иштирокчиси бўлса талабнома берувчи Европа патент талабнома сини расмийлаштиришга ҳақли. Агарда кўрсатилган давлатлар Африка интеллектуал мулк ташкилотининг аъзоси бўлса халқаро талабнома минтақавий талабнома кучига эга бўлади.

Сўнгра халқаро талабнома халқаро изланишлар ёки қидиришлар предмети бўлиб ҳисобланади. Бундай изланишлар ёки қидиришлар йирик патент идораларининг бири томондан амалга оширилади (яъни Австралия, Австрия, Россия, АҚШ, Швейцария, Япония ва Европа патент идораси). Бундай қидирувлар натижасида халқаро изланишлар тўғрисида ҳисобот тайёрланади. Бу ҳисоботда халқаро талабномада илгари сурилган ихтиронинг патент софлигига таъсир кўрсатиши мумкин бўлган ва бошқа шахсларга берилган патентларнинг ҳужжатлари, яъни эълон қилинган ҳужжатларнинг ҳаволаки рўйхати ўз ифодасини топади. Халқаро изланишлар ҳақидаги ҳисобот талабнома берувчига юборилади. У эса ўз навбатида агарда ҳисобот ҳулосасидан унинг патент олиш эҳтимоли камлиги англашилса талабномани қайтариб олиши мумкин.

6-§. Чет элликларнинг Ўзбекистон Республикасидаги ихтироларига бўлган ҳуқуқларини қўриқлаш

Ўзбекистон Республикаси ўзининг юксак илмий техникавий салоҳиятига эга. Ўзбекистонлик олимларнинг илм-фаннинг қатор йўналишлари бўйича энг илғор марраларда иш олиб бораётганликлари кўпчилик томондан эътироф этилмоқда. Бозор муносабатлари тизимида фан ва техниканинг энг сўнгги ютуқлари товар сифатида намоён бўлади ва улар саноат мулки объектлари, яъни ихтиро, фойдали модель, саноат намунаси мақомига эга бўлади. Ушбу объектларга нисбатан мутлоқ ҳуқуқ соҳиблари, яъни патент эгалари ўзлари томонидан бевосита фойдаланиши ёки лицензия шартномаси асосида бошқа шахсларга фойдаланишга руҳсат бериш мутлоқ ҳуқуқига эга, патентни ҳақ эвазига бошқа шахсларга тўлиқ ўтказиш мумкин ва ҳ.к. Айни пайтда саноат мулки объектларидан мамлакат ички муомаласида фойдаланишдан мамлакатимиз ташқарисида фойдаланиш ҳуқуқий жиҳатдан ўзига хосликларга эга. Гап шундаки, Ўзбекистон Республикаси субъектларига, саноат мулки объектлари бўйича Ўзбекистон Республикаси патент идораси томонидан берилган ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи, яъни патент Ўзбекистон Республикаси ҳудудида амал қилади. Мамлакати миз ҳудуди доирасида патент эгаларининг ҳуқуқлари ҳар

тарафлама қўрикланади ва суд томонидан давлат мажбурлов кучи билан ҳимоя қилинади. Бироқ Ўзбекистон Республикасининг субъектлари ўзларига тегишли саноат мулки объектларини хорижий давлатларда қўллаганда ҳам ҳуқуқий муҳофаза этиши учун бу мамлакатларда уларни патентлаш лозим. Бундан қўзланган асосий мақсад патент эгаларининг иқтисодий манфаатлари муҳофаза этилишини таъминлашдир.

Маълумки XXI аср глобал миқёсларда ахборотлаштириш асри ҳисобланади. Ошкор этилган ҳар бир ахборот тезлик билан турли субъектларга етиб боради ва улар бу ахборотлардан ўз амалий фаолиятларида фойдаланиш имкониятларига эга бўлади. Интеллектуал мулк объектлари шу жумладан саноат мулки объектлари негизида ғоявий-ахборот мажмуи ётади. Бу ғоявий ахборот мажмуи турли моддий шаклларда ифодаланиши мумкин. Энг асосийси бундай объектлардан бир пайтнинг ўзида жаҳоннинг турли нуқталарида жойлашган номуайян доираларда шахслар бири-биридан мустақил равишда фойдаланишлари мумкин. Ҳудди шу сабабли ҳам саноат мулки объектларига фақат Ўзбекистон Республикаси ҳудудида патент олишнинг ўзи етарли эмас. Саноат мулки эгалари ушбу объектдан фойдаланишга бўлган қизиқиш, бозор конъюктурасини ва шу кабиларни ҳисобга олган ҳолда бу объектларни хорижий давлатларда патентлаштириш чораларини қўрмоқлари лозим.

Ўзбекистонлик субъектлар ўзларига тегишли саноат мулки объектларини хорижий мамлакатларда патентлаштирганда қуйидаги 2 та ҳолатни ҳисобга олмоқлари лозим. Биринчидан Ўзбекистон Республикаси қонунларида мустаҳкамлаб қўйилган талаблар;

иккинчидан ҳуқуқий муҳофаза сўраб мурожаат этилаётган (яъни объектга нисбатан сўралаётган) мамлакат миллий қонунчилигида мустаҳкамлаб қўйилган талаб. Ўзбекистон Республикасининг "Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида" ги қонунининг 41-моддасида саноат мулки объектларини бошқа давлатларда патентлаштириш бўйича қоидалар ўз ифодасини топган. Бунга асосан Ўзбекистон Республикасининг жисмоний ва юридик шахслари саноат мулки объектларини бошқа давлатларда патентлаштириш ҳуқуқига эгадирлар. Айни пайтда қонунда бу ҳуқуқни амалга оширишнинг шарти ҳам белгилаб қўйилган бўлиб, қонуннинг 41-моддасининг 2-қисмига асосан саноат мулки объектларини хорижий мамлакатларда патентлаштириш патент идорасига талабнома топширилгандан сўнг уч ой ўтгандан кейингина амалга оширилади. Бинобарин патент идораси бундай ҳолларда саноат мулки объектини хорижий мамлакатларда патентлаштиришни қонунга мувофиқлиги нуқтаи назаридан ўрганиб чиқади. Бунда саноат мулки объекти Ўзбекистон Республикаси патенти билан расмийлаштирилган лиги ёки ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи сўраб биринчи маротаба мурожаат этилаётганлиги аҳамиятга эга эмас. Патент идораси талабномани ўрганганда қуйидаги ҳолатларни ҳисобга олади:

Биринчидан, талабнома берувчи ҳақиқатан ҳам объектга нисбатан патент олиш ҳуқуқига эгами ва бунда бошқа субъектларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари бузилмаяптими;

иккинчидан, объект ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи бериш учун зарур хусусиятларга, яъни бошқача айтганда патентланиш лаёқатига эгами;

учинчидан саноат мулки объектини хорижий давлатларда патентлаш Ўзбекистоннинг мудофаа, хавфсизлик ва бошқа мажбуриятларига путур етказмайдими (яъни, объект давлат сирлари билан боғлиқ эмасми ёхуд махфий ихтиро ҳуқуқий режимига мос келмайдими).

Бундай тартибнинг мавжудлиги саноат мулки мутлоқ ҳуқуқ эгалари ҳуқуқларини асло чекламайди, балки уларнинг келгусида келиб чиқиши мумкин бўлган муаммоларининг олдини олади. Юқоридаги талабларни бузган ҳолда

берилган патент, дастлабки патент ҳақиқий эмас деб ҳисобланади ва патент идорасининг қарори билан бекор қилинади. Саноат мулки объектини бошқа давлатда (давлатларда) ғайри ҳуқуқий равишда патентлаштирган ҳар бир шахс қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгарликка тортилади (ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисидаги қонуннинг 41-моддаси). Ўзбекистон Республикаси субъектлари томонидан ўз саноат мулки объектларини хорижий мамлакатларда патентлаштиришда патентлаштириш сўралаётган мамлакат қонунларига тўлиқ риоя қилиниши лозим. Шу сабабли ҳам бир мамлакатда патентлаштириш рад этилганлиги иккинчи мамлакатда патентлаштириш бўйича талабнома бериш имкониятидан маҳрум этмайди. Маълумки Ўзбекистон Республикаси саноат мулки бўйича Париж Конвенциясининг иштирокчиси ҳисобланади. Шу сабабли ҳам ушбу конвенция бўйича устуворлик санаси қоидалари Париж Конвенцияси иштирокчиси бўлган мамлакатлар ҳудудида патент талабномаси берилаётганда қўлланилади. Унинг ўзига хос хусусиятлари "Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисидаги қонун"нинг 18-моддасида белгилаб қўйилган. Кўпгина мамлакатларда патент талабномаси хорижий субъектлар томонидан махсус патент вакиллари орқали берилиши назарда тутилган.

7-§. Ихтиролар, саноат намуналари ва товар белгиларига бўлган ҳуқуқларни химоя қилиш тўғрисидаги халқаро битимлар

Ўзбекистон Республикаси "Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида"ги қонунининг 1, 2-моддасида кўрсатиладиги, Ўзбекистон Республикасида бошқа давлатларнинг жисмоний ва юридик шахслари, фуқаролиги бўлмаган шахслар ушбу қонунда назарда тутилган ҳуқуқлардан фойдаланадилар. Бинобарин улар ўз саноат мулки объектларини Ўзбекистон Республикасида патентлаштиришга ҳақлидирлар.

Хорижий давлатларнинг фуқаролари ва юридик шахслари ҳам Ўзбекистон Республикаси иштирокидаги халқаро шартномалар ва ФКда белгиланган тартибда ўз саноат мулки объектларига нисбатан ҳуқуқларини Ўзбекистон Республикаси ҳудудида амалга оширадилар. Ўзбекистонда ихтирога бўлган ҳуқуқ, фойдали моделга, саноат намунасига бўлган ҳуқуқ патент билан гувоҳлантирилади ва давлат томонидан қўриқланади. Масалан, ихтиро патенти ихтиронинг янглигини, ихтирочилик даражасини, патентнинг ҳақиқийлиги ва патент эгасининг ихтирога эгалик қилиш уни тасарруф этиш ва ундан фойдаланишга доир мутлоқ ҳуқуқини тасдиқлайди. Саноат мулкининг объекти бўйича патент ва дастлабки патент қуйидагиларга берилади:

- Саноат мулки объектининг муаллифига (муаллифларига) ёки унинг (уларнинг) меросхўрига (меросхўрларига);

- Муаллиф ёки унинг ҳуқуқий вориси томонидан патент ёки дастлабки патентга оид талабномада ёки саноат мулки объекти патент идорасида рўйхатдан ўтказдирилгунга қадар топширилган аризада кўрсатилган жисмоний ва (ёки) юридик шахсларга (уларнинг розилиги шарт билан);

- Қонунда белгиланган ҳолларда иш берувчига. Кўп ҳолларда чет мамлакатларда яшовчи хорижий фуқаролар, шунингдек хорижий юридик шахслар патент олиш учун ё ўзлари, ё патент идорасида рўйхатдан ўтган патент вакиллари орқали ҳаракат қиладилар.

Патент олишда ва унинг амал қилиш муддати давомида (20 йил) ҳар йили махсус патент божлари ундирилади, улар норезидент бўлганлари сабабли божларни хорижий валютада тўлайдилар. Хорижий субъектларга ҳам Ўзбекистон субъектлари

учун белгиланган тартибда патент берилади. Ўзбекистон Республикаси саноат мулкани муҳофаза қилувчи Париж Конвенциясининг аъзоси бўлгани сабабли хорижий субъектлар агарда улар Париж Конвенцияси иштирокчи давлатлари фукаролари бўлишса, қатор афзалликлардан фойдаланишлари мумкин. Масалан, саноат мулки объекти устуворлиги талабнома патент идорасига топширилган кундан бошлаб белгиланади. Устуворлик саноат мулкани муҳофаза қилиш Париж Конвенциясига аъзо бўлган бошқа давлатда (Конвенция устуворлиги) берилган биринчи талабномада қайд этилган санага кўра башарти патент идорасига ана шу санадан бошлаб ихтирога, фойдали моделга оид талабнома 12 ой ичида, саноат намунасига оид талабнома 6 ой ичида топширилган бўлса, белгиланади. Башарти Конвенция устуворлиги сўралган талабнома уни берувчига боғлиқ бўлмаган шароитларга кўра белгиланган муддатда топшириб улгурилмаса, бу муддат патент идораси томонидан узоғи билан яна 2 ойга узайтирилиши мумкин (Ихтиролар, фойдали моделлар, саноат намуналари тўғрисидаги қонуннинг 18-моддаси).

Хорижий субъектларнинг патент олиш учун берган талабномала рини кўриб чиқишда умумий тартиб қўлланилади. Бу ўринда хорижий субъектлар учун махсус қоидалар белгиланмаган.

Хорижий субъектларнинг талабномалар асосида уларга берилган патентлардан келиб чиқадиган ҳуқуқлари ҳажми Ўзбекистон Республика си қонунлари билан белгиланади. Бинобарин патент эгаси саноат мулки объектига нисбатан мутлоқ ҳуқуққа эга ва ундан берухсат ҳеч ким бу объектдан фойдаланишга ҳақли эмас. Баъзи ҳолатларда хорижий субъектнинг ҳуқуқлари ҳажми Ўзбекистон Республикаси субъектлари ҳуқуқларининг ҳажмига нисбатан кенгроқ бўлиши мумкин. Масалан, агарда саноат мулки хорижий субъект томонидан Ўзбекистон Республикасига чет эл инвестицияси сифатида киритилса мутлоқ ҳуқуқ эгаси чет эл инвестициялари учун белгиланган имтиёз ва афзалликларга эга бўлади.

Патент эгасининг мутлоқ ҳуқуқларини бузган ҳар қандай шахс бу ҳуқуқбузарликларни тўхтатиши ва мутлоқ ҳуқуқ эгасига етказган барча зарарларни фукаролик қонунчилигида белгиланган тартибда тўлаши шарт.

Чет элда яратилган саноат мулки объектларининг Ўзбекистон Республикасида патентланиши мамлакатимиз учун ҳам, хорижий субъектлар учун ҳам ҳар тарафлама фойдалидир. Бу бир томондан Ўзбекистон Республикасида хорижий фан-техника ютуқларининг қонуний асосларда кенг қўлланишига ёрдам бериб, мамлакатимизнинг ижтимоий-иқтисодий ривожига ижобий таъсир кўрсатса, иккинчи томондан, хорижий субъектларнинг ҳуқуқлари мамлакатимиз ҳудудида амалга оширилишини ҳуқуқий қафолатлайди.

Товар белгисига бўлган ҳуқуқ

Товар белгиси ва хизмат кўрсатиш белгиси – бу бир жисмоний ёки юридик шахснинг товарлари ва хизматларини бошқа юридик ёки жисмоний шахсларнинг бир турдаги товарлари ва хизматларидан фарқлаш учун хизмат қиладиган белгидир. Одатда бундай белгилар сўзлар, тасвирлар, ёзувлар, товушлар, ҳажмий шакллар оркали ифодаланади. Товар белгилари товарнинг ўзига, ўровига, идишига қўйилиши мумкин. Товар белгилари ва хизмат кўрсатиш белгилари товарлар ва хизматларни реклама қилиш мақсадларида ҳам кенг қўлланилади. Бошқача айтганда товар белгиси бозорда товар ишлаб чиқарувчининг ўзига хос ташриф қоғози (визит карточкаси) бўлиб ҳисобланади. Кўп ҳолларда истеъмолчи (мижоз ёки харидор) товар белгисига қараб мўлжал олади ва бевосита савдо-сотик муносабатларига киришади. Демак, товар белгиси ҳар доим товарни муайян сифати, муайян хусусияти тўғрисида ўзига хос ахборот манбаи деб ҳисобланиши мумкин. Ўзбекистон Республикасида товар белгиларини рўйхатдан ўтказдириш ва улардан фойдаланиш

тартиби 2001 йил 30 августда қабул қилинган "Товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари ва товар келиб чиққан жой номлари тўғрисида"ги қонун билан тартибга солинади. Бинобарин Ўзбекистон Республикасида товар белгисига бўлган ҳуқуқ у рўйхатдан ўтказдирилгандан кейин вужудга келади ва белги эгаси ушбу белгисидан фойдаланиши бўйича мутлоқ ҳуқуққа эга бўлади. Бошқача айтганда товар белгиси эгаси ушбу белгидан фойдаланиш ва уни тасарруф этишда, шу жумладан ундан ўзга шахслар фойдаланишига рухсат бериш ёки таъқиқлаб қўйишда мутлоқ ҳуқуққа эгадир. Мамлакатимиз ҳудудида муҳофаза қилинаётган товар белгисидан унинг эгаси рухсатсиз ҳеч ким фойдаланишга ҳақли эмас.

Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларига мувофиқ ёки ўзаровийлик асосида бошқа давлатларнинг юридик ва жисмоний шахслари ҳам Ўзбекистон Республикасининг юридик ва жисмоний шахслари билан товар белгиларини рўйхатдан ўтказдириш ва улардан фойдаланиш бўйича тенг ҳуқуқлардан фойдаланадилар. Хорижий субъектлар ўз товар белгиларини Ўзбекистонда рўйхатдан ўтказиш учун Ўзбекистон Республикаси патент идорасига ўз патент вакиллари орқали ариза беришлари лозим. Талабномани кўриб чиқиш Ўзбекистон субъектлари учун белгиланган тартиб билан бир хилдир. Фақат чет эллик субъектлар рўйхатдан ўтказдирилаётган божларни хорижий валютада тўлайдилар. Агарда чет эллик субъект Мадрид битимига мувофиқ ҳаракат қилса, у ҳолда у энг аввало ушбу товар белгисининг келиб чиқиш мамлакатада рўйхатдан ўтказдирилаётган бўлиши талаб этилган бўлади. Мадрид битими барча иштирокчи давлатларда товар белгиси учун ягона ҳуқуқий режим белгиламайди, балки бир вақтнинг ўзида бир неча мамлакатларда ҳуқуқий муҳофаза олиш тартибини енгиллашти ради. Товар белгиси рўйхатдан ўтказдирилган вақтдан эътиборан 10 йил давомида амал қилади. Бу муддат белги эгасининг аризасига мувофиқ ва тегишли божлар тўланган тақдирда ҳар гал 10 йилга узайтирилиши мумкин, қонун товар белгисидан фойдаланиш шарт эканлигини белгилайди. Товар белгисининг рўйхатдан ўтказдирилганлиги тўғрисидаги гувоҳнома агарда бу белгидан 5 йил давомида узлуксиз ишлатилмаган бўлса, манфаатдор шахсларнинг аризасига мувофиқ суд тартибида муддатидан олдин бекор қилиниши мумкин. Айни пайтда шуни ҳам таъкидлаш лозимки, товар белгисидан фойдаланиш деганда нафақат бу белгидан товарларда ва уларнинг ўрови, идишда фойдаланилиши, балки рекламаларда, матбаа нашрларда, расмий иш қоғозларида, пешлавҳаларда, кўргазмалар ва ярмаркаларда экспонатларни намойиш қилишда ишлатиш ҳам қиради. Товар белгисини рўйхатдан ўтказдириш билан боғлиқ низолар патент идораси томонидан маъмурий тартибда ёки суд тартибида ҳал этилади. Масалан, Ўзбекистон ҳудудида Астра, Беломорканал, Прима, Полет тамаки маҳсулотларини рўйхатдан ўтказдириш рад этилди, чунки бу товар белгилари собиқ ССР Иттифоқидаги тамаки фабрикалари томонидан кенг фойдаланилган. Товар белгисининг асосий вазифаси бир ишлаб чиқарувчининг бир хилдаги товарларини бошқа ишлаб чиқарувчиларнинг шу хилдаги товарлардан фарқлаш ҳисобланади. Юқоридаги товар белгилари эса ҳудди шу вазифаларни бажара олмайди. Юқоридаги асосга кўра Ўзбекистон Республикасида рўйхатга олинган ва хорижий субъектларга тегишли бўлган "Космос", "Памир", "Прима" товар белгилари муддатдан аввал бекор қилинди. Ўзбекистон Республикасининг юридик ва жисмоний шахслари ўз товар белгиларини бошқа давлатларда ёки халқаро миқёсларда рўйхатдан ўтказишга ҳақлидирлар. Ўзбекистон Республикасининг субъектлари ўз товар белгиларини бошқа давлатлардан рўйхатдан ўтказишни Ўзбекистон Республикаси патент идорасига талабнома берганларидан кейин амалга оширадилар. Товар белгиларини бошқа давлатларда ёки халқаро миқёсларда рўйхатдан ўтказиш билан боғлиқ бўлган сарф-харажатлар талабнома берувчи ёки у билан келишилган ҳолда бошқа

манфаатдор юридик ёки жисмоний шахс томонидан қопланади.

Ўзбекистонлик субъектларнинг ўз товар белгиларини чет давлатларда рўйхатдан ўтказдирилиши айниқса экспорт учун махсулот ишлаб чиқараётганлар учун муҳим аҳамиятга эга. Чиройли ва диққатни тез жалб қиладиган товар белгилари мамлакатимизда ишлаб чиқарилган товарларнинг ташқи бозорда харидоргир бўлишини таъминлайди ва аксинча. Товар белгиларининг мавжуд эмаслиги ёки уларнинг ҳукукий муҳофаза қилинмаслиги дунё бозорида бизнинг товар ишлаб чиқарувчилар учун муайян қийинчиликлар вужудга келтиради. Бундай товаланни осонгина қалбакилаштириш, сохталаштириш мумкин. Шу сабабли ҳам ўз товарларини экспорт қиладиган субъектлар бу товарларни экспорт қилишдан олдин товар олиб бориладиган мамлакатдан ўз товар белгиларини рўйхатдан ўтказдиришлари шарт. Ўзбекистон Республикаси товар белгиларини халқаро рўйхатдан ўтказдириш тўғрисида Мадрид битимининг иштирокчиси бўлганлиги сабабли мамлакатимизда жисмоний ва юридик шахслар ўз товар белгиларини чет элларда рўйхатдан ўтказдиришда муайян қулайликларга эгадирлар. Товар белгисининг эгаси товар белгиси билан бир қаторда товарда ёки унинг идишида огоҳлантирувчи тамға ® қўйиши мумкин. У товар белгисини Ўзбекистон Республикасида рўйхатдан ўтказилганини ва ҳукукий ҳимоя қилинишини англатади.

Фирма номига берилган ҳуқуқ

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 1098-моддасига асосан юридик шахслар ўз фирма номларига нисбатан мутлоқ ҳуқуққа эгадирлар. Фуқаролик кодексининг 46-моддаси 5-қисмига асосан тижоратчи юридик шахслар ўз фирма номига эга бўлишлари шарт. Юридик шахснинг фирма номи унинг уставини тасдиқлаш вақтида белгиланади ва у юридик шахслар давлат реестрига киритиш йўли билан рўйхатдан ўтказдирилади. Юридик шахснинг фирма номи тегишли юридик шахсларни айнан бир деб ҳисоблашга олиб келиши мумкин бўлган даражадан аввал рўйхатдан ўтказилган номга ўхшаб кетадиган бўлса, у рўйхатга олинishi мумкин эмас. Юридик шахснинг белгиси тариқасида Ўзбекистон Республикасида рўйхатга олинган фирма номига бўлган ҳуқуқ Ўзбекистон Республикаси ҳудудида амал қиладди. Чет давлатда рўйхатга олинган ёки умумэтироф этилган номга Ўзбекистон Республикаси ҳудудида мутлоқ ҳуқуқ қонунда назарда тутилган ҳоллардагина амал қиладди. Бошқача айтганда "Самсунг", "Боинг", "Кока-кола" каби умумэтироф этилган фирма номларига бўлган ҳуқуқлар ёки хорижий субъектларнинг ўз мамлакатларида рўйхатдан ўтилган фирма номларига бўлган ҳуқуқи Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қуйидаги ҳолларда амал қилиши мумкин:

а) агар бу Ўзбекистон Республикаси қўшилган халқаро конвенциялар, халқаро битимлар ва бошқа ҳужжатларда назарда тутилган бўлса;

б) агар бу Ўзбекистон Республикаси билан хорижий давлатлар ўртасидаги икки томонлама, кўп томонлама шартномалар, битимларда белгилаб қўйилган бўлса.

Саноат мулкани муҳофаза қилиш бўйича Париж Конвенциясининг 8-моддасида кўрсатиладиги, конвенциянинг иштирокчиси бўлиш ҳар бир давлат бошқа иштирокчи хорижий давлатда жойлашган фирма номини унинг ўзида қайд этилган-этилмаганидан қатъий назар қайд этиш ҳақидаги талаб мажбурийлигидан қатъий назар ҳукукий муҳофаза қилиш мутлоқ ҳуқуқини таъминлаши лозим. Ўзбекистон Республикаси Париж конвенциясининг иштирокчиси ҳисобланади.

Бинобарин, конвенция давлатлари ҳудудида фирма номи миллий чегаралар

доирасидан чиқувчи экстерриториал муҳофаза лаёқатига эга. Фирма номига бўлган мутлоқ ҳуқуқ у қайд этилганидан бошлаб бемуддат амал қилади. Юридик шахсининг фирма номига бўлган ҳуқуқини бошқа шахсга бериш ва ўтказишга фақат юридик шахс қайта ташкил этилган ҳолда ёки корхона бошқа шахсга бутунлай берилган ҳоллардагина йўл қўйилади.

Фирма номига бўлган ҳуқуқ эгаси бошқа шахсга ўзининг фирма номидан фойдаланишга рухсат (лицензия) бериши мумкин. Масалан, ФКнинг 872-моддасида белгиланган Франшизинг шартномасини тузиш орқали. Айни вақтда шартномада лицензиар лицензиатга фирма номидан фойдаланишга истеъмолчини чалғитиб қўйиш, алдашига олиб келишини истисно этувчи чоралар кўриш мажбуриятини юклаши ва уни бажариши устидан назорат қилиши лозим. Бундай чоралар кўрилмаган тақдирда истеъмолчининг эътирозлари лицензиарга (бошқанинг фирма номидан фойдаланувчига) эмас, балки лицензиатга (фирма номи эгасига) қаратилиши мумкин.

Товар тайёрланган жой номига бўлган ҳуқуқ

Ҳар бир мамлакат, минтақа, маълум бир ҳудуд ўз иқлими, табиати, тупроқ таркиби, рельефи, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ва бошқа табиий шароитлари билан ўзига хосдир. Баъзан бу ўзига хослик ўша ҳудуд доирасида ишлаб чиқариладиган товарлар, бажариладиган ишлар, кўрсатиладиган хизматларнинг ўзига хос алоҳида сифатга эга бўлишини белгилайди. Бошқа жойда ишлаб чиқарилган айнан ўшандай товарлар, бажариладиган ишлар, кўрсатиладиган хизматлар айнан ўшандай сифатларга, хусусиятларга эга бўлмайди. Бинобарин, маълум географик ҳудуднинг табиий шароитлари ёки бошқа омиллар (масалан, ўша жойда яшовчи аҳолининг касби-кори, малакаси) билан узвий боғлиқ равишда тайёрланган товарлар айнан шундай товарларга нисбатан харидоргир, юқори сифатли, рақобатбардошли бўлиши мумкин.

Худди шундай товарлар бозорда товар чиқарилган жой номи орқали тақдим этилиши, сотилиши мумкин. Бу эса товарнинг муҳим ва ўзига хос белгиси ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 1108-1111-моддаларида товар чиқарилган жой номини ҳуқуқий жиҳатдан муҳофаза қилиш, бу номдан фойдаланиш асослари ва тартиби мустаҳкамлаб қўйилган. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида яшовчи хорижий субъектлар ҳам Ўзбекистонлик субъектлар билан тенг ҳуқуқли равишда тегишли тартибга риоя қилинган ҳолда товар чиқарилган жой номидан фойдаланишга ҳақли.

Келиб чиқиш жойи номларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш ва уларни халқаро қайд этиш тўғрисидаги Лиссабон битимига асосан товар чиқарилган жой номлари ҳуқуқий муҳофаза қилинади. Гарчи Ўзбекистон Республикаси ушбу битимга қўшилмаган бўлса ҳам унинг меъёрларига амалда риоя қилмоқда. Худди шу сабабли ҳам Ўзбекистон Республикасида Америка фирмасининг "Cargi" сигарета белгисини, Бразилия ва Француз фирмаларининг сигарета, кофе, чой ва бошқа озиқ-овқат муҳсулотларини "Hollywood" белгиси остида рўйхатдан ўтказдирилиши рад этилди, чунки "Cargi" ороли Италияда жойлашган, "Hollywood" эса АҚШда жойлашган. Бу маркалардан фойдаланиш истеъмолчиларни товар чиқарилган жойларига нисбатан чалғитишга сабаб бўлур эди.

Товарнинг келиб чиқиш жойи номи, саноат мулкани муҳофаза қилиш бўйича Париж Конвенцияси бўйича ҳам ҳуқуқий муҳофаза объекти ҳисобланади. Шунингдек буюмлар чиқарилган жойларни нотўғри ёки ёлғон кўсатганлик учун санкциялар, жазо чоралари ҳақидаги 1891 йил 14 апрелдаги Мадрид битимида товар чиқарилган жойи ҳақидаги янглишишга сабаб бўлувчи белгилар, номларини қўймаганлик учун

санкциялар белгиланган. Буюмларнинг келиб чиқиш жойлари кўрсаткичларини химоя қилиш ва уларни халқаро қайд этиш ҳақидаги 1958 йил 31 октябрдаги Лиссабон иттифоқи органи товар чиқарилган жой номларини қайд этиш механизмини ишлаб чиқди ва амалга оширмоқда.

Дунёнинг деярли барча давлатларида товарлар чиқарилган жойлар номларидан ғайриқонуний фойдаланиш, бу жойлар номлари ҳақида нотўғри ёки ёлғон маълумот бериш ғирром рақобатнинг кўринишларидан ҳисобланади ва тегишли жавобгарлик чоралари (зарарларни тўлатиш, ҳудудига олиб келишни тақиқлаш, арест солиш, товарларни йўқ қилиб ташлаш ва ҳ.к.) қўлланилади. Ўзбекистон Республикаси товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат тўғрисида 1996 йил 27 декабрда қабул қилган қонуннинг 8-моддасига асосан юридик шахснинг интеллектуал фаолияти натижаларидан ва уларга тенглаштирилган индивидуаллаштириш воситаларидан, маҳсулотни, хизматлар бажаришни индивидуаллаштириш воситаларидан қонунсиз фойдаланиб товар сотиш, товарнинг хусусияти, уни тайёрлаш усули ва жойи хусусида истеъмолчини жалғитиш инсофсиз рақобат ҳисобланади ва таъқиқланади.

Ўзбекистон Республикасида товар келиб чиққан жой номлари ва бу номлардан фойдаланиш ҳуқуқини рўйхатга олиш тартиби "Товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари ва товар келиб чиққан жой номлари тўғрисида"ги қонун билан тартибга солинади. Унга кўра товар келиб чиққан жой номлари ва товар келиб чиққан жой номидан фойдаланиш ҳуқуқини рўйхатдан ўтказиш Давлат Патент идораси томонидан амалга оширилади. Товар келиб чиққан жой номидан фойдаланиш ҳуқуқи тўғрисида гувоҳнома берилади. Гувоҳнома талабнома берилган санадан эътиборан ўн йил мобайнида амал қилади. Ушбу муддатнинг охирида у яна ҳар сафар ўн йилга узайтирилиши мумкин. Товар келиб чиққан жой номи товарда, унинг идиши ва ўровида, босма нашрларда, рекламаларда қўлланиши мумкин. Ушбу ҳуқуқдан фойдаланиш лицензия шартномаси асосида бошқа шахсларга ўтказилмайди.

Ўзбекистон Республикасининг юридик ва жисмоний шахслари товар келиб чиққан жой номини бошқа давлатларда белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказишга ҳақли.

Чет эллик юридик ва жисмоний шахслар товар келиб чиққан жой номидан Ўзбекистон Республикасининг юридик ва жисмоний шахслари билан тенг равишда ёки ўзаро келишув принципи асосида фойдаланадилар.

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати

I. Раҳбарий адабиётлар:

1. Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 364 б.
2. Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т. 2. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 380 б.
3. Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 366 б.
4. Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 349 б.
5. Каримов И. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т. 5. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 384 б.
6. Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. – Т.: Ўзбекистон, 1998. – 429 б.
7. Каримов И. А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. Т. 7. – Т.: “Ўзбекистон”, 1999. – 410 б.
8. Каримов И. А. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т. 8. – Т.: Ўзбекистон, 2000. – 528 б.
9. Каримов И. А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т. 9. – Т.: “Ўзбекистон”, 2001. – 432 б.
10. Каримов И. А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т. 10. – Т.: “Ўзбекистон”, 2002. – 432 б.
11. Каримов И. А. Биз танлаган йўл-демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т. 11. – Т.: “Ўзбекистон”, 2003. – 320 б.
12. Каримов И. А. Тинчлик ва хавфсизлик ўз куч-қудратимизга, ҳамжихатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. Т. 12. – Т.: “Ўзбекистон”, 2004. – 400 б.
13. Каримов И. А. Ўзбек ҳалқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. – Т.: “Ўзбекистон”, 2005. – 448 б.
14. Каримов И. А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари - олий қадрият. Т. 14. – Т.: “Ўзбекистон”, 2006. – 280 б.
15. Каримов И. А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва ҳалқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. Т. 15. – Тошкент: Ўзбекистон, 2007. – 318 б.
16. Каримов И. А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодийтимизни барқарор ривожлантириш йўлида. Т. 16. – Тошкент: Ўзбекистон, 2007. – 366 б.
17. Каримов И. А. Ўзбекистон Конституцияси – биз учун демократик тараққиёт йўлида ва фуқаролик жамиятини барпо этишда мустаҳкам пойдевордир: Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 17 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза / 2009 йил 5 дек. / – Тошкент: Ўзбекистон, 2009. – 32 б.
18. Каримов И. А. Жаҳон молиявий иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида унинг бартараф этишнинг йўллари ва чоралари / И. Каримов. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.
19. Каримов И. А. Асосий вазифамиз – ватанамиз тараққиёти ва ҳалқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2010. – 80 б.
20. Каримов И. А. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги “Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир” мавзусидаги маърузаси // Халқ сўзи. 2010 йил 28 январь, №19 (4934).
21. Каримов И. А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада

чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза. 2010 йил 12 ноябрь / И.Каримов. – Т.: “Ўзбекистон”, 2010. – 56 б.

22. “Баркамол авлод йили” Давлат дастури. – Т.: Ўзбекистон, 2010. – 72 б.

23. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, ҳалқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади: 2010 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2011 йилга мўлжалланган энг муҳим йўналишларига бағишланган ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза, 2011 йил 21 янв. – Т.: Ўзбекистон, 2011. – 48 б.

24. “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили” Давлат дастури. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011.

25. Каримов И.А. 2012 йил Ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади: 2011 асосий йил якунлари ва 2012 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устивор йўналишларига бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза. 2012 йил 19 январь / И.А.Каримов. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2012. – 36 б.

II. Амалдаги қонунлар ва халқаро конвенциялар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2003. - 35 б.

2. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. –Т.: Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги, 2004. - 496 б.

3. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси. –Т.: Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги, 2005. - 360 б.

4. Раҳмонкулов Х.Р. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг биринчи қисмига шарҳлар. 1-жилд / М.Раҳмонкулов, И.Анортоев умумий таҳрири остида. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1997. - 504 б.

5. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг иккинчи қисмига шарҳлар. II-жилд (биринчи китоб) / Х.Р.Раҳмонкуловнинг умумий таҳрири остида. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1998. - 432 б.

6. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг иккинчи қисмига шарҳлар. II-жилд (иккинчи китоб) / Х.Р.Раҳмонкуловнинг умумий таҳрири остида. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1998. - 646 б.

7. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг иккинчи қисмига шарҳлар. III-жилд / Х.Р.Раҳмонкуловнинг умумий таҳрири остида. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1998. - 384 б.

14. Ўзбекистон Республикаси "Фаолиятнинг айрим турларини лицензиялаш тўғрисида"ги қонуни. 25.05.2000. № 71-II.

20. Венская конвенция о праве международных договоров Вена, 23 мая 1969 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 24 февраля 1995 года №29-I. Вступление в силу для Республики Узбекистан 11 августа 1995 года.

21. Венская Конвенция о консульских сношениях Вена, 24 апреля 1963 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Верховного Совета РУз от 6 мая 1994 года №1079-XII.

22. Конвенция о порядке разрешения инвестиционных споров между государствами и иностранными лицами Вашингтон, 18 марта 1965 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Верховного Совета РУз от 7 мая 1993 года № 881-XII. Ратифицирована Постановлением ВС РУз от 6 мая 1994 г. №1077-XII.

23. Конвенция Организации Объединенных Наций о договорах международной купли-продажи товаров Вена, 11 апреля 1980 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 30 августа 1996 года №294-І. Вступление в силу для Республики Узбекистан 1 декабря 1997 года.

24. Адабий ва бадий асарларни ҳимоя қилиш тўғрисидаги БЕРН конвенцияси 1971 йил 24 июлда БМТ қабул қилган Париж ҳужжати, 1979 йил 28 сентябрда ўзгартиришлар киритилган Ўзбекистон Республикаси мазкур Конвенцияга ЎзР ОМнинг 2004 йил 27 августдаги 681-ІІ-сон Қарорига мувофиқ қўшилган Ўзбекистон Республикаси учун 2005 йил 19 апрелдан кучга киради.

25. Конвенция по вопросам гражданского процесса Гаага, 1 марта 1954 г. Ратифицирована Республикой Узбекистан в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 22 декабря 1995 года № 183-І. Вступление в силу для Республики Узбекистан со 2 декабря 1996 года

26. Конвенция о признании и приведении в исполнение иностранных арбитражных решений Нью-Йорк, 10 июня 1958 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 22 декабря 1995 года № 184-І. Вступление в силу для Республики Узбекистан 7 февраля 1996 года.

III. Мавзуга доир махсус адабиётлар

80. Ануфриева Л.П. Международное частное право: Учебник. Трансграничные банкротства. Международный гражданский процесс. Т.3. –М.: 2001. - 278 с.

81. Богуславский М.М. Международное частное право: Учебник. 6-е изд. –М.: 2004. - 412 с.

82. Ғуломов С.С. Халқаро савдо ҳуқуқи. – Т.: Шарқ, 2002. - 318 б.

83. Дмитриева Г.К. Международное частное право (часть третья ГКРФ): Учеб. пособие. - М.: Юрист, 2002. - 254 с.

84. Звеков В.П. Международное частное право. – М.: 1999. - 287 с.

85. Лунц Л.А. Курс международного частного права: В 3 т. – М.: Спарк, 2002. - 1007 с.

86. Марышевой Н.И. Международное частное право. – М.: Контракт, Инфра-М, 2000. - 345 с.

87. Международное частное право: Учебник для вузов / Под редакцией доктора юридических наук Марышевой Н.И. - М.: Контракт, Инфра-М, 2000. - 532.

88. Скарин А.С. Международное частное право. – Санкт-Петербург.: Михайлова В.А, 2002. – 768 с.

89. Халқаро хусусий ҳуқуқ // Ҳ.Р. Раҳмонкулов ва бошқ. –Т.: Иқтисод ва ҳуқуқ дунёси, 2002. – 448 б.

90. Ҳамроев С.С. Халқаро хусусий ҳуқуқ. Ўқув-услубий қўлланма. –Т.: Адолат, 2000. – 84 б.

12. Хорижий мамлакатлар фуқаролик ва савдо ҳуқуқи / Ўқув қўлланма. – Т.:ТДЮИ, 2010.

13. О.Т.Ҳазраткулов, В.Ё.Эргашев. Халқаро хусусий ҳуқуқ / Ўқув-услубий комплекс. – Т.: ТДЮИ, 2008.

14. О.Т.Назратқулов. Xalqaro xususiy huquq / O'quv-uslubiy kompleks. – Т.: TDYuI, 2010.

9-МАВЗУ. ХАЛҚАРО ХУСУСИЙ ҲУҚУҚДА ОИЛА ВА ВОРИСЛИК МУНОСАБАТЛАРИНИ ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБГА СОЛИНИШИ

РЕЖА

- 1-§. Оила ҳуқуқи соҳасида коллизия масалалар
- 2-§. Никоҳ тузиш ва бекор қилиш
- 3-§. Эр-хотин ўртасидаги ҳуқуқий муносабатлар
- 4-§. Ота-оналар ва фарзандлар ўртасидаги муносабатлар
- 5-§. Фарзандликка олиш: васийлик ва ҳомийлик
- 6-§. Ворислик соҳасида қонунчилик коллизиялари
- 7-§. Ворислик ҳуқуқлари
- 8-§. Ўзбекистон Республикасида чет элликларнинг ворислик ҳуқуқлари
- 9-§. Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг чет элдаги ворислик ҳуқуқи

А С О С И Й Қ И С М

1-§. Оила ҳуқуқи соҳасида коллизия масалалар

Кейинги йилларда Ўзбекистон Республикасининг мустақилликка эришиши билан чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар иштирокидаги оилавий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш масалалари алоҳида долзарблик касб этмоқда. Бу ҳолат қуйида эътиборингизга ҳавола этилаётган бир қатор объектив характердаги сабаблар билан боғлиқдир:

-аҳоли кўчишининг ўта кучайиб кетганлиги, шу жумладан бир мамлакат фуқароларининг у ёки бу мамлакатдан ўзга ҳамда чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг бу мамлакатга эркин кириб келиши;

-Ўзбекистон фуқаролари билан чет эл фуқаролари ўртасидаги (иш юзасидан) амалий ва шахсий алоқаларнинг кучайиб бораётганлиги.

Ўзбекистон фуқароларининг чет эл фуқаролари билан никоҳ тузишлари сонининг сезиларли даражада ошганлиги, битта оила аъзоларининг турли давлатлар фуқаролари бўлиши ҳолларининг кўпайганлиги юқорида санаб ўтилган ҳолатларнинг оқибатидир. Бунда хорижий (халқаро) элемент иштирокидаги хилма-хил муносабатлар, яъни никоҳ тузишда, никоҳнинг тугатилишида, никоҳни ҳақиқий эмас деб топишда, эр-хотин ўртасидаги шахсий номулкий ва мулкый муносабатларда, ота-она ва болалар ўртасидаги мулкый муносабатларда тафовутлар юзага келади.

Халқаро хусусий ҳуқуқда хорижий давлатлар фуқаролари бўлган шахслар иштирок этадиган муносабатлар, яъни масалан, уларнинг ўзаро никоҳ тузишлари ёки умумий фуқароликка эга бўлмаган эр-хотиннинг алимент тўлаш тўғрисида битим тузиши хорижий элемент иштирокидаги муносабатлар деб аталади.

Ҳуқуқий муносабатларнинг вужудга келиши, ўзгартирилиши ёки тугатилиши билан боғлиқ бўлган юридик факт чегарадан ташқарида содир бўлган ҳолларда ҳам (масалан, Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида Ўзбекистон фуқаролари ўртасида никоҳнинг тузилиши ёки тугатилиши) чет эл элементи билан мураккаблашган оилавий муносабатлар мавжуд бўлади.

Оилавий муносабатлар билан мураккаблашган чет эл элементи мавжуд бўлган ҳолларда қайси давлат ҳуқуқи қўлланилади ва қайси давлат органлари оилавий муносабатлардан келиб чиқадиган у ёки бу масалалар бўйича қарор қабул қилишга ваколатли, деган саволлар юзага келади. Бундай муаммолар халқаро хусусий ҳуқуқ доирасига тегишлидир.

У ёки бу масалани қандай ҳал этиш лозимлиги хусусидаги тўғридан тўғри

жавобни, тўғридан-тўғри кўрсатмани ўзида мужассам этмаган ва қайси қонунчилик қўлланилиши лозимлигини кўрсатувчи коллизия (тўқнашув) нормалар халқаро хусусий ҳуқуқнинг асосини ташкил этади. Бундай нормалар турли манбаларда мавжуддир. Энг аввало, бу Ўзбекистон Республикасининг ички қонунларидир. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг Оила кодексида коллизия нормалардан ташкил топган Махсус бўлим бор (VIII бўлим. Чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар иштирокидаги оилавий муносабатларни тартибга солиш). Ўзбекистон Республикаси билан бошқа давлатлар ўртасидаги халқаро шартномаларда ҳам коллизия нормалар мавжуддир.

Чет эл элементи билан мураккаблашган оилавий муносабатларнинг кенг тарқалганлиги Ўзбекистон Республикаси билан бошқа давлатлар оилавий қонунчиликлари ўртасидаги зиддиятларни ҳал этиш муаммосини келтириб чиқаради, зеро ўша давлатлар фуқаролари Ўзбекистон Республикаси оила ҳуқуқининг таъсир доирасига тез-тез тушиб қола бошладилар, бу эса тегишли равишда мамлакат ҳудудидаги оилавий муносабатларда уларнинг ҳуқуқларини ишончли қафолатлаш заруриятини келтириб чиқарди.

Иккинчи томондан, чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар иштирокидаги оилавий муносабатларда Ўзбекистон фуқароларининг, айниқса болаларнинг қонуний ҳуқуқлари ва манфаатларига риоя қилиш масаласи муҳимликда юқорида тилга олинган масалалардан қолишмайди (Бу ҳол чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ўзбекистонлик болаларни фарзандликка олганларида, ота-оналар ва болаларнинг алимент мажбуриятларини тартибга солишда яққол кўзга ташланади). Шу сабабдан, оилавий муносабатларни тартибга солишда чет элларнинг оила ҳуқуқи нормаларини қўллаш имкониятига ёндашувни тубдан ўзгартириш зарурияти юзага келди, зеро бу масалага нисбатан илгари мавжуд бўлган салбий муносабат кўпгина ҳолларда Ўзбекистон фуқаролари ҳамда чет эл фуқароларининг ҳуқуқлари ва манфаатларини чеклаб қўйишга олиб келган эди.

1998 йилнинг апрелида Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси қабул қилинган, бу муаммолар асосан ҳал этилди, бундан ташқари аввал амалда бўлган қонунчиликдаги муаммоларга ҳам барҳам берилди. Оила кодексининг "Чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар иштирокидаги оилавий муносабатларни тартибга солиш", деб номланган VIII-бўлимида фуқаролиги бўлмаган чет эллик шахслар иштирокидаги оилавий муносабатларга нисбатан Ўзбекистон Республикаси оила қонунчилиги ва чет эллар оила ҳуқуқи нормаларини қўллаш асослари назарда тутилган. Шунингдек, агар ушбу муносабатлар хорижий давлат ҳудуди билан боғлиқ бўлса, нафақат Ўзбекистон фуқароларининг оилавий муносабатларига нисбатан, балки хорижликларга нисбатан ҳам ушбу нормалар қўлланилади.

Турли давлатларнинг оила ҳуқуқлари моддий-ҳуқуқий нормалари орасида катта хилма-хилликлар бор. Бу энди албатта, хорижий элемент иштирокидаги ҳуқуқий муносабатларнинг турли масалаларини ҳал этишда амалда коллизияларни, яъни қарама-қаршиликлар, тўқнашувларни вужудга келтиради. "Коллизия" сўзи ("қонунлар коллизияси", "коллизия масала", "коллизия норма") бу ерда турли мамлакатлар қонунчиликларининг тўқнашувини ифода этадиган ибора сифатида ишлатилмоқда. (Хорижий сўзлар луғатида, Москва, "Русский язык", 1988, 241-бет, "коллизия" сўзи қарама-қарши нуқтаи назарлар, интилишлар, манфаатлар тўқнашувини англатади, деб изоҳ берилган. "Коллизия ҳуқуқ" дегани эса халқаро хусусий ҳуқуқнинг нормалари бўлиб, маълум бир масалада тўқнаш келган хорижий ва ўз давлати қонунларида қайси бири қўлланилишини аниқлаб беради).

Иқтисодий тузумнинг ўзига хосликлари билан бир қаторда миллий, маиший,

диний ўзига хосликлар ва анъаналар ҳам оилавий муносабатларни тартибга солишга муҳим таъсир кўрсатади.

Бир қатор мамлакатларнинг оила ҳуқуқига эрнинг олдидаги яккахокимлиги хосдир; эр ва хотиннинг оилада тенг ҳуқуқли эмаслиги кўпгина мамлакатларда ҳозирги кунгача сақланиб келмоқда. Бундай мамлакатларнинг фуқаролик кодексларида никоҳ шартномаси тузиш белгилаб қўйилган. Бундай шартнома асосан никоҳдан аввал тузилади ва унда хотиннинг мол-мулкига эрнинг ҳуқуқлари мустаҳкамлаб қўйилади.

Кўпгина давлатлар қонунчиликларида якка никоҳлик (моногамия) мустаҳкамлаб қўйилган. Аммо Осиё ва Африканинг баъзи бир мамлакатларида кўп никоҳлик (полигамия) ҳам ҳозирги кунларгача тан олинади ва келин учун қалин пули тўлаш каби қадимий анъаналар сақланиб қолган. Бундай қонунларда аёлнинг турмушга чиқиши мумкин бўлган энг ёш чоғи ҳам белгилаб қўйилган. Бир қатор мамлакатларнинг қонунлари ва амалиётида ирқий чеклашлар мавжуд: бундай қонунлар бўйича турли ирққа ёки турли динга мансуб бўлган шахсларнинг ўзаро никоҳ тузишларига йўл қўйилмайди.

Собиқ Советлар Итифокида оила ҳуқуқи социалистик ҳуқуқ принциплари асосида тараққий топганди. Совет оила ҳуқуқининг ўзига хосликлари, агар халқаро шартномаларда бошқача ҳолат белгилаб қўйилган бўлса, коллизия масалаларда қатъий ҳудудийликнинг ўрнатилишига олиб келди. "Ҳудудийлик" (ҳар қандай ҳолатларда ҳам) хорижий фуқаролар иштирокидаги оилавий муносабатларга нисбатан суд амалга оширилмаётган мамлакат қонунлари қўлланилишини аниқлатган.

Шундай қилиб, амалиётда, кейинчалик эса Совет қонунчилигида ҳам совет ҳуқуқий тизимининг бошқалардан ажралиб турадиган жиҳатларига боғлиқ равишда бу тизимга "бегона" чет эл оила ҳуқуқи нормаларининг СССРда амал қилиши номақбул эканлиги хусусидаги нуқтаи назар ўз ифодасини топди. Мустақиллик қўлга киргач Ўзбекистон Республикаси оила ҳуқуқини халқаро ҳуқуқ нормалари асосида ўзининг барқарор анъаналари ва одатларига мос равишда ривожлантирмоқда. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига биноан "оила жамиятининг асосий бўғинидир" (63-модда).

Қуйидагилар оилавий муносабатлар соҳасидаги конституциявий тамойиллар ҳисобланади:

- эркак ва аёлнинг тенг ҳуқуқлилиги;
- никоҳ тузишнинг эркинлиги;
- никоҳ тузаётган шахсларнинг тенг ҳуқуқлилиги;
- ота-оналарнинг насл-насабидан ва фуқаролик ҳолатидан қатъий назар фарзандларнинг қонун олдида тенглиги;
- етим болаларнинг ва ота-оналарнинг васийлигидан маҳрум бўлган болаларнинг таъминоти, тарбияси ва таълим олишнинг кафолатланганлиги;
- оналик ва болаликнинг давлат томонидан муҳофаза қилиниши.

Асосий қонунга мос равишда давлат қуйидаги мажбуриятларни ўз зиммасига олади:

- оилани муҳофаза қилишни;
- етим болалар ва ота-онасининг васийлигидан маҳрум бўлган болаларни боқиш, тарбиялаш ва ўқитишни таъминлашни;
- етим болалар ва ота-онасининг васийлигидан маҳрум бўлган болаларга бағишланган хайрия фаолиятларини рағбатлантиришни.

Ўзбекистон Республикасида оила, оналик ва болаликнинг конституциявий муҳофазаси инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро ҳужжатларга мувофиқдир. Она ва бола манфаатларини ҳимоя қилиш қонунлар билан таъминланади. Ҳозирги кунда

мамлакатимизда 4 миллиондан ортиқроқ оила мавжуд. Ҳар йили 250 мингга яқин ёш оилалар пайдо бўлмоқда, 710 минг чакалоқ туғилмоқда. Ўзбекистондаги оилалар ўртача 5-6 кишидан иборатдир. Аҳолининг асосий қисмини болалар ва ёшлар ташкил этади. Оилаларнинг 12 фоиздан кўпроғида ўн ва ундан кўпроқ болалар бор, қишлоқ жойларида эса бу кўрсаткич 20 фоизни ташкил этади. Аҳолининг 60 фоизидан кўпроғини болалар, ўсмирлар ва 25 ёшгача бўлган ёшлар ташкил этади. Республика аҳолисининг ярмидан кўпроғи (52 фоизи) аёллар ва қизлардан иборат. Оила жамият ва давлат муҳофазасида эканлиги хусусида сўз юритилар экан, турли жамғармалар ва жамоат ташкилотлари томонидан оилага ҳам моддий, ҳам маънавий ёрдам берилиши англашилади. Бундай жамғармалар қаторига "Болалар жамғармаси", "Маҳалла жамғармаси", "Наврўз", "Экосан", "Орол", "Шароф Рашидов номидаги жамғарма", "Қизил хоч ва қизиляримой жамияти" ва бошқалар киради. Оилавий шароитларни ҳисобга олган ҳолда давлат томонидан 14 хилдан кўп турли нафақалар таъсис этилган. Кейинги йилларда Ўзбекистонда 2,5 миллион оила илк бор ер участкалари олди ёки уларни кенгайтирди. Ҳозирги вақтда ер участкаси майдонини 0,25 гектарга етказиш назарда тутилмоқда.

Ўзбекистондаги оилаларнинг кўп болалик эканлигини ҳисобга олган ҳолда 16 ёшгача бўлган болалар учун нафақа беришнинг умумий адресли тизими ишлаб чиқилди ва 1997 йил 1 январдан бошлаб амалга киритилди. Оиладаги балоғатга етмаган болаларнинг сонига боғлиқ равишда нафақалар миқдори дифференциялашгандир.

Адресли давлат ёрдамини таъминлаш мақсадида 1994 йил 1 октябрдан бошлаб илк бор кам таъминланган оилаларга нафақа тўлана бошланди. Бу нафақалар давлат бюджети ҳисобидан маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари (маҳалла кўмиталари) томонидан тайинланади ва тўланади. Энг кам иш ҳақининг 1,5 дан 3 баробаригача миқдордаги моддий ёрдам сифатидаги нафақа оилага уч ой давомида тўланади. Ушбу муддат давомида оиланинг моддий ҳолати яхшиланмаса, қайтадан янги муддатга нафақа тайинланади. Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда 797000 кам таъминланган оила борлиги аниқланган. Бу рақам умумий оилалар сонининг 16,7 фоизини ташкил этади. Бу оилаларга 1 миллиард сўмдан кўпроқ миқдорда нафақа тўланган.

Шундай қилиб, бизнинг мамлакатимизда оила муҳофазаси ўта хилма-хил қонунлар қабул қилиниши ҳамда оилаларга жамғармалар ва жамоат ташкилотлари томонидан моддий ва маънавий ёрдам кўрсатиш йўли билан амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори билан мамлакатда "Соғлом авлод учун" ордени таъсис этилган. Оналик ва болаликни муҳофаза қилишда алоҳида хизматлар кўрсатган, соғлом авлодни тараққий эттиришда энг яхши моддий ва ахлоқий шарт-шароитлар яратишни таъминлаган шахслар "Соғлом авлод учун" ордени билан тақдирланадилар. Миллати, ирки, динга муносабатидан қатъий назар оилавий муносабатларда фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилиги таъминланади.

Ўзбекистон Республикасининг Оила кодексида ҳам никоҳ шартномаси тўғрисида қоидалар бор (29-36-моддалар). Бу қоидаларга биноан, никоҳланувчи шахсларнинг ёки эр ва хотиннинг никоҳда бўлган даврида ва ёки эр ва хотин никоҳдан ажралган тақдирда уларнинг мулкӣ ҳуқуқи ҳамда мажбуриятларини белгиловчи битими никоҳ шартномаси деб ҳисобланади. Никоҳ шартномаси никоҳ давлат рўйхатига олингунга қадар ҳам, эр-хотиннинг келишуви билан исталган вақтда ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши мумкин (Оила кодексининг 32-моддаси). Никоҳ шартномаси қандай шаклда тузилган бўлса, унинг ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши ҳам шундай шаклда амалга оширилади. Никоҳ шартномасини бажаришдан бир томонлама бош тортишга йўл қўйилмайди. Никоҳ шартномаси эр-хотиндан бирининг талаби билан Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексида

белгиланган асослар ва тартибда суднинг ҳал қилув қарори билан ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши мумкин. Бундан ташқари, никоҳ шартномаси суд томонидан Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексида назарда тутилган асослар бўйича тўла ёки қисман ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин (Оила кодексининг 33-моддаси).

Оила кодексидан ташқари (VIII бўлим. Чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар иштирокидаги оилавий муносабатларни тартибга солиш) Ўзбекистон Республикасининг кўптомонлама ва иккитомонлама халқаро шартномалари ҳам чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар иштирокидаги оилавий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш манбалари ҳисобланади. Масалан, ирки, терисининг ранги, тили, миллий келиб чиқиши ҳамда бошқа қандайдир ҳолатлардан қатъий назар, камситишларнинг ҳар қандай шаклидан болани муҳофаза қилишни таъминлаш учун зарур бўлган чора-тадбирлар тўғрисидаги, шунингдек, боланинг манфаатларини энг яхши таъминлаш, жумладан, фуқароларни фарзандликка олиш ҳуқуқи, болаларни ноқонуний тарзда чегарадан ўтказиш ва қайтариш тўғрисидаги принципиал қоидалар БМТнинг 1989 йил 20 ноябрида қабул қилинган "Болаларнинг ҳуқуқлари тўғрисида"ги конвенциясига киритилган. Бу конвенция 1990 йил 2 сентябрдан бошлаб кучга кирди. 1996 йил 31 май ҳолати бўйича конвенцияда 187 та давлат, шу жумладан Ўзбекистон ҳам иштирок этмоқда.

1948 йилда қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси, 1966 йилда қабул қилинган Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт ҳамда фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт, 1959 йилда қабул қилинган Бола ҳуқуқлари декларацияси ҳам хорижий фуқаролар иштирокидаги оилавий муносабатларни тартибга солишда муҳим ўрин тутди.

Ўзбекистон Республикасининг МДХ давлатлари билан бўлган муносабатларида 1993 йил 22 январда Минск шаҳрида имзоланган Ҳуқуқий ёрдам ва фуқаролик, оилавий ва жиноят ишлари бўйича ҳуқуқий муносабатлар тўғрисидаги конвенция ҳамда шу конвенция юзасидан 1977 йил 28 мартда қабул қилинган, оила ҳуқуқларининг алоҳида нормалари тилга олиб ўтилган Протокол биринчи даражали ўрин тутди. Оила ҳуқуқининг кўпгина масалалари Ўзбекистон Республикасининг дунёнинг бир қатор мамлакатлари билан тузилган фуқаролик, оила, жамият ишларини ҳал этиш борасида ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш тўғрисидаги иккитомонлама шартномаларида ҳам кўриб чиқилган.

Замонавий шароитларда фаолияти коллизия оила ҳуқуқи нормаларини кодификация қилишга қаратилган ҳукуматлараро ташкилотларнинг аҳамияти каттадир. Халқаро хусусий ҳуқуқ бўйича Гаага конференцияси кўпгина мамлакатлар учун айниқса муҳим ўрин тутди. Унда ишлаб чиқилган ва қабул қилинган барча конвенцияларнинг учдан бир қисмидан кўпроғи коллизия оила ҳуқуқига тааллуқлидир. Улар орасида 1978 йил 14 мартда қабул қилинган никоҳ тузиш ҳақиқийлигини тан олиш тўғрисидаги конвенцияни ҳамда эр-хотиннинг мол-мулки режимларига нисбатан қўлланиладиган ҳуқуқи тўғрисидаги конвенцияни, 1980 йил 25 октябрда қабул қилинган болаларни халқаро ўғирлашнинг фуқаровий жихатлари тўғрисидаги конвенцияни ва 1993 йил 29 майда қабул қилинган болаларни ҳимоя қилиш ва хорижий фарзандликка олиш борасида ҳамкорлик қилиш тўғрисидаги конвенцияни тилга олиб ўтиш мумкин.

Юқорида санаб ўтилганлардан кўриниб турибдики, оилавий қонунчиликларида тафовутлар бўлган мамлакатларнинг фуқаролари ўзаро никоҳ тузганларида коллизия масалаларни ҳал этиш маълум аҳамият касб этади. Тараққий этган мамлакатлардаги оила ҳуқуқининг коллизия нормалари катта хилма-хилликка эга эканликлари билан ажралиб туради. Никоҳга тааллуқли ҳуқуқ

лаёқати, яъни никоҳ тузиш ҳуқуқининг ўзи, никоҳ тузиш учун ҳар хил тўсиқларнинг йўқлиги – буларнинг барчаси бир қатор мамлакатларда эр ва хотиннинг ҳар бирининг ўзаро фуқароси ҳисобланган давлатда амалда бўлган қонунлар билан аниқланади. Турли мамлакатлар фуқаролари бўлган эр-хотин ўртасидаги никоҳ тугатиладиган ҳолларда бир қатор мамлакатларда эр фуқароси бўлган мамлакат қонунлари қўлланилади.

Бир давлат ҳудудида никоҳ тузилган жой қонунларига мос равишда тузилган никоҳ бошқа бир мамлакатда тан олинмаслиги мумкин.

Эр ва хотиннинг мулкӣ муносабатлари бир қатор мамлакатларда эр фуқароси бўлган мамлакат қонунларига биноан ҳал этилади.

Қўплаб давлатларда бир қатор коллизия масалалар ҳал этилади. Венгрия Республикаси Халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги қонуннинг 31-параграфи бўйича никоҳ ҳақиқийлигининг моддий-ҳуқуқӣ шарт-шароитлари никоҳ тузувчиларнинг "умумӣ шахсий қонуни" билан тартибга солинади. Агар бу шахслар фуқароликда турган давлатларнинг қонунлари турлича бўлса, "ҳар икки томон қонунлари бўйича ҳақиқийлик шартӣ мавжуд" бўлган ҳоллардагина никоҳ ҳақиқӣ деб ҳисобланади. Венгрияда никоҳ шаклига нисбатан никоҳ тузилган жой ҳуқуқи қўлланилади.

Хитой Халқ Республикасида ХХР фуқароси чет эллик билан никоҳ тузаётганда никоҳ тузилаётган жой қонуни қўлланилади, никоҳ тугатилаётганда эса ишни кўриб чиқиш учун қабул қилинган суд жойлашган жой қонуни қўлланилади (ХХРнинг 1986 йилда қабул қилинган "Фуқаролик ҳуқуқи умумӣ қоидалари"нинг 147-моддаси).

Венгрия ва Сербияда никоҳни тугатиш масалаларини ҳал этишда, қоида бўйича, эр ва хотиннинг давлатлардаги фуқаролик қонунлари асос бўлиб хизмат қилади.

Россия Оила қонунчилигининг хорижий элемент иштирокидаги оилавий муносабатларга тааллуқли нормалари анъанавӣ равишда асосӣ федерал соҳавӣ ҳужжатга киритилганди: 1996 йилгача РСФСРнинг Никоҳ ва оила тўғрисидаги кодекснинг 5-бўлими амалда бўлди. Унинг нормалари СССР ва иттифоқдош республикаларнинг никоҳ ва оила тўғрисидаги қонунчилик асосларининг тегишли 5-бўлими қоидаларини амалда айнан такрорларди. Россия Федерациясининг кодификацияланган федерал қонун бўлмиш янги Оила кодексига "Хорижий фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахслар иштирокидаги оилавий муносабатларга нисбатан оила қонунчилигини қўллаш" деган VII бўлим киритилган. Унинг нормалари РСФСРнинг илгари амалда бўлган Никоҳ ва оила тўғрисидаги кодексининг V бўлим қоидаларидан тубдан фарқ қилади.

Россия Федерациясининг Оила кодексидagi 156 – 167-моддаларида айтилишича, РФ ҳудудида никоҳ тузишнинг шакли ва тартиби Россия Федерацияси қонунлари бўйича белгиланади. Агар чет эл фуқароси бўлган шахс бир вақтнинг ўзида Россия Федерациясининг ҳам фуқароси бўлса, никоҳ Россия Федерацияси қонунлари бўйича тузилади. Агар шахс бир қанча хорижий давлатлар фуқаролигига эга бўлса унинг хоҳиши бўйича ўша давлатлардан бирининг қонунчилиги қўлланилади. Фуқаролиги бўлмаган шахснинг Россия Федерацияси ҳудудида никоҳ тузиши ўша шахс доимӣ тураржойга эга бўлган давлат қонунлари бўйича амалга оширилади.

Россия Федерацияси ҳудудидан ташқарида истиқомат қилаётган РФ фуқаролари Россия Федерациясининг дипломатик ваколатхоналарида ёки консуллик муассасаларида никоҳдан ўтадилар. Россия Федерацияси ҳудудидаги хорижий давлатларнинг дипломатик ваколатхо наларида ёки консуллик муассасаларида тузилган чет элликлар ўртасидаги никоҳ, никоҳланувчилар никоҳ тузиш пайтида Россия Федерациясига элчи ёки консул жўнатган хорижий давлатларнинг фуқаролари бўлган тақдирдагина ўзаро келишув шартӣ билан

ҳақиқий ҳисобланади (РФ Оила кодексининг 157-моддаси). Бошқа моддаларда қуйидаги ҳолатлар баён этилган:

"Россия Федерацияси ҳудудида ташқарида тузилган никоҳларнинг тан олинishi" (158-модда), "Никоҳнинг тугатилиши" (160-модда), "Эр ва хотиннинг шахсий номулкий ва мулкый ҳуқуқлари ва мажбуриятлари" (161-модда), "Оталик (оналик)нинг белгиланиши ва шу хусусда низолашиш" (162-модда), "Ота-оналар ва болаларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари" (163-модда), "Балоғатга етган фарзандлар ва оиланинг бошқа аъзоларининг алиментга оид мажбуриятлари" (164-модда), "Фарзандликка олиш" (165-модда), "Хорижий оила ҳуқуқи нормалари моҳиятини аниқлаш" (166-модда), "Хорижий оила ҳуқуқи нормаларини чеклаш" (167-модда).

1997 йил 15 ноябрда қабул қилинган "Фуқаролик ҳолати актлари тўғрисида"ги Федерация қонунида ҳамда 1998 йил 5 ноябрда РФ Президенти Фармони билан тасдиқланган Россия Федерациясининг консуллик муассасалари тўғрисидаги Низомда ҳам хорижий элемент иштирокидаги оилавий муносабатлар хусусида сўз юритилган.

Россия Федерациясининг кўптомонлама, шунингдек иккитомонлама халқаро шартномалари ҳам чет эл фуқаролари иштирокидаги оилавий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш манбаи бўлиб хизмат қилади. Россиянинг қуйида тилга олинган бир қатор мамлакатлар билан фуқаролик, оила ва жиноят ишларини ҳал этиш бўйича ўзаро ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш тўғрисидаги иккитомонлама шартномаларда ҳам оила ҳуқуқи масалалари ҳал этиб берилган:

Албания, Болгария, Венгрия, Вьетнам, КХДР, Куба, Монголия, Польша, Руминия, Чехословакия (1982 йилдан бери Чехия ва Словакия), Югославия билан; шунингдек, Озарбайжон, Грузия, Қирғизистон, Латвия, Литва, Молдавия, Эстония билан.

Оила ҳуқуқи коллизияларини тартибга солиш ва бу шартномаларда кўриб чиқиладиган масалалар доираси МДХ давлатларининг 1993 йил 22 январда қабул қилинган конвенцияси орқали тартибга солинадиган масалалар доирасига анча яқиндир.

Жаҳон ҳамжамиятида худди Ўзбекистон ва бошқа собиқ совет республикалари статуси ўзгарганлиги сингари Россия статусининг ўзгарганлиги, очиқ жамият усулига ўтилганлиги, Конституцияда янги устуворликларнинг мустаҳкамлаб қўйилганлиги хорижий элемент иштирокидаги оилавий муносабатларга нисбатан қўлланилиши лозим бўлган муҳитни аниқлаш усулига ёндашувни тубдан ўзгартириб юборди. Масалан, Россия Федерациясининг янги Оила кодексига, Ўзбекистон Республикасининг Оила кодексига қонун чиқарувчи боғланишларни танлашда биринчи навбатда муносабатларнинг маълум турининг у ёки бу давлат билан, шу жумладан хорижий давлат билан кўпроқ ёки камроқ узвий алоқасини эътиборга олган. Суд қонунига боғлиқликдан фойдаланиш доираси анча торайтирилган. Албатта, турли оилавий муносабатларга нисбатан, айтайлик, Россия қонунларини қўллаш ўша муносабатлар иштирокчиларининг, шу жумладан, чет эллардаги Россия фуқароларининг ҳам манфаатларига зид келиб қолди. Шундай қилиб, чет эл ҳуқуқини қўллагаслик шунга олиб келдики, эр фуқароликда турган давлатнинг қонунлари етакчи деб тан олинадиган давлатларда Россия муассасаларининг, масалан, никоҳ тузилганлиги тўғрисидаги тегишли ҳужжатлари тан олинмаслиги ва ҳаётга тадбиқ этилмасдан қоладиган бўлди. Бу эса "оқсоқланадиган", яъни бир мамлакатда тан олиниб, иккинчи мамлакатларда тан олинмайдиган никоҳларни вужудга келтирди. Кўриб турганимиздек, РФнинг янги оила кодексига қонун чиқарувчи коллизия нормаларни шакллантиришда маълум муносабатлар билан маълум ҳуқуқий тизим ўртасидаги алоқани, боғлиқликни энг

кўп даражада акс эттирадиган ечимларни ахтарган. Ўзбекистон Республикасида ҳам қонун ижод қилишнинг шу йўлидан фойдаланилади.

Ўзбекистондаги коллизия оила ҳуқуқи тараққиётининг иккинчи йўналиши хорижий элемент иштирокидаги оилавий муносабатларни қонуний тартибга солиш доирасининг кенгайтирилиши дир. Ўзбекистон Республикасининг Оила кодексида никоҳнинг ҳақиқий эмаслиги, эр ва хотиннинг шахсий мулкӣ ва номулкӣ муносабатлари, ота-оналар ва болаларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари, балоғатга етган фарзандлар ва бошқа оила аъзоларининг алимент мажбуриятлари сингари оила қонунчилигидаги муаммолар ҳал этиб берилди.

Бу соҳадаги қонуний тартибга солишнинг кенгайтирилганлиги, коллизия нормаларнинг янада батафсиллаштирилганлиги жаҳон анъаналарига мос қилишни айтиб ўтиш лозим. Зеро, кўплаб хорижий давлатларда коллизия оила ҳуқуқи нормалари янгиланган ва батафсиллаштирилган ҳамда Австрия, Венгрия, Лихтенштейн, Туркия, Швейцария каби давлатларда халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги янги қонунларга ёҳуд оила ёки фуқаролик кодексларига киритилган.

2-§. Никоҳ тузиш ва бекор қилиш

Ўзбекистон Республикасида мамлакат фуқароларининг чет элликлар билан никоҳ тузишлари. Халқаро ҳамкорликнинг ҳозирги шарт-шароитларида Ўзбекистон фуқароларининг чет элликлар билан тузаётган никоҳлари сони ошиб бораётганлиги кузатилмоқда. Бундай никоҳларнинг тузилиши ўз навбатида болалар ва уларнинг ота-оналарининг турли мамлакатлар фуқаролигида бўлишлари сони кўпайиб кетишига сабаб бўлмоқда.

Ўзбекистонда республика фуқаролари билан чет элликлар ўртасида, чет элликлар билан чет элликлар ўртасида, шу жумладан турли мамлакатлар фуқаролари ўртасида тузилган никоҳлар қайд этилди. Қонунчилигимизда Ўзбекистон фуқароларининг чет элликлар билан никоҳ тузишлари ёки шундай никоҳ учун рухсатнома олишлари таъқиқланмаган.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида фуқароларимиз чет эл фуқаролари билан, чет эл фуқаролари эса ўзаро Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси 3-бобида кўрсатиб ўтилган тартиблар ва шартларга амал қилган ҳолда Ўзбекистон қонунларига биноан никоҳ тузадилар. Кодекснинг 234-моддасида бу тўғрида шундай дейилади: "Ўзбекистон Республикасида доимий турган чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар унинг ҳудудидаги оилавий муносабатларда Ўзбекистон Республикаси фуқаролари билан тенг ҳуқуқлардан фойдаланадилар ва тенг мажбуриятларга эга бўладилар". Бошқача айтадиган бўлсак, ушбу соҳада "никоҳ тузилган жой" коллизия принципи қўлланилади. Никоҳ қонунчилигимизда назарда тутилган шаклда тузилади, яъни фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларида, қайд этиш учун белгиланган қоидаларга мос равишда тузилади. Ўзбекистонда диний расм-русумларга биноан тузилган никоҳ юридик оқибатларга олиб келмайди. Бу ҳақда Оила кодексининг 13-моддаси, 2-қисмида очик-ойдин айтиб қўйилган: "Диний расм-русумларга биноан тузилган никоҳ ҳуқуқий аҳамиятга эга эмас." Шу модданинг 3-қисмида эса никоҳ тузиш учун никоҳланувчиларнинг шахсан ўзлари розилик беришлари лозимлиги айтилади: "Никоҳ тузиш никоҳланувчиларнинг фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларига ариза берганларидан кейин бир ой ўтгач, шахсан уларнинг иштирокида амалга оширилади."

Испания, Перу ва шунга ўхшаган бир қанча мамлакатларда эса никоҳ тузиш учун никоҳланувчилар маълум бир кишини вакил қилиб, унга ваколатнома беришлари мумкин. Бизнинг қонунимизда эса, кўриниб турибдики, бундай

вакилликка йўл қўйилмайди.

Чет эллик шахсларнинг Ўзбекистон Республикасида никоҳ тузишларининг тартиби ва шартлари ҳам уларнинг миллий қонунлари бўйича эмас, балки Ўзбекистон қонунлари бўйича белгиланади, яъни:

- никоҳ ихтиёрий равишда тузилади;

- никоҳ тузиш учун бўлажак эр-хотин ўз розиликларини эркин ифода этиш қобилятига эга бўлишлари лозим;

- никоҳ тузишга мажбур қилиш таъқиқланади;

- никоҳ ёши эркаклар учун 18 ёш, аёллар учу 17 ёш этиб белгиланади; тўғри, узрли сабаблар бўлган алоҳида ҳолларда никоҳ тузишни хоҳловчиларнинг илтимосига кўра никоҳ давлат рўйхатидан ўтказиладиган жойдаги туман, шаҳар ҳокими никоҳ ёшини кўпи билан бир йилга камайтириши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг оила кодексидagi 16-моддада белгилаб қўйилганидек, никоҳланувчилардан лоақал биттаси рўйхатга олинган бошқа никоҳда турган бўлса, никоҳ тузишга йўл қўйилмайди. Айнан шу сабабдан кўпхотинли бўлишга рухсат берилган мамлакат фуқароси Ўзбекистон республикаси ҳудудидан ташқарида тузилган никоҳда турган бўлса, Ўзбекистонда никоҳ тузишга ҳақли эмас. Шундай қилиб, чет эллик шахс, гарчи унинг мамлакатаида кўпхотинли бўлишга йўл қўйилсада, Ўзбекистонда никоҳни қайд этишларини талаб қилолмайди. Туркия, Эрон сингари мусулмон мамлакатларида кўпхотинликка йўл қўйилмайди. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чет элликлар никоҳ тузаётганларида худди ўзимизнинг фуқаролари миз никоҳ тузаётганликларидаги каби никоҳ тузишга монелик қиладиган ҳолатларнинг бор-йўқлиги ва айниқса, никоҳланувчиларнинг бошқалар билан никоҳда туриш-турмаслиги текшириб кўрилади. Никоҳ тузишга монелик қиладиган ҳолатлар тўғрисида хабар бериш мажбурияти никоҳланувчилар зиммасидадир. Гап Ўзбекистон фуқароси тўғрисида кетар экан, унинг паспортида никоҳнинг қайд этилганлигини тасдиқловчи тўртбурчак муҳр изининг йўқлиги никоҳланувчи шахснинг яна бошқа бир никоҳда турмаслигидан далолатдир. Ҳужжатларида оилавий аҳвол тўғрисида ҳеч қандай маълумот ёзилмайдиган чет элликлар тузаётган никоҳлар қайд этилганда, улар никоҳни қайд этаётган муассаса талаби бўйича ўзлари фуқароликда турган мамлакатларнинг ваколатли органлари томонидан бериладиган, ўзларининг никоҳда турмаслиги (боши очиклиги) тўғрисидаги далолатномани тақдим этишлари лозим. Амалда бундай далолатномалар тегишли давлатларнинг Ўзбекистон Республикасидаги элчихонаси ёки ваколатхонаси томонидан берилади. Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 16-моддасида никоҳ тузишга монелик қиладиган ҳолатлар санаб ўтилган:

Шундай қилиб:

- лоақал биттаси рўйхатга олинган бошқа никоҳда турган шахслар ўртасида;

- насл-насаб шажараси бўйича тўғри туташган қариндошлар ўртасида, туғишган ва ўгай ака-укалар билан опа-сингиллар ўртасида, шунингдек, фарзандликка олувчилар билан фарзандликка олинганлар ўртасида;

- лоақал биттаси руҳият бузилиши (руҳий касаллик ёки акли заифлиги) сабабли суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган шахслар ўртасида никоҳ тузишга йўл қўйилмайди.

Чет эллик шахс фуқароликда турган мамлакат қонунлари билан белгилаб қўйилган, аммо бизнинг ҳуқуқимизга номаълум бўлган таъқиқлар чет элликларнинг Ўзбекистон Республикасида тузадиган никоҳларини қайд этмасликка асос бўлолмайди (Ирқий ва диний чеклашлар, ота-оналарнинг тузилажак никоҳдан норозилиги ва бошқалар; масалан, Жазоир Халқ Демократик Республикасининг 1984 йилда қабул қилинган Оила кодексининг 31-моддасига биноан муслима­ларнинг

номусулмонларга (ғайридинларга) турмушга чиқиши тақиқланади).

2. Ваколатхоналарда тузиладиган никоҳлар.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги бўйича Ўзбекистон ҳудудида жойлашган чет эл дипломатик ва консуллик ваколатхоналарида тузиладиган никоҳлар қайд этилиши мумкин.

Хорижий мамлакатларнинг Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлашган элчихоналарида ва консуллик ваколатхоналарида чет эл фуқаролари ўртасида тузиладиган никоҳлар, агар бу шахслар никоҳ тузилаётган вақтда Ўзбекистонда ўз элчихонасини ёки консуллик ваколатхонасини очган давлат фуқаролари бўлсалар, ўзаро келишув асосида ҳақиқий деб тан олинади. Бундан келиб чиқадиган маъно шуки, бизнинг ҳокимият органларимиз бундай никоҳларни ҳақиқий деб тан олишлари учун қуйидаги шартлар мавжуд бўлиши лозим:

– ўзаро келишув мавжуд бўлса, яъни Ўзбекистон Республикасининг тегишли хорижий давлатдаги элчихонаси ёки консуллик ваколатхонаси Ўзбекистон фуқаролари тузадиган никоҳни қайд этишга йўл қўйилса;

– никоҳланувчиларнинг ҳар иккаласи ҳам дипломатик ёки консуллик ваколатхоналарини очган хорижий давлат фуқароси бўлса.

Бошқа мамлакатлар билан тузилган консуллик конвенцияларида консулнинг ўз мамлакати фуқаролари ўртасида тузилган никоҳларни қайд этиши айтиб ўтилади. Бундай конвенцияларнинг аксариятида айтилишича, агар никоҳланувчиларнинг ҳар иккаласи ҳам консул вакили бўлмиш мамлакат фуқаролари бўлса, консул ўша давлат қонунлари бўйича уларнинг никоҳини қайддан ўтказишга ҳақлидир.

Фақат баъзи бир битимлардагина бу қоида сал бошқачароқ изоҳланган. Масалан, Хитой Халқ Республикасининг консуллик конвенциясига кўра, "консулхона жойлашган мамлакат қонунларига зид келмаган тақдирдагина консул ўз фуқаролари тузадиган никоҳни ваколатхонада ўз давлати қонунларига мос равишда қайддан ўтказиш ҳуқуқига эгадир".

Финляндия билан тузилган конвенцияда кўрсатилишича, консул ўзи вакил бўлган давлат томонидан ваколатланган ҳамда консулхона жойлашган мамлакат қонунларига риоя қилинадиган ҳоллардагина никоҳларни қайддан ўтказиши мумкин.

Консуллик конвенцияларида маҳаллий шарт-шароитлар тақозо қиладиган бўлса консулликда қайддан ўтказилган никоҳлар тўғрисида маҳаллий органларни хабардор этиш назарда тутилади. АҚШнинг консуллик конвенциясига биноан, никоҳланувчилар ёки никоҳни бекор қилувчиларнинг ҳар иккаласи ҳам АҚШ фуқаролари бўлсалар ҳамда бу ҳол консулхона жойлашган давлат қонунларида ман этилмаган бўлса, консуллар никоҳлар тузилганлигини ва бекор қилинганлигини қайддан ўтказишлари ҳамда АҚШ фуқароларидан оилавий муносабатларга тааллуқли аризалар қабул қилишлари мумкин.

Қуйидаги ҳолатга ҳам эътибор бериш керак: никоҳни қайддан ўтказган элчи ёки консулни жўнатган мамлакатда Ўзбекистоннинг ўша ердаги дипломатик ваколатхонаси ёки консуллик муассасасида қайддан ўтказилган никоҳлар ҳақиқий деб тан олинган тақдирдагина ўзаро келишувга риоя қилинган деб ҳисобланади. Ўзаро мувофиқлик тегишли хорижий давлат қонунчилигида ёки Ўзбекистон Республикаси билан тузилган халқаро шартномаларда ўз ифодасини топиши мумкин.

Консулхоналарда тузилган никоҳларни ҳақиқий деб тан олар экан, Ўзбекистон Республикаси муассасалари никоҳнинг ҳақиқийлиги хусусидаги Ўзбекистон Республикасининг Оила кодексида назарда тутилган барча шартларга риоя қилинган ёки қилинмаганлиги тўғрисидаги масалани кўриб чиқмайди. Бу шартлар тўлиқ равишда тегишли чет эл қонуни билан аниқланади.

Тилга олинган шартлардан иккинчиси, яъни никоҳ тузилаётган пайтда никоҳланувчиларнинг ҳар иккаласи ҳам элчи ёки консул жўнатган давлатнинг фуқароси бўлиши лозимлиги консулхонада "аралаш" никоҳлар тузилиши имкониятини йўққа чиқаради. Никоҳланувчиларнинг ҳар иккаласи айнан элчи ёки консул жўнатган мамлакатнинг фуқаролигида бўлиши талаб этилади.

3. Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида тузилган никоҳларни эътироф этиш.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролари республика ҳудудида ҳам, унинг ҳудудидан ташқарида ҳам чет элликлар билан никоҳ тузишлари мумкин. Бу тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси 235-моддасида шундай дейилади: "Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида, бошқа давлат ҳудудида ўша давлатнинг қонун ҳужжатларига риоя қилинган ҳолда Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ўртасида тузилган ҳамда Ўзбекистон Республикаси фуқаролари билан чет эл фуқаролари ёки фуқаролиги бўлмаган шахслар ўртасида тузилган никоҳлар, агар ушбу Кодекснинг 16-моддасида назарда тутилган, никоҳ тузишга монелик қиладиган ҳолатлар мавжуд бўлмаса, Ўзбекистон Республикасида ҳақиқий деб эътироф этилади.

Ўзбекистон Республикасидан ташқарида чет эл фуқаролари ўртасида бошқа давлат ҳудудида ўша давлатнинг қонун ҳужжатларига риоя қилинган ҳолда тузилган никоҳлар Ўзбекистон Республикасида ҳақиқий деб эътироф этилади".

Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида яшаётган фуқароларимиз тегишли хорижий давлатдаги Ўзбекистон Республикаси дипломатик ваколатхонаси ёки консуллик муассасасида тузган никоҳларини қайддан ўтказаверадилар. Агар элчихона жойлашган давлатда Ўзбекистон фуқароси чет эллик билан тузадиган никоҳ ҳам ҳақиқий деб тан олинса, консул бундай никоҳларни ҳам қайддан ўтказаверади. Бундай никоҳлар тузилаётган пайтда консулимиз албатта Ўзбекистон қонунларини, шу жумладан Ўзбекистоннинг коллизия нормаларини ҳам қўллайди.

Давлатимиз хорижий давлатлар билан тузган бир қатор консуллик конвенцияларида консулнинг никоҳларни ҳамда фуқаролик ҳолатининг бошқа ҳужжатларини қайддан ўтказиш ҳуқуқи назарда тутилган. Ўзбекистон фуқаролари республика ҳудудидан ташқарида ва хорижий давлатларнинг ваколатли органларида никоҳдан ўтишлари мумкин. Бу ерда гап энди иккита Ўзбекистон фуқароси ўртасидаги, республикамиз фуқаролари билан чет эл фуқаролари ёки фуқаролиги бўлмаган шахслар ўртасидаги никоҳлар тўғрисида кетмоқда. Никоҳ тузилган жой қонунларига риоя қилинган бўлса, хорижий давлатлар органларида тузилган никоҳлар ҳам Ўзбекистон Республикасида ҳақиқий деб тан олинади. Бунда энди никоҳнинг шакллари ва никоҳ тузиш шартлари тўғрисидаги қонунчиликнинг кўрсатмалари назарда тутилмоқда. Шунга биноан, масалан бирор хорижий давлатларда диний шаклда тузилган никоҳ, агар бу мамлакатда шундай никоҳлар юридик кучга эга бўлса, Ўзбекистонда ҳам ҳақиқий деб тан олинади лозим.

Ўзбекистон ҳудудидан ташқарида чет эл фуқаролари ўртасида тузилган никоҳга келадиган бўлсак, уларга нисбатан мамлакатимиз қонунчилигидаги никоҳ тузишга монелик қиладиган ҳолатларга қаттиқ риоя қилиб ўтирмасдан, тегишли чет эл қонунларига риоя қилинган бўлса етарлидир. Шу сабабдан, никоҳ тузилган мамлакатда никоҳланувчилардан бирининг бошқа бир никоҳда турганлиги никоҳ тузишга монелик қиладиган ҳолат деб ҳисобланмаса, бизнинг мамлакатимизда бу икки чет эл фуқароси ўртасида тузилган никоҳни тан олмасликка қоида бўйича ҳеч қандай асос бўлмайди.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида тузилган ҳамда Ўзбекистонда ҳақиқий деб тан олинган никоҳлар ҳудди Ўзбекистон Республикасида тузилган

никоҳлар сингари юридик кучга эга бўлади ва худди шундай ҳуқуқий оқибатларга олиб келади.

4. Никоҳнинг ҳақиқий эмаслиги.

Ўзбекистон фуқаросининг республика ҳудудида чет эллик шахс билан оила қуриш мақсадини қўзламай тузган никоҳига нисбатан сохта никоҳларни ҳақиқий эмас деб топилиши тўғрисидаги мамлакати миз қонунчилиги қоидалари тўлиқ равишда қўлланилади. Ўтмишда (советлар даврида) ҳам амалиётда шундай никоҳлар учраб турган. Уларнинг мақсади оила қуриш эмас, балки ўша пайтда СССРда амалда бўлган қириш ва чиқиш қоидаларини четлаб ўтиш бўлган.

Совет қонунчилигида чет элликлар билан тузилган никоҳларнинг ҳақиқийлигига тааллуқли коллизия нормалар бўлмаган, никоҳни бекор қилиш тўғрисидаги хорижий қарорлар ва тан олиш амалда учраб турган.

Никоҳ тузишга тааллуқли коллизия нормаларнинг ўзгариши билан унинг ҳақиқий эмаслиги шартларини аниқлашга ёндашув ҳам ўзгарди. Ўзбекистон Республикасининг Оила кодексига 49-моддада шундай дейилади: "Ушбу Кодекснинг 14-16-моддаларида ҳамда 17-моддасининг учинчи қисмида белгиланган шартлар бузилган тақдирда, шунингдек сохта никоҳ, яъни эр-хотин ёки улардан бири оила қуриш мақсадини қўзламай тузган никоҳ ҳақиқий эмас деб топилади".

Сохта никоҳни ҳақиқий эмас деб топишни прокурор талаб қилишга ҳақли, эр ёки хотин оила қуриш мақсадисиз никоҳга кирган ҳолларда эса бундай талаб улардан оила қуриш мақсадида никоҳга киргани томонидан ҳам қўйилиши мумкин (Оила кодексининг 54-моддаси 2-қисми).

Ўзбекистон Республикасининг бошқа давлатлар билан тузган ҳуқуқий ёрдам тўғрисидаги шартномаларида ҳам никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги коллизия нормалар мавжуд, уларда никоҳ тузилишида қўлланилиши лозим бўлган ҳуқуқ ҳам аниқлаб берилган. 1993 йил 22 январда қабул қилинган МДҲ давлатлари Конвенциясида ва бошқа шартномаларда никоҳ тузилишида қайси давлат ҳуқуқи қўлланилиши келишиб олинган.

Кўриниб турибдики, бу ерда коллизия масалани ҳал этиш худди Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 56-моддасида айтилганидек амалга оширилади. Хорижий давлатларда ҳам, қоида бўйича, айнан шу принцип амал қилади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида фуқароларимизнинг чет эл фуқаролари билан тузган никоҳлари Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 236-моддасига биноан умумий асосларда тугатилади. Оила кодексига бу тўғрида шундай дейилади: "Ўзбекистон Республикаси ҳудудида Ўзбекистон Республикаси фуқаролари билан чет эл фуқаролари ёки фуқаролиги бўлмаган шахслар ўртасидаги, шунингдек чет эл фуқаролари ўртасидаги никоҳдан ажратиш Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилади" (236-модда). Бунда суд мамлакати қонунининг қўлланиши принципи ифода этилган, суд ишларини қайси мамлакат суди амалга оширса, бу жараёнда ўша мамлакат қонунлари қўлланилади. Никоҳ тузилган жой ва эр-хотиннинг яшаш жойлари маҳаллий коллизия нормалар нуқтаи назарида ҳеч қандай аҳамият касб этмайди. Шундай қилиб, айтайлик, Франция фуқаролари бўлмиш эр-хотинлар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида никоҳдан ажраладиган бўлсалар, Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 37-47-моддалари қўлланилади. Ажратиш тўғрисидаги қарор қабул қилинган бўлса, Ўзбекистон Республикасида бундай никоҳ тугатилган ҳисобланади. Никоҳнинг чет элда тугатилганлигини тан олиш масаласи эса, тегишли хорижий мамлакатда, айтайлик, ўша Францияда ўз фуқароларининг чет элда никоҳдан ажратилганлигини тан олиниши ёки олинмаслигига боғлиқ равишда ҳал этилади.

Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 236-моддаси, 2-қисмига кўра "Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида яшаб турган Ўзбекистон

Республикаси фуқароси Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида яшаб турган эри(хотини) билан тузилган никоҳдан, мазкур шахс қайси давлат фуқароси эканлигидан қатъи назар, Ўзбекистон Республикаси судида ажралишга ҳақлидир". Бундай ҳолларда суд никоҳдан ажратишда Ўзбекистон Республикаси Оила қонунчили гини қўллайди.

Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларига биноан фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш органларида никоҳдан ажралиш мумкин бўлган ҳолларда чет элларда яшаб турган республикаимиз фуқаролари Ўзбекистон Республикасининг дипломатик ваколатхоналарида ёки консуллик муассасаларида никоҳдан ажралишлари мумкин. Ўзбекистон консули никоҳдан ажралиш тўғрисидаги аризани қабул қилиши учун республикаимиз фуқаролари бўлган эр-хотиндан ҳеч бўлмаганда биттаси доимий равишда чет элда яшаб турган бўлиши шарт. Бундан ташқари, вояга етмаган болалари бўлмаган эр-хотин никоҳни тугатишга ўзаро рози бўлишлари ҳамда эр-хотиннинг ёки улардан бирининг турар жойи бўйича Ўзбекистон Республикаси консуллик муассасасига қўшма ариза беришлари керак.

Учинчидан, никоҳдан ажратиш хорижий давлатларнинг ваколатли органларида ҳам амалга оширилиши мумкин.

Ажралиш учун ариза берган эр-хотин республикаимиз фуқаролари бўлган ҳолларда ҳам, эр-хотиндан бири республикаимиз фуқароси, иккинчиси чет эл фуқароси бўлган ҳолларда ҳам, эр-хотиннинг иккаласи ҳам чет эл фуқаролари бўлган ҳолларда ҳам Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида никоҳдан ажратиш тўғрисидаги бундай қарорларнинг ҳақиқийлиги тан олинади. Қонунимиз бўйича бундай никоҳларнинг тугатилиши тўғрисидаги хорижий қарорлар Ўзбекистонда маълум шартлар асосида тан олинади: қарор чиқарган орган ўз давлатининг ваколати тўғрисидаги ва қўлланилиши лозим бўлган ҳуқуқ тўғрисидаги қонунларига риоя қилганлиги факти аниқланиши лозим. Ушбу шарт бажарилмаган бўлса хорижий давлат органи чиқарган қарор Ўзбекистонда тан олинмаслиги мумкин. Масалан, агар никоҳдан ажратиш амалга оширилаётган мамлакат қонунчилиги бўйича суд юритувига ҳавола этилган бўлса, қандайдир давлат органини эмас, балки судни ваколатли деб ҳисобламоқ лозим.

Мамлакатимиз қонунчилиги бўйича иккинчи шарт ҳам, яъни қўлланилиши лозим бўлган ҳуқуқ тўғрисидаги қонунчиликка риоя қилиниши ҳам аҳамиятга эга. Бунда қарор чиқарилган мамлакатдаги оила ҳуқуқининг коллизия нормаларига қарор чиқарган органнинг риоя этган ёки этмаганлиги назарда тутилади.

Никоҳдан ажратиш тўғрисидаги тан олинган хорижий давлат органи қарорининг мавжудлиги эр-хотинни ажрашган деб ҳисоблашга асос бўлади. Аммо бунда қонун бўйича чет эл суди томонидан амалга оширилган никоҳдан ажратишни Ўзбекистон Республикасида фуқаролик ҳолати актларини давлат қайдидан ўтказиш учун белгиланган тартибда давлат қайдидан ўтказиш талаб этилмайди. Чет эл суди қарори билан никоҳдан ажралган шахс ўша қарорни асос қилиб Ўзбекистонда никоҳ тузиши мумкин. Никоҳдан ажратиш ҳақида сўз юритилган халқаро шартномаларда, ҳудди никоҳ тузилишидаги сингари моддий оилавий-ҳуқуқий нормалар эмас, балки коллизия нормалар муносиблаштирилади (унификация қилинади). Қонунларнинг тафовутларини (коллизияларини) тартибга солиш ва никоҳнинг тугатилиши ва эр-хотинни суд йўли билан ажратиш юрисдикцияси тўғрисидаги 1902 йил 12 июнда қабул қилинган Гаага конвенциясини ҳамда никоҳнинг тугатилиши ва эр-хотиннинг алоҳида-алоҳида яшаши тўғрисидаги қарорни тан олиш тўғрисидаги 1970 йил 1 июнда қабул қилинган конвенцияни юқорида тилга олинган халқаро шартномалар қаторига қўшиш мумкин.

Никоҳнинг тугатилиши тўғрисидаги ишлар бўйича 1998 йилда қабул қилинган МДХ давлатлари Конвенциясида (28-модда) эр-хотин ажралиш тўғрисида

ариза берган вақтларида қайси давлат фуқароси бўлган бўлсалар иш юритишда ўша давлат қонунчилигини қўллаш тўғрисида кўрсатма берилган: эр-хотин турли давлатлар фуқаролигида бўлсалар, никоҳни тугатиш тўғрисидаги ишни кўриб чиқаётган муассаса қайси давлат муассасаси бўлса, ўша давлат қонунчилиги қўлланилади, яъни МДХ давлатлари конвенциялари ёрдамида ҳам, ҳуқуқий ёрдам тўғрисидаги шартномалар ёрдамида ҳам никоҳнинг тугатилиши тўғрисида бошқа давлат ҳудудида чиқарилган қарорларнинг аҳдлашаётган давлатларда тан олиниши тартибга солинади.

3-§. Эр-хотин ўртасидаги ҳуқуқий муносабатлар

Эр-хотин муносабатларига нисбатан қўлланилиши лозим бўлган ҳуқуқ тўғрисидаги коллизия норма бизнинг қонунчилигимизда узоқ вақтлар мавжуд бўлмаган. Тартибга солиш қоидалари бўлмаганда судлар эр-хотиннинг фуқаролиги ва яшаш жойларидан қатъий назар Ўзбекистон қонунларини қўллар эдилар. Энди бу камчиликка барҳам берилди. Амалиётда ҳар қандай ҳолларда ҳам Ўзбекистон қонунларини суд жойлашган мамлакат қонуни сифатида қўллаш (lex fori) кўриб чиқиётган ҳуқуқий муносабатларнинг у ёки бу давлат қонунлари билан узвий боғлиқлиги ифодаси эмаслиги коллизия боғлиқликни танлашда ҳисобга олинган.

Эр-хотин фуқароликда турган мамлакат қонунига ёки улар бирга яшаб турган мамлакат қонунига ҳавола қилиш бу боғлиқликни кўпроқ акс эттиради. Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси қоидаларига кўра эр-хотиннинг шахсий номулкий ва мулкӣ ҳуқуқлари ва мажбуриятлари эр-хотин бирга яшайдиган жойга эга бўлган давлат қонунчилиги бўйича белгиланади. Агар улар бундай турар жойга эга бўлмасалар, энг сўнгги марта қайси давлат ҳудудида шундай турар жойга эга бўлган бўлсалар, ўша давлат қонунчилиги билан белгиланади, агар эр-хотин биргаликда турадиган жойга эга бўлган бўлмасалар ва ҳозир ҳам эга бўлмасалар, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида уларнинг шахсий ва мулкӣ ҳуқуқлари Ўзбекистон қонунчилиги билан аниқланади.

Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикасининг Оила кодексида:

- 1) қўлланилиши лозим бўлган ҳуқуқ "ҳудудий" мезон асосида аниқланган эр-хотиннинг фуқаролиги эътиборга олинмайди;
- 2) эр-хотин бирга турадиган жойга эга эмасликлари ёки умуман бундай жойга эга бўлмаганликларини ҳисобга олган ҳолда асосий коллизия боғлиқлик бошқа боғлиқликлар билан тўлдирилади;
- 3) суд жойлашган мамлакат қонунларининг қўлланиш доираси сезиларли даражада торайтирилган;
- 4) коллизия нормаларга биноан эр-хотиннинг биргаликда яшаб турган жойи ўзгарганда Ўзбекистон Республикасининг Оила кодексидаги 4, 5-бобларда айтилгани сингари қўлланиши лозим бўлган ҳуқуқ ҳам ўзгаради (масалан, эр-хотин яшаш учун бир мамлакатга кўчиб ўтганларида).
- 5) эр ва хотиннинг шахсий номулкий ва мулкӣ муносабатлари битта коллизия норма билан аниқланади.

Мамлакатимизнинг коллизия оила ҳуқуқида никоҳ шартномаси тўғрисидаги ҳамда эр-хотиннинг бир-бирига алимент тўлаш хусусидаги келишуви тўғрисидаги коллизия нормалар жиддий янгилик бўлди. (Оила кодексининг 29-31-моддалари). Ўзбекистон Республикасининг Оила кодексига никоҳ шартномаси ҳамда алимент тўлаш хусусидаги келишув тўғрисидаги қоидаларнинг киритилиши эр-хотин ўртасидаги муносабатлар таркибида хорижий элемент бўлганда ушбу шартномага нисбатан қўлланилиши лозим бўлган ҳуқуқ масаласини ҳам тартибга солиш заруриятини келтириб чиқарди. Ҳудди бошқа мамлакатлардаги дек, Ўзбекистонда ҳам бундай ҳолларда қўлланилиши лозим бўлган ҳуқуқнинг эр-хотин томонидан

танланишига йўл қўйилади.

Шунга мос равишда никоҳ шартномаси ёки бир-бирига алимент тўлаб туриш хусусидаги келишувлар тузилаётган пайтда умумий фуқароликка ёхуд бирга яшаш жойига эга бўлмаган эр-хотинлар тегишли ҳуқуқлар ва мажбуриятларни аниқлаш учун қўлланилиши лозим бўлган қонунчиликни танлай оладилар. Бу шуни англатадики, масалан, никоҳ шартномаси тузилаётганда эр-хотин ўзларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 31-моддаси коллизия нормаларида кўрсатилган қонунчилик билан эмас, балки бошқа қонунчилик билан аниқланиши хусусида келишиб олишлари мумкин.

Илгари Ўзбекистонда бирга яшаган, ҳозир биттаси Ўзбекистонда, иккинчиси эса Германияда яшаётган эр-хотин никоҳ шартномаси тузаётган бўлса, унинг мулкӣ ҳуқуқлари ва мажбуриятлари энг охириги биргаликда яшаган жойдаги қонунчилик сифатида Ўзбекистон ҳуқуқи бўйича аниқланиши лозим. Аммо эр-хотиннинг ўзаро тегишли шартлашувига кўра никоҳ шартномаси бўйича уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари Германия ҳуқуқи ёки уларнинг ўзлари танлаган қандайдир бошқа бир давлат ҳуқуқи бўйича аниқланиши мумкин. Қонунчиликни танлаш ҳуқуқи барча эр-хотинларга эмас, балки умумий фуқаролиги ёки бирга яшаш жойи бўлмаган жуфтларгагина берилишини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Умумий фуқароликка ёки бирга яшаш жойига эга бўлган эр-хотиннинг никоҳ шартномаси ёки бир-бирига алимент тўлаш хусусидаги келишувга нисбатан Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 31-моддасидаги коллизия нормалар қўлланилади.

Бундан эр-хотиннинг қонунчилиги танлашлари қандайдир маълум бир мамлакат ҳуқуқи билан чеклаб қўйилмаганлиги англашилади. Улар Ўзбекистон қонунчилигини, ўзларидан бири фуқароликда турган мамлакат қонунчилигини, у яшаб турган мамлакат қонунчилиги ни, ўзларининг кўчмас мулк жойлашган мамлакат қонунчилигини танлашлари мумкин. Шунга боғлиқ равишда, улардан бирининг қийин-қистови билан мулкӣ муносабатларда эр ва хотиннинг тенглиги тўлиқ таъминланмаган мамлакат қонунчилиги танланишини ҳам истисно қилиб бўлмайди.

Айтиш лозимки, томонлар фақат мулкӣ муносабатлар юзасидан ҳуқуқни танлашларига йўл қўйилади, зеро Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 6-бобига биноан эр-хотиннинг мулкӣ муносабатларини ҳал этишда қўллаш нуқтаи назаридан никоҳ шартномасини тузиш кўзда тутилган.

Ўзбекистон Республикасининг бошқа мамлакатлар билан тузган ҳуқуқӣ ёрдам тўғрисидаги иккитомонлама шартномаларида ҳамда МДҲ давлатларининг 1993 йил 22 январда қабул қилинган Конвенциясида эр-хотин ўртасидаги шахсий ва мулкӣ муносабатларнинг коллизия масалалари ифода этилган. Қоида бўйича эр-хотиннинг ўртасидаги бундай муносабатлар ҳудудида эр-хотин бирга яшаш истикомат жойига эга бўлган мамлакат қонунчилиги билан ҳал этилади. Агар эр-хотин бошқа-бошқа мамлакатларда яшаса, аммо маълум бир давлат фуқаролигига эга бўлишса, улар фуқароликда турган мамлакат қонунчилиги қўлланилади. Агар эр ва хотин турли мамлакатлар фуқаролари бўлишса, улар сўнгги марта қайси давлатда бирга яшаш жойига эга бўлган бўлишса, ўша давлат қонунчилиги қўлланилади. Тилга олиб ўтилган конвенциянинг 27-моддасида айтилишича, эр-хотиннинг кўчмас мулкларига тааллуқӣ муносабатлари кўчмас мулк жойлашган мамлакат қонунларига биноан ҳал этилади.

4-§. Ота-оналар ва фарзандлар ўртасидаги муносабатлар

Болаларнинг ҳуқуқӣ ҳолати уларнинг фуқаролиги билан белгиланади. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисидаги қонунга биноан 14 ёшгача бўлган болалар ота-оналари фуқароликда турган мамлакат фуқаролигида

бўладилар. 14 ёшдан 18 ёшгача бўлган болаларнинг фуқаролиги уларнинг ўз розилиги билан ўзгартирилиши мумкин. "Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 2 июлда қабул қилинган қонунининг 28-моддасида бу тўғрида шундай дейилган: "Ота-оналарининг фуқаролиги ўзгарган тақдирда, шунингдек, болалар фарзандликка олинган тақдирда 14 ёшдан 18 ёшгача бўлган болаларнинг фуқаролиги қонунда назарда тутилган тартибда фақат болаларнинг розилиги билан ўзгартирилиши мумкин."

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этилган ота-оналарнинг фуқаролиги ўзгарганда болаларнинг фуқаролиги ўзгармайди. Болаларнинг фуқаролигининг ўзгартирилиши учун ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этилган ота-оналарнинг розилиги талаб этилмайди.

Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида 14 ёшгача бўлган болаларнинг ота-оналари фуқароликда турган мамлакат фуқаролигида бўлиши хусусидаги умумқабул қилинган принцип амал қилади. 14 ёшдан 18 ёшгача бўлган ўсмирлар ўз фуқароликларининг ўзгартирилишига ёзма равишда ариза беришлари керак. Бу ҳужжат нотариал идора томонидан тасдиқланиши лозим.

Агар ота-онанинг ҳар иккаласи ёхуд уларнинг бири Ўзбекистон фуқаролигини олса ёхуд Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқиб кетсалар, болаларнинг фуқаролиги ҳам шунга мос равишда ўзгаради.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида яшовчи, Ўзбекистон республикаси фуқаролари томонидан васийликка ёки ҳомийликка олинган боланинг ота-онаси ёки улардан бири Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқса ва айти пайтда улар боланинг тарбиясида иштирок этмаса, ота-она, васий ёки ҳомийнинг илтимосига кўра бола Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигини сақлаб қолади. Ота-онасининг ёки улардан бирининг, яъни ётасининг, ёки онасининг фуқаролиги ўзгарган тақдирда, боланинг фуқаролиги ҳам беихтиёр ўзгаради. Бунда 14 ёшдан 18 ёшгача бўлган ўсмирларнинг розилигини олиш шarti ўз кучини сақлаб қолади.

Аммо баъзан ота-она ёки уларнинг бири Ўзбекистон фуқаролигидан чиқа туриб васийликка ёки ҳомийликка олинган боласи хусусида талаб қўймаслиги мумкин. Бундай ҳолларда ота-она, васий ёки ҳомий аризасига кўра боланинг Ўзбекистон Республикасининг фуқароси эканлиги сақланиб қолади. Бу ҳолда боланинг келажақда ота-онаси ҳузурига кетиши ва фуқаролигини ўзгартирилиши истисно этилмайди.

Агар ота-онасидан бири Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқса, бошқаси эса Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлиб қолаверса, бола Ўзбекистон фуқаролигини сақлаб қолади. Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқаётган ота (она)нинг илтимоси ва Ўзбекистон Республикасида қолаётган ота (она)нинг ёзма равишда розилигига биноан, болага бошқа мамлакат фуқаролиги берилиши шarti билан унинг Ўзбекистон Республикасидаги фуқаролиги тугатилиши мумкин.

Давлатимиз ҳар қандай тенг ҳолатларда ҳам Ўзбекистон Республикаси фуқаролигида қолаётган ота (она)нинг манфаатларини муҳофаза қилади. Агар Ўзбекистон фуқаролигида қолаётган ота (она) болага Ўзбекистон фуқаролигидан чиқиб кетаётган ота (она)нинг фуқаролиги берилишига қарши бўлмаса, у ўз қарорини ёзма равишда тасдиқлаши лозим.

Ота-онаси номаълум бўлган ва Ўзбекистон ҳудудида яшаётган бола Ўзбекистон Республикаси фуқароси ҳисобланади.

2.Ўзбекистон Республикасида оталикнинг белгиланиши ота-она ва боланинг фуқароликлари ҳамда уларнинг истиқомат жойларидан қатъий назар Ўзбекистон Республикаси қонунларига биноан амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги бўйича оталикнинг белгиланиши ФХДЁ органларида амалга оширилиши мумкин бўлса, Ўзбекистон ҳудудидан ташқарида истиқомат қилаётган

ва ҳеч бўлмаганда биттаси Ўзбекистон фуқароси бўлган ота-оналар болаликни белгилаш тўғрисидаги ариза билан Ўзбекистон Республикасининг консуллик муассасаларига мурожаат қилишлари мумкин. Ўзбекистон Республикасининг Оила кодексида ҳам, ўзаро ҳуқуқий ёрдам тўғрисидаги шартномаларида ҳам оталикни белгилаш тўғрисидаги нормалар мавжуд.

3. Ота-оналар ва болалар ўртасидаги ҳуқуқий муносабатлар.

Ўзбекистондаги ота-оналар ва болалар ўртасидаги ўзаро муносабатлар, болаларнинг Ўзбекистон ёки чет эл фуқароси эканлигидан қатъий назар, тўлиқ равишда мамлакатимиз қонунчилиги билан тартибга солинади. Чет эллик ота-оналар ёки чет эллик болаларга нисбатан умумий тартибдан ҳеч нарса истисно қилинмайди. Ота-оналар болаларнинг тарбияси билан шуғулланишлари, болалар эса ота-оналари учун жон куйдиришлари, уларга ёрдам беришлари зарур.

Ота-оналарнинг ҳуқуқлари том маънода болаларнинг манфаатла ри йўлида амалга оширилиши керак.

Ўзбекистон қонунларида ота-оналарга болаларнинг қонунлар ёки суд қароридан бошқа асосларда ушлаб турган ҳар қандай шахсдан қайтариб беришни суд тартибида талаб қилиш ҳуқуқи берилган. Чет эллик ота-оналар ҳам шу ҳуқуқдан фойдаланадилар.

Ота-оналар вояга етмаган, шунингдек ёрдамга муҳтож, меҳнатга лаёқатсиз болаларга таъминот беришлари шарт. Оила бузилиб кетадиган бўлса, болага Ўзбекистон қонунчилигига биноан алимент тўланади. Ўзбекистонда қоладиган боласи учун алимент тўлаши лозим бўлган шахслар Ўзбекистон ҳудудидан чиқиб кетадиган бўлсалар, халқаро шартнома мавжуд бўлмаган ҳолларда анча қийинчиликлар юзага келиши мумкин.

Ўзбекистон ҳудудида яшамайдиган, чет эл фуқароси ҳисоблана диган бола учун алимент тўлаш мажбурияти пайдо бўлади. Қонунчилигимизда алимент мажбуриятларига нисбатан қўлланиладиган ҳуқуқни белгилаб берадиган коллизиян нормалар мавжуд эмас. Аммо юридик адабиётларда бундай ҳолларда Ўзбекистон қонунларини қўллаш лозим деб ҳулоса қилинган. Амалиётда ҳам бу масалалар шундай ҳал этилади.

Ота-оналар ва болалар ўртасидаги ҳуқуқий муносабатларни тартибга соладиган қонун масаласи ҳуқуқий ёрдам тўғрисидаги шартномаларда ҳал этилган. Бу шартномаларда айтилишича, ота-оналар ва болалар қайси давлат ҳудудида доимий истиқомат жойига эга бўлсалар, улар ўртасидаги ҳуқуқий муносабатлар ҳам ўша давлат қонунлари бўйича белгиланади.

Аммо агар ота-оналарнинг ёки улардан бирининг истиқомат жойи иккинчи бир давлатда бўлса, ота-оналар ва болалар ўртасидаги ҳуқуқий муносабатлар бола фуқароликда турган мамлакат қонунлари ёрдамида тартибга солинади.

Онаси билан қайд этилган никоҳда турмаган шахсдан туғилган бола билан унинг отаси ўртасидаги ҳуқуқий муносабатлар бола фуқароликда турган мамлакат қонунлари билан тартибга солинади.

5-§. Фарзандликка олиш: васийлик ва ҳомийлик

1989 йилда қабул қилинган "Бола ҳуқуқлари тўғрисида"ги конвенцияга биноан, "Фарзандликка олиш тизими мавжуд бўлишига хайрихоҳ бўлган ёки уни тан олган иштирокчи давлатлар боланинг энг яхши манфаатлари биринчи навбатда тан олинишини таъминлайдилар." Улар:

а) боланинг фарзандликка олинишига ваколатли ҳокимият органи томонидан рухсат берилишини таъминлайдилар. Бу органлар қўлланилаётган қонунлар ва ҳаракатлар ҳамда ишга таллуқли барча ишончли ахборотлар асосида

фарзандликка олинганининг ота-оналар, қариндошлар ва қонуний васийларга нисбатан боланинг статуси нуктаи назаридан мумкин ёки мумкин эмаслигини аниқлаб беради. Талаб қилинадиган бўлса, зарурий маслаҳатлар асосида манфаатдор шахслар ўз розилиklarини баён этадилар.

б) бола унинг тарбияси ёки фарзандликка олинганини таъминлай оладиган оилага тарбия учун берилиши мумкин бўлмаса, бошқа давлат фуқаролари томонидан фарзандликка олинганини уни тарбиялашнинг муқобил усули деб тан олади; бунда боланинг ўзи таваллуд топган мамлакатда таълим-тарбия олишини таъминлашнинг имкони бўлмаслиги лозим;

с) бола бошқа мамлакат фуқаролари томонидан фарзандликка олинганда ҳам ўз мамлакатада фарзандликка олинганда қўлланиладиган қарорлар ва нормалар қўлланилишини таъминлайдилар;

д) бола бошқа мамлакат фуқаролари томонидан фарзандликка олинган тақдирда бола муаммоларининг ҳал этилиши уни фарзандликка олган шахсларга асоссиз молиявий фойдалар келтирмаслигини таъминлаш мақсадида барча зарур чораларни кўрадилар (21-модда).

Ўзбекистон Республикасининг Оила кодексининг 27-моддасига биноан "Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чет эл фуқаролари ёки фуқаролиги бўлмаган шахслар томонидан Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган болани фарзандликка олишда ҳам Оила кодексининг 157-167-моддалари талабларига риоя қилиниши лозим."

Агар фарзандликка олиш натижасида фарзандликка олинган боланинг Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари ҳамда халқаро шартномалари билан белгиланган ҳуқуқлари бузиладиган бўлса, фарзандликка олувчининг қайси давлат фуқароси эканлигидан қатъий назар у болани фарзандликка олиши мумкин эмас, агар у болани фарзандлик қа олган бўлса, бу иш суд тартибида бекор қилиниши керак.

Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган ва Ўзбекистон ҳудудидан ташқарида яшаб турган болани фарзандликка олиш фарзандликка олувчи шахс фуқароликда турган давлатнинг ваколатли органи томонидан амалга оширилган бўлса ҳамда боланинг ота-онаси ёхуд улардан бири Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан жўнаб кетишдан аввал истиқомат қилган туман, шаҳар ҳокимининг фарзандликка олиш тўғрисидаги рухсатини олдиндан олган бўлсагина Ўзбекистон Республикасида ҳақиқий деб эътироф этилади.

Агар Ўзбекистон Республикасида ўз хатти-ҳаракатларининг моҳиятини англамайдиган ёки уларни бошқара олмайдиган ёхуд 14 ёшга тўлмаган, рухий касал ёки ақли заиф бўлган, унинг манфаатларини ҳимоя қиладиган қонуний вакиллари бўлмаган чет эллик яшаб турган бўлса, унга нисбатан васийлик тайинланиши мумкин. Ҳомийлик ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қодир бўлмаган шахсларга нисбатан тайинланади. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида истиқомат қилаётган Ўзбекистон фуқароларига нисбатан васийлик ва ҳомийлик республика органлари томонидан мамлакат қонунчилигига биноан белгиланади. (Оила кодексининг 173-193-моддалари).

Васийлик ва ҳомийлик туман ёки шаҳар ҳокимининг қарори билан белгиланади. Васийлик ёки ҳомийлик унга муҳтож бўлган шахснинг доимий истиқомат жойи бўйича белгиланади, агар шахс доимий истиқомат жойига эга бўлса, васий ёки ҳомийнинг истиқомат жойи бўйича белгиланади. "Васийлик ва ҳомийлик вазифаларини амалга ошириш ўн саккиз ёшга тўлмаган шахсларга нисбатан халқ таълим бўлимларига, суд томонидан муомалага лаёқатсиз ёки муомала лаёқати чекланган деб топилган шахсларга нисбатан соғлиқни сақлаш бўлимларига, соғлиғини нг ёмонлиги сабабли ҳомий тайинланишига муҳтож муомалага лаёқатли

шахсларга нисбатан эса ижтимоий таъминот бўлимлари зиммасига юклатилади" (Оила кодексининг 175-моддаси). Васийлик ўн тўрт ёшга тўлмаган болаларга ва суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган шахсларга нисбатан белгиланади.

Ҳомийлик ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган ўсмирларга, шунингдек суд томонидан муомала лаёқати чекланган деб топилган шахсларга нисбатан белгиланади.

Соғлиғининг ёмонлиги сабабли мустақил равишда ўз ҳуқуқларини амалга ошира олмайдиган ва мажбуриятларини бажара олмайдиган вояга етган, муомалага лаёқатли шахсларга нисбатан ҳомийлик шу шахсларнинг илтимосига кўра белгиланиши мумкин (Оила кодексининг 176-моддаси).

Хорижда Ўзбекистон фуқаролари устидан васийлик ва ҳомийлик Ўзбекистон Республикаси консули томонидан белгиланиши мумкин. Ўзбекистон Республикаси Консуллик уставининг 33-34-моддаларида бу тўғрисида шундай дейилган:

"33-модда. Консул ўз консуллик округида ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган, вояга етмаган Ўзбекистон Республикаси фуқаролари устидан васийлик ва ҳомийлик ўрнатилиши чораларини кўради.

34-модда. Консул ўз консуллик округида соғлиғининг ёмонлиги сабабли мустақил равишда ўз ҳуқуқларини амалга ошира олмайдиган ва мажбуриятларини бажара олмайдиган, вояга етган Ўзбекистон Республикаси фуқаролари устидан васийлик ва ҳомийлик белгиланиши чораларини кўради".

Ўзбекистон Республикасининг хорижий мамлакатлар билан тузган консуллик конвенцияларида консулларнинг васийлик ва ҳомийлик соҳасида тегишли функцияларни амалга оширишлари назарда тутилган. Баъзи ҳолларда консуллар ўзлари фаолият кўрсатаётган мамлакат судлари ва бошқа ваколатли органларига ўзини консул қилиб жўнатган давлат фуқаролари учун васий ва ҳомий сифатида фаолият кўрсатиши мумкин бўлган шахсларни таклиф қилиши мумкин. Бошқа ҳолларда консуллар ўзларини консул қилиб жўнатган давлат фуқароларига васий ва ҳомийларни ўзлари тайинлашлари ҳамда васийлар ва ҳомийлар фаолияти устидан назорат қилиш ҳуқуқига эга эканликлари назарда тутилган.

Бир қатор мамлакатлар билан тузилган ўзаро ҳуқуқий ёрдам тўғрисидаги шартномаларда васийлик ва ҳомийлик тайинланиши билан боғлиқ бир қатор батафсил қоидалар мавжуд. Бу шартномаларда жумладан шундай қоидалар бор:

1) васийлик ва ҳомийлик масалалари билан устида васийлик ёки ҳомийлик белгиланган шахс қайси давлат фуқароси бўлса, ўша давлатнинг ваколатли органлари шуғулланадилар;

2) васийлик ёки ҳомийлик белгиланадиган вақтда васийликка олинадиган ёки устидан ҳомийлик белгиланадиган шахс қайси давлат фуқароси бўлса, ўша давлатнинг қонунлари қўлланилади;

3) агар шахс бошқа давлат ҳудудида истиқомат қилаётган бўлса, васийлик ёки ҳомийликни амалга ошириш шахс фуқароликда турган давлатнинг васийлик ёки ҳомийлик органи томонидан шахс истиқомат қилаётган давлатнинг тегишли органига берилиши мумкин.

6-§. Ворислик соҳасида қонунчилик коллизиялари

Ворислик ҳуқуқи (droit successoral, Erbrecht, law of succession, hereditary law)- фуқаролик ҳуқуқининг институти сифатида вафот этган шахснинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари бошқа шахсга ўтиши билан боғлиқ бўлган муносабатларни тартибга солади. Ворислик барча ҳуқуқ тизимларида мулкни эгаллашнинг алоҳида усули ҳисобланади.

Ворислик ҳуқуқи иккита асосий – васият эркинлиги ва оила манфаатларини

муҳофаза қилиш тамойилларидан ташкил топган.

Агар қариндош-уруғлар бошқа-бошқа давлатлар фуқаролари ёки у ерларда доимий яшайдиган бўлсалар ворислик ҳуқуқлари бўйича кўпгина муаммолар келиб чиқиши мумкин. Масалан, бизнинг ватандошлар ҳар хил мамлакатларда яшашлари, уларнинг қариндош-уруғлари эса Ўзбекистон Республикасида истикомат қилишлари мумкин ва табиийки, бу ерда қуйидаги савол вужудга келади: агар чет элдаги шахс вафот этган бўлса, унинг ўзбекистонлик қариндоши мерос олиш ҳуқуқига эгами, бошқа ҳолатда эса ўзбекистонлик шахснинг вафотидан сўнг унинг чет элдаги қариндоши мерос олиш ҳуқуқига эгами? Бу саволларга жавоб, албатта, қариндошлик даражасига, васиятнома мавжудлигига, меросни қабул қилиш муддати ва қонун томонидан қўйиладиган бошқа талабларга жавоб беришига боғлиқдир.

Ворислик ҳуқуқи бўйича чет эл фуқароларининг ҳуқуқ лаёқати масалаларига келадиган бўлсак, шуни айтиш лозимки, чет эл фуқароларининг ҳуқуқлари ўзбекистонлик фуқаролар ҳуқуқларига тенглаштирилади.

Шундай қилиб, Ўзбекистонда чет элликлар ворислик ҳуқуқига эгадирлар. Лекин бу ўринда ворисларнинг қонун, васиятнома бўйича доиралари, васиятномаларнинг шакли, меросни тақсимлаш шартлари қандай аниқланади? Бу савол қўйилишига асос бор, чунки бир мамлакатда васиятнома ёзма шаклда тузилиши ва нотариус томонидан тасдиқланиши лозим, бошқа мамлакатларда эса васиятнома мерос қолдирувчининг ўз қўли билан ёзилиши kifoya. Ворисларнинг навбатини аниқлаш борасида ҳам катта фарқлар мавжуд. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чет эл фуқароси мерос олиш-олмаслиги қайси мамлакатнинг қонуни тадбиқ этилишига боғлиқдир. Баъзи бир давлатларнинг қонунчилиги ва амалиёти бу масалаларни турли тарзда ҳал қилади. Буюк Британия ва АҚШ, Францияда кўчар ва кўчмас мулкка ворислар орасида фарқ мавжуд. ГФРда эса ворислик мулкнинг бирлиги тамойили амалдадир. Ҳам кўчар, ҳам кўчмас мулкка нисбатан мерос қолдирувчининг фуқаролиги қонуни тадбиқ этилади. Худди шундай тамойиллар Венгрия (1979 йилдаги Венгриянинг ХХХ тўғрисидаги қонуни), Польша (Польшанинг ХХХ тўғрисидаги 1965 йилдаги Қонуни) ва бошқа давлатларнинг қонунчилигида акс эттирилган.

Ворислик бўйича коллизия масалалари, одатда, давлатларнинг ички қонунчиликлари томонидан тартибга солинади. Баъзи бир масалалар бўйича кўп томонлама конвенциялар мавжуд. (Васиятнома шакли тўғрисидаги 1961 йил 5 октябрь қонунлар коллизияси тўғрисидаги Конвенция; 1973 йил 26 октябрда Вашингтонда ўтказилган дипломатик конференциясида халқаро васиятноманинг шакли тўғрисида кўп томонлама Конвенция қабул қилинган).

Ворисликка тегишли масалалар Фуқаролик, оила ва жиноят ишлари бўйича икки томонлама шартномалар ва 1993 йил 22 январда қабул қилинган МДҲ Конвенциясида ҳам тартибга солинади.

Ушбу масалани ёритганда шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, ворислик васият ва қонун асосида вужудга келади (ФКнинг 67, 68-боблари).

Фуқаронинг ўзига тегишли мол-мулкни ёки бу мол-мулкка нисбатан ҳуқуқини вафот этган тақдирда тасарруф этиш хусусидаги хоҳиш-иродаси васият (will) деб эътироф қилинади (ФКнинг 1120-моддаси).

Бу хоҳиш-ирода, одатда, бир томонлама характерга эга. Васиятнома шахсан тузилиши лозим. Васиятноманинг вакил оркали тузилишига йўл қўйилмайди (ФКнинг 1120-моддаси 2-қисми).

Маълум давлатларнинг қонунчилиги биргаликдаги васиятнома тузишга руҳсат беради. Бу васиятномада икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг иродаси ифода этилган бўлиши мумкин. (Германия (эр-хотин томонидан), Англия, АҚШ).

Бундан ташқари, англо-америка ҳуқуқида ўзаролик васиятномалар

маълумотлар бир неча шахсларнинг бир бирига нисбатан ўзаролик мажбуриятларини ўз ичига олган.

Францияда қонун (ФКнинг 968-моддаси) ҳам биргаликдаги ҳам ўзаролик васиятномаларни тўғридан-тўғри ман этади. Швейцария қонунчилиги бу масала бўйича ҳеч қандай ҳолатлар кўрсатмаган, лекин суд амалиёти бу васиятномаларни ҳақиқий эмас деб тан олади.

Континентал Европа мамлакатларининг қонунчилиги васиятноманинг қуйидаги асосий шакллари назарда тутади.

1. Шахснинг ўз қўли билан тузган васиятнома – ушбу васиятнома бошидан охиригача мерос қолдирувчининг ўзи томонидан ёзилади, имзоланади ва сана қўйилади. Бу ерда сохта васиятномаларнинг вужудга келиш эҳтимоли камаяди, шунинг учун ҳам машинка ёзувларига йўл қўйилмайди. Васиятноманинг ушбу шакли тузилишининг соддалиги ва васиятнома сирини сақлаш имконини бериши туфайли кенг тарқалган. Лекин у камчиликлардан ҳам ҳоли эмас, масалан, бу ерда васиятноманинг нобуд бўлиши, йўқолиши, учинчи шахс томонидан бошқача таъсир кўрсатилиши эҳтимоли йўқ эмас.

2. Оммавий ҳужжат шаклидаги васиятнома – бу ерда қонунда белгиланган тартибда расмий мансабдор шахс (одатда нотариус) иштирокида васиятнома тузилади (Францияда васиятнома икки нотариус ёки икки гувоҳ иштирокида тузилади). Бу шаклнинг асосий устуворлиги шундаки, васиятноманинг ҳақиқийлиги кафолатланади ва васиятноманинг мазмуни васият қилувчининг иродасига тўлиқ риоя қилинган ҳолда тузилади. Васиятноманинг сақланиши, қонунчиликда кўзда тутилганидек, нотариус ёки бошқа мансабдор шахсга расмий топшириш билан таъминланади.

3. Махфий васиятнома васият қилувчи томонидан тузилиб имзоланади ва елимланган хатжилдда одатда гувоҳлар иштирокида нотариусга топширилади. Бу шакл васиятнома махфийлигини сақлайди ва бу ҳақда Франция ва Германия қонунчиликларида тўғридан-тўғри айтилган (ФКнинг 969 ва 1007-моддалари) (ГФТ 2232-параграфи).

Ўзбекистон Республикасида бу шаклга ФКнинг 1125-моддасин 4 ва 5-қисмлари бағишланган.

Агар вафот этган шахс ўзининг мол-мулкига ёки мол-мулкка нисбатан ҳуқуқлар бўйича васиятнома тузмаган бўлса қонун бўйича ворислик амал қилади. Бу ерда меросни олиш ҳуқуқига эга бўлган шахсларнинг доирасини белгилаган ҳолда, қонун васият қолдирувчининг ҳозир бўлмаган иродасини коплашга ҳаракат қилади. Қонун бўйича меросхўрлар доирасига биринчи навбатда мерос қолдирувчининг энг яқин қариндошлари киритилади. Шу борада, таъкидлаб ўтиш жоизки, қонун бўйича меросхўрлар доираси ва уларнинг навбати турли хил мамлакатларда бир-бирига ўхшамайди.

7-§. Ворислик ҳуқуқлари

Ўзбекистон Республикасида ворислик ҳуқуқи доирасида чет эл фуқароларига миллий тартиб тақдим этилади. Бизнинг қонунчилик асосида чет эл фуқаролари мулкни мерос қилиб қолдиришлари ва қабул қилишлари мумкин. Мол-мулкнинг меросхўрлари бўлганда, уларнинг ҳуқуқлари тўла равишда ўзбекистонлик фуқаролар ҳуқуқига тенглаштирилади.

Шундай қилиб, бу борада чет эл фуқароларига миллий тартиб қўлланилади ва ўзаролик тадбиқ этилмайди.

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 1197-моддасига биноан ворисликка доир муносабатлар мерос қолдирувчи васиятномада ўзи фуқароси бўлган мамлакатнинг

хуқуқини танлаган бўлмаса, мерос қолдирувчи охирги доимий турар жойга эга бўлган мамлакатнинг хуқуқи бўйича белгиланади. Демак, ворислик доирасида мерос қолдирувчининг охирги доимий турар жойи коллизия таъминоти бўлиб қолади. Агар мерос қолдирувчи Ўзбекистон Республикасида охирги турар жойига эга бўлган бўлса, бу ерда Ўзбекистон қонунчилиги таъдбиқ этилиши лозим. Ушбу қонунчилик бўйича меросхўрларнинг доираси белгиланади, мерос мулкида уларнинг улушлари ва ш.к.лар аниқланади. Агарда мерос қолдирувчининг охирги турар жойи чет эл мамлакати бўладиган бўлса, бу ҳолатда ушбу чет эл давлатининг қонуни таъдбиқ этилади.

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 21-моддасига биноан фуқаронинг доимий ёки асосан яшаб турган жойи унинг яшаш жойи ҳисобланади.

Қўчмас мулкка ворислик мазкур мулк жойлашган мамлакат хуқуқи бўйича, Ўзбекистон Республикасининг реестрида қайд этилган мол-мулкка ворислик эса, Ўзбекистон Республикасининг хуқуқи бўйича белгиланади (ФКнинг 1199-моддаси)

Васият бўйича ворислик тўғрисида ФКнинг 1198-моддасида шундай ҳолат белгилаб қўйилган: шахснинг васиятнома тузиш ва уни бекор қилиш лаёқати, шунингдек васиятноманинг ва уни бекор қилиш ҳужжатининг шакли, агар мерос қолдирувчи васиятномада ўзи фуқаро бўлган мамлакатнинг хуқуқини танлаган бўлмаса, ҳужжат тузилаётган пайтда мерос қолдирувчи доимий турар жойга эга бўлган мамлакатнинг хуқуқи бўйича аниқланади. Бироқ васиятнома ёки унинг бекор қилиниши, агар шакл ҳужжат тузилган жойнинг ёки Ўзбекистон Республикасининг хуқуқи талабларини қаноатлантирса, шаклга риоя этилмаганлиги натижасида ҳақиқий эмас деб топилмайди (кумулятив коллизия нормаси дарсликнинг III бобига қаранг).

Шундай қилиб, васиятнома шаклини аниқлаганда, турар жойи таъминоти-асосий, қолган таъминотлар эса қўшимча бўлиб ҳисобланади, васиятнома тузиш лаёқатида эса асос қилиб-турар жой таъминоти олинган.

Ўзбекистон Республикаси фуқароси (у мерос қолдирувчи бўладиган бўлса) вафотидан сўнг чет элда ворислик бўйича муносабатлар вужудга келиши мумкин.

Барча ҳолатларда чет эл элементи бўлган ворислик бўйича муносабатлар ички қонунчилик коллизия нормалари ёки халқаро келишувлар тартиби бўйича аниқланади.

Асосан, сўз қўчар мол-мулк тўғрисида юритиладиган бўлса, мерос қолдирувчининг мамлакати хуқуқи билан аниқланади, қўчмас мулкка нисбатан эса-ушбу мол-мулк жойлашган мамлакатнинг хуқуқи билан белгиланади.

Ворислик ишларини мерос қолдирувчи мамлакатининг органлари амалга оширади (қўчар мол-мулкка нисбатан), ёки қўчмас мол-мулк қайси мамлакатда жойлашган бўлса, ўша мамлакатнинг органлари иш юритади.

Шахснинг васиятнома қолдириши, уни ўзгартириши ёки бекор қилиш лаёқати мерос қолдирувчининг қонунчилиги билан белгиланади. Васиятноманинг шакли ҳам ушбу қонунчилик билан белгиланади. Лекин, шуни ҳам айтиб ўтиш лозимки, васиятнома ҳақиқий саналиши учун у тузилаётган давлатнинг қонунига риоя қилиниши кифоядир.

1996 йил 29 августда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Консуллик Уставининг 35-моддасига биноан консул Ўзбекистон Республикаси фуқаросининг вафотидан сўнг ундан қолган мол-мулкни қўриқлаш чора-таъдбирларини кўради.

Агар қолган мол-мулкнинг ҳаммаси ёки унинг бир қисми бузилиши мумкин бўлган нарсалардан иборат бўлса, шунингдек уларнинг сақланиши ўта қимматга тушадиган бўлса, консул бу мол-мулкни сотиш хуқуқига эга ва тушган пулни тегишли шахсга жўнатиши шарт.

Агар Ўзбекистон Республикаси фуқароси вақтинча чет элда бўлиб ва у ерда

вафот этса, консулга унинг пуллари ва нарсалари топширилади.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролари чет элда очилган меросни қабул қилиш ҳуқуқига эгадирлар. Чет эл давлатининг қонунчилиги асосида очилган ворислик ҳуқуқи Ўзбекистон Республикасида тўла равишда тан олинади.

Юқорида айтилганидек, чет элда Ўзбекистон Республикаси фуқаросининг ворислик ҳуқуқини ҳимоя қилишда консулларга муҳим ўрин ажратилган. Агар консулга Ўзбекистон фуқаросининг фойдасига мерос очилганлиги тўғрисидаги маълумот етказилган бўлса, у ушбу маълумотни Ўзбекистон Республикаси Ташқи Ишлар Вазирлигига етказди.

Ворислик ишлари бўйича фуқаролар ва юридик шахслар ҳозир бўлмаган ҳолда ва иш юритишни бирон-бир шахсга топширмаган бўлсалар ёки бошқа сабабларга кўра ўз манфаатларини ҳимоя қилишга қодир бўлмасалар, консуллик жойлашган давлат муассасаларида консул уларнинг номидан ишончномасиз вакиллик қилиш ҳуқуқига эгадир. Ушбу ваколат улар ўз вакиллари тайинлашга қадар ёки ўз ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишни ўз зиммаларига олгунга қадар давом этади (Консуллик Уставининг 29-моддаси).

Халқаро битимлари асосида консуллар ворисликка тегишли бошқа ҳаракатлар ҳам қилиш ҳуқуқларига эгадирлар (мерос мулкни кўриқлаш ҳаракатлари, мерос тўғрисида гувоҳнома олиш, мерос мулкни кейинчалик меросхўрга топшириш учун қабул қилиш ва ҳоказо).

8-§. Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг чет элдаги ворислик ҳуқуқи

Эгасиз қолган мол-мулк (ингл. heirless property) – фуқаролик ҳуқуқида мулкдор эга бўлмаган мулк (масалан, мулкдор ўз хоҳиши билан мулкдан воз кечади, ёки мулкдор маълум эмас ва ҳоказо).

Ворислик ҳуқуқида мерос қолдирувчининг вафотидан сўнг меросхўрлар бўлмаса, мерос мулки эгасиз мол-мулк бўлиб ҳисобланади. Масалан вафот этган шахснинг қонун бўйича меросхўри йўқ бўлиши, ёки баъзи-бир сабабларга кўра васиятнома қолдирилган эмас, ёки васиятнома ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 1157-моддасига биноан агар қонун бўйича ҳам, васиятнома бўйича ҳам меросхўрлар бўлмаса ёхуд меросхўрлардан ҳеч қайсиси ворислик ҳуқуқига эга бўлмаса ёхуд уларнинг ҳаммаси меросдан воз кечган бўлса, мерос мол-мулк эгасиз деб ҳисобланади.

Мерос мол-мулк мерос очилган жойдаги маҳаллий давлат ҳокимияти органи ёки фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органининг аризаси бўйича мерос очилган кундан эътиборан бир йил ўтганидан кейин суднинг қарори асосида эгасиз деб топилади. Мерос мол-мулк, агар уни кўриқлаш ва бошқариш билан боғлиқ харажатлар унинг қийматидан ошиб кетса, кўрсатилган муддат ўтишидан олдин эгасиз деб топилиши мумкин.

Эгасиз мол-мулк у турган жойдаги фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органи мулкига ўтади, бу орган мол-мулкдан воз кечган тақдирда, давлат мулкига ўтади.

Демак, Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига биноан эгасиз мулк ўзини-ўзи бошқариш органларига, улар ундан воз кечадиган бўлсалар, давлат мулкига ўтади.

Баъзи бир мамлакатларда (АҚШ, Франция, Австрия) бу масала бошқача ҳал қилинади: мулк эгасиз ҳисобланиши туфайли давлат мулкни "оқкупация" ҳуқуқи асосида ўзлаштиради – бу ерда мулк барча ҳолатларда фуқаро вафот этган мамлакатнинг мулки бўлиб қолади (бу ерда фуқаронинг доимий турар жойи ёки

фукаролиги тамойили қўлланилмайди). Шунинг учун ҳам бу масала икки томонлама битимларда ечимини топиши лозим ва унда, одатда, эгасиз кўчар мулк вафот этган шахс қайси мамлакатнинг фуқароси бўлса, ўша мамлакат мулкига ўтиши лозим, эгасиз кўчмас мол-мулк эса мол-мулк қайси мамлакатда бўлса, ўша давлатнинг мулкига ўтиши лозимдир. Бу масала 1993 йил 22 январдаги Конвенцияда юқорида кўрсатилгандек ҳал қилинган.

ФЙДАЛАНИЛАДИГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ

I. Раҳбарий адабиётлар:

1. Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 364 б.
2. Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т. 2. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 380 б.
3. Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 366 б.
4. Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 349 б.
5. Каримов И. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т. 5. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 384 б.
6. Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. – Т.: Ўзбекистон, 1998. – 429 б.
7. Каримов И. А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т. 7. – Т.: “Ўзбекистон”, 1999. – 410 б.
8. Каримов И. А. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т. 8. – Т.: Ўзбекистон, 2000. – 528 б.
9. Каримов И. А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т. 9. – Т.: “Ўзбекистон”, 2001. – 432 б.
10. Каримов И. А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т. 10. – Т.: “Ўзбекистон”, 2002. – 432 б.
11. Каримов И. А. Биз танлаган йўл-демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т. 11. – Т.: “Ўзбекистон”, 2003. – 320 б.
12. Каримов И. А. Тинчлик ва хавфсизлик ўз куч-қудратимизга, ҳамжихатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. Т. 12. – Т.: “Ўзбекистон”, 2004. – 400 б.
13. Каримов И. А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. – Т.: “Ўзбекистон”, 2005. – 448 б.
14. Каримов И. А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари - олий қадрият. Т. 14. – Т.: “Ўзбекистон”, 2006. – 280 б.
15. Каримов. И. А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. Т. 15. – Тошкент.: Ўзбекистон, 2007. – 318 б.
16. Каримов. И. А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодийтимизни барқарор ривожлантириш йўлида. Т. 16. – Тошкент.: Ўзбекистон, 2007. – 366 б.
17. Каримов И. А. Ўзбекистон Конституцияси – биз учун демократик тараққиёт йўлида ва фуқаролик жамиятини барпо этишда мустаҳкам пойдевордир: Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 17 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза / 2009 йил 5 дек. / – Тошкент: Ўзбекистон, 2009. – 32 б.
18. Каримов И. А. Жаҳон молиявий иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида унинг бартараф этишнинг йўллари ва чоралари / И. Каримов. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.
19. Каримов И. А. Асосий вазифамиз – ватанамиз тараққиёти ва халқимиз

фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2010. – 80 б.

20. Каримов И.А. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги “Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир” мавзусидаги маърузаси // Халқ сўзи. 2010 йил 28 январь, №19 (4934).

21. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза. 2010 йил 12 ноябрь / И.Каримов. – Т.: “Ўзбекистон”, 2010. – 56 б.

22. “Баркамол авлод йили” Давлат дастури. – Т.: Ўзбекистон, 2010. – 72 б.

23. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, ҳалқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади: 2010 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2011 йилга мўлжалланган энг муҳим йўналишларига бағишланган ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза, 2011 йил 21 янв. – Т.: Ўзбекистон, 2011. – 48 б.

24. “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили” Давлат дастури. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011.

25. Каримов И.А. 2012 йил Ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади: 2011 асосий йил якунлари ва 2012 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза. 2012 йил 19 январь / И.А.Каримов. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2012. – 36 б.

II. Амалдаги қонунлар ва халқаро конвенциялар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.: Ўзбекистон. 2003.
2. Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси. – Т.: Адолат. 2008.
3. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. – Т.: Адолат. 1996.
4. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодекси. – Т.: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. 2001.
5. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳлар. – Т.: Адолат. 1997.
6. Ўзбекистон Республикаси Оила кодексига шарҳлар. – Т.: Адолат. 2000.
7. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар./Масъул муҳаррирлар: М.Раҳмонқулов, И.Анортоев/; 1жилд. – Т.: “Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси” нашриёт уйи, 1997.
8. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг иккинчи қисмига шарҳлар. III жилд. Т.: “Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси” нашриёт уйи, 1998.
9. “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1992. №9, 33-модда.
10. Ўзбекистон Республикаси Консуллик Устави. – Т.: Жаҳон. 1997.
11. Ўзбекистон ССРнинг Никоҳ ва оила кодекси. – Т.: Ўзбекистон, 1969.
12. Фуқаролик ҳолатларини қайд этиш тартиби тўғрисида Йўриқнома. – Т.: Адолат, 1995.
13. Фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш қоидалари. – Т.: Адолат, 1999.
14. Комментарий к Кодексу о браке и семье РСФСР/Под. ред. С.Н.Братуся и П.Е.Орловского. М., 1971.
15. Комментарий к Семейному Кодексу Российской Федерации / Отв.ред. И.М.Кузнецова – М.: Издательство БЕК. 1996.

16. Консуллик алоқалари тўғрисидаги 1963 йилги Вена Конвенцияси.
17. "Турмуш кўрган аёлнинг фуқаролиги тўғрисида"ги халқаро конвенция / 1957 йил, Нью-Йорк.
18. Фуқаролик, оилавий ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам ҳамда ҳуқуқий муносабатлар тўғрисида Конвенция / Минск, 22.01.1993 йил.
19. Ўзбекистон Республикаси билан Озарбайжон Республикаси ўртасида фуқаролик, оилавий ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам ҳамда ҳуқуқий муносабатлар тўғрисида шартнома / Тошкент, 18 июнь 1997 йил.
20. Ўзбекистон Республикаси билан Украина Республикаси ўртасида фуқаролик ва оилавий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам ҳамда ҳуқуқий муносабатлар тўғрисида шартнома / Киев, 19.02.98 йил.
21. Ўзбекистон Республикаси билан Литва Республикаси ўртасида фуқаролик, оилавий ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам ҳамда ҳуқуқий муносабатлар тўғрисида шартнома / Тошкент, 20.02.1997 йил.
22. Ўзбекистон Республикаси билан Қирғизистон Республикаси ўртасида фуқаролик, оилавий ва жиноий ишлар бўйича ўзаро ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш тўғрисида шартнома / Тошкент, 24.12.1996 йил.
23. Ўзбекистон Республикаси билан Қозоғистон Республикаси ўртасида фуқаролик, оилавий ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам ҳамда ҳуқуқий муносабатлар тўғрисида шартнома / Тошкент, 2.06.1997 йил.
24. Ўзбекистон Республикаси билан Туркменистон ўртасида фуқаролик, оилавий ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам ҳамда ҳуқуқий муносабатлар тўғрисида шартнома / Тошкент, 27.11.1996 йил.
25. Ўзбекистон Республикаси билан Чехия Республикаси ўртасида фуқаролик, оилавий ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам ҳамда ҳуқуқий муносабатлар тўғрисида шартнома / Тошкент, 18.01.2002 йил.
26. Ўзбекистон Республикаси билан Болгария Республикаси ўртасидаги Консуллик Конвенцияси / Несебр, 25.11.2003 йил.
27. Ўзбекистон Республикаси билан Латвия Республикаси ўртасидаги Консуллик Конвенцияси / Рига, 7.04.2004 йил.
28. Ўзбекистон Республикаси билан Озарбайжон Республикаси ўртасидаги Консуллик Конвенцияси.
29. Ўзбекистон Республикаси билан Покистон Ислом Республикаси ўртасидаги Консуллик Келишуви / Исломобод, 25.01.2001 йил.

III. Мавзуга доир махсус адабиётлар

1. Ануфриева Л.П. Международное частное право: Учебник. Трансграничные банкротства. Международный гражданский процесс. Т.3. –М.: 2001. - 278 с.
2. Богуславский М.М. Международное частное право: Учебник. 6-е изд. –М.: 2004. - 412 с.
3. Марышевой Н.И. Международное частное право. – М.: Контракт, Инфра-М, 2000. - 345 с.
4. Международное частное право: Учебник для вузов / Под редакцией доктора юридических наук Марышевой Н.И. - М.: Контракт, Инфра-М, 2000. - 532.
5. Халқаро хусусий ҳуқуқ // Ҳ.Р. Раҳмонкулов ва бошқ. –Т.: Иқтисод ва ҳуқуқ дунёси, 2002. – 448 б.
6. Ҳамроев С.С. Халқаро хусусий ҳуқуқ. Ўқув-услубий қўлланма. –Т.: Адолат, 2000. – 84 б.
7. Хорижий мамлакатлар фуқаролик ва савдо ҳуқуқи / Ўқув қўлланма. – Т.:ТДЮИ, 2010.

8. Шамухаммедова З.Ш. Практические и теоретические проблемы наследственного права. Монография. – Ташкент. ТГЮИ, 2007. – 249 с.
9. Шамухаммедова З.Ш. Наследственное право. Учебное пособие. – Ташкент. Издательско-полиграфический творческий дом имени Чулпана, 2006. – 378 с.
10. Шамухаммедова З.Ш. Право наследования. Научно-популярное издание. – Ташкент. ART FLEX, 2007. – 384 с.
11. Шамухаммедова З.Ш. Гражданское право. глава Наследственное право. Учебник. – Ташкент. ТГЮИ, 2009. – С.751-801.
12. Шамухаммедова З.Ш. К вопросу об определении правовой сущности наследственной массы. // Давлат ва ҳуқуқ. – Тошкент, 2005. - № 4. - С.25-27.
13. Шамухаммедова З.Ш. О наследование доли имущества в коммерческих организациях по законодательству Республики Узбекистан. // Общественные науки в Узбекистане. – Ташкент, 2007. – №1. – С. 29-32.
14. Шамухаммедова З.Ш. Наследственная практика в Республики Узбекистан: анализ института оставших наследников. // ТДЮИ Ахборотномаси. – Тошкент, 2007. – № 3. – С.32-38.
15. Шамухаммедова З.Ш. Ценные бумаги как объект наследственных прав. // Обзор законодательства Узбекистана. – Ташкент, 2007. – №1. – С.38-43.
16. Шамухаммедова З.Ш. Регулирование институтов наследования в сфере интеллектуальной собственности законодательством РУз. // Обзор законодательства Узбекистана. – Ташкент, 2007. – №3. – С.43-47.
17. Шамухаммедова З.Ш. Правовая природа наследственного преемства. // Ўзбекистон Республикаси Олий суди Ахборотномаси. – Тошкент, 2007. – №2 (73). – С.50-52.
18. Шамухаммедова З.Ш. Особенности правового режима наследования в Республике Узбекистан. // Обзор законодательства Узбекистана. – Ташкент, 2008. – №2. – С.5-11
19. Шамухаммедова З.Ш. Система международного правового регулирования наследственных отношений. // Обзор законодательства Узбекистана. – Ташкент, 2008. – №3-4. – С.44-50.
20. Шамухаммедова З.Ш. Понятие и основные характеристики завещания. // ТДЮИ Ахборотномаси. – Тошкент, 2010. - №4. – С.46-49.
21. Шамухаммедова З.Ш. Новое в ГК: правовая природа наследственной трансмиссии. // ТДЮИ Ахборотномаси. – Тошкент, 2010. - №5. – С.44-46.
22. О.Т.Ҳазратқулов, В.Ё.Эргашев. Халқаро хусусий ҳуқуқ / Ўқув-услубий комплекс. – Т.: ТДЮИ, 2008.
23. О.Т.Hazratqulov. Xalqaro xususiy huquq / O'quv-uslubiy kompleks. – Т.: TDYuI, 2010.
24. Ф.М. Отахўжаев Ўзбекистон Республикасининг Оила ҳуқуқи: Дарслик; - Т.: 2005.
25. Ф.М. Отахўжаев Никоҳ ва унинг ҳуқуқий тартибга солиниши. – Т.: Ўзбекистон, 1995.
26. Н.Х.Раҳмонқулова. Халқаро хусусий ҳуқуқда никоҳ муносабатлари. –Т.: Art Felex, 2011. – 140 б.

10-МАВЗУ. ХАЛҚАРО ХУСУСИЙ ҲУҚУҚДА МЕҲНАТ МУНОСАБАТЛАРИ

РЕЖА

- 1-§. Халқаро меҳнат муносабатлари ва меҳнат муносабатлари соҳасида коллизия масалалар
- 2-§. Ўзбекистон Республикасидаги чет элликларнинг меҳнат ҳуқуқлари
- 3-§. Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг чет элдаги меҳнат ҳуқуқлари
- 4-§. Ташқи меҳнат миграцияси ва меҳнаткаш мигрантлар тўғрисидаги халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар

АСОСИЙ ҚИСМ

1-§. Халқаро меҳнат муносабатлари ва меҳнат муносабатлари соҳасида коллизия масалалар

Амалда бизни қизиқтираётган соҳа бўйича халқаро ташкилотлар томонидан тан олинган деярли ҳамма ҳужжатлар Халқаро Меҳнат Ташкилоти (ХМТ, русча МОТ) томонидан қабул қилинган. Халқаро Меҳнат Ташкилоти (ХМТ) 1919 йил Версаль шартномасига асосан тузилган автоном ташкилот бўлиб, ўша даврдаги Миллатлар Лигаси билан боғлиқ ҳолда, ишчи-меҳнаткашлар учун ижтимоий адолатни ўрнатишни таъминлаш, меҳнат ва ҳаёт шароитларини яхшилашга қаратилган дастурлар ишлаб чиқиш, халқаро меҳнат стандартларини ўрнатиш каби меҳнат соҳасидаги сиёсатни олиб боришда умум бошқарувга асосланади.

Халқаро меҳнат ташкилотининг энг асосий функциясига халқаро меҳнат стандартларини белгиловчи Конвенция ва тавсияномалар қабул қилиш киради. Халқаро меҳнат ташкилотининг барча конвенциялари кўп томонлама халқаро шартномалар бўлиб, улар давлатлар томонидан ратификация қилиниб, бу давлатларнинг қонунчилигида ва амалиётида ўз мужассамлиги ини топувчи шартномалар сифатида аҳамиятга эга. Бундан ташқари, халқаро ташкилот томонидан меҳнат масалаларига оид бошқа ҳужжатлар ҳам қабул қилинган. Уларнинг асосийларидан бири бу – Халқаро меҳнат ташкилотининг тавсияномасидир. Улар конвенцияларга оид масалалар доирасида қабул қилиниб ва кўп ҳолларда уларга (конвенцияларга) илова қилинади. Конвенциядаги тартиблар ёки қоидаларни аниқлаштирган ҳолда улар янада қонунлар доираси ва чегараларини белгилайди. Улар давлатлар учун бевосита мажбурий бўлмай, балки меҳнат муносабатларини тартибга солиш соҳасидаги миллий нормаларни тайёрлашдаги асосий манба, намуна вазифасини ўтайди. Тартибга солиш объектлари нуқтаи назаридан Халқаро меҳнат ташкилотининг конвенция ва тақдимномаларини қуйидаги гуруҳларга киритиш мумкин:

1) Меҳнат соҳасидаги инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш масалаларига оид конвенциялар ва келишувлар (меҳнат қилиш, ассоциация ҳуқуқлари, меҳнат муносабатларидаги камситилишлардан озод бўлиш ҳуқуқи).

Бу гуруҳдаги ҳужжатларга 1960 йилги меҳнат ва касб-машғулотлар соҳасида камситиш тўғрисидаги Конвенция (Конвенция о дискриминации в области труда и занятий) мисол бўла олади. Бу ҳужжатга асосан Халқаро меҳнат ташкилотининг аъзо давлат машғулотли ва касб соҳаларидаги тенглик сиёсати бажарилишини таъминлаш, бу сиёсатга қарши ҳар қандай маъмурий дастурларни ёки амалиётни бекор қилишга оид барча программаларни қўллашлари керак.

Бу гуруҳга яна 1932 йилги Мажбурий меҳнат тўғрисидаги Конвенцияни (Конвенция о обязательном труде) киритиш мумкин. Бу конвенцияга асосан

"Мажбурий меҳнат" термини ҳар қандай иш ёки хизматни ихтиёрий равишда бажаришни ўзи таклиф қилмаган шахсни, у ёки бу турдаги жазони қўллаш билан кўрқитган ҳолда меҳнатга жалб этиш тушунилади (Аммо бу термин ўз ичига ҳарбий хизматда қўлланиладиган ҳарбий характердаги иш ёки хизматларни; фуқароларнинг оддий мажбуриятларини ташкил этадиган иш ёки хизматлар ни; суд қарорига асосан маълум бир шахсдан талаб қилинадиган иш ва хизматлар ҳамда бошқаларни олмайди). Агар ваколатли ҳокимият органлари хусусий шахслар, компаниялар ёки жамоалар фойдасига ҳеч қандай мажбурий меҳнатга жалб қилинишларига рухсат беришлари мумкин эмас; бундай қарор чиқарган ҳар қандай давлат органлари жавобгарликка тортиладилар. Фақат истисно қилувчи ҳолатлардагина давлат органлари мажбурий меҳнатга жалб қилиши мумкин, лекин ушбу органлар бу иш ёки хизматларни фавқулодда ҳоллардагина ҳамма чоралар кўрилганда ҳам бу иш ёки хизматга ҳеч ким ихтиёрий рози бўлмаган ҳолларда жалб қилишлари мумкин. Бу ҳолатларда фақат ёши 18 дан кичик бўлмаган ва 45 ёшдан катта бўлмаган эркеклар жалб қилинишлари мумкин, булар доирасига врачнинг ушбу ишчининг меҳнатга қобилиятсиз эканлигини тасдиқловчи хулосаси бўлган шахслар, шунингдек, мактаб ўқувчилари, ўқитувчилари ва бутун мактаб маъмурияти ходимлари кирмайди. Мажбурий меҳнатга жалб қилишнинг энг кўп миқдори йилига 60 кундан ошмаслиги керак.

Мажбурий меҳнатга оид яна бир Конвенция 1930 йили қабул қилинган. Халқаро меҳнат ташкилоти томонидан чиқарилган шу гуруҳдаги ҳужжатлар қаторига кўчирилган (миграция қилинган)-меҳнаткашлар ва уларнинг оила аъзолари ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Конвенцияни (Конвенция о защите прав всех трудящихся-мигрантов и членов их семей) киритиш мумкин. Конвенция кўрсатмалари мигрант-меҳнаткашлар ва уларнинг кўчиш жараёнида, яъни миграцияга тайёрланиш, кўчириш, транзит ва давлатдаги ҳақ тўланадиган ишдаги фаолияти, шунингдек, давлатга қайтиш жараёнлари мобайнида қўлланилади. Ушбу Конвенция бошқа давлат ҳудудидаги мигрант меҳнаткашлар ва уларнинг оила аъзолари жинси, ёши, ирки, миллати, тили, дини, сиёсий ёки бошқа қарашлари, этник, ижтимоий мавқеи, фуқаролиги, иқтисодий, оилавий ҳолатидан қатъи назар қўлланилади (Ушбу конвенция, халқаро ташкилотлар ва муассасалар томонидан юборилган ёки ёлланган шахсларга нисбатан ёки маълум бир давлат томонидан унинг ҳудудидан ташқарида расмий функцияларни бажаришга юборилган ёки ёлланган, мақомлари конкрет халқаро келишувлар ёки конвенциялар билан тартибга солинувчи шахсларга; қочоқлар ва апатридларга; ўз келиб чиқиш давлатидан ташқарида яшовчи ва инвестор сифатида чиқувчи шахсларга нисбатан қўлланилмайди).

Ушбу конвенция бошқа давлат ҳудудидаги мигрант-меҳнаткашларнинг ва уларнинг оила аъзоларининг турли хил ҳуқуқларини ўзида акс эттиради. Жумладан:

- истаган вақтда ҳеч қандай қаршиликларсиз кириб-чиқиш, давлатига қайтиш ва унда қолиш ҳуқуқи;

- ўз фикрига эга бўлиш ҳуқуқи, яъни бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва шаънига путур етказмайдиган, миллий хавфсизликка ва жамоат тартибига таҳдид солмаган ҳолда чегаралардан қатъи назар, ҳар қандай маълумот қидириш, олиш ва тарқатиш ҳуқуқи;

- мигрантнинг оила аъзоларини мажбурий меҳнат жалб қилиш қулиқда ёки озодлигини чеклаган ҳолда сақлаш, якка ёки умумий тартибда эгалик қиладиган хусусий мулкларни тартиб олиш таъқиқланади;

- ҳибсга олинган ҳолларда ҳибсга олиш сабаблари ва унга қўйилган айблов ҳақида иложи борича унинг она тилида хабардор қилиш; мигрантнинг келиб чиқиш давлати консуллик ёки дипломатик ташкилотига мигрант-меҳнаткаш ҳибсга

олинганлиги ҳақида хабар бериш;

-ҳибсга олиш ёки ушлаб туришнинг ҳуқуқий асосланган эканлиги ҳақида, шунингдек, агар ушлаб туриш ғайриқонуний бўлса, уларни озод қилиш тўғрисида дарҳол қарор чиқаришларини талаб қилиб иш қўзғатишлари мумкин.

Ушбу Конвенцияда ҳар бир катнашувчи давлат ҳуқуқ ва эркинликлари бузилган ҳар қандай шахсни тегишли даражада ҳуқуқий ҳимоя қилиш мажбуриятини олади. Барча ҳолларда ҳам мигрант-меҳнаткашлар озодликдан маҳрум бўлган ҳолларда унинг оила аъзолари, хусусан, эри (хотини) ва ёш болалари дуч келадиган муаммоларни ҳисобга оладилар. Мигрант-меҳнаткашлар ва уларнинг оила аъзоларига уларнинг айблари исботланмагунча айбсизлик презумпцияси тадбиқ этилади. Мигрант-меҳнаткаш ғайриқонуний ҳибсга олинганда ёки ушлаб турилганда, у компенсация олиш ҳуқуқига эга. Шундай қилиб, конвенцияда мигрант-меҳнаткашлар давлат фуқаролари сингари меҳнат билан таъминланиш ҳуқуқларига эга эканликлари ҳамда тенглик принциpidан чекинишлар ғайриқонуний ҳисобланиши ўз аксини топган.

2) Иш билан таъминлаш ва ишсизлик оқибатлари билан кураш тўғрисидаги келишув ва конвенциялар. Улар доирасига энг аввало 1950 йилги "Иш билан таъминлаш хизматини ташкил қилиш тўғрисида"ги Конвенция (Конвенция об организации службы занятости) киради. Бу конвенцияга кўра иш билан таъминлаш хизмати қуйидагиларни ташкил этади: меҳнаткашларни иложи борича макул ишга жойлаштириш, бунинг учун меҳнаткашларга макул ишни топишга ёрдам кўрсатиш, малакасига қараб бўш иш жойларига юбориш. Ушбу Конвенция мазмунан фақат ишсиз ва иш қидираётган шахслар учунгина эмас, ҳали меҳнат бозорида ўз ўрнини қидираётган балки ҳали меҳнат бозорида ўз ўрнини топмаган ва максимал даражада ижтимоий ва ҳуқуқий кафолатларга муҳтож ёшларга иш топишда ёрдам ва мадад беришга мўлжалланган.

Меҳнат шароити, дам олиш вақти, шунингдек, меҳнатга ҳақ тўлаш, иш вақти ва меҳнатни муҳофаза қилишга оид масалалар. Бу турдаги ҳужжатларга 1936 йилги "Болаларни денгизда ишлашга йўл қўйиладиган энг кам ёш тўғрисида"ги Конвенцияни киритиш мумкин. Унга асосан 15 ёшдан кичик бўлган болаларни кема бортларида ишлашлари ман этилади, оилавий ишлайдиганлар бундан мустасно (Аммо миллий қонунчилик, 14 ёшдан кичик бўлмаган болаларга соғлиқ ва жисмоний ривожланишларига қараб, шунингдек, болаларнинг манфаатларини кўзлаб агар мактаб ёки бошқа ваколатли ҳокимият органи ушбу иш боланинг манфаатларига тўғри келади деб топган ҳолларда ишлашга рухсат беришни назарда тутиши мумкин).

Ҳар бир капитан ёки кема бошлиғи (эгаси) ўз кемасида 16 ёшга тўлмаган барча шахсларнинг нима иш билан бандликлари ҳақида, уларнинг туғилган кунлари ҳақидаги маълумотларни ёзиб боришлари шарт.

Ишга қабул қилишнинг маълум бир соҳалардагина эмас, балки умумий қабул қилиш ёши белгиланган ҳужжатлар ҳам мавжуд. Бунга 1973 йилги "Ишга қабул қилишнинг энг минимал ёши тўғрисида"ги Конвенцияни киритиш мумкин.

Халқаро меҳнат ташкилотининг аъзо давлатларига миллий сиёсатни олиб боришда болалар меҳнатини соддалаштириш ва ишга қабул қилишда энг минимал ёшни, балоғатга етган шахснинг жисмоний ва ақлий ривожланишини ҳисобга олган ҳолда аста-секинлик билан қўтариш тавсия этилади. Конвенцияга асосан энг минимал ёш 15 ёшдан кам бўлиши мумкин эмас. Иқтисодиёти ва таълим тизими етарли даражада ривожланмаган Халқаро меҳнат ташкилотининг аъзо давлатлари, тегишли тадбирлар ва меҳнаткашлар органлари билан (агар бундайлар мавжуд бўлса) маслаҳатлашган ҳолда энг минимал меҳнат ёшини 14 ёш қилиб белгилашлари мумкин (Ҳар қандай ишга ёллаш ёки бошқа ишларда энг кичик ёш

агар иш ўз характери ёки бошқа шароитларига кўра ўспириннинг соғлиғи, хавфсизлиги ёки ахлоқига зарар етказадиган бўлса, 18 ёшдан кичик бўлмаслиги керак).

Ёлланма иш ёки бошқа турдаги ишлар тегишли ҳокимият органлари 16 ёшдан кичик бўлмаган шахслар, уларнинг соғлиғи, хавфсизлиги ва ахлоқига путур етказмаган ҳолда, шунингдек, уларни маълум бир соҳада мутахассисликка эга бўлишлари учун ишлашларига рухсат беришлари мумкин (ёллашнинг бундай турлари миллий қонун ва қоидалар билан белгиланади).

Конвенциядаги бу ҳолатлар энг аввало конларда, қурилишларда, электр-газ хизматларида, транспорт, омборхоналар ва алоқа хизматларида, плантацияларда ва бошқа қишлоқ хўжалик корхоналаридаги ишларга таалуклидир. Оилавий, майда маҳаллий истеъмол учун маҳсулот ишлаб чиқарадиган ва доимий ёлланма ишчи (ишчилар) ишлатмайдиган хўжаликлар бундан мустасно. Ваколатли давлат органлари ушбу Конвенциядаги ҳолатларни ҳаётга тадбиқ этиш борасида керакли чора-тадбирларни, шунингдек, керакли жавобгарлик масалаларини ҳамда Конвенцияларнинг ижросини назорат қилувчи шахсларни белгилашлари шарт.

Меҳнатга ҳақ тўлаш масалаларига оид Халқаро меҳнат ташкилоти томонидан чиқарилган ҳужжатлар гуруҳига 1990 йилги "Тунги меҳнат тўғрисида"ги Конвенцияни киритиш мумкин. Ушбу Конвенция қишлоқ хўжалиги, ҳайвонотчилик, балиқчилик, денгиз ва дарё транспортида ишловчилардан ташқари, барча ишларда ишловчи шахсларга тадбиқ этилади. Тунги вақтда ишловчи шахсларга тегишли тиббий хизмат олиш, компенсация олиш имтиёзлари берилади. Агар ишчи тунги ишга яроқсиз бўлиб қолса, у бажара оладиган бошқа шунга ўхшаш ишга ўтказилади.

Бу гуруҳга 1981 йилги "Меҳнат хавфсизлиги ва гигиенаси тўғрисида"ги Конвенцияни ҳам киритиш мумкин. Ушбу Конвенцияга асосан Халқаро меҳнат ташкилотининг аъзоси бўлган давлатлар меҳнат гигиенаси, меҳнат хавфсизлиги ва ишлаб чиқариш соҳасидаги миллий сиёсатни маълум даврлар мобайнида қайта кўриб чиқишлари лозим бўлади. Бундан асосий мақсад меҳнат натижасида юзага келадиган бахтсиз ҳодисалар ва соғлиққа зарар етказишни минимал даражага туширишдан иборат. Шунингдек, "Айнан бир хил қимматдаги меҳнат учун эркак ва аёлларни бир хилда рағбатлантириш тўғрисида"ги 1954 йилги Конвенцияни ҳам айтиб ўтиш керак. Конвенция мазмунига кўра, рағбатлантириш тушунчаси ишчига тадбиркор томонидан бирор бир ишни бажаргани учун бериладиган ҳар қандай бевосита ёки билвосита мукофотлар тушунилади. Ушбу тамойил миллий қонун чиқарувчи органлар ишчилар (ҳодимлар) ва тадбиркорлар ўртасида тузиладиган жамоа келишувлари, шунингдек, қонунчилик билан белгиланган ёки тан олинган мукофотларни белгилаш йўли билан қўлланилиши мумкин.

1967 йилги "Бир ишчи томонидан кўтарилиши мумкин бўлган энг оғир юк нормаси тўғрисида"ги Конвенцияга асосан меҳнаткашлар томонидан уларнинг соғлиғи ёки хавфсизлигига зиён етказадиган даражада оғир юк кўтаришни талаб қилиш ёки йўл қўйиш ман этилади. Бундай ишларда аёллар ва вояга етмаганларнинг ишлаши чегараланади. Ушбу Конвенциянинг Тақдимномаси мавжуд бўлиб, унга асосан бундай ишларга йўл қўйилишидан олдин меҳнаткаш ўтиши лозим бўлган тайёргарлик ва инструктаж белгиланган, шунингдек, тиббий кўрикдан ўтиш ҳоллари ҳам кўрсатиб ўтилган.

4) Меҳнаткашларнинг ижтимоий суғурта ва ижтимоий таъминотига оид ҳужжатлар (ишдаги бахтсиз ҳодиса ва меҳнат касаллигидан суғурталаш ва вақтинчалик ишга яроқсизлик ҳолларида тақдим этиладиган нафақалар). Ушбу гуруҳга "Мигрантларнинг ижтимоий таъминоти соҳасидаги ҳуқуқларини сақлаш тўғрисида"ги Конвенцияни кўрсатиб ўтиш мумкин. Конвенция ижтимоий таъминот соҳасида зарурийат туғилган ҳолларда хохлаган жойда ва ҳар вақт ҳимоя олиш

ҳуқуқини беради. Ушбу Конвенция ижтимоий таъминот соҳасининг тиббий хизмат, касаллик нафақаси, оналарга ҳомиладорлик ва бола туғилганда бериладиган нафақа, ногиронлик нафақаси ва бошқа ҳуқуқларга нисбатан қўлланилади.

Меҳнаткаш мигрантлар барча фуқаролар билан тенглик асосида ҳаётлари ёки соғлиқларига жиддий зарар етиши мумкин бўлган ҳолларда тиббий ёрдам олиш ҳуқуқига, шунингдек, касб касаллиги, ҳомиладорлик ва бола туғилиши, касаллик, қариллик ва бошқалар бўйича нафақа олиш ҳуқуқига эгадирлар.

Меҳнаткаш-мигрантларнинг ижтимоий кафолатларига ижтимоий меҳнатга оид масалалар бўйича жойлашган давлатдаги судларга ёки маъмурий органларга мурожаат қилиш ҳуқуқларини киритиш мумкин. Меҳнаткаш-мигрантлар ижтимоий ҳимояланган бўлишлари керак, яъни уларнинг ҳуқуқий ҳолатлари меҳнат қонунчилиги ёки жамоа келишувлари томонидан ҳисобга олинган бўлиши керак, улар ҳеч қандай тўсиқларсиз давлатнинг ижтимоий таъминоти тизими хизматидан фойдаланишлари мумкин.

5) Иш берувчи ва меҳнаткаш ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи, шунингдек, меҳнат низоларини ҳал қилиш, ногиронлик ҳужжатлари ҳам алоҳида гуруҳни ташкил этади. Буларга масалан, "Ихтиёрий тадбиқ қилиш ва арбитраж тўғрисида"ги 1951 йилги Тавсияномани киритиш мумкин. Тавсияноманинг асосий мақсади бўлиб, иш берувчи (корхоналар) ва меҳнаткашлар ўртасида юзага келадиган келишмовчиликларнинг олдини олиш ва ҳал қилишдан иборатдир. Бунинг учун миллий шароитларга мос келадиган ихтиёрий тадбиқ қилувчи органлар тузилиши керак.

Юқорида кўрсатилган ҳужжатлардан кўриниб турибдики, Халқаро меҳнат ташкилоти томонидан қабул қилинадиган Конвенция ва тавсияномалар меҳнат муносабатларига оид турли хил масалаларни ўз ичига қамраб олиб, барча меҳнаткашларга мос келадиган ва қўп ҳолларда иш берувчининг айби билан оғир аҳволга тушиб қолган инсон меҳнатини ҳимоя қилувчи, унинг меҳнат шароитини иложи борича яхшилашга қаратилган ҳужжатлардан иборатдир.

Халқаро меҳнат ташкилоти томонидан бир неча ўн йиллар олдин қабул қилинган ҳужжатлар ҳамон ўз аҳамиятини йўқотмай, ҳозирги вақтда ҳам жуда долзарбдир. Шунини айтиш керакки, ҳозирги вақтда дарҳол ечимини ечиш талаб қилинадиган янги масалалар вужудга келмоқда. Ана шулар асосида Халқаро меҳнат ташкилоти ўз ишини ташкил қилади ва режалаштиради.

2-§. Ўзбекистон Республикасидаги чет элликларнинг меҳнат ҳуқуқлари

Чет эл элементи иштирокидаги меҳнат муносабатлари, халқаро ҳуқуқ нормаларидан ташқари давлатнинг ички қонунчилиги билан ҳам тартибга солинади. Агарда меҳнаткаш мигрант кўчиб келган шахс ёки чет эл фуқароси бўлса меҳнат муносабатларини тартибга солишнинг асосий услуби сифатида маълум бир ҳуқуқ тизими тамойилларига асосланувчи коллизия усул қўлланилади.

1) Меҳнат жойига мамлакат ҳуқуқини қўллашнинг коллизия принципи (LEX Iosi laboris). 1980 йилги Европа Конвенциясида, шунингдек, меҳнат муносабатлари соҳасидаги коллизия нормаларни умумий тартибга солиш тўғрисидаги ЕИҲ (Европада иқтисодий ҳамкорлик) Конвенциясининг лойиҳасида ўз аксини топган. Ушбу тамойил Австрия, Венгрия, Испаниянинг меҳнат қонунчилигида, Нидерландия ва Бразилиянинг суд амалиётида ҳам ўз аксини топганлигини қайд этиш мумкин.

2) "Контракт билан яқин боғлиқлик" (LEX Ioci laboris) тамойили. Меҳнат жойига мамлакат қонунини қўллаш тамойили етарли даражада универсал эмас, яъни меҳнат муносабатлари элементларининг барча жабҳаларини ва халқаро

меҳнатнинг барча ҳолатларини қамраб олмайди. Масалан, Чехиянинг халқаро хусусий ҳуқуқи LEX Ioci Iaboris билан бир қаторда Ёлловчининг тадбиркорлик фаолияти жойи ҳақидаги қонунни қўллаш қўшимча коллизия боғловчи (привязка) сифатида қўлланилади. Қўп ҳолларда тарафлар ўз келишувларини қандай ҳуқуқ асосида тартибга солиниши ҳақида келиша олмайдилар. Бу ҳолларда қўп давлатлар "Контракт билан яқин боғлиқликда" ("Близкой связи с контрактом") тамойилидан келиб чиқиб қўп низоли масалаларни ечишга ҳаракат қиладилар.

3) "Субъектив назария" тамойили. Ушбу тамойил ишга жойлаштириш муносабатларини контрактда белгиланган мажбуриятлар ёрдамида тартибга солишдаги ҳуқуқни белгилашга ёрдам беради. Масалан, тарафлар низони маълум бир мамлакат судига ҳал қилиш учун топширишга рози бўлишлари ишни қайси юрисдикцияга топширишга қарор қилган мамлакат ҳуқуқининг қўлланишини ишларини кўрсатади.

2-LEX Ioci Isboris тамойилини иш берувчида ёки минтақада ёхуд бир мамлакатда ишлаётган ишчиларни камситилишини олин олишга қаратилган бўлиб, ҳар йили ушбу тамойил давлатларнинг қонун ижодкорлигида ўз аксини топмоқда.

Алоҳида ҳолларда, агар иш бир неча мамлакатларда бажарилган тақдирда, уларга нисбатан қўшимча коллизия норманинг боғловчи қисми (привязка) тадбир этилади. Масалан, Австралиянинг халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги қонунида агар ишчи ўз ишини бир неча мамлакат ҳудудида амалга оширсин ёки унинг фаолияти амалга ошириладиган мамлакат ҳисобидаги қонуни қўлланилади. Агар ходим (ишчи) бошқа мамлакатга хизмат сафарига у ёки меҳнат топшириқларини бажариш учун юборилганда, ходимни хизмат сафарига юборган ташкилот мамлакати қонуни қўлланилади (LEX Ioci delegations).

Халқаро транспорт (ҳаво, автомобил, темир йўл, денгиз) ходимларининг меҳнат контрактларига нисбатан бошқа коллизия мезон қўлланилади:

- денгиз транспортида – байроқ қонуни (Италия, Франция, Венгрия ва ҳ.к.);
- сув ва ҳаво транспортида кемани рўйхатга олиш жойидаги қонун (Албания);
- темир йўл ва автомобил транспортида – ташувчининг қонуни (Венгрия) ва

ҳ.к.

Меҳнатни ҳуқуқий тартибга солишнинг муҳим томонларидан яна бири шуки, кейинги йилларда "Меҳнаткаш мигрантлар" фаолиятини ҳуқуқий тартибга солиш муаммоси муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда.

Халқаро меҳнат бозорининг шаклланишида меҳнаткаш-мигрантлар ҳам алоҳида ўрин тутаяди. Ушбу тоифадаги шахсларга 1975 йилги Халқаро меҳнат ташкилотининг "Меҳнаткаш-мигрантлар тўғрисида"ги Конвенцияси қуйидагиларни киритади (1990 йилги меҳнаткаш-мигрантлар ва уларнинг оила аъзоларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги конвенцияда "Меҳнаткаш-мигрант бу бошқа давлат фуқароси бўлмай, ҳақ тўланадиган фаолият билан шуғулланадиган, шуғулланаётган ёки шуғулланган шахсдир" дейилади. 1994 йил имзоланган МДХ доирасида меҳнат миграцияси ва меҳнаткаш-мигрантлар, ижтимоий таъминот соҳасидаги ҳамкорлик тўғрисидаги келишувда, меҳнаткаш-мигрант (ишчи) – бу чиқиб кетиш тарафида чиқиб келган мамлакатда доимий яшовчи ва қонуний асосларда кириб келиш (сторона выезда) тарафи мамлакатда ҳақ тўланадиган фаолият билан шуғулланувчи шахслар дейилади): Бир мамлакатдан иккинчисига ҳар қандай иш топиш мақсадида эмиграция қилинган шахс чиқиш билан боғлиқ харажатларни ўз ҳисобидан қоплайди.

Мамлакатга қонуний асосларда меҳнаткаш сифатида кирган шахсина меҳнаткаш-мигрант деб тан олинishi мумкин. Бу ҳолат қуйидагиларга нисбатан қўлланилмайди: чегара райондаги меҳнаткашларга; мамлакатга маълум бир

муддатга кирган артистлар ва озод касб эгаларига; денгизчиларга; таълим олиш ёки тайёрланиш мақсадида келганларга; маълум бир мамлакат ҳудудида махсус бир функция ёки топшириқни бажариш учун киритилган корхона ва муассаса ходимларига ва ҳ.к.

Шундай қилиб, "меҳнаткаш-мигрант" термини қуйидаги шахсларга нисбатан қўлланилади:

- а) бошқа мамлакат ҳудудида яшаётган;
- б) қонуний асосларда яшаётган;
- в) шу мамлакат ҳудудида меҳнат фаолияти билан шуғулланаётган;
- г) ҳамда ушбу давлатнинг фуқароси бўлмаган шахсларга.

Кейинги йилларда саноати ривожланган, ўз ҳудудида меҳнаткаш-мигрантларни кўп қўламда қабул қиладиган мамлакатларнинг қонунчилик амалиётида чет эл фуқароларининг иш олишларига рухсат берадиган қоидалар йўналиши кучайтирилди. Масалан, Германияда:

-давлат ҳудудида 5 йил истиқомат қилгандан сўнггина истаган турдаги меҳнат фаолияти билан шуғулланиш мумкин бўлади;

-маълум бир районларга чет эл меҳнаткашларини кириши ман этилади ва шу билан бирга уларнинг у ерда ишлашлари ҳам;

-чет эллар тўғрисидаги қонунга асосан Европа иқтисодий ҳамкорлик доирасига кирмайдиган мамлакатларнинг меҳнаткаш-мигрантлари, ишларни контрактда кўрсатилган муддат давомида ҳамда тадбиркорлар ва ҳокимият органларининг рухсатсиз алмаштиришлари мумкин эмас;

-хотинига (эрига) Германияда 4 йил яшагандан сўнг ишлашга рухсатнома берилади, болаларига эса 2 йилдан кейин.

АҚШнинг муҳожирилари, қўчиб келган ва ўз фуқароси қилиб олинган шахслар бўйича хизмати ҳам бошқа мамлакатлар фуқароларига америкалик иш берувчиларда ишлашга рухсатнома беради. Ишлашга рухсатнома, лекин маълум бир чеклашлар билан 1-94 турдаги виза шаклида ишга ёллаш бўйича контрактларга асосан 2 йилдан 6 йилгача, соатига 8 дан 12 долларгача миқдорларда иш ҳақи тўланадиган ҳолда берилган.

Жанубий Африка Республикасида эса ишга қабул қилиш, шунингдек, иммиграция қилишнинг энг асосий мезонларини қуйидагилар белгилайди: тегишли ёш (45 ёшгача), яхши саломатлик, мамлакат учун керакли мутахассислик, юқори квалификация тартибга келтирилган оилавий ҳолат (никоҳда бўлиш, ажралган бўлиш).

Швейцарияда чет элга бериладиган рухсатномада шахс бажара оладиган иш тури ҳам кўрсатилиши керак; агар чет эллик иш фаолиятини ўзгартирса ёки ўриндошлик асосида ишга кирса, мамлакатда яшаши учун янги рухсатнома олиши шарт.

Швейцарияда бир неча йиллар мобайнида чет элликларга иш фаолиятини ва иш жойини ўзгартириш ман этилади. Шуни эътироф этиш лозимки, ишга қабул қилишга тенглик асосида йўл қўйилиши, иш жойини эркин танлаш ва ўзгартириш имконияти берилсада, чет элликлар бу имкониятлардан маҳрумлар.

Баъзи бир мамлакатлар амалиётида чет элликлар меҳнатига бевосита ва билвосита чеклашларга йўл қўйиш сиёсатини олиб боради. Тўғри чеклашлар орасида чет эллик корхонада ёки конкрет бир ёлловчида маълум бир мансабда ишлаш учун берилган рухсатнома (work permit) талаб этилади (Филлипин, Бельгия, Финландия, ГФР, Люксембург ва бошқалар). Чет элликлар меҳнатига йўл қўйиш бевосита ҳам, яъни ёлловчиларга корхоналарда чет эллик ёки белгиланган пропорцияда миллий ишчиларни ёллашга рухсатнома бериш (employment authorization) орқали ҳам чекланиши мумкин (Австрия, Нидерландия, Панама). Баъзи

давлатлар конунчилиги (Бельгия) бир вақтнинг ўзида ҳам ишчидан (work permit), ҳам ёлловчидан (employment authorization) махсус рухсатномаларга эга бўлишни талаб қилади.

Халқаро меҳнат ташкилоти аъзо давлатларга алоҳида турдаги ишларга йўл қўйишни чегаралаб қўйиши мумкин. Бу давлат манфаатларини кўзлаб ёки бошқа фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига тегишли бўлган ҳоллардагина амалга оширилиши мумкин. Халқаро меҳнаткашлар миграцияси соҳасидаги сиёсат, ишчи кучи билан таъминловчи мамлакатларнинг иқтисодий ва ижтимоий эҳтиёжларига тўғри келиши керак. Меҳнаткаш-мигрантларнинг асосий ҳуқуқ ва ижтимоий кафолатлари қуйидагича тузилган бўлиши мумкин. Халқаро нормаларда меҳнаткаш мигрантларнинг кўзда тутилаётган мамлакатдаги иш жойи ва иш шароити, шунингдек, ишга жойлашиш имкониятлари ҳақида маълумот олиш ҳуқуқлари берилган. Бу маълумот уларга жўнаб кетишдан олдин берилиши керак. Халқаро меҳнат ташкилотининг 86-Такдимномасида кўрсатилишича, мигрантларнинг маълумот олишлари бепул амалга оширилади.

Халқаро меҳнат ташкилотининг такдимномалари барча маълумотлар сингари, меҳнаткаш-мигрантларнинг соғлиғини ҳимоя қилиш билан боғлиқ аниқ маълумотларни ҳам ўз ичига олган. Ишчи ва унинг оила аъзоларини чет элга юборишдан олдин, чет элда яшаш вақтида ҳамда Ватанига қайтганида тиббий кўрикдан ўтиши зарурлиги кўзда тутилади. Якка тартибда ишловчи меҳнаткаш-мигрантларга биринчидан, Ватанида давлатнинг валютали тиббий суғуртасини олиш имконияти, иккинчидан, давлат ёки нодавлат суғурта институтларининг бирини танлаш ҳуқуқлари кафолатланган бўлиши керак.

Алоҳида гуруҳни, мигрантларнинг меҳнат шароити, унга ҳақ тўлаш билан боғлиқ бўлган халқаро нормалар ташкил қилади. Меҳнатга ҳақ тўлаш соҳасида халқаро конунчиликка кўра мигрант мамлакат туб фуқаролари ҳам тенг ҳуқуқлидирлар, шунингдек, бу қоида белгиланган энг кам иш ҳақи миқдорига ҳам тааллуқлидир. Халқаро нормаларга асосан меҳнатга ҳақ тўлаш ўз вақтида ва нақд пул бирлигида тўланиши керак. Мигрантлар ва у келган мамлакат туб фуқароларининг тенглик тамойили, меҳнат шароитига оид бошқа муносабатларда ҳам, иш куни давомийлиги, дам олиш вақти, нафақа олиш, меҳнатни муҳофаза қилиш, шунингдек, мансаб бўйича қўтарилиш каби муносабатларда ҳам тўла амал қилади. Мигрантларнинг ижтимоий таъминотини тартибга солувчи халқаро нормалар тўлиқ ва батафсил ишлаб чиқилиб уларда, хусусан, мигрант билан маҳаллий ишчиларнинг меҳнатда ногирон бўлганда, ҳомиладорлик, бола туғилиши, касаллик, қарилик, шунингдек, ишсизликда ва бошқа ҳолларда нафақа олиш ҳуқуқларининг тенглиги ҳам кўзда тутилган.

Миграцияга оид халқаро конвенция ва такдимномаларда меҳнаткаш-мигрантларнинг фуқаролик ва ижтимоий ҳуқуқларини регламентловчи учун нормалар гуруҳи алоҳида ўрин тутаяди, булар:

- келган мамлакати доирасида эркин ҳаракатда бўлиш;
- ўша мамлакат маданий ҳаётида иштирок этиши ҳамда ўз маданияти, дини ва миллий одатларини сақлаш ҳуқуқи;
- мамлакат фуқаролари билан тенг асосларда таълим олишга йўл қўйиш.

Мигрантларнинг ижтимоий кафолатлари доирасига давлат-резидент фуқаролари билан тенглик асосида ижтимоий меҳнатга оид низоларни ҳал қилиш учун судларга ёки маъмурий органларга мурожаат қилиш ҳуқуқларини киритиш мумкин. Халқаро конвенцияларга кўра келиб чиқиш мамлакати фуқаролигини сақлаб қолган мигрантлар ватанига қайтганларидан сўнг давлатдан турли хил моддий ва маънавий ёрдам олиш ҳуқуқига эгадирлар (ишсизлик нафақасини олиш, иш қидиришда қўмаклашиш) ва ҳ.к.

Меҳнаткаш-мигрантларнинг манфаатларини ҳукукий ҳимоя қилишнинг асосини шакллантириш учун уларнинг ҳуқуқларини амалиётда тадбиқ этилишини таъминлаш зарур ҳисобланади. Бу фуқароларнинг ҳақиқатдан ҳам ҳимояланиши, ушбу масалани ечишга жавобгар бўлган давлат органлари ишининг қандай ташкил этилишига ҳам боғлиқдир. Меҳнаткаш-мигрантларни ижтимоий ҳимоя қилишда, уларни максимал даражада ҳуқуқи ва имкониятларини чет эллик иш берувчилар томонидан бузилиши билан боғлиқ масалалар юзасидан мавжуд маълумотлар билан таништириш ва уларга зарур маълумот бериш, қонунчилик ҳужжатларини тайёрлаш босқичида муҳим аҳамиятга эгадир.

3-§. Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг чет элдаги меҳнат ҳуқуқлари

Асрлар мобайнида меҳнатга бўлган талаб ва иш кучини таклиф қилувчилар ўртасида воситачилик қилиб, ўзига фойда орттирмоқчи бўлган одамлар кўп бўлган. XX аср бошларида хусусий ишга ёллаш бюрolari фаолият юритмайдиган бир нечагина мамлакат қолган эди, холос. Кадрли ишчиларни қидириш ва танлаш – бу аср бошларида чуқур илдиз отган касбдир. 1908 йилда Англиялик ишбилармон Перси Кутте Англия колоннияларидан қайтган офицерларни ишга жойлаштиришда ёрдам беришни ўз олдига мақсад қилиб қўйди ва ўзи билмаган ҳолда кейинчалик озодликка чиққан шахсларни ишга жойлаштириш хизмати деб ном олган фаолият билан шуғулланди. Кейинги вақтда ишга жойлаштирувчи компанияларнинг кенгайиш жараёни анчагина тезлашди. Ишга жойлаштирувчи хусусий агентликларни, контракт ёки мукофот эвазига (гонорар ёки дотация) жисмоний шахсларга ёки мижоз-ташкилотларга иш жойларини тўлдириш борасидаги хизматларни кўрсатувчи ташкилот дейиш мумкин. Мазкур масала билан шуғулланишга ихтисослашган 16 турли хилдаги агентликлар бўлиб, уларни ўз навбатида 5 асосий гуруҳга ажратиш мумкин, булар:

- Ишга жойлаштирувчи пуллик бюрolar;
- Чет элларда ишга жойлаштирувчи агентликлар;
- Чет эллик фуқароларни ёлловчи ва ишга жойлаштирувчи агентликлар.

Вактинча ишга жойлаштирувчи, иш кучи иккиламчи ижараси бўйича, кадр ходимларни қидирувчи ва танловчи, бўшаган иш кучини ишга жойлаштирувчи (outplacement) агентликлар ва маслахат бюрolari;

касб-корга тайёрлов ва ишга жойлаштирувчи марказлар, иш билан бандлик бўйича маълумотлар банкини ташкил қилиш билан шуғулланувчи марказлар, касб-кор ва хизмат бўйича қўтарилиш муаммолари билан шуғулланувчи марказлар.

Ишга жойлаштирувчи пуллик бюрolar энг аънавий шаклдаги агентликлар ҳисобланади. Бу агентликлар иш жойига бўлган талаб билан иш жойига таклиф қилувчилар ўртасида боғловчи вазифасини бажаради. Шунинг учун ҳам улар меҳнат контрактида ўз имзосини қўйиш ҳуқуқига эга эмаслар. Бу агентликларнинг меҳнат бозоридаги фаолияти иш жойлари танқис бўлган бир шароитда маълум лавозимга энг яхши номзодларни танлашдан иборатдир. Уларга нисбатан Халқаро меҳнат ташкилотининг конвенциялари ҳамда бошқа меҳнат муносабатларига оид халқаро ҳуқуқий нормалар тадбиқ этилиши мумкин, чунончи:

- улар ўз фаолиятларини амалга ошириш учун лицензия олишлари шарт;
- иш қидирувчи шахслардан ҳақ олишдан батамом воз кечишлари керак;
- уларнинг фаолияти давлатнинг кучли назорати остида амалга оширилиши керак.

Чет элларда ишга жойлаштирувчи агентликлар, Ҳинд океани ва жанубий-

шарқий Осиё мамлакатларида, хусусан, Форс кўрфазидаги араб мамлакатларида жуда кўп бўлиб, улар бу мамлакатлардаги ишчиларни чет элларда ишлаш учун танлаш ва ёллаш ишларини амалга оширадilar. Бу агентликлардан энг кучлилари қабул қилувчи мамлакатларда ўз филиалларига эга бўлиб, уларни нгваколат доирасига ишга жойлаштириш ҳақидаги маълумотларни тўплаш ва тарқатиш, унинг амалга оширилиши устидан назорат қилиб бориш, уларнинг ёрдами билан ишга олинган меҳнаткашларни ҳимоя қилиш кабилар киради. Бу агентликлар асосан меҳнат масалалари билан шуғулланувчи органларнинг бевосита уларнинг фаолиятига дахлдор бўлган қонунчилигига амал қилишлари шарт. Улар чет эл тадбиркорларининг вакили сифатида фаолият юритадилар ва бу ҳолларда меҳнат контрактини имзолаш ҳуқуқига эга бўладилар ёки кўп ҳолларда воситачи сифатида чиқадилар.

Чет эллик фуқароларни ёлловчи ва ишга жойлаштирувчи агентликларнинг функциялари юқоридагиларнинг функцияларига мос келиб, бу агентликлар ушбу мамлакат маҳаллий меҳнат бозори муҳтож бўлган иш берувчилар учун чет эллик меҳнаткашларни танлаш ва юбориш томонидан фарқ қилади.

Бундай агентликларнинг кўпчилиги, иш билан таъминловчи мамлакатлар ўртасида, ўз иш берувчи мижозлари учун энг қулай ва яхши шарт-шароитларни белгилашга ҳаракат қиладилар.

Вактинчалик ишга жойлаштирувчи агентликлар энг аввало АҚШ меҳнат бозорида вужудга келиб, ишга жойлаштирувчи хусусий компаниялар ичида энг йириги ҳисобланарди. Бу компанияларнинг фаолияти кўп жойларда иқтисодий секторларда тақиқланган. Японияда бундай агентликлар бозори маълум 18 хил турдаги касбларга нисбатан қўлланиши рухсат этилади. Ҳуқуқий нуқтаи назардан қараганда бундай агентликлар, меҳнаткашларга нисбатан иш берувчи ўрнида намоён бўлади ва шунинг учун ҳам улар кўп мажбуриятларни ўзларининг зиммаларига оладилар. Вактинча ишга жойлаштирувчи агентликларни бирлаштирувчи ва вакиллик қилувчи ташкилот бу – СИЕТТ (вактинча ишга жойлаштирувчи корхоналарнинг халқаро конфедерация си). Шунини айтиш керакки, юқорида айтиб ўтилган агентликлар кўплигига қарамай, бутун дунёда тан олинмоқда ва ўз фаолиятини халқаро доирада янада кенгайтиришга ҳаракат қилмоқдалар.

4-§. Ташқи меҳнат миграцияси ва меҳнаткаш мигрантлар тўғрисидаги халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар

Ўзбекистон Республикаси томонидан бир неча халқаро шартномалар қабул қилинган ва конвенциялар ратификация қилинган бўлиб, улар жумласига 1935 йил 21 июнда Женевада қабул қилинган "Ишнинг давом этиш муддатини ҳафтасига 40 соатгача қисқартириш тўғрисида"ги 47-Конвенцияни; 1936 йил 24 июнда Женевада қабул қилинган "Ҳақ тўланадиган йиллик таътиллар тўғрисида"ги 52-Конвенция ни; 1919 йил Женевада қабул қилинган ва 1952 йил 28 июнда қайта кўриб чиқилган "Оналикни муҳофаза қилиш тўғрисида"ги 103-Конвенцияни; 1964 йил 9 июлда Женевада қабул қилинган "Иш билан таъминлаш нисбати тўғрисида"ги 122-Конвенцияни ва бошқа бир қанча конвенцияларни киритиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 10-моддасида "Агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида ёки Халқаро меҳнат ташкилотининг Ўзбекистон томонидан ратификация қилинган конвенциясида ходимлар учун меҳнат тўғрисидаги қонунлар ёки бошқа норматив ҳужжатларга нисбатан имтиёзлироқ қоидалар берилган бўлса, халқаро шартнома ёки конвенциянинг қоидалари қўлланилади", дейилади.

Ўзбекистон Республикаси халқаро шартномаларнинг ёки халқаро меҳнат ташкилотининг Ўзбекистон томонидан ратификация қилинган конвенциясининг қоидалари "Меҳнатга оид муносабатлар бевосита қонун ҳужжатлари билан тартибга солинмаган ҳолларда ҳам қўлланилади", дейилади.

Меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатлари иш берувчи билан тузилган меҳнат шартномаси бўйича Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ишлаётган чет эл фуқаролари ҳамда фуқаролиги бўлмаган шахсларга тадбиқ этилади (МКнинг 11-моддаси).

Ўзбекистон Республикаси фуқаролари чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар меҳнатларининг муҳофаза қилиниши ҳуқуқига эгадирлар.

Ўзбекистон Республикаси корхоналарида ишлаётган чет эл фуқаролари учун меҳнатни муҳофаза қилишга доир масалаларни тартибга солишнинг ўзига хос хусусиятлари манфаатдор томонларнинг ўзаро битимлари билан белгиланади.

Ижтимоий таъминот масаласида мигрант-меҳнаткашнинг чет элда ишлаган даврлари ижтимоий суғурта жамғармасига белгиланган суғурта бадаллари тўланган тақдирда, агар давлатлараро битимларда ўзгача қоидалар назарда тутилган бўлмаса, меҳнат стажига қўшиб ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг ёлланма (битим) асосида чет элда ишлаганлиги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ваколат берган органлар томонидан меҳнат дафтарчасига киритилган қайдномаларга қараб аниқланади.

Чет эл фуқароларига ва фуқаролиги бўлмаган шахсларга чет элдаги иши Ўзбекистон Республикасида ишлаганида тўғри келадиган стажнинг 1/3 ҳиссасидан ошмаган миқдорда, агар давлатлараро битимларда (шартномаларда) ўзгача қоидалар назарда тутилган бўлмаса, умумий иш стажга қўшилади.

Чет элга доимий яшаш учун чиқиб кетишдан олдинроқ тайинланган пенсиялар туман (шаҳар) ижтимоий таъминот бўлимига чиқиб кетиш тўғрисида ариза берилган кундаги ҳолатга кўра пенсия миқдори ҳисобидан чет элга чиқиб кетиш олдидан олти ой аввал тўланади.

Бу фуқароларнинг чет элда бўлган вақти учун агар давлатлараро битимлари (шартномалар) ўзгача қоидалар назарда тутилган бўлмаса, уларга меҳнатда ногирон бўлганлиги ёки касб касаллиги оқибатида тайинланган пенсияларгина тўланади.

Ўзбекистонда ишга жойлаштирувчи пуллик бюролар мавжуд бўлиб, чет элларда фуқароларни, шунингдек, чет элларда ишлаш юзасидан хусусий меҳнат битимларига эга бўлган Ўзбекистон Республикаси фуқароларини, Ўзбекистонга ишга келган чет эл фуқароларини ишга ёллаш ва ишга жойлаштириш билан шуғулланадиган юридик ва жисмоний шахсларнинг фаолият кўрсатишига, кадрларни ўқитиш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш ҳамда ишга жойлаштириш бўйича пуллик хизмат кўрсатувчи юридик шахсларнинг фаолият кўрсатишига Ўзбекистон Республикаси Меҳнат вазирлиги томонидан бериладиган лицензияга биноан рухсат этилади.

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати

I. Раҳбарий адабиётлар:

1. Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 364 б.
2. Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т. 2. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 380 б.
3. Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 366 б.

4. Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 349 б.
5. Каримов И. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т. 5. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 384 б.
6. Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. – Т.: Ўзбекистон, 1998. – 429 б.
7. Каримов И. А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. Т. 7. – Т.: “Ўзбекистон”, 1999. – 410 б.
8. Каримов И. А. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т. 8. – Т.: Ўзбекистон, 2000. – 528 б.
9. Каримов И. А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т. 9. – Т.: “Ўзбекистон”, 2001. – 432 б.
10. Каримов И. А. Хавфсизлик ва тинчлик учун қурашмоқ керак. Т. 10. – Т.: “Ўзбекистон”, 2002. – 432 б.
11. Каримов И. А. Биз танлаган йўл-демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т. 11. – Т.: “Ўзбекистон”, 2003. – 320 б.
12. Каримов И. А. Тинчлик ва хавфсизлик ўз куч-қудратимизга, ҳамжихатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. Т. 12. – Т.: “Ўзбекистон”, 2004. – 400 б.
13. Каримов И. А. Ўзбек ҳалқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. – Т.: “Ўзбекистон”, 2005. – 448 б.
14. Каримов И. А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари - олий қадрият. Т. 14. – Т.: “Ўзбекистон”, 2006. – 280 б.
15. Каримов И. А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва ҳалқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. Т. 15. – Тошкент.: Ўзбекистон, 2007. – 318 б.
16. Каримов И. А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодийтимизни барқарор ривожлантириш йўлида. Т. 16. – Тошкент.: Ўзбекистон, 2007. – 366 б.
17. Каримов И. А. Ўзбекистон Конституцияси – биз учун демократик тараққиёт йўлида ва фуқаролик жамиятини барпо этишда мустаҳкам пойдевордир: Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 17 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза / 2009 йил 5 дек. / – Тошкент: Ўзбекистон, 2009. – 32 б.
18. Каримов И. А. Жаҳон молиявий иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида унинг бартараф этишнинг йўллари ва чоралари / И. Каримов. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.
19. Каримов И. А. Асосий вазифамиз – ватанамиз тараққиёти ва ҳалқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2010. – 80 б.
20. Каримов И. А. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги “Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир” мавзусидаги маърузаси // Халқ сўзи. 2010 йил 28 январь, №19 (4934).
21. Каримов И. А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза. 2010 йил 12 ноябрь / И. Каримов. – Т.: “Ўзбекистон”, 2010. – 56 б.
22. “Баркамол авлод йили” Давлат дастури. – Т.: Ўзбекистон, 2010. – 72 б.
23. Каримов И. А. Барча режа ва дастурларимиз ватанамиз тараққиётини юксалтириш, ҳалқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади: 2010 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2011 йилга мўлжалланган энг муҳим йўналишларига бағишланган ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза, 2011 йил 21 янв. – Т.: Ўзбекистон, 2011. – 48 б.

24. "Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили" Давлат дастури. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011.

25. Каримов И.А. 2012 йил Ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади: 2011 асосий йил якунлари ва 2012 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устивор йўналишларига бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисдаги маъруза. 2012 йил 19 январь / И.А.Каримов. – Тошкент: "Ўзбекистон", 2012. – 36 б.

II. Амалдаги қонунлар ва халқаро конвенциялар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2010. – 40 б.

2. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси. – Т.: Ўзбекистон Республикасининг Адлия вазирлиги нашри, 2010. – 496 б.

3. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодекси. – Т.: Адолат, 2010. – 347 б.

4. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодекси. – Т.: Ўзбекистон Республикасининг Адлия вазирлиги нашри, 2010. – 346 б.

5. Ўзбекистон Республикасининг "Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида"ги қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1998 й., №5-6, 97-моддаси.

6. Ўзбекистон Республикасининг "Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида"ги қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1993 й., №5, 225-моддаси.

7. Ўзбекистон Республикасининг "Халқаро шартномалар тўғрисида"ги қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси. 1995 й. №12. 262-модда.

8. Ўзбекистон Республикасининг "Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсий фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида"ги қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси. 1997 й. №2. 35-модда.

9. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг чет элдаги ҳамда хорижий фуқароларнинг республикадаги меҳнат фаолияти тўғрисида"ги 1995 йил 19 октябрдаги қарори билан тасдиқланган "Ўзбекистон Республикасида хорижий ишчи кучларини жалб қилиш ва улардан фойдаланиш тартиби тўғрисида"ги низом. "Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати қарорлари тўплами", 1995 й., №10, 41-модда.

10. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг чет эллардаги меҳнат фаолиятини ташкил этишни такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги 505-сонли қарори. Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари тўплами. 2003 й. №21. 216-модда.

11. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 9 сентябрдаги "Вазирликлар, идоралар ва бошқа Республика органлари ходимларини хорижий хизмат сафарига юборишни тартибга солиш тўғрисида"ги 417-сонли қарори.

12. "Ишнинг давом этиш муддатини хафтасига қирқ соатга қисқартириш тўғрисида"ги 1935 й. 21 июндаги Женева Конвенцияси. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 47-сонли қарори билан ратификация қилинган.

13. "Ҳақ тўланадиган йиллик таътиллар тўғрисида"ги 1936 й. 24 июндаги Женевада қабул қилинган Конвенция. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 52-сонли қарори билан ратификация қилинган.

14. "Иш билан таъминлаш сиёсати тўғрисида"ги 1964 йил 9 июлдаги Женевада қабул қилинган Конвенция. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 122-сонли қарори билан ратификация қилинган.

15. "Болалар меҳнатининг энг ёмон шакллари тўғрисида"ги 182-Конвенция, Женева, 1999 йил 17 июнь. // Халқаро Меҳнат Ташкилоти Бош Конференциясининг 87-Сессиясида қабул қилинган. Ўзбекистон Республикасининг 2008 йил 8 апрелдаги ЎРҚ-144-сон Қонунига мувофиқ ратификация қилинган.

16. 1989 йил 20 ноябрда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 44-сессияси қабул қилган "Бола ҳуқуқлари тўғрисида"ги Конвенция // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1992 йил 9 декабрдаги 757-XII-сонли қарори билан мазкур конвенцияга қўшилган.

17. "Ўзбекистон Республикаси томонидан ратификация қилинган Ишга қабул қилиш учун энг кичик ёш тўғрисидаги конвенцияни ҳамда болалармеҳнатининг оғир шакллари тасдиқлаш ва йўқ қилишга доир шошилиш чоралар тўғрисидаги конвенцияни амалга ошириш чора-тадбирлари ҳақида"ги ЎЗР Вазирлар Маҳкамасининг 207-сонли қарори. 28.12.2008.

III. Мавзуга доир махсус адабиётлар

91. Ануфриева Л.П. Международное частное право: Учебник. Трансграничные банкротства. Международный гражданский процесс. Т.3. –М.: 2001. - 278 с.

92. Богуславский М.М. Международное частное право: Учебник. 6-е изд. –М.: 2004. - 412 с.

93. Звеков В.П. Международное частное право. – М.: 1999. - 287 с.

94. Лунц Л.А. Курс международного частного права: В 3 т. – М.: Спарк, 2002. - 1007 с.

95. Марышевой Н.И. Международное частное право. – М.: Контракт, Инфра-М, 2000. - 345 с.

96. Международное публичное право. Сборник документов. – М.: Бек, 1996. - 322 с.

97. Скаримов А.С. Международное частное право. – Санкт-Петербург.: Михайлова В.А, 2002. – 768 с.

98. Халқаро хусусий ҳуқуқ // Ҳ.Р. Раҳмонкулов ва бошқ. –Т.: Иқтисод ва ҳуқуқ дунёси, 2002. – 448 б.

99. Ҳамроев С.С. Халқаро хусусий ҳуқуқ. Ўқув-услубий қўлланма. –Т.: Адолат, 2000. – 84 б.

13. Хорижий мамлакатлар фуқаролик ва савдо ҳуқуқи / Ўқув қўлланма. – Т.:ТДЮИ, 2010.

14. О.Т.Ҳазраткулов, В.Ё.Эргашев. Халқаро хусусий ҳуқуқ / Ўқув-услубий комплекс. – Т.: ТДЮИ, 2008.

15. О.Т.Ҳазраткулов. Xalqaro xususiy huquq / O'quv-uslubiy kompleks. – Т.: TDYuI, 2010.

11-МАВЗУ. НИЗОЛАРНИ СУД ВА АРБИТРАЖ ТАРТИБИДА КЎРИБ ЧИҚИШ. НОТАРИАЛ ҲАРАКАТЛАР

РЕЖА

- 1-§. Халқаро фуқаролик жараёни тушунчаси
- 2-§. Судга тегишлилигини аниқлаш ва пророгацион битимлар
- 3-§. Ўзбекистон Республикасида чет элликларнинг суд ҳимоясига бўлган ҳуқуқлари ва фуқаролик процессуал ҳуқуқлари
- 4-§. Чет давлатнинг процессуал ҳолати ва чет эл ҳуқуқи мазмунининг ўрнатилиши
- 5-§. Халқаро судловга тегишлилик ва суд топшириқларини бажариш

А С О С И Й Қ И С М

1-§. Халқаро фуқаролик жараёни тушунчаси

Чет эл элементи билан мураккаблашган фуқаролик ишларини умумий судларда, арбитражда, ҳолислик судида кўриб чиқиш пайтида аксарият ҳолларда умумий ва махсус масалалар вужудга келади. Чет эл элементи билан мураккаблашган фуқаролик ишларини юритиш бўйича махсус масалалар халқаро фуқаролик жараёнининг бир жабҳасини ташкил қилади. Нотариат ва бошқа органлар томонидан халқаро фуқаролик муносабатлари иштирокчиларининг мулкӣ ва шахсий номулкӣ ҳуқуқларининг ҳимоя қилиниши билан боғлиқ бошқа махсус масалалар ҳам халқаро фуқаролик жараёни тартибига киради. Айнан шу жабҳага одатда халқаро тижорат арбитражи ҳам киритилади. Кейинги йилларда савдо муносабатларининг барқарор ривожланишида унинг аҳамияти сезиларли даражада ортди. Давлатнинг халқаро фуқаролик жараёнини тартибга солувчи ички меъёрлари процессуал ҳуқуқ – фуқаролик процессуал ҳуқуқи ва ҳўжалик процессуал ҳуқуқи жабҳаларига мансубдир. Халқаро хусусий ҳуқуқ фани шу меъёрларнинг қўлланиши масалаларини ўрганади. Халқаро фуқаролик жараёни муаммоларининг халқаро хусусий ҳуқуқ фани ўрганадиган муаммолар қаторига киритилишига сабаб – бу муаммолар келиб чиқиши жиҳатидан ўзаро ўхшаш ва моддий-ҳуқуқӣ ва процессуал институтлар жиҳатидан ўзаро боғлиқдир.

Барча давлатларда чет эл фуқароларининг ҳуқуқӣ ва муомала лаёқати борасидаги миллий тартиб ва фуқаролик процессуал ҳуқуқлар борасидаги миллий тартиб ўзаро бир-бирига боғлиқ. Чет эл ҳуқуқ меъёрлари мазмунини аниқлаш жараёни коллизия меъёрларни қўллаш билан ўзаро чамбарчас боғлиқдир. Халқаро судловга тааллуқлилик, ҳуқуқӣ ёрдам кўрсатиш, чет эл суд ва арбитраж қарорларини эътироф этиш ва ижро этиш бўйича муаммолар чет эл элементи билан мураккаблашган муносабатларнинг хусусиятларини акс эттиради. Мазкур курсда халқаро фуқаролик жараёнининг қуйидаги масалалари устида сўз боради:

- а) чет эл фуқаролари, фуқаролиги бўлмаган шахслар, чет эл ташкилотлари, чет давлат, халқаро ташкилотлар, уларнинг мансабдор шахслари, чет давлат вакилларига оид фуқаролик суд ишларини юритиш борасидаги процессуал ҳолат;
- б) фуқаролик ишлари бўйича халқаро судловга тааллуқлилик;
- в) чет эл ҳуқуқи мазмунини аниқлаш тартиби;
- г) чет эл судлари ва бошқа адлия идоралари топшириқларининг ижро этилиши;

д) халқаро тижорат арбитражи (шу жумладан, чет эл арбитраж қарорларининг эътироф этилиши ва мажбурий ижро этилиши масалалари).

Чет эл фуқаролари иштирокидаги фуқаролик суд ишларининг юритилиши Ўзбекистон Республикаси қонунлари бўйича *lex fori* коллизия меъёрининг натижаси эмас. Ўзбекистонда амал қилувчи коллизия ҳуқуқда, айтайлик, Квебек Фуқаролик кодексининг 10-китоби 3132-моддасидаги каби, суд ишларини юритишни суд ҳуқуқи деб белгилаб қўйган меъёрлар мавжуд эмас. Процессуал ҳуқуқ – оммавий ҳуқуқ; умумий қоида бўйича, агар миллий қонунлар ва халқаро шартномалардан бошқа ҳолат келиб чиқмаса, бу меъёрларнинг амал қилиши коллизия муаммо вужудга келишига ва коллизия меъёрлар туфайли чет эл процессуал қоидаларининг қўлланишига йўл қўймайди. Чет эл процессуал ҳуқуқининг қўлланиши имконияти, асослари ва чегаралари масаласи алоҳида тадқиқотни талаб этади. Айни шу жойда таъкидлаш лозимки, халқаро ҳаёт шароитлари учун табиий бўлган миллий ҳуқуқий тизимларнинг ўзаро ҳамкорликда амал қилиши шундай вазиятларга олиб келадики, чет эл процессуал ҳуқуқ институтининг қўлланиши масаласи пайдо бўлади. Ҳар ҳолда, маҳаллий коллизия меъёрлар тавсия этадиган чет эл ҳуқуқ меъёрининг оммавий-ҳуқуқий деб, қисман эса, процессуал деб таснифланиши унинг қўлланишини рад этиш учун асос бўла олмайди. Қатор ҳуқуқий тизимлар томонидан процессуал ҳуқуқ институти сифатида қўриладиган даъво муддати институти бунга мисол бўла олади. Яқин ўтмишда чет эл оммавий ҳуқуқ меъёрларининг қўлланмаслиги тўғрисидаги тезис жуда мустаҳкам бўлган бўлса, эндиликда эса муайян ҳолатларда бундай меъёрларнинг қўлланиши имкониятлари анча кўзга ташланиб қолди. Шунга боғлиқ равишда Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексидagi янгиликни таъкидлаб ўтиш жоиздир: чет эл ҳуқуқ меъёри оммавий-ҳуқуқий хусусиятга эга бўлганлигига асосланибгина уни қўллашни чеклаш мумкин эмас (1158-модда, 4-қисм). Шундай бўлсада, чет эл процессуал меъёрларига мурожаат қилиш хусусий ҳуқуқ меъёрларининг қўлланишига нисбатан бошқачароқ асосга қўрилади ва бугунги кунда умумий қоидалардан истисно ҳисобланади. Бундай мурожаат одатда халқаро ҳуқуқий ёрдам тўғрисидаги халқаро битимда тааллуқли келишув мавжуд бўлганда талаб юборувчи адлия идорасининг илтимосига биноан чет эл судларининг топшириқларини бажариш ҳолларида юзага келади.

Халқаро фуқаролик жараёни муаммоларини ўрганиш халқаро хусусий ҳуқуқдан таниш бўлиб қолган тушунчаларни эслатади. "Миллий тартиб", "тарафларнинг келишуви", "ҳамкорлик", "реторсия", "оммавий тартиб тўғрисидаги изоҳ" – бу ва бошқа институтлар халқаро фуқаролик жараёни доирасида янгича аҳамият касб этади. Жумладан, халқаро фуқаролик жараёнида оммавий тартиб тўғрисидаги изоҳ асосан ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш, чет эл судлари ва арбитражлар қарорларини эътироф этиш ва бажаришда қўлланилади. Изоҳнинг тузилишида асосий тушунчалар бўлмиш "суверенитет", "хавфсизлик" тушунчалари оммавий ҳуқуқ тоифасига мансубдир.

Халқаро фуқаролик жараёни меъёрларининг турли манбаларида оммавий тартиб тўғрисидаги изоҳ мана бундай таърифланади: Ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш тўғрисидаги сўров, "агар бундай ёрдамнинг кўрсатилиши ёрдам сўралган Шартнома тузувчи Тараф суверенитетига ёки хавфсизлигига зарар етказадиган бўлса ёки унинг қонунларига зид бўлса" (Фуқаролик, оила ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам ва ҳуқуқий муносабатлар тўғрисидаги 1993 йилги Конвенциянинг 19-моддаси), рад этилиши мумкин. 1993 йилги Конвенциянинг 19-моддасида оммавий тартиб тўғрисидаги изоҳнинг сўнгги қисми эътиборни жалб этади: "...Шартнома тузувчи Тараф... қонунларига зид бўлса". Қонунлар ўртасидаги фарқ изоҳнинг қўлланишига асос бўла олмайди, шу сабабдан юқорида тилга олинган Конвенциянинг 19-моддасидаги қоида изоҳнинг тайинланишига нисбатан бизнинг доктринада шаклланган муносабатга унчалик мос келмайди.

Хукукий томондан қараганда изоҳ Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига аъзо давлатлар ўртасида тузилган ҳукукий ёрдам тўғрисидаги икки тарафлама шартномаларда айниқса аниқ кўрсатилган. 1954 йилги Фуқаролик жараёни масалалари бўйича Гаага конвенцияси, 1959 йилги Жиноий ишлар бўйича ўзаро ҳукукий ёрдам тўғрисидаги Европа конвенцияси ва Европа мамлакатлари ўртасида тузилган баъзи бошқа шартномаларда таъкидланадики, топшириқнинг бажарилиши, ёрдам сўралган давлатнинг фикрича, унинг суверенитетига ёки хавфсизлигига зарар етказиши мумкин бўлса, ёрдамни рад этиш мумкин, лекин қонунлар ўртасидаги фарқ шундай рад жавоби учун асос қилиб олинмайди. Халқаро фуқаролик жараёни манбалари ҳам, халқаро хусусий ҳуқуқ манбалари каби, икки ёқлама хусусиятга эга: улар ички қонунлар билан бир қаторда халқаро шартномаларни ҳам ўз ичига олади. Айниқса, бу борада 1954 йилги Фуқаролик жараёни масалалари бўйича Гаага конвенцияси, 1958 йилги Чет эл арбитражлари қарорларини эътироф этиш ва ижро этиш тўғрисидаги конвенция, 1961 йилги Ташқи савдо арбитражи тўғрисидаги Европа конвенцияси, 1972 йилги Иқтисодий ва илмий-техник ҳамкорлик муносабатларидан келиб чиқувчи фуқаролик-ҳукукий низоларни арбитраж йўли билан ҳал этиш тўғрисидаги конвенция, 1961 йилги Чет эл расмий ҳужжатларини қонунлаштиришни легаллаштиришни талаб этишни бекор қилувчи конвенцияларни алоҳида кўрсатиб ўтиш жоиздир.

Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги доирасида тузилган 1992 йилги Хўжалик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ низоларни ҳал этиш тартиби тўғрисидаги битим ва 1993 йилги Фуқаролик, оила ва жиноий ишлар бўйича ҳукукий ёрдам ва ҳукукий муносабатлар тўғрисидаги конвенцияда ҳам халқаро хусусий ҳуқуқ масалалари, ҳам халқаро фуқаролик жараёни масалалари ҳал этилади. Халқаро фуқаролик жараёни масалаларини тартибга солинувчи кўп сонли икки тарафлама халқаро шартномалар фуқаролик, оила ва жиноий ишлар бўйича ҳукукий ёрдам тўғрисидаги шартномаларни ташкил қилади.

2-§. Судга тегишлилигини аниқлаш ва пророгацион битимлар

Халқаро хусусий ҳуқуқ тизимида халқаро судловга тааллуқлилиқ деганда чет эл элементи билан боғлиқ фуқаролик ишларини ҳал этиш бўйича суд ваколатлари назарда тутилади. Фуқаролик ишлари бўйича халқаро судловга тааллуқлилиқ тўғрисида барча давлатлар учун умумий мажбурий меъёрлар тизими мавжуд эмас, лекин баъзи халқаро шартномаларда – кўп тарафлама ва икки ёқлама шартномалар таркибига шу шартномалар орқали тартибга солинувчи ҳамкорлик доирасида қўлланадиган халқаро судловга тааллуқлилиқ тўғрисида қоидалар ҳам киради. Коллизия қоидалар моддий қонунлар "тўқнашуви"ни енгишга имкон беради, халқаро судловга тааллуқлилиқ тўғрисидаги қоидалар эса "юрисдикция низолари"ни ҳал этади. Бундай низолар ижобий (икки ва ундан ортиқ давлатларнинг процессуал меъёрлари бир иш юзасидан судловга тааллуқлилиққа даъво қилади) ва салбий (икки ва ундан ортиқ давлатларнинг процессуал меъёрлари бир иш юзасидан судловга тааллуқлилиқни рад этади) бўлади.

"Юрисдикция низоси"ни ҳал этиш ва қонунлар коллизиясини ҳал этиш қатор ҳолларда чамбарчас боғлиқ бўлади: юрисдикцияни танлаб олиш баъзан қайси ҳуқуқ қўлланилишини белгилаб беради. Масалан, 1993 йилги Фуқаролик, оила ва жиноий ишлар бўйича ҳукукий ёрдам ва ҳукукий муносабатлар тўғрисидаги конвенция бўйича (28-моддаси 2-банди) эр-хотиндан бири Шартнома тузаётган Тарафлардан бирининг фуқароси, иккинчиси эса – бошқа Тараф фуқароси бўлган ҳолларда никоҳни бекор қилиш тўғрисидаги ишни кўраётган идора қайси Тарафга мансуб бўлса, шу Тараф қонунлари қўлланади.

Фуқаролик ишлари бўйича халқаро судловга тааллуқлилиқ тўғрисида умумий мажбурий меъёрлар мавжуд бўлмаган ҳолларда *lis alibi ipendens* муаммоси (худди шу иш бўйича чет эл судида ҳам жараён мавжудлиги, яъни суд масалани ҳал этиш учун қабул қилгани ва бу ҳолнинг даъвои кўриб чиқмасдан қолдириш учун асос бўлиши) вужудга келиши мумкин. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексининг 152-моддасида агар шу ёки бошқа судда айнан шу тарафлар ўртасидаги айнан шу предмет тўғрисида ва шу асослар бўйича низо юзасидан иш мавжуд бўлса, даъво кўриб чиқмасдан қолдирилиши таъкидланади. Чет эл фуқаролари, фуқаролиги бўлмаган шахслар ҳамда чет эл ташкилотлари иштирокидаги низоли фуқаролик ишларини Ўзбекистон Республикаси судларида судловга тааллуқлилигини аниқлашда ФПКда белгиланган судловга тааллуқлилиқ қоидаларини қўллаш масаласи ФПКнинг 388-моддасида ҳал этилади. Адабиётларда шундай муаммо қўйилади: юқорида келтирилган ФПК 152-моддасидаги қонданнинг қўлланиш чегараси қандай, агар муайян давлат билан суд қарорларининг ўзаро ижро этилиши тўғрисида битим тузилмаган бўлса, шу давлат судида иш қўзғатилган тақдирда мазкур моддага мурожаат қилиш мумкинми? Фикримизча, бу саволларга ФПК 152-моддаси қоидаларидан жавоб олиш мумкин, яъни:

1) агар Ўзбекистон Республикаси судига даъво тақдим этилишидан аввал чет давлатнинг ваколатли суди айнан шу тарафлар ўртасида, айнан бир предмет тўғрисида ва айнан шу асослар бўйича низо юзасидан ишни қабул қилган ва юритаётган бўлса ёки қонуний кучга кирган қарор қабул қилган бўлса, суд бу даъвои кўриб чиқмасдан қолдиради ёки иш юритишни тўхтатади;

2) агар чет давлат судининг қабул қилган ёки қабул қиладиган қарори Ўзбекистон ҳудудида эътироф этилиши ёки ижро қилиниши шарт бўлмаса, ёки шу иш Ўзбекистон Республикаси судининг алоҳида ваколатига таллуқли бўлса, бундай оқибатлар вужудга келмайди.

Агар халқаро шартномада чет эл судларининг қарорлари Ўзбекистонда ижро этилиши қўзда тутилган бўлса, улар албатта ижро этилади. Масалан, 1993 йилги Фуқаролик, оила ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам ва ҳуқуқий муносабатлар тўғрисидаги конвенциянинг 55-моддасида айтилишича, агар айнан шу тарафлар ўртасидаги айнан шу мавзуда ва шу асослар бўйича низо юзасидан Шартнома тузаётган Тараф ҳудудида иш мавжуд бўлса, агар қарор ҳам шу ерда эътироф этилиши ёки ижро этилиши лозим бўлса, агар учинчи давлат суди аввал чиқарган қарори қонуний кучга кирган бўлса ёки агар шу Тараф идораси томонидан мазкур низо юзасидан аввал иш қўзғатилган бўлса, чет эл суди қарорини эътироф этиш ёки уни мажбурий ижро этишга рухсат бериш рад этилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасида халқаро судловга тааллуқлилиқ масаласини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш халқаро шартномалар, фуқаролик процессуал ва ҳўжалиқ процессуал қонунлари меъёрларида акс этган. Бу гуруҳларнинг ҳар бирида алоҳида мустасно, муқобил ва келишилган судловга тааллуқлилиқ тўғрисидаги меъёрларни ажратиб олиш мумкин. Алоҳида судловга мустасно тааллуқлилиқ деганда низоли муайян давлат судловига тааллуқли деб белгилаш ва бошқа давлатлар судлари судловига тааллуқли эмаслигини қатъий таъкидлаш тушунилади. Муқобил судловга тааллуқлилиқ ўз давлати ва чет давлатлар орасидан истаганини танлаб олиш имконини назарда тутди. Келишилган судловга тааллуқлилиқ тарафларнинг келишувига асосан судловга тааллуқлилиқни белгилашда акс этади. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексида халқаро судловга тааллуқлилиқ ички судловга тааллуқлилиқ қоидалари асосида белгиланади (141-143-моддалар). ФПКнинг 388-моддасида назарда тутилишича, "чет эл фуқаролари ва ташкилотлари, фуқаролиги бўлмаган шахслар иштирок этаётган низоларнинг, шунингдек, лоақал биттаси чет элда яшаб турган тарафлар

ўртасидаги низолар бўйича фуқаролик ишлари Ўзбекистон Республикаси судларининг судловига тааллуқли бўлиши, агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, ушбу Кодекс билан белгиланади".

ФПКнинг 145-моддасида судловга тааллуқлилиكنинг асосий қоидаи берилган: даъво жавобгарнинг яшаш жойи бўйича судга тақдим этилади. Юридик шахсга нисбатан даъво шу юридик шахс органи ёки мулки жойлашган жойидаги судга тақдим этилади. Даъвогарнинг истагига асосланган судловга тааллуқлилиكن қоидалари (ФПКнинг 241-моддаси) қуйидаги имкониятларни беради: яшаш жойи номаълум бўлган жавобгарга нисбатан – унинг мулки жойлашган манзил ёки унинг энг сўнгги маълум яшаш жойи бўйича даъво тақдим этиш; Ўзбекистонда яшаш жойи бўлмаган жавобгарга нисбатан – унинг мулки жойлашган манзил ёки унинг энг сўнгги маълум яшаш жойи бўйича даъво тақдим этиш; юридик шахс филиали фаолиятидан келиб чиқадиган даъвои – филиал жойлашган жойи бўйича тақдим этиш; алиментлар ундириш ёки оталикнинг белгиланиши бўйича даъволарни – даъвогарнинг яшаш жойи бўйича тақдим этиш; боқувчининг жароҳатла ниши ёки унинг саломатлигига путур етганлиги туфайли етказилган зарарни қоплаш тўғрисидаги даъвои – даъвогарнинг яшаш жойи ёки зарар етказилган жой бўйича тақдим этиш; фуқаронинг ёки юридик шахснинг мулкига етказилган зарарни қоплаш тўғрисидаги даъвои – зарар етказилган жой бўйича тақдим этиш; бажариш жойи кўрсатилган шартномалардан келиб чиқадиган даъволарни – шартноманинг бажарилиш жойи бўйича тақдим этиш ва ҳ.к.

Иморотга бўлган ҳуқуқ тўғрисидаги, мулкни хатлашдан чиқариш ҳақидаги, ер майдонидан фойдаланиш тартибини белгилаш тўғрисидаги даъволар мулк (ер майдони) жойлашган ҳудуддаги суднинг судловига тааллуқлидир; мерос қолдирувчининг кредиторлари мерос ворислар томонидан қабул қилингунига қадар тақдим этган даъволар мерос мулк ёки унинг асосий қисми жойлашган ҳудуддаги суднинг судловига тааллуқлидир; йўловчи, багаж ёки юк ташиш шартномаларидан ташувчиларга нисбатан келиб чиқадиган даъволар белгиланган тартибда талаб қўйилган транспорт ташкилотининг бошқармаси жойлашган ҳудудда тақдим этилади (ФПКнинг 242-моддаси, "Судловга тааллуқлилиكنинг алоҳида ҳоллари").

Ўзбекистон Республикасида ҳўжалик судларининг чет эллик шахслар иштирокидаги ишлар бўйича ваколатлари ХПК 223-моддасида белгилаб қўйилган. Умумий қоидага кўра, ҳўжалик судлари чет эллик шахслар иштирокидаги ишларни, башарти жавобгар ташкилот Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлашган, фуқаро эса шу ҳудудда яшаш жойига эга бўлса, кўриб чиқади. Ҳўжалик судлари чет эллик шахслар иштирокидаги ишларни қуйидаги ҳолларда ҳам кўриб чиқишга ҳақли:

1) чет эллик шахснинг филиали ёки ваколатхонаси Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлашган бўлса;

2) жавобгар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида мулкка эга бўлса;

3) даъво Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ижро этилиши лозим бўлган ёки ижро этилган шартномадан келиб чиққан бўлса;

4) мулкка етказилган зарарни қоплаш тўғрисидаги иш бўйича зарарни қоплаш тўғрисидаги талабни қўйишга асос бўлган ҳаракат ёки бошқа ҳолат Ўзбекистон Республикасида содир этилган бўлса;

5) даъво Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги асоссиз бойишдан келиб чиққан бўлса;

6) шаън, қадр-қиммат ва хизмат обрўсини ҳимоя қилиш тўғрисидаги иш бўйича даъвогар Ўзбекистон Республикасида турган бўлса;

7) ишнинг ҳўжалик судида кўрилиши ҳақида Ўзбекистон Республикаси ташкилоти ёки фуқароси билан чет эллик шахс ўртасида битим мавжуд бўлса.

Бинологарга, иншоотларга, ер майдонларига нисбатан мулк ҳуқуқини тан олиш, бинологар, иншоотлар, ер майдонларини ўзганинг ноқонуний эгалигидан талаб қилиб олиш, мулкдорнинг ёки қонуний эгалик қилувчининг ҳуқуқлари бузилишини бартараф этиш билан боғлиқ ишлар, башарти эгалик қилишдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаса, бино, иншоот, ер майдони жойлашган жойда кўрилади.

Йўловчи ёки юк ташиш шартномасидан келиб чиқадиган ташувчиларга нисбатан даъволар бўйича ишлар, шу жумладан, ташувчи жавобгарлардан бири бўлганда ҳам, транспорт ташкилотининг органи жойлашган жойда кўрилади.

Судловга тааллуқлиликини белгиловчи келишув прерогацион ёки дерогацион битим шаклига кириши мумкин. Биринчисида, муайян давлатнинг судловига тааллуқли бўлмаган иш шу битим туфайли айнан шу судга кўриб чиқиш учун топширилади; иккинчисида муайян давлатнинг суди судловига тааллуқли бўлган иш бошқа давлатнинг судига топширилади.

1993 йилги Фуқаролик, оила ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам ва ҳуқуқий муносабатлар тўғрисидаги конвенцияда халқаро судловга тааллуқлилики (ваколат чегаралари) тўғрисидаги меъёрлар анча кенгайтириб берилган. II бўлимда ("Фуқаролик ва оила ишлари бўйича ҳуқуқий муносабатлар") фуқаролик ва оила ишларининг алоҳида турлари бўйича судловга тааллуқлилики тўғрисидаги қоидалар билан бир қаторда судловга тааллуқлилики тўғрисидаги умумий қоидалар ҳам келтирилади. Уларнинг қўлланиши низолашаётган тарафларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини таъминлаш учун ижобий процессуал шароит яратиш имконини беради.

Конвенцияда бошқа қоида мавжуд эмаслиги туфайли, Шартнома тузаётган Тарафлардан бирортаси ҳудудда яшаш жойи бўлган шахсларга нисбатан даъволар, бу шахсларнинг фуқаролигидан қатъи назар, айнан шу Тараф судларига тақдим этилади, юридик шахсларга нисбатан даъволар эса шу юридик шахснинг бошқарув органи, ваколатхо наси ёки филиали жойлашган Тараф судларига тақдим этилади.

Ишда яшаш жойи (жойлашган жойи) турли Тарафлар ҳудудларида бўлган бир неча жавобгарлар иштирок этиши мумкин. Бу ҳолда низо даъвогарнинг истаги бўйича бирор жавобгарнинг яшаш жойи (жойлашган жойи) бўйича кўриб чиқилади.

Шартнома тузаётган Тараф судлари қуйидаги ҳолларда ишни кўришга ваколатли ҳисобланади:

- жавобгарнинг корхонаси (филиали) айнан шу ҳудудда савдо, саноат ёки бошқа турдаги хўжалик фаолиятини юритаётган бўлса;

- низоз предмети бўлмиш шартномадаги мажбурият айнан шу ҳудудда бажарилган ёки тўла (қисман) бажарилиши лозим бўлса;

- шаън, кадр-қиммат ва хизмат обрўси билан боғлиқ даъво бўйича даъвогар айнан шу ҳудудда доимий яшаш жойи ёки жойлашган жойи мавжуд бўлса.

Конвенцияда кўчмас мулкка бўлган мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар тўғрисидаги даъволарга нисбатан алоҳида судловга тааллуқлилики назарда тутилган. Бундай ишлар бўйича фақат мулк жойлашган жойдаги судларгина ваколатлидир.

Юк, йўловчи ва багаж ташиш шартномаларидан келиб чиқадиган ташувчиларга нисбатан даъволар транспорт ташкилотининг бошқармаси жойлашган жойи бўйича судга тақдим этилади.

Келишилган судловга тааллуқлилики тўғрисидаги қоидаларнинг Конвенцияга киритилиши ҳуқуқий ёрдам тўғрисидаги шартномалар учун янгиликдир. Шартнома тузаётган Тарафлар судлари, башарти уларнинг ўртасида низони қайси судга топшириш тўғрисидаги ёзма келишув мавжуд бўлса, ишларни кўришлари мумкин. Бироқ, Конвенция меъёрларидан ва Тарафларнинг ички қонунларидан келиб чиқадиган алоҳида ваколатлар Тарафларнинг келишуви билан ўзгартирилиши мумкин эмас.

1992 йилги Хўжалик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ низоларни ҳал этиш тартиби тўғрисидаги битимда шу битим иштирокчилари бўлган МДХ мамлакатлари субъектлари ўртасидаги бундай низоларнинг судловга тааллуқлиги қуйидагича белгиланган.

МДХ аъзоси бўлган давлатнинг ваколатли суди юқорида тилга олинган низоларни қуйидаги ҳолларда кўриб чиқишлари мумкин:

а) агар жавобгар даъво тақдим этилган кунга келиб айнан шу давлат ҳудудида доимий яшаш жойига ёки манзилгоҳига эга бўлган бўлса;

Агар ишда МДХнинг турли давлатлари ҳудудида жойлашган бир неча жавобгарлар иштирок этаётган бўлса, низо даъвогарнинг танлашига қараб улардан бирортаси жойлашган жойида кўриб чиқилади;

б) жавобгарнинг корхонаси (филиали) айнан шу давлат ҳудудида савдо, саноат ёки бошқа турдаги хўжалик фаолиятини юритаётган бўлса;

в) низо предмети бўлмиш шартномадаги мажбурият айнан шу давлат ҳудудида бажарилган ёки тўла (қисман) бажарилиши лозим бўлса;

г) етказилган зарарни қоплашни талаб қилиш учун асос бўлган ҳаракат ёки ҳолат айнан шу давлат ҳудудида содир бўлган бўлса;

д) хизмат обрўси билан боғлиқ даъво бўйича даъвогарнинг айнан шу давлат ҳудудида доимий яшаш жойи ёки жойлашган жойи мавжуд бўлса;

е) контрагент-етказиб берувчи, пудратчи ёки хизмат кўрсатувчи (иш бажарувчи) айнан шу давлат ҳудудида бўлиб турган ва низо шартномани тузиш, ўзгартириш ёки бекор қилиш билан боғлиқ бўлса.

1992 йилги битим келишилган судловга тааллуқлилиқни назарда тутди: агар тарафларнинг низони муайян судга топшириш тўғрисида ги ёзма келишуви мавжуд бўлса, МДХ аъзолари бўлган давлатларнинг ваколатли судлари ишларни кўриб чиқишлари мумкин.

Битимда алоҳида судловга тааллуқлилиқ чегаралари аввало кўчмас мулкка бўлган мулк ҳуқуқи тўғрисидаги даъволарга нисбатан белгиланган. Хўжалик юритувчи субъектларнинг бундай ишлар бўйича даъволари мулк МДХ аъзоси бўлган давлатлардан қайси бирининг ҳудудида жойлашган бўлса, шу давлат судида кўрилади. Бундан ташқари, давлат органлари ва бошқа идораларнинг тўла ёки қисман меъёрий хусусиятга эга бўлмаган ҳужжатларининг ҳақиқий эмас деб топилиши тўғрисидаги, шунингдек, хўжалик юритувчи субъектларга шундай ҳужжатлар туфайли етказилган ёки юқоридаги органларнинг хўжалик юритувчи субъектларга нисбатан мажбуриятларини тааллуқли даражада бажармаганлиги туфайли вужудга келган зарарни қоплаш тўғрисидаги ишлар айнан фақат шу орган жойлашган ҳудуд судида кўрилади.

1968 йилда Европа Иқтисодий Ҳамжамияти давлатлари томонидан тузилган Юрисдикция ҳамда фуқаролик ва савдо ишлари бўйича суд қарорларини эътироф этиш ва ижро этиш тўғрисидаги Брюссель конвенциясида судловга тааллуқлилиқ масалаларининг тартибга солиниши айниқса қизиқарлидир. Бу конвенция Ҳамжамиятнинг халқаро фуқаролик жараёни меъёрларини унификация қилиш борасидаги энг катта ютуқлардан биридир. Конвенцияда халқаро судловга тааллуқлилиқни белгилаш учун фойдаланилган асосий мезон – бу жавобгарнинг домицилийси (доимий жойлашган ёки рўйхатга олинган жойи) ҳисобланади: конвенция иштирокчиларидан бўлган бирор давлатда домицилийси мавжуд бўлган шахс фуқаролигидан қатъи назар айнан шу давлат судларида жавоб беради. Бу қоидадан истиснолар жуда чекланган: конвенция иштирокчиларидан бўлган бирор давлатда домицилийси мавжуд бўлган шахслар конвенциянинг қатор бўлимларида, шу жумладан, суғурта тўғрисидаги, истеъмол шартномалари ва алоҳида судловга тааллуқлилиқка оид низолар бўйича махсус юрисдикция масалалари ҳақидаги

бўлимларда кўрсатилган қоидалар асосидагина бошқа давлат судларида жавоб беришлари мумкин.

1968 йилги конвенция муқобил судловга тааллуқлилик тўғрисидаги (баъзи тоифадаги низолар учун), махсус судловга тааллуқлилик тўғрисидаги (истеъмол шартномалари ва суғурта шартномаларидан келиб чиқадиган низолар учун), алоҳида судловга тааллуқлилик тўғрисидаги (кўчмас мулкка бўлган ашёвий ҳуқуқлар бўйича, давлат рўйхатида олинганлик тўғрисидаги ёзувларнинг ҳақиқийлиги тўғрисидаги ва бошқа низолар учун), пророгацион битимларни тузиш тўғрисидаги қоидаларни ўз ичига олади. ЕАСТ аъзоси бўлган давлатлар ўртасида Фуқаролик ва савдо ишлари бўйича суд қарорларининг судловга тааллуқлилиги ва ижро этилиши тўғрисида битим тузилган (Лугано, 1988 йил).

3-§. Ўзбекистон Республикасида чет элликларнинг суд ҳимоясига бўлган ҳуқуқлари ва фуқаролик процессуал ҳуқуқлари

Чет эл фуқаролари ва чет эл ташкилотларининг Ўзбекистон Республикасидаги процессуал ҳолати барчанинг қонун ва суд олдида баробарлиги тўғрисидаги (Ўзбекистон Конституциясининг 18-моддаси), ҳуқуқ ва эркинликларнинг суд ҳимояси кафолатлари тўғрисидаги (Ўз Р Конституциясининг 44-моддаси), чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлар борасида Ўзбекистон Республикаси фуқароларига тенглаштирилганлиги тўғрисидаги (Ўз Р Конституциясининг 23-моддаси) ва бошқа конституцион меъёрларга асосланади.

Бузилган фуқаролик ҳуқуқлари ҳимоясини процессуал қонунчилик томонидан белгилаб қўйилган тартибда суд, хўжалик суди ёки ҳолислар суди амалга оширади. Маъмурий тартибда қабул қилинган қарор устидан судга шикоят қилиш мумкин.

Чет эл фуқаролари ва чет эл ташкилотларига Ўзбекистон фуқаролари ва ташкилотлари билан тенг равишда процессуал ҳуқуқий лаёқатлар берилиши – Ўзбекистон Республикасида чет эл ҳуқуқ субъектлари мақомини белгиловчи миллий режим хусусиятларидан биридир.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексида (ФПКнинг 386-моддаси) шундай қоида мустаҳкамлаб қўйилганки, "чет эл фуқаролари Ўзбекистон Республикаси судларига мурожаат қилиш ҳуқуқига эгадирлар ва Ўзбекистон Республикаси фуқаролари билан тенг равишда фуқаролик процессуал ҳуқуқлардан фойдаланадилар". Кодекснинг худди шу моддасида чет эл ташкилотларига тааллуқли қоида ҳам берилган (улар Ўзбекистон Республикаси судларига мурожаат қилиш ҳуқуқига эгадирлар ва ўзларининг манфаатларини ҳимоя қилиш учун фуқаролик процессуал ҳуқуқлардан фойдаланадилар), лекин назария ва амалиёт бу қоида ни миллий режимнинг бошланишидан нишона деб билади.

Ўзбекистон Республикаси Хўжалик процессуал кодекси ҳам процессуал ҳуқуқлар борасида чет эллик шахсларнинг Ўзбекистон Республикаси шахсларига тенглаштирилишидан келиб чиқади. Кодекснинг 221-моддасига биноан, чет эл ташкилотлари, халқаро ташкилотлар ва тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган чет эллик фуқаролар, фуқаролиги бўлмаган шахслар ўзларининг бузилган ҳуқуқлари ва қонун томонидан муҳофаза қилинадиган манфаатларини ҳимоя қилиш учун Ўзбекистон Республикаси ташкилотлари ва фуқаролари билан тенг равишда процессуал ҳуқуқлардан фойдаланадилар ва процессуал мажбуриятларни бажарадилар.

Ўзбекистон Республикаси процессуал қонунчилигида қонун ва суд олдидаги тенглик конституцион тамойили изчил олиб борилади. Хўжалик судида ҳам одил судлов корхоналар, муассасалар ва ташкилотларининг мулкчиликлари шаклидан, қаерда

жойлашганлигидан, кимга бўйсунитидан қатъи назар, фуқароларнинг эса – жинси, ирки, миллати, тили, ижтимоий келиб чиқиши, мулкӣй ва ижтимоий мавқеидан, яшаш жойи, динга муносабати, эътиқоди, жамоат бирлашмала рига мансублигидан, шунингдек, бошқа ҳолатлардан қатъи назар, қонун ва суд олдидаги тенглик асосида амалга оширилади (Ўзбекистон Республикаси Хўжалик процессуал кодексининг 7-моддаси). Хўжалик жараёни ҳар қандай иштирокчисининг ҳуқуқӣй ҳолати фақатгина унинг процессуал ҳолати билан белгиланади (даъвогар, жавобгар, низо предметига нисбатан мустақил талаб қўувчи учинчи шахс, гувоҳ, эксперт ва ҳ.к.) ва жараён иштирокчиси ким эканлигига ва 7-моддада назарда тутилганидек бошқа белгиларга боғлиқ бўлмайди.

Фуқаролик, оила ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқӣй ёрдам тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси иштирок этган икки тарафлама шартномаларда Шартнома тузаётган Тарафлар фуқароларининг иккинчи давлат ҳудудидаги ҳуқуқӣй муҳофазаси қуйидагича амалга оширилади:

-бир Тараф фуқаролари иккинчи Тараф ҳудудида ўзларининг шахсий ва мулкӣй ҳуқуқларига нисбатан маҳаллий фуқаролар билан тенг равишда ҳуқуқӣй муҳофаза қилинади. Бу қоида Тарафлардан бирининг қонунларига мувофиқ ташкил этилган юридик шахсларга ҳам тааллуқли;

-бир Тараф фуқаролари иккинчи Тарафнинг фуқаролик, оила ва жиноий ишлар бўйича ваколатли бўлган судларга, прокуратурага, нотариал идораларга (адлия бошқармаларига) эркин ва ҳеч қандай тўсиқсиз мурожаат қилиш, маҳаллий фуқаролар билан тенг равишда суд мажлисларида сўзга чиқиш, даъво қилиш ва бошқа процессуал ҳаракатларни амалга ошириш ҳуқуқига эгадирлар,

1993 йилги Фуқаролик, оила ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқӣй ёрдам ва ҳуқуқӣй муносабатлар тўғрисидаги конвенцияда ҳуқуқӣй муҳофаза қилиш чегаралари белгилаб қўйилган. Шартнома тузаётган Тарафлар ҳудудида шахсий ва мулкӣй ҳуқуқларга нисбатан миллий режим фақатгина бошқа Тарафларнинг фуқароларига эмас, балки шу ҳудудда яшовчи барча фуқароларга ҳам тааллуқлидир. Шунга мувофиқ, фақатгина Шартнома тузаётган бошқа Тараф фуқаролари эмас, балки шу ҳудудда яшовчи барча фуқаролар ҳам шу Тарафнинг суд, прокуратура ва бошқа органларига эркин мурожаат қилиш ҳуқуқига эгадирлар. Айниқса, собиқ Совет Иттифоқи мустақил давлатларга бўлиниб кетгандан сўнг миллионлаб СССР фуқаролари турли давлатлар фуқароларига айландилар. Айнан шу шароитда ҳуқуқӣй муҳофаза муаммосининг шундай ҳал этилиши айниқса самаралидир. 1993 йилги Конвенция қоидалари Тарафларнинг қонунларига мувофиқ ташкил этилган юридик шахсларга нисбатан ҳам қўлланади.

1992 йилги Хўжалик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ низоларни ҳал этиш тартиби тўғрисидаги битимда иштирок этган МДХ давлатларининг хўжалик юритувчи субъектлари:

а) МДХ таркибидаги бошқа давлат ҳудудида шу давлатнинг хўжалик юритувчи субъектлари билан тенг равишда ўзининг мулкӣй ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳуқуқӣй ва суд орқали муҳофаза қилишлари мумкин;

б) МДХ таркибидаги бошқа давлатлар ҳудудида эркин ва ҳеч қандай тўсиқсиз суд, арбитраж (хўжалик суди), холислик суди ва тааллуқлича ишларни ҳал этишга ваколатли бўлган бошқа органларга мурожаат қилиш, суд мажлисларида сўзга чиқиш, даъво қилиш ва бошқа процессуал ҳаракатларни амалга ошириш ҳуқуқига эгадирлар.

МДХ давлатлари қонунларида чет эл фуқаролари ва ташкилотла ри ҳуқуқ ва манфаатларини суд орқали муҳофаза қилиш борасидаги миллий режим улар томонидан бажарилиши лозим бўлган алоҳида талаблар билан, шу жумладан, муайян муддат ичида суд кетаётган давлатда яшаб туриш ёки даъвони қабул қилиш

рад этилган ҳолда жавобгар қоплаши керак бўладиган суд харажатлари учун гаров пулини тўлаш билан боғлиқ эмас. Ўзбекистон Республикаси қонунларида ва халқаро шартномаларида чет элликларни суд харажатларини қоплашга мажбур этувчи *cautio judicatum solvi* институти мавжуд эмас.

1993 йилги Фуқаролик, оила ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам ва ҳуқуқий муносабатлар тўғрисидаги конвенция Шартнома тузаётган Тарафлар фуқароларини ва шу Тарафлар ҳудудида яшаб турган шахсларни маҳаллий фуқаролар билан бир хил шарт-шароитларда суд ва нотариал харажатларни тўлашдан озод этади.

Судларида Ўзбекистон фуқаролари ва ташкилотлари процессуал ҳуқуқларини махсус чеклаш мавжуд бўлган давлатларнинг фуқаролари ва ташкилотларига нисбатан жавоб тариқасида чеклашлар (реторсиялар) тайинланиши мумкин. Жавоб тариқасида чеклашларни тайинлаш Ўзбекистон Республикаси ҳукуматига юклатилган (ФПКнинг 386-моддаси, ХПКнинг 221-моддаси).

Давлатларнинг суверен тенглиги халқаро-ҳуқуқий тамойилидан келиб чиқадики, ҳеч бир давлат бошқа бир давлатнинг ҳокимиятига (*par in parem non habet imperium*), унинг юрисдикциясига (*par in parem non habet jurisdictionem*) тобе бўлиши мумкин эмас. Давлат иммунитетининг халқаро-ҳуқуқий асослари фақатгина унинг чет эл суверен ҳокимияти прерогативаларига мутлоқ ваколатларига тобе бўлмаслик ҳуқуқида эмас, балки ўз прерогативаларини бошқа чет давлатга унинг розилигисиз ўтказмаслик мажбуриятида ҳам акс этади.

Албатта, бизни аввало фуқаролик-ҳуқуқий (кенг маънода) ва Фуқаролик процессуал муносабатлар ва уларда давлатнинг субъект сифатидаги иштироки кизиқтиради. Шундай муносабатларда иштирок этар экан, давлатга нисбатан бошқа давлат юрисдикциясининг таъсир этиши имкониятлари ва чегаралари юқорида тилга олинган халқаро-ҳуқуқий асослардан четда қолиши мумкин эмас.

Лекин, бошқа суверен юрисдикцияси чегарасида ҳаракат қила туриб, давлат органлари ва иммунитетли шахслари ўзларининг маҳаллий қонунлар ва маҳаллий ҳуқуқ-тартиботга бўлган муносабатларини белгилашда эркин бўладилар, деб тахмин қилиш нотўғри. 1961 йилги Дипломатик муносабатлар тўғрисидаги Вена конвенциясида белгилаб қўйилганидек, конвенцияда назарда тутилган имтиёзлар ва иммунитетлардан қатъи назар, шундай имтиёзлар ва иммунитетлардан фойдаланувчи шахслар ўзлари ҳозир бўлиб турган давлат қонунлари ва қарорларини ҳурмат қилишга мажбурлар (41-модда). Шунингдек, улар мазкур давлатнинг ички ишларига ҳам аралашмасликлари лозим.

Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, иммунитет тамойили халқаро ҳуқуқнинг асосий тамойиллари каторига кирмайди, биринчидан: у давлатлараро муносабатларни тартибга солишда асосий тамойил эмас, у фақат давлатларнинг халқаро мулоқотдаги вакиллиги йўналишида мавжуд; иккинчидан: у императив эмас, балки диспозитив хусусиятга эга, чунки давлатлар халқаро ҳамжамияти ўзаро манфаатлардан келиб чиққан ҳолда шундай истак билдирган. Бироқ, бу ҳолат давлатлар иммунитети тамойилининг "давлат суверенитети – давлатлар билан халқаро муносабатлар ва халқаро ҳуқуқнинг бошқа субъектлари ўртасидаги муносабатлар асоси" деган қисмидаги муҳимлиги ва аҳамиятини камайтиради деган гап эмас.

Давлат иммунитетининг асосий кўрсаткичи – бу давлат органлари (шу жумладан, дипломатик ваколатхоналар ва консуллик идоралари, уларнинг ходимлари, давлатлараро (ҳукуматлараро) ташкилотлар, давлатларнинг шу ташкилотлардаги вакиллари, мансабдор шахслар) иммунитетидир.

Давлат, унинг органлари ва мансабдор шахслари иммунитети мазмуни Вена конвенцияларида, яъни: 1961 йилги Дипломатик муносабатлар тўғрисидаги

конвенция, 1963 йилги Консуллик муносабатлари тўғрисидаги конвенция, 1975 йилги Универсал турдаги халқаро ташкилотлар билан муносабатларда давлатларнинг вакиллиги тўғрисидаги конвенцияда очиб берилган. 1969 йилги Махсус миссиялар тўғрисидаги конвенция 1961 ва 1963 йилги конвенцияларни тўлдиради.

Дипломатик агент (яъни ваколатхона раҳбари ёки ҳукуматнинг дипломатик персонали аъзоси) фуқаролик ва маъмурий юрисдикциядан иммунитетга эга, лекин қуйидаги ҳолатлар бундан мустасно:

1) ўзи бўлиб турган давлат ҳудудида жойлашган хусусий кўчмас мулкка оид ашёвий даъволар (агар бу мулкка ўз давлати номидан ҳукумат мақсадларида эгалик қилаётган бўлмаса);

2) мерос олишга оид даъволар (агар дипломатик агент бу ишда уни аккредитация қилган давлат номидан эмас, жисмоний шахс сифатида васиятни бажарувчи, мерос қолган мулкка нисбатан ҳомий, меросхўр ёки васият мажбурияти юзасидан ҳуқуқ олувчи бўлиб иштирок этаётган бўлса);

3) ҳар қандай профессионал ёки тижорат фаолиятига оид даъволар (агар дипломатик агент ўзи бўлиб турган давлатда ўз расмий фаолиятидан ташқари шундай фаолият билан шуғулланаётган бўлса).

Консуллик мансабдор шахслари ва консуллик хизматчиларининг улар бўлиб турган давлат суди ёки маъмурий органлари юрисдикция сига нисбатан иммунитетни қуйидагиларга тааллуқли эмас:

1) агар фуқаролик даъвоси консуллик мансабдор шахси ёки консуллик хизматчиси томонидан тузилган шартномадан келиб чиқса ва бу шартнома бўйича шу шахслар вакиллик қилинган давлат агенти сифатида мажбуриятларни ўз зиммаларига олмаган бўлса;

2) агар фуқаролик даъвоси шу шахслар бўлиб турган давлатда йўл-транспорт воситаси, кема ёки самолёт билан боғлиқ бахтсиз ҳодиса туфайли етказилган зарар учун учинчи тарафдан тушган бўлса.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Уставининг 105-моддасига биноан, ўз аъзолари бўлган давлатлар ҳудудида ўз мақсадларига эришиши учун шундай имтиёзлар ва иммунитетлардан фойдаланади. БМТ аъзоларининг вакиллари ва унинг мансабдор шахслари ҳам ташкилотнинг фаолияти билан боғлиқ вазифаларни мустақил бажаришда зарур бўлган барча имтиёзлар ва иммунитетлардан фойдаланадилар.

БМТ Бош Ассамблеяси 1946 йил феврилида БМТ имтиёзлари ва иммунитетлари тўғрисидаги конвенцияни, кейинроқ эса, 1947 йил ноябрда Ихтисослаштирилган идораларнинг имтиёзлари ва иммунитетлари тўғрисидаги конвенцияни қабул қилди. Бу идораларнинг имтиёзлари ва иммунитетлари уларнинг ҳужжатларида белгилаб қўйилган.

Ўзбекистон ҳудудида қатор халқаро ташкилотларининг бошқарув органлари ёки ваколатхоналари ишлаб турибди. Бундай ташкилотлар ва уларнинг органлари улар ҳақидаги халқаро шартномаларга мувофиқ, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси ҳукумати шу ташкилотлар билан тузган халқаро шартномаларга мувофиқ, Ўзбекистонда имтиёзлар ва иммунитетлардан фойдаланадилар. Айтиб ўтилган шартномалар қаторига қуйидагилар ҳам киради:

–Ўзбекистон Республикаси ҳукумати билан Европа тикланиш ва тараққиёт банки ўртасида тузилган Европа тикланиш ва тараққиёт банкининг доимий ваколатхонаси тўғрисидаги битим;

–Ўзбекистон Республикаси ҳукумати билан Иқтисодий иттифоқнинг Халқаро иқтисодий қўмитаси ўртасида тузилган шу қўмитанинг Ўзбекистон ҳудудида бўлиши тўғрисидаги битим.

Лекин, агар давлат битим тузган бўлса ва бошқа муносабатларда суверен вазибаларни адо этиш пайтидагидек эмас, балки бошқача – *ius imperii* доирасида эмас, балки *ius gestionis* доирасида иштирок этаётган бўлса, унда нима қилиш керак?

Хорижий мамлакатларда функционал, ёки чекланган иммунитет доктринаси кенг тарқалган. Унинг мазмуни шундаки, давлат тижорат, хусусий-ҳукукий фаолиятни амалга ошираётганда шу фаолиятдан келиб чиқадиган талабларга биноан иммунитетдан воз кечади. Бу доктрина қатор давлатлар (АҚШ, Буюк Британия, Канада, Австралия, Сингапур ва бошқалар) қонунларида, халқаро шартномаларда (1926 йилги Давлат судлари иммунитетига оид баъзи қоидаларнинг бирхиллаштирилиши тўғрисидаги Брюссель конвенцияси, 1972 йилги Давлатлар иммунитетини тўғрисидаги Европа конвенцияси), баъзи мамлакатларнинг суд амалиётида (Италия, Германия, Австрия, Франция, Бельгия ва бошқалар) ўз аксини топган. Қонунларда иммунитетдан воз кечиш асослари, чегаралари ва шакллари, "давлат", "тижорат фаолияти", "савдо фаолияти" каби тушунчалар таърифи, чет давлатлар иммунитетини таъсир кўрсатмайдиган низолардан келиб чиқадиган талабларга, илк чоралар ва ижро ҳаракатларидан иммунитет бериш тартибига, иммунитет мавжудлигини белгилловчи орган ваколатларига, суд буйруғи ёки чет давлатга қарши жараён кўзғатилганлиги тўғрисидаги бошқа ҳужжатларни (процессуал хабарномани) топшириш ҳаракатларига оид масалалар ҳал этиб берилган.

Муаммонинг нақадар долзарблигини англаш қийин эмас. Сўз фуқаролик ишлари бўйича суд ишларини юритишда иштирок этишга жалб қилишдан, даъвони илк таъминланишидан, қарорни мажбурий ижро этишдан, давлатга тааллуқли мулкка нисбатан мажбурий чоралар кўрилишидан иммунитетлар ҳақида бормоқда. Хорижий мамлакатларнинг чет давлат иммунитетига доир қонунларида юрисдикцион иммунитет ҳамда илк чоралар ва ижро ҳаракатларидан иммунитет алоҳида ажратиб кўрсатилади. Қатор қонунлар (Буюк Британияда, Канадада, Австралияда ва бошқалар) давлатнинг чет эл суди юрисдикциясига бўйсунушга розилик бериши унинг илк чоралар ва ижро ҳаракатларининг қўлланишига розилик беришидан далолат бермаслигидан келиб чиқади.

Давлатнинг иммунитетдан воз кечиши ҳоллари маҳаллий амалиётда ҳам маълум. Ўзбекистон Республикасининг хориждаги савдо ваколатхоналари тўғрисидаги Низомда савдо ваколатхоналари судларда жавобгар сифатида фақат шу ваколатхона жойлашган мамлакатда тузган битимлари ва бошқа юридик ҳужжатларидан келиб чиқадиган низолар бўйичагина, ва фақат халқаро шартномалар ёки бир тарафлама мурожаат орқали давлат савдо ваколатхонасини шу мамлакат судига бўйсунушига розилик берган ҳолдагина иштирок этишлари мумкинлиги назарда тутилган. Капитал маблағларнинг рағбатлантирилиши ва ўзаро муҳофаза қилиниши тўғрисида тузилган халқаро шартномалардаги умумий қоида – бу сармоядор ва сармояни қабул қилувчи давлат ўртасидаги инвестицион низоларни ҳал этиш тартиби тўғрисидаги қоидадир (бундай низолар одатда сармояни қабул қилувчи давлатнинг ваколатли суди ёки арбитражи, Халқаро савдо ҳуқуқи бўйича БМТ Комиссияси Арбитраж регламентига мувофиқ амал қилувчи "ad hoc" ҳолислик суди, шартномаларда доимий фаолият кўрсатувчи арбитраж деб юритилувчи Стокгольм савдо палатасининг Арбитраж институти томонидан ҳал этилади). Баъзи шартномаларда сармоядор низони Инвестицион низоларни тартибга солиш бўйича халқаро марказга топшириши мумкинлиги назарда тутилади (агар давлат мазкур Марказни таъсис этган 1965 йилги Конвенцияга аъзо бўлган бўлса).

БМТ Халқаро ҳуқуқ комиссияси тайёрлаган Давлатлар ва уларнинг мулки юрисдикцион иммунитетлари тўғрисидаги конвенция нормаларида "давлат" деган

тушунча остида: давлат ва унинг бошқарув органлари, федератив давлатнинг таркибий қисмлари, давлатнинг суверен ҳокимияти йўлида амал қилишга ваколатли бўлган сиёсий бўлинмалари, давлат идоралари ва институциялари (давлатнинг суверен ҳокимияти йўлида амал қилиш ваколатлари доирасида), давлатнинг шундай сифатда фаолият кўрсатувчи вакиллари тушунилади.

"Тижорат битими" Конвенция меъёрларида қуйидагиларни англатади: товар сотиш ёки хизмат кўрсатиш тўғрисидаги ҳар қандай тижорат шартномаси ёки битими, қарз бериш тўғрисидаги ёки молиявий мазмундаги ҳар қандай шартнома ёки битим, шу жумладан ҳар қандай қарз ёки битимга нисбатан кафолат ёки компенсация бўйича мажбуриятлар ҳам, тижорат, саноат ёки профессионал хусусиятга эга бўлган ҳар қандай шартнома ёки битим, меҳнат шартномалари бундан мустасно. Конвенция нормалари давлат ва унинг мулкнинг бошқа давлат судлари юрисдикциясидан иммунитетига нисбатан қўлланишини назарда тутди.

5-§. Халқаро судловга тегишлилик ва суд топшириқларини бажариш

Ишларни ҳал этиш пайтида судлар Ўзбекистон Республикаси қонунлари ва халқаро шартномаларига мувофиқ равишда чет давлатлар ҳуқуқ меъёрларини қўллайдилар (ФПКнинг 12-моддаси, ХПКнинг 13-моддаси). Қонунлар ва халқаро шартномалар чет эл элементи иштирокидаги хусусий ҳуқуқий муносабатларга нисбатан чет давлатлар ҳуқуқининг қўлланиши шартларини белгилайди.

Суд маҳаллий коллизия ҳуқуқ асосида қўлланиши лозим бўлган чет давлат ҳуқуқи мазмунини аввалдан билишга мажбур эмас. Лекин коллизия масала ҳал этилган бўлиб, чет давлат ҳуқуқи қўлланиши лозим бўлса, суд унинг кўрсатмалари мазмунини белгилаб олиши керак. Ўз талаблари ёки эътирозларига чет давлат ҳуқуқини асос қилиб кўрсатаётган тарафларга эмас, балки айнан судга унинг мазмунини белгилаб олиш (шарҳлаш) вазифаси юклатилади. Бундан келиб чиқадики, суд ўз ташаббусига кўра ва ўзига юклатилган мажбуриятлар туфайли чет давлат ҳуқуқи мазмунини шарҳлайди (ex officio).

Чет давлат ҳуқуқи мазмунини шарҳлашдан мақсад ишни кўриб чиқиш учун аҳамиятга эга бўлган ҳужжатни аниқлаш эмас, қабул қилинаётган қарорнинг Ўзбекистон Республикаси қонунлари ёки халқаро шартномалари талабларига кўра меъёрий-ҳуқуқий асосларини белгилаб олишдир. Бошқача айтганда, судда чет давлат ҳуқуқи ишни кўриб чиқиш учун аҳамиятга эга бўлган бошқа ҳолатлар билан бир қаторда исботланиши лозим бўлган ҳолат деб эмас, балки ҳуқуқий категория сифатида эътироф этилади. Чет давлат ҳуқуқи мазмунини белгилашда (шарҳлашда) ФПК 56-моддаси ва ХПКнинг 55-моддасидаги ишда иштирок этаётган шахснинг ўз талаблари ва эътирозларига асос қилиб келтираётган ҳолатларни исботлаш мажбурияти тўғрисидаги қоида қўлланиши мумкин эмас.

Чет давлат ҳуқуқи меъёрларининг мазмунини фақат умумий юрисдикция судлари, хўжалик судлари, ҳолислик судлари томонидангина эмас, балки чет давлат ҳуқуқини қўллашга ҳақли бўлган бошқа органлар томонидан ҳам шарҳланиши мумкин. Бошқа органлар тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Оила кодексида умумлаштирилган маълумотлар мавжуд: сўз чет давлат ҳуқуқи меъёрлари мазмунининг суд ёки фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш органлари ва бошқа органлар томонидан белгиланиши ҳақида боради. Чет давлат ҳуқуқининг нотариатда қўлланиши Ўзбекистон Республикасининг Нотариат тўғрисидаги қонунида назарда тутилган.

Бу ҳужжатларда аввало чет давлат ҳуқуқининг "ўз ватанида қандай бўлса, шундайлигича" қўлланиши талаб қилинади. Чет давлат ҳуқуқи меъёрларини

қўллаётган орган уларнинг мазмунини шу давлатдаги расмий талқини, қўлланиш тажрибаси ва доктринасига мувофиқ равишда шарҳлайди.

Чет давлат ҳуқуқи меъёрларининг мазмунини белгилаш мақсадида уларни қўллаётган суд ва бошқа органлар ёрдам беришни ёки тушунтириб беришни сўраб Адлия вазирлигига ҳамда Ўзбекистон Республикасининг ҳамда чет давлатнинг ваколатли органлари ва идораларига мурожаат қилишга ёки мутахассисларни жалб қилишга ҳақлидирлар (ХПКнинг 13-моддаси).

Қонун ишда иштирок этаётган шахсларга чет давлат ҳуқуқи тааллуқли меъёрларининг мазмунини тасдиқловчи ҳужжатларни тақдим этишга рухсат беради. Манфаатдор шахслар суд ёки фуқаролик ҳолати далолатно маларини ёзиш органига чет давлат оила ҳуқуқи меъёрларининг мазмунини шарҳлашда бошқа бирор тарзда ҳам ёрдам беришлари мумкин.

Қўрилган чораларга қарамай, чет давлат ҳуқуқи меъёрлари ноаниқ бўлса, у ҳолда Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқи меъёрлари қўлланиши лозим (ХПКнинг 13-моддаси).

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексида ҳам чет давлат ҳуқуқи меъёрлари мазмунини аниқлашнинг шунга ўхшаш тартиби назарда тутилган (ФКнинг 1160-моддаси). Чет давлат ҳуқуқи меъёрлари мазмунини белгилаш учун "оқилона муддат" тайинланган.

Ўзбекистон Республикаси қонунлари ва халқаро шартномаларига мувофиқ равишда қўлланилиши лозим бўлган чет давлат ҳуқуқи меъёрлари бузилганда ёки улар нотўғри қўлланилганда қандай оқибатлар юзага келади? Бундай ҳолларда чет давлат ҳуқуқи меъёрларининг бузилиши ёки уларнинг нотўғри қўлланиши қарорнинг кассация тартибида бекор қилиниши учун асос бўлади. Моддий ҳуқуқ меъёрлари қуйидаги ҳолларда бузилган ёки нотўғри қўлланилган ҳисобланади: агар суд қўлланиши керак бўлган қонунни қўлламаган бўлса, агар суд қўлланиши керак бўлмаган қонунни қўллаган бўлса, агар суд қонунни нотўғри талқин этган бўлса.

Чет давлат ҳуқуқи меъёрларининг бузилиши ёки нотўғри қўлланиши арбитраж суди қарорининг апелляция идораси томонидан ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши учун асос бўлиши мумкин. Ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш тўғрисидаги шартномаларда Тарафларнинг ҳуқуқий масалалар бўйича ахборот алмашиш тўғрисидаги мажбуриятлари ҳам ўрин олган. Масалан, 1993 йилги Фуқаролик, оила ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам ва ҳуқуқий муносабатлар тўғрисидаги конвенцияга мувофиқ, Тарафларнинг марказий адлия идоралари ўз ҳудудида амал қилган ёки амал қилаётган ички қонунлар ва уларнинг қўлланиш тажрибаси тўғрисида бир-бирларига маълумот бериб туришлари ҳақида шартлашиб олганлар. Ўзбекистон-Озарбайжон, Ўзбекистон-Қирғизистон, Ўзбекистон-Латвия, Ўзбекистон-Литва, Ўзбекистон-Молдова икки тарафлама ҳуқуқий ёрдам тўғрисидаги шартномаларда шу давлатларда амал қилган ёки амал қилаётган қонунлар ва уларнинг қўлланиши масалалари ҳақида маълумот берувчи адлия идоралари сифатида адлия вазирликлари ва прокуратуралар тилга олинади.

1992 йилги Хўжалик фаолиятини юритиш билан боғлиқ низоларни ҳал этиш тартиби тўғрисидаги битимга биноан, битим иштирокчилари бўлган давлатларнинг олий суд органлари ва адлия вазирликлари ўз давлатларида амал қилган ёки амал қилаётган қонунлар ва уларнинг қўлланиши масалалари ҳақида бир-бирларига маълумот бериб турадилар.

Умумий ҳуқуқ мамлакатларида чет давлат ҳуқуқи мазмунини аниқлаш иш бўйича қарор қабул қилиниши учун аҳамиятга эга бўлган ҳужжатларни аниқлаш жабҳасига киради. Шунга мувофиқ, "ҳужжат" (умумий маълум ҳужжатлар сирасига қирмайдиган, алоҳида ҳужжат) деб аталаётган чет давлат ҳуқуқий меъёри

мазмунини исботлаш мажбурияти тарафлар зиммасига юклатилади, суд эса тақдим этилган далиллар билан чегараланади.

ГФР қонунлари судларга тарафлар тақдим этган далиллар билан чегараланиб қолмасдан, бошқа манбаларни ҳам жалб этишга ва судга маълум бўлмаган чет давлат ҳуқуқи мазмунини аниқлаш учун бошқа чораларни кўришга ваколат беради. Чет давлат ҳуқуқий *ex officio* меъёрлари мазмунини белгилаш Венгрия, Австрия, Туркия, Италиянинг халқаро хусусий ҳуқуққа оид қонунларида ҳам назарда тутилади.

Швейцариянинг халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги қонуни чет давлат ҳуқуқи мазмунини белгилашни судга юклайди, бунда суднинг тарафларга ёрдам сўраб мурожаат қилишига йўл қўйилади. Мулк билан боғлиқ низоларни кўриб чиқишда чет давлат ҳуқуқи мазмунини аниқлаш тарафларга юклатилиши мумкин.

Франция судларида чет давлат ҳуқуқи мазмунини аниқлаш мажбурияти тарафларга юклатилган; шу билан бирга судлар, агар чет давлат ҳуқуқи меъёрлари уларга маълум бўлса, ўз ташаббусига кўра ҳам қўллашлари мумкин.

Суднинг процессуал ҳаракатлари шу суд ўз фаолиятини амалга ошираётган давлат ҳудуди чегаралари билан чекланади. Амалий тажриба шуни кўрсатадики, аксарият ҳолларда процессуал ҳаракатларни чет элда амалга ошириш зарур бўлади. Чет давлат эса тааллуқли тарзда мурожаат қилинган тақдирда ўз ҳудудида шундай ҳаракатларнинг ижро этилишида ёрдам кўрсатиши мумкин. Алоҳида процессуал ҳаракатларни амалга ошириш тўғрисидаги топшириқлар халқаро шартномалар ва миллий қонунлар асосида бажарилади. Лекин ҳуқуқий ёрдам кўрсатишни тартибга солувчи халқаро шартнома ёки миллий қонунлар мавжуд бўлмаган тақдирда ҳам шундай ёрдам кўрсатишни рад этиш халқаро ҳушмуомалалик асосларининг бузилиши деб қаралади.

Ўз навбатида Ўзбекистон Республикаси судлари чет давлат судларига алоҳида процессуал ҳаракатларни амалга ошириш тўғрисидаги топшириқлар билан мурожаат қилишлари мумкин. Ўзбекистон Республикаси судларининг чет давлатлар судлари билан муносабатлари қонунлар ва халқаро шартномалар билан тартибга солинади. Нотариуснинг чет давлатларнинг адлия органлари билан ўзаро муносабатлари ҳам шунга мувофиқ равишда белгиланади.

Чет давлат адлия органлари топшириқларининг бажарилиши "ҳуқуқий ёрдам" тушунчасининг асосини ташкил этади. Чет давлатлар ҳуқуқида ҳуқуқий ёрдам ҳажмига, унинг кўринишларига, умуман, шу тушунчанинг ўзига нисбатан муносабат бир хил эмас. Ҳуқуқий ёрдам жабҳаларининг кенгайиб бориши кузатилмоқда, улар қаторига адлия органларининг топшириқларини бажариш, ҳужжатларни топшириш билан бир қаторда чет давлат ҳуқуқи тўғрисида маълумот олишда қўмаклашиш, ҳужжатларни жўнатиб юбориш кабилар ҳам киритилмоқда. АҚШ ва Буюк Британия судлари чет элда бўлган гувоҳларни суд томонидан вакил қилинган шахс (comissioner) орқали, тўғридан-тўғри ва кесимча сўроқни амалга ошираётган тарафларнинг вакиллари иштирокида сўроқ қилиш қўлланилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси ФПК 390-моддаси ва ХПК 226-моддаси чет давлатларнинг судларига айрим процессуал ҳаракатларни бажариш тўғрисидаги топшириқларни бажаришда ёрдам бериш масалаларини ёритади. Мазкур моддаларда санаб ўтилган процессуал ҳаракатлар рўйхати тўлиқ эмас ва амалда чақириқ қоғозлари ва бошқа ҳужжатларни топшириш билан бирга уларнинг қаторига тарафлар ва гувоҳларни сўроқ қилиш, экспертиза ўтказиш ва жойни кўздан кечириш, ёзма далиллар олиш ва ш.к. ҳам киради. Бу меъёрларнинг матнидан келиб чиқадики, Ўзбекистон Республикаси қонунларида ҳужжатларни топшириш деганда процессуал ҳаракатларни бажаришга нисбатан мустақил ҳуқуқий ёрдам кўрилиши назарда тутилади. 1954 йилги Фуқаролик жараёни масалалари бўйича, 1965 йилги

Чет давлатда ҳужжатларни топшириш тўғрисидаги, 1970 йилги Чет давлатда далиллар йиғиш тўғрисидаги Гаага конвенциялари ҳам ҳужжатларни топшириш ва айрим процессуал ҳаракатларнинг бажарилишини ҳуқуқий ёрдамнинг бошқа-бошқа турларига киритади.

Чет давлат судларининг белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси судларига айрим процессуал ҳаракатларни бажариш тўғрисида берган топшириқлари қуйидаги асосларга кўра бажарилмайди:

1) топшириқни ижро этиш Ўзбекистон Республикаси суверенитетига зид бўлса ёки унинг хавфсизлигига таҳдид солса;

2) топшириқни ижро этиш суднинг ваколатига кирмаса.

Биринчи асос оммавий тартиб тўғрисидаги изохнинг процессуал маънодаги таърифидир. Сўз чет давлат ҳуқуқи унинг оммавий тартиб билан мос келмаганлиги учун қўлланиши мумкин эмаслиги ҳақида эмас, балки топшириқнинг ижро этилиши Ўзбекистон Республикаси суверенитетига зид бўлса ёки унинг хавфсизлигига таҳдид соладиган бўлса, у ҳолда унинг ман қилиниши ҳақида боряпти. Иккинчи асос – ваколатли бўлмаганлик туфайли ижро этмаслик – оммавий тартиб тўғрисидаги изохнинг таркибий қисми эмас, у процессуал ҳуқуқдан келиб чиқади.

Суд топшириқларини ижро этиш масалалари 1993 йилги Фуқаролик, оила ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам ва ҳуқуқий муносабатлар тўғрисидаги конвенцияда батафсил тартибга солинган. Унда ҳуқуқий ёрдам ҳажми тўлиқ бўлмасада, жуда кенг берилган, топшириқларнинг мазмуни ва шакли, уларни ижро этиш тартиби белгилаб қўйилган. Ҳуқуқий ёрдам сўраб мурожаат қилаётган идоранинг илтимосига кўра шу Тарафнинг процессуал меъёрлари, башарти улар ёрдам берувчи Тарафнинг қонунларига зид бўлмаса, қўлланиши мумкин.

Конвенциянинг гувоҳларни, жабрланувчиларни, фуқаролик даъвогарлари ва жавобгарларни, уларнинг вакиллари, шунингдек, мутахассисларни чакиртириш тартибини белгилаб берувчи қоидалари бу шахсларнинг дахлсизлиги, тааллуқли харажатларнинг қопланиши, мутахассисларнинг иш ҳақи тўланиши кафолатларини назарда тутди. Ҳужжатларни топширишга бўлган талаблар ҳам аниқ тартибга солинган. Шартнома тузаётган Тарафлар ҳужжатларни ўз фуқароларига дипломатик ваколатхоналар ёки консуллик идоралари орқали топширишлари мумкин.

Шартнома тузаётган Тарафлардан бирортасининг ҳудудида тайёрланган ёки махсус ваколатли идора томонидан тааллуқли шаклда тасдиқланиб, гербли муҳр босилган ҳужжатлар Шартнома тузаётган Тарафларнинг ҳудудларида махсус тасдиқлашларсиз қабул қилиниши шарт.

Шартнома тузаётган Тарафлар бир-бирларининг илтимосларига биноан ўзларининг ҳудудларида амал қилаётган ёки амал қилган қонунлар ва уларнинг адлия идоралари томонидан қўлланиш тажрибаси ҳақида ахборот бериб турадилар. Ахборот Тарафларнинг марказий адлия идоралари томонидан берилади.

Ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш пайтида сарфланган харажатлар Тарафларнинг зиммасига юклатилади. Ёрдам сўралган Тараф ёрдам сўраган Тарафдан бу харажатларнинг қопланишини талаб қилмайди.

Федерал қонунлар ва халқаро шартномалар томонидан тайинланган ҳолатларда нотариат органлари ва бошқа адлия органлари ҳам топшириқларни бажариш билан боғлиқ ҳуқуқий ёрдам субъектлари бўлишлари мумкин.

Судлар ва бошқа адлия органларининг топшириқлари чет давлатдан Ўзбекистонга ва Ўзбекистондан чет давлатга, башарти халқаро шартномаларда бошқача тартиб белгиланмаган бўлса, дипломатик тартибда юборилади. Ўзбекистондан чет давлатга юбориладиган топшириқ Адлия вазирлиги – Ташқи ишлар вазирлиги – элчихоналарнинг консуллик бўлимлари йўналиши бўйича кетади.

1992 йилги Хўжалик фаолиятини юритиш билан боғлиқ низоларни ҳал этиш тартиби тўғрисидаги битим қоидалари МДХ мамлакатла рининг хўжалик юритувчи субъектлари ўртасидаги низоларни кўриб чиқиш муддатларини қисқартиришга хизмат қилади: мазкур битимга биноан ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш пайтида шу битим аъзолари бўлган мамлакатларнинг ваколатли судлари ва бошқа органлари бир-бирлари билан бевосита алоқада бўладилар; ҳуқуқий ёрдам кўрсатишни ёки топшириқни ижро этишни сўраб мурожаат қилинганда ҳужжатлар ёрдам сўраган мамлакат тилида ёки рус тилида тақдим этилади.

1993 йилги Фуқаролик, оила ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам ва ҳуқуқий муносабатлар тўғрисидаги конвенцияда Тарафларнинг ваколатли адлия идоралари ўртасидаги алоқалар қуйидагича белгиланган (5-модда): "Мазкур конвенцияга амал қилинганда Шартнома тузаётган Тарафларнинг ваколатли адлия идоралари, башарти конвенцияда бошқача тартиб белгиланмаган бўлса, ўзларининг марказий органлари орқали алоқада бўладилар". 1997 йилда Москвада имзоланган Баённома билан 5-модда бошқача таҳрирда берилди. Унинг мазмунини қуйидагича: "Мазкур конвенцияга амал қилинганда Шартнома тузаётган Тарафларнинг ваколатли адлия идоралари, башарти конвенцияда бошқача тартиб белгиланмаган бўлса, ўзларининг марказий, ҳудудий ва бошқа органлари орқали алоқада бўладилар". Шартнома тузаётган Тарафлар ўзларининг марказий, ҳудудий ва бошқа бевосита алоқаларини амалга ошириш учун ваколатли бўлган органлари рўйхатини ўзлари белгилайдилар ва бу ҳақда депозитарийга маълумот берадилар.

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги суд топшириқларини юбораётганда тааллуқли тартибда халқаро шартнома мавжуд бўлган чет давлатларнинг фақатгина Адлия вазирликлари билан эмас, балки бошқа тааллуқли марказий органлари билан ҳам бевосита алоқа қилади.

Маҳаллий адабиётларда суд ва бошқа адлия идораларининг топшириқларини ижро этиш пайтидаги алоқалар процедурасини соддалаштириш мақсадга мувофиқлиги масаласи қўйилган. Ўзбекистоннинг Гаагада имзоланган 1965 йилги Фуқаролик ва савдо ишлари бўйича судга оид ва суддан ташқари ҳужжатларни чет элда топшириш бўйича, 1970 йилги Фуқаролик ва савдо ишлари бўйича далилларни чет элда олиш тўғрисидаги, 1980 йилги Одил судловга эркин мурожаат қилиш тўғрисидаги конвенцияларга қўшилиши ҳақида тааллуқли қарор қабул қилиш таклиф этилган эди. Бу таклиф Адлия вазирлиги ва Ташқи ишлар вазирлиги томонидан қўллаб-қувватланган бўлса ҳам, лекин шу пайтгача бизнинг мамлакатимиз мазкур конвенцияларга қўшилмаган.

Топшириқ қайси мамлакат ҳудудида ижро этилиши лозим бўлса, шу мамлакатнинг қонунларига мувофиқ ижро этилади. Халқаро шартномаларда назарда тутилган ҳолларда топшириқни ижро этувчи орган шунга мувофиқ чет давлатнинг процессуал меъёрларини қўллаши мумкин. 1993 йилги Фуқаролик, оила ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам ва ҳуқуқий муносабатлар тўғрисидаги конвенцияда ҳуқуқий ёрдам кўрсатувчи идора топшириқни ижро этишда ўз мамлакатининг қонунларини қўллаши мумкинлиги назарда тутилган. Ёрдам сўраган идоранинг илтимосига кўра, ёрдам кўрсатувчи идора ёрдам сўраган Тарафнинг процессуал меъёрларини қўллаши ҳам мумкин (агар бу меъёрлар ёрдам кўрсатувчи Тарафнинг қонунларига зид бўлмаса). Мазкур ҳолларда чет давлат процессуал меъёрларини қўллаш тартиби қуйидагича: суд бу меъёрларнинг расмий талқини, тааллуқли давлат ҳудудида қўлланиш тажрибаси ва доктринасига мувофиқ равишда уларнинг мазмунини аниқлайди. Юқорида айтилгани дек, коллизия меъёрлар алоҳида моддий-ҳуқуқий қоидаларни эмас, умуман чет эл ҳуқуқий тизимини мисол қилиб олади. Суд топшириқларининг ижро этилишида эса, фикримизча, сўз алоҳида чет давлатлар процессуал меъёрларининг халқаро шартнома ва чет давлат адлия

идорасининг мурожаати доирасида қўлланиши тўғрисида кетади (албатта, бундай ҳолларда ҳам чет давлат меъёри ўз ҳудудида қандай бўлса, шундайлигича қўлланилади). Бу алоҳида меъёрларнинг мазмунини белгилаш бирмунча осон: чунки уларни қўллаш тўғрисидаги мурожаат ўз ҳуқуқ меъёрларини қўллашдан манфаатдор бўлган, тааллуқли сўровни тузган ва шу йўлда зарур ахборотни бера оладиган орган томонидан берилади.

11-МАВЗУ. ХАЛҚАРО ХУСУСИЙ ҲУҚУҚГА ОИД НИЗОЛАРНИ ХАЛҚАРО ТИЖОРАТ АРБИТРАЖИ ТОМОНИДАН КАРИБ ЧИҚИЛИШИ ВА ХАЛҚАРО ХУСУСИЙ ҲУҚУҚДА НОТАРИАЛ ҲАРАКАТЛАР

РЕЖА

1-§. Арбитраж тушунчаси ва третей судларининг турлари

АСОСИЙ ҚИСМ

1-§. Арбитраж тушунчаси ва третей судларининг турлари

Халқаро тижорат арбитраж судлари тўғрисидаги энг тўғри ва асосли манбаларни тарихий манбалар бериши мумкин. Халқаро тижорат арбитраж ва ҳакамлик иш юритуви ўзининг тарихий илдизларига эга. Ҳакамлик суди институти биринчи одил судловни амалга оширувчи судлов тури бўлиб, инсонларнинг ҳақиқатни амалга оширишларида ёрдам берган. Асрлар давомида у инсонларнинг эркинлигини ва адолатни амалга оширишида ёрдам бериб келган. Ҳакамлик иш юритуви қадим замонлардан маълум бўлган. Ҳакамлик судьялари низолашувчи тарафларга бетараф бўлганлар. Қадим замонларда ҳакамлик судлари сифатида давлатлар, шаҳарлар, диний уюшмалар бўлишган ва уларга тарафлар ишонч билдиришган. С.Л.Лазаревнинг фикрича, Ўрта асрларда Европада бу ишни Рим папаси, университетларнинг юридик факультетлари, парламентлар, императорлар, консуллар ва бошқа шахслар амалга оширишган.⁷

Биринчи босқич қадимдан то эрамиздан аввалги 1-минг йилликнинг охиригача давом этиб, арбитраж усуллари Қадимги шарқ, Қадимги Рим, ва Қадимги Грецияда мавжуд бўлган. Иккинчи босқич (XI-XVIII аср.) давом этиб бу даврларда арбитраж усуллари мутлоқ монархия даврида камдан-кам қўлланилган. Учинчи босқич (XVIII - аср охири XX аср бошлари)да капиталистик муносабатларнинг ривожланиши билан арбитраж институтининг ривожланиши ҳам рўй берган.

Тўртинчи босқичнинг бошланиши 1899 йили ва 1907 йилларида Гаага тинчлик конференцияси ва Ҳакамлик судининг доимий палатасининг ташкил этилиши билан то ҳозирги кунгача бўлган даврни киритиш мумкин.

Ҳакамлик судлари ўзининг тузилишига кўра фақат эркин фуқаролик жамиятида шартномаларга асосланган муҳитда ривожланиши мумкин.⁸ Рим юристлари ҳакамлик судлари тизими ва тамойилларини яратишган. Фуқаролик жамиятининг ривожланишига тўсқинлик қилувчи ягона ҳокимлик, адолатсизлик даврида ҳакамлик судлари ва унинг тамойиллари уларга қарши турувчи ягона усул бўлиб хизмат қилган.⁹

Мутлоқ монархиянинг вужудга келиши билан ҳакамлик судларининг роли пасая борган, бу даврда одил судловни амалга ошириш фақат олий ҳокимият томонидан амалга оширилган.

Ҳакамлик судлари тарихида энг оғир ҳолат Француз революцияси даврида бўлган. Бу даврда ҳакамлик судларининг усулларига фуқаролар ўртасидаги барча низоларни ҳал қилишда фойдаланишган. 1793 йил 24 июлдаги Конституциянинг

⁷ Лазарев С.Л. Международный арбитраж. М., Международные отношения. 1991. С.178-179

⁸ Волков А.Ф. Третейские суды и их значения в торговом обороте. // Право и предпринимательство. №4, 2003. С.30-34.

⁹ Клеандров М.И. Прошлое третейских судов // Третейский суд. №5, 2000. С.87-90

91,92-моддаларида барча низолар ташкил этиладиган ҳакамлик судлари томонидан расмийчилик ва ортиқча арзларсиз ҳал этилади деб белгилаб қўйилган. Ҳакамлик судлари тўғрисидаги қоидаларни биридан кейин бирини бузиб барча низоларни ҳал этувчи суд даражасига кўтариб қўйишган. Вандесмарнинг 11 декретидан кейин барча низолар одоб нормалари билан тартибга солинадиган низолар, арзлар, ҳуқуқни тиклаш тўғрисидаги низолар мулк ҳуқуқини тиклаш ҳақидаги низолар ҳам ҳакамлик судларининг судьялари томонидан ҳал этилиши белгилаб қўйилди.

Давлат судлари бу низоларни унинг аҳамияти йўқ деган ваз билан қўрмас эди. Ҳакамлик судлари тўғрисидаги бу қоидалар Европа мамлакатларида ҳам амалда бўлди булар қаторида Россия ҳам бор эди.

Ўтган асрнинг 80-90-йилларида жаҳонда товар айирбошлаш юқори даражага чиқди. Бу товар айирбошлашда дунёнинг барча давлатларининг, шу жумладан, Европа давлатларининг улушлари катта бўлди. Шу қаторда иқтисодий низоларни ҳал этишда ҳакамлик судларининг роли янада ўз ўрнини эгаллай бошлади.

1889 йилда Англияда ҳакамлик судлари тўғрисида алоҳида қонун – Arbitration Act қабул қилинди. Бу қонун ҳакамлик судининг ривожланишига катта туртки бўлди. Бу қонуннинг мақсади ҳакамлик суди иш юритувини соддалаштириш ва барча низолар ҳакамлик судлари томонидан ҳал этилишини кўзда тутар эди.

Жаҳон иқтисодиётида ўз ўрнига эга бўлган Германия 1898 йилда процессуал кодекс қабул қилади. Бу кодексда ҳакамлик судларининг вазифалари тўғри қўрсатиб ўтилган эди. Бу кодексда низолар шартномалар асосида келиб чиққадиган бўлса қўрилар эди ва кўпгина кераксиз қонунларни бекор қилишга олиб келди.

Ҳакамлик судларининг тизими совет тизими даврида ҳам мавжуд эди. 1961 йилги СССР ва иттифокчи республикаларнинг Фуқаролик кодексларида ҳам ҳакамлик судлари фуқаролар ўртасида вужудга келган низоларни ҳал этувчи ва ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи орган сифатида киритилган эди.

1959 йилда аниқ бир хўжалик низосини ҳал этиш учун корхона ва ташкилотлар ўртасидаги низоларни ҳал этиш учун ҳакамлик судлари тузилиши киритилди. 1975 йил 30 декабрдан ҳакамлик судлари томонидан хўжалик низоларини ҳал этиш тартибини белгилаб берувчи Ҳакамлик судлари тўғрисидаги Низом, яъни СССР нинг Давлат арбитражи тўғрисидаги Низоми қабул қилинди.

80-йилларда ҳакамлик судлари ҳақидаги қонунчилик норматив актлар шаклида ривожланди, бу эса қонун ижодкорлиги ва ҳуқуқни қўллашда мамлакатда ягона кодекснинг мавжуд эмаслиги ва қонунчиликда тизимлаштирилишнинг йўқлигида жуда қўл келди. Бу ўзгаришларга қарамадан СССР даврида маъмурий буйруқбозлик ва тадбиркорликнинг йўқлиги ҳакамлик судларининг ривожланишига анча тўсқинлик қилди. Амалий натижа сифатида фақат иккита ҳакамлик судлари Ташқи иқтисодий фаолиятда ҳамда Денгиз арбитражи комиссияси, Ташқи савдо арбитражи ривожланди холос. Бу судлар ҳозирги вақтда ҳам ўз фаолиятини олиб бормоқда. Улар Россия Федерациясининг Савдо-Саноат Палатаси қошидаги денгиз арбитраж комиссияси ва Халқаро тижорат суди сифатида фаолият олиб бормоқда.

Давлат арбитражи суддан ташқари орган сифатида ташкил топган эди. Унинг асосий вазифаси хўжалик низоларини тартибга солишдан иборат эди. Арбитраж тарафларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилмасдан, балки белгиланган режани бажариш ҳамда шартнома тузишга мажбурлашни ва бошқа низоларни қўриб ҳал этар эди. Арбитраж органлари СССР Министрлар кенгаши таркибига киритилган эди. Яъни улар доимо ижро ҳокимияти таркибида фаолият олиб боришган. Фақат 90-йилларнинг бошларида арбитражлар ўз функцияларини йўқотиб, судларда ишларни қўриш жараёнига яқинлашиб борди.

Собиқ совет иттифокидаги республикалар янги мустақил давлат сифатида ташкил топгандан сўнг арбитражлар иқтисодиёт соҳасидаги ҳўжалик низоларини ҳал этувчи орган сифатида қаралди. Ўзбекистон ҳам шулар қаторига киради. Улар ташкилотлар ва корхоналар ҳамда тадбиркорлик билан шуғулланувчи жисмоний шахслар ўртасидаги ҳўжалик низоларини ҳал этадилар.

XX аср охирларида дунё миқёсида улкан ўзгаришлар натижасида, сиёсат ва иқтисодиётда рўй берган ўзгаришлар асосида жаҳонда низоларни ҳал этишнинг тарихий усулларида фойдаланиш тартиблари хусусий ҳуқуқ асосида ҳал этиш яна ўз ўрнига эга бўлди¹⁰

Ҳакамлик судларининг ўзига хос хусусиятларидан бири бу низолашувчи тарафларга ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун чекланмаган ҳуқуқларнинг берилишидир. Булар ўз ҳуқуқларидан ўз хоҳишига кўра фойдаланиш, ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг бўлиб берилиши, улардан фойдаланиши, ҳуқуқнинг вужудга келиши, ўзгариши, ва тугабини белгилаш, ҳимоя қилишнинг ўзи томонидан белгиланишидир.

Мазкур давлат суд тизимининг асосий хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

- 1) Ишларни кўриш муддатларининг узоклиги;
- 2) Суд иши юритувининг мураккаблиги ва унга риоя этишнинг шартлиги;
- 3) Суд ишининг ошкоралиги ва оммавийлиги;
- 4) Суд иши юритувида тижорат сирининг ошкор этилиши;
- 5) Судьяларда баъзи иш юритувида махсус билимларнинг етарли эмаслиги (масалан, суғурта ва фонд бозорлари);
- 6) Судга тааллуқлиликининг мавжудлиги ва судловга тегишлилиги.

Шунинг учун ҳам ҳакамлик судлари томонидан ишларни кўриш натижалари яхши бўлиши кутилади. Ҳакамлик (арбитраж) суди – бу махсус орган бўлиб, иқтисодий низоларни ҳал этади ва давлат суд тизимида кирмайди. Судлардан фарқли равишда ҳакамлик судлари ҳокимиятнинг ваколатларидан фойдаланмайди. Ҳакамлик судлари тўғрисидаги тушунчаларни луғатларда учратиш мумкин: “Ҳакамлик (арбитраж) суди - давлатга тегишли бўлмаган орган бўлиб, иқтисодий (фукаролик) низоларини тарафларнинг келишуви асосида кўриб ҳал этади”¹¹

Ҳакамлик суди адолатни қарор топиши учун ва мураккаб вазиятдан чиқиш учун бир усул бўлиб хизмат қилади. Низоларни ҳал этишнинг бу усули ривожланган жамиятда инсониятнинг турли хил низоларни ҳал этишнинг тарихий усули бўлиб ҳисобланади. Ҳакамлик суди инсоният тарихидан бошлаб пайдо бўлган. Инсон психологиясидан келиб чиқадиган бўлсак, у ҳар қандай вужудга келган низони обрўли ва мустақил шахс томонидан ҳал этишга ҳаракат қилади. Умумий мазмундан ҳакамлик суди ўзида ҳакамлик (арбитраж) суди, халқаро ва чет эл тижорат арбитражини ўз ичига олади. Ҳакамлик (арбитраж) судлари мамлакат ичида тадбиркорлик субъектлари ўртасидаги низоларни кўриб ҳал этади. Уларни халқаро тижорат арбитражларидан фарқлаш лозим. Улар чет эл элементи иштирокидаги иқтисодиёт соҳасидаги ишларни кўриб ҳал этади. Шунга қарамаздан иккала суд ҳам давлат суд органларидан фарқли равишда мустақил суд тизимида эгадир.

Ҳакамлик судлари давлат судлари давлат суд органларига қарши турмайди, аксинча ҳўжалик низоларини ҳал этувчи муқобил усул ва суд тизимида эгадир. Ҳакамлик (арбитраж) судларини ташкил этиш янги ҳуқуқий тизимни яратишни аңлатмайди.

¹⁰ Кайрсапов А. Обзорный комментарий к вопросам истории и развития Третейского суда и альтернативных способов разрешения конфликтов. Т., Шарк. 2003. С.395.

¹¹ Румянцев О., Додонов В. Энциклопедический юридический словарь. М., Инфра-М, 1997. С.321.

Мустақил суд сифатида ҳакамлик судлари давлат суд органлари тизимидан фарқли равишда тарафларнинг ҳакамлик суд иш юритувини мустақил танлашлари ва унда процессуал ҳамда моддий ҳуқуқ нормаларининг мустақил равишда танлашлари билан фарқланади.

Ҳакамлик суд иш юритувининг муҳим белгиларидан бири унда тарафларнинг келишув битимига эришишлар ҳисобланади. Бу қоида кўпинча ҳакамлик судларининг низомларида мустаҳкамлаб қўйилади. Ҳакамлик судларида унинг қарори устидан шикоят қилмайди.

Ҳакамлик суди иш юритуви тадбиркорлик субъектларини ўзига жалб этади. Бунда низоларни ҳал этишнинг демократик тамойилларига асосланганлиги, муддатларнинг қисқалиги, давлат божидан озод этилиши ёки кам миқдорда давлат божининг белгиланиши унинг устунлигини таъминлайди. Ҳакамлик суди судьяларнинг беғаразлигини, мустақиллигини, ҳақгўйликни ва юқори профессионализмини таъминлайди. Ҳакамлик судларининг судьялари нафақат юристлар, балки юқори малакали ва ҳўжалик низоларини тўғри ҳал этишга қодир бўлган турли хил мутахассислар бўлиши мумкин. Тарафлар ҳакамлик судьяларини ўзлари танлайдилар. Бу билан улар суд ишини юритишда тезкорлик ва беғаразликка эришадилар. Ҳакамлик суди тижорат сирини тўлиқ таъминлайди ва қафолатлайди. Ҳакамлик судларида энг муҳими суд ишларини юритишда тежамкорликка, яъни бож тўлови кам бўлади ҳамда тарафлар ҳакамлик судининг қарорини ихтиёрий бажариш принципига амал қилишади. Агарда суд қарори ихтиёрий равишда ижро этилмаса, у ҳолда қарорнинг ижроси мажбурий тартибда амалга оширилади.

Бундан ташқари ҳакамлик суди иш юритувида психологик мезонлар ҳам катта роль ўйнади. Бунда суд муҳокамасининг ихтиёрий равишда олиб борилиши, бюрократиянинг йўқлиги, ҳар бир ишга индивидуал ёндашиш, ишда тарафларнинг ўзаро келишувини ва тушунишига ёрдам беришни таъминлаш қабилар ўзига хос хусусиятлар ҳисобланади.

Ҳакамлик судлари институтининг ажойиблиги яна шундан иборатки, унда тарафлар суд юритувини ўзларига мослаштириб қабул қилишлари ёки муайян тартиб қоидаларга амал қилган ҳолда амалга оширишлари мумкин бўлади. Масалан ЮНСИТРАЛ регламенти асосида.

Энди эътиборни ҳакамлик судларида учрайдиган ва қўлланиладиган терминларга қаратсак. Адабиётларда кўпинча ҳакамлик судларини арбитражлар деб юритилади. Бизнинг фикримизча бу терминни ҳазм қилиш бирмунча қийин. Бугунги кунда Россия, Қозоғистон давлатларида яқингача давлат арбитражлари деб юритилган. Аммо, адабиётларда ташқи савдо арбитражи синоним сифатида рус тилида “ҳакамлик суди”ни англатади.

ЮНСИТРАЛ тўғрисидаги намунавий қонунининг 2-моддасида “арбитраж” деб ҳар қандай арбитраж у бир марта тузиладими, доимий равишда фаолият кўрсатадими бир маънони англатади деб белгиланган.¹²

Ташқи савдо арбитражи тўғрисидаги Европа конвенциясида эса “арбитраж” термини бир марталик арбитражларни ҳам доимий арбитражларни ҳам кўзда тутди (арбитраж ad hoc).

Россия қонунчилигида таъсисчининг қарорига кўра “ҳакамлик суди” термини киритилиши ёки киритилмаслиги ҳам мумкин. Лекин кўпчилик ҳолларда бу терминлар доимий фаолият юритадиган ҳакамлик судларида ишлатилади.¹³

Терминологияни тўғри англашда Россия Федерациясининг “Халқаро тижорат арбитражи тўғрисида”ги қонуни яхши ёрдам беради. Ушбу қонуннинг 2-моддасида

¹² Типовой закон ЮНСИТРАЛ о международном торговом арбитраже от 21.06.1985г.

¹³ Виноградова Е.А. Третейский суд в России: законодательство, практика, комментарии. М.: Норма, 1993.

ишлатиладиган терминлар берилган¹⁴.

«Арбитраж» деб ҳар қандай арбитраж (ҳакамлик суди) бир марта ишни кўриш учун тузилганми ёки доимий равишда фаолият юритиш учун ташкил этилганми ундан катъий назар арбитраж муассаси тушинилади дейилган. У халқаро тижорат арбитражи ёки денгиз суди ёхуд Россия Федерациясининг Савдо-Саноат палатасидаги денгиз арбитраж комиссиясими булар ҳеч қандай аҳамият касб этмайди..

“Ҳакамлик суди” битта арбитр ёки арбитрлар ҳаёйатидан ташкил топиши (ҳакамлик судьялари)дан иборат бўлиши мумкин.

Шундай қилиб, ҳакамлик (арбитраж) судлари низоларни ҳал этишнинг муқобил шакли сифатида ривожланган бозор иқтисодиёти шароитида жуда муҳим аҳамиятга эга.

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, ҳакамлик иши юритуви тадбиркорлар ўртасида вужудга келган низоларни ҳал этишнинг энг яхши таъсир этувчи усули сифатида тан олинган усуллардан биридир.

Ҳакамлик судларини ташкил этиш тамойиллари адолатни юзага чиқарувчи тамойиллар билан бир хилдир. Яна шуни ҳам таъкидлаш керакки, ҳакамлик суди иш юритуви тарафларнинг ўз ҳуқуқларини тиклашга қаратилган усуллардан бири ҳисобланади ва давлат суд тизимидан тубдан фарқ қилади.¹⁵

Ҳакамлик судлари фаолиятини ижобий таъсирини англаш учун унинг муҳим вазифаларини белгилаб олиш лозим бўлади. Ҳакамлик судлари фаолиятининг муҳим томонлари қуйидагилардир:

- Низоларни ҳал этишда тезкорлик ва таъсирчанлик;
- Суд амалиётида ижобий жиҳатларни яратиш, ҳуқуқни қўллашда прецедентни жорий этиш;
- Низолашувчи тарафларнинг моддий тежамкорлигини ошириш;
- Низоларни ҳал этишда юқори малакали мутахассисларни жалб этиш;
- Қарорларни мажбурий ижро этишга жалб этиш имкониятини яратиш;

Мустақил ҳакамлик судини ташкил этиш учун уни ташкил этишнинг асосий йўналишларини белгилаб олиш лозим. Масалан:

- ҳакамлик, арбитраж судларини юритиш жараёнларини белгилаш ва профессионал уюшмалар билан ҳамкорлик қилиш;
- ҳакамлик арбитраж судлари ваколатларини аниқлаш, аъзоларининг мажбуриятларини белгилаш;
- ҳакамлик судларига низоларни ҳал этиш учун тадбиркорлик субъектларини жалб этиш;
- ҳакамлик судлари арбитраж судлари қарорларини ижро этилишини таъминлаш.

Ҳакамлик судларини ташкил этишнинг биринчи босқичида юридик шахсларнинг-биржаларда, тадбиркорлар палатасида, савдо палаталарида, банклар, бухгалтерлар ассоцияциясида, жамоат бирлашмаларида, истеъмолчилар уюшмаларида ва бошқа юридик шахслар таркибида ташкил этиш мақсадга мувофиқ бўлади. Бунда ҳакамлик судларини ташкил этишга кетадиган сарф-харажатларни ташкил этаётган орган ўз зиммасига олади ҳакамлик судлари эса мазкур юридик шахс таркибида вужудга келган низоларни ҳал этиш билан шуғулланади.

Ҳакамлик судлари давлат бошқаруви ва ҳокимияти органлари таркибида тузилиши мумкин эмас. Агарда уларнинг таркибида тузиладиган бўлса ҳакамлик

¹⁴ Закон Российской Федерации «О международном коммерческом арбитраже». Ведомости Съезда народных депутатов РФ. 1993г. №32.

¹⁵ Данное обстоятельство, характеризующее частноправовую природу третейского разбирательства, подчеркивают видные специалисты по третейским судам. См.: Виноградова Е.А. Третейский суд. Законодательство. Практика. Комментарии. М., 1997. С.328.

судларининг мустақиллиги принципи бузилади ва улар чиқарган қарорлари адолатли бўлмасдан давлат органларига қарам бўлиб қолиши мумкин.

Ҳакамлик судлари тузилаётган вақтда ташкил этишга рухсат берган корхоналар билан келишган ҳолда шартнома асосида ташкил этилади.

Ҳакамлик судлари ташкил этилиши билан бир вақтда унинг низомлари ва иш юритиш тартиб қоидалари ҳам тасдиқланади. Ҳакамлик судларининг Низоми, Ҳакамлик судларининг Регламенти, Ҳакамлик йиғимлари ва ҳаражатлари, Ҳакамлик судларининг бошқарув органлари, ҳакамлик судлари судьяларини тақдирлаш ва бошқа қоидалар.

Ҳакамлик судларига тааллуқли ишларни аниқлашда иккита асосий меъзондан келиб чиқиш лозим бўлади. Биринчиси, низо фуқаролик ҳуқуқий муносабатдан келиб чиққан бўлиши, иккинчиси, низолар солиқ, молиявий ва бошқа маъмурий ҳуқуқий муносабатлардан ташқари бўлиши лозим.

Қайси ташкилий-ҳуқуқий шаклда бўлмасин ҳакамлик судининг қарори нотижорат характерда бўлиши лозим. Ҳакамлик суди қарорлари фойдани кўзлаб эмас, балки бузилган ҳуқуқ ва манфаатларни ҳимоя қилишга қаратилган бўлиши лозим. Шунинг учун ҳам ҳакамлик судлари томонидан олинган ҳакамлик суди йиғимлари солиққа тортилмаслиги ва фойда сифатида қаралмаслиги керак.

Ҳакамлик суди фаолияти шакли қабул қилинганидан сўнг унинг фаолиятини таъминлаш чоралари кўрилиши лозим. Суд мажлисини ташкил этиш, иш юритувини аниқлаш, суд йиғимини белгилаш, судьяларнинг иш кунига маошларни белгилаш шулардан иборат. Ҳакамлик судларини ташкил этган орган ёки корхона ёки бўлмаса нотижорат ташкилоти буларнинг барчасини ташкил этиши керак.

Ҳакамлик судларининг ваколатига шу корхона ёки ташкилот ичида ва бошқа низоларни суд томонидан ҳал этиладиган барча низоларни киритиш лозим.

Ҳакамлик судини ташкил этувчилар шунинг эса тутишлари лозимки, ҳакамлик судлари тўғрисида ҳамма тадбиркорлик субъектлари ҳам тўлиқ маълумотга эга бўлмайдилар. Шунинг учун ҳам ташкил этувчилар низоларни ҳал этишнинг бу усулини оммага тарғибот ва ташвиқот қилишлари лозим. Бунинг амалга оширишда оммавий ахборот воситаларидан кенг равишда фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади деб ўйлайман.

Ҳакамлик судларида иш юритиш тарафларнинг тенг ҳуқуқлилиги асосида амалга оширилади. Ўз ҳуқуқлари ва ваколатларидан тўла фойдаланадилар. Даъволарини исботлаш, судьяларни эркин танлаш, иш юритиш жараёнини мустақил белгилаш, иш юритиладиган тилни белгилаш, келишув битимини имзолаш каби ҳуқуқлардан тўла фойдаланадилар. Судьялар ва арбитрлар иш юритишда мустақилдирлар ва тарафлар улар ҳақида тўлиқ маълумот олиш ҳуқуқига эга бўладилар. Бундан ташқари тарафлар судья ва арбитрларни хоҳлаган вақтда рад этиш ҳуқуқидан фойдаланишлари мумкин бўлади. Юқорида айтиб ўтганимиздек, ҳакамлик судларида иш ҳамма учун ошкор бўлмайди ва тижорат сири тўлиқ таъминланади ва қафолатланади. Уларни ошкор этиш эса тарафларнинг розлиги билангина амалга оширилиши мумкин.

Кўпгина давлатларда ҳакамлик судлари шахслар ёки корхоналар ўртасида вужудга келган низоларни ҳал этишда қўлланилиб келинади. Шахслар ўртасидаги низоларни ҳал этувчи ҳакамлик судлари бир марталик ҳисобланади ва у доимий равишда фаолият юритиши мумкин эмас.

Иқтисодий низоларни ҳал этиш учун ташкил этилган ҳакамлик судлари мураккаб тузилишга эга бўлади. Бундай ҳакамлик судлари ҳам муайян низони ҳал этиш учун бир марта ёки доимий равишда фаолият юритадиган ҳакамлик судлари ҳам бўлиши мумкин.¹⁶

¹⁶ Белов Л. Альтернативные способы разрешения внешнеэкономических споров. // Право и экономика. №6, 1998

Доимий фаолият юритадиган ҳакамлик судлари МДХ давлатлари ичида биринчи марта Россияда Савдо-Саноат палатаси қошида ташкил этилган.

Адабиётларда кўпинча ҳакамлик судларининг ҳуқуқий мақомини белгилаш тўғрисидаги савол кўндаланг бўлиб туради. Ҳакамлик судлари юридик шахсми, ҳакамлик судлари тижоратчи ташкилотми, ёки нотижорат ташкилотими?

О.Фролова ва В.Хвалеиларнинг фикрича, ҳуқуқий мақом деган тушунча қонунчиликда ҳакамлик судлари институтига, тузилиши ва фаолиятига бирмунча чекловлар қўяди.¹⁷

Бизнинг фикримизча ҳакамлик судларининг ҳуқуқий мақомини белгилаш унинг қонунчиликда тутган ўрни ва келажакдаги фаолиятини аниқлаб беришга ёрдам беради.

Гап доимий фаолият юритувчи ҳакамлик судлари ҳақида кетар экан, биз бир неча ҳакамлик судьяларини ҳам назарда тутишимиз лозим бўлади. Ҳакамлик судларининг доимий фаолият юритиши бўйича унинг ҳуқуқий мақомини белгилашда унинг юридик шахс бўла оладими, юридик шахс ҳуқуқларидан фойдалана оладими деган саволларга жавоб топиш лозим бўлади.

Кўпгина доимий фаолият юритувчи ҳакамлик судлари таъсисчилар таркибида бўлади ва уларнинг балансига киритилган бўлади. Худди шундай ҳолат Россия қонунчилигида ҳам учрайди. Россия Федерациясининг “Ҳакамлик судлари тўғрисида”ги қонунининг 3-моддасида доимий фаолият юритувчи ҳакамлик судлари савдо палаталари ҳузурида, биржаларда ва бошқа бирлашмаларда ташкилот ва корхоналарда тузилиши мумкин.¹⁸ Ҳакамлик судларини ҳуқуқий мақомини бу тартибда белгиланиши менинг фикримча тўғри, ҳакамлик судларига юридик шахс мақомининг берилиши унинг фуқаролик муносабатларига киришига йўл очиб беради ҳамда даъвогар ва жавобгар ҳуқуқларини беради. Бундай ҳуқуқларнинг ҳакамлик судларига нисбатан қўлланилиши менимча нотўғри бўлади.

Ҳакамлик судлари фақат унинг ваколатига берилган ва тааллуқлилиқ асосидагина ишларни кўриши мумкин. Ишларни ҳакамлик судларида кўриш учун тарафларнинг келишуви бўлиши лозим бўлади.

Арбитраж келишуви –бу тарафларнинг келишуви асосида вужудга келган ёки келиши мумкин бўлган низоларни ҳакамлик судларига ҳал этиш учун бериладиган тарафларнинг келишувидир.

Ҳозирги вақтда арбитраж келишувининг уч тури мавжуд. Арбитраж келишуви (arbitration clause), арбитраж шартномаси (arbitration agreement) ва ҳакамлик ёзуви (submission agreement). Арбитраж келишуви – шартномада келиб чиқиши мумкин бўлган низо ҳакамлик судига берилиши шартноманинг ўзида кўрсатилади. Арбитраж шартномаси- бунда арбитраж келишувидан фарқли равишда шартномада эмас, балки алоҳида шартномада ҳакамлик судида иш кўрилиши келишиб кўйилган бўлади. Бу шартнома асосий шартнома тузилган вақтда ёки ундан кейин ҳам тузилиши мумкин. Агарда низо вужудга келганидан кейин иш ҳакамлик судида кўрилишига тарафлар рози бўлишса, бунда бу- арбитраж ёзуви бўлади. Шундай қилиб арбитраж келишуви шу уч турдан бири асосида тузилиши мумкин.¹⁹

АҚШда қизиқарли тажриба мавжуд. Уларда тарафлар вужудга келган низони ҳал этишда кутиладиган арбитраж қарорининг тахминий мазмунини белгилаб қўйишлари ҳам мумкин бўлади. Ҳакамлик келишувида бундай ҳолат “high-low arbitration agreement” деб аталади. Тарафлар келишувда айбдор тараф, яъни

¹⁷ Хвалеи В., Фролова О. Международный арбитраж: некоторые подходы российских судов. // Коллегия 2002, №6. с.23

¹⁸ Федеральный Закон «О третейских судах в Российской Федерации». – Российские законы. – М.: Бек. 2003.

¹⁹ См. ч.2. ст.1 Европейской конвенции; ч.2.ст.2 Нью-Йоркской конвенции.

жавобгар тўлаши лозим бўлган энг юқори нархни кўрсатишади. Бу миқдорни арбитрга маълум қилишмайди. Арбитр қарор чиқарганидан кейин қарордаги нарх улар келишган миқдорга яқинроқ бўлса қарорни бажаришади. Агарда арбитр чиқарган қарорда кўрсатилган миқдор уларнинг келишувдаги нархдан юқори бўлса жавобгар тараф келишувда кўрсатилган энг юқори миқдорни тўлайди. Агарда арбитр чиқарган қарор суммаси келишув суммасидан кам бўлса жавобгар тараф келишувда кўрсатилган миқдордаги суммани тўлайди. Шу билан тарафлар келишувни олдиндан белгилаш имкониятига эга бўладилар. Арбитр томонидан чиқарилган қарор эса тарафларнинг истакларига мос келишини таъминлайди.

Арбитраж келишувлари жуда қисқа бўлиши мумкин. Унда фақат шартнома реквизитлари кўрсатилиши ҳам мумкин. Бу келишув қайси шартнома юзасидан тузилганлигини билдиради. Тарафлар низо келиб чиққан тақдирда халқаро тижорат арбитражга мурожаат этишлари кўрсатилиб ўтилади холос.²⁰

Тарафлар келишуви- ҳакамлик ишларини юритишда қўлланиладиган шартлардир. Қонунчиликка асосан ҳакамлик суди ҳал этиши учун фақат иктисодиёт соҳасидаги хўжалик низоси бўлиши лозим. Бошқача қилиб айтганда, Ҳакамлик судлари иктисодиёт соҳасига оид бўлмаган бошқарув соҳасидаги низоларни хўжалик соҳасига оид бўлмаган низоларни ҳал этиши мумкин эмас.

Ҳакамлик судининг асосий вазифалари тарафларга арбитрлар таркибини танлаш, исботлаш ва ишни кўриш доирасини белгилаш, тарафларда мавжуд бўлган ишга оид материаллар билан тарафларни таништириш, даъвогарнинг даъвосини ва жавобгарнинг эътирозларини эшитиш имкониятини яратиш лозим.

Ҳозирги кунда суд ислохотлари даврида ҳакамлик судлари ва халқаро арбитражларнинг ўрни кундан-кунга ортиб бормоқда. Гап шундаки давлат суд органлари тизими чексиз равишда кенгайтирилиши мумкин эмас, уларни давлат томонидан таъминлаш, кадрлар билан таъминлаш, бошқариш ҳам сарф-харажатларни талаб этади. Ҳакамлик судлари фуқаролик ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқувчи низоларни, шу жумладан тадбиркорлик субъектлари ўртасида вужудга келувчи хўжалик низоларини ҳал этади²¹. Бу эса давлат суд органлари тизимининг ишини анча енгиллаштиради ва адолатнинг қарор топишига катта ёрдам беради.

2-§. Инвестиция низоларини арбитраж тартибида кўриб чиқиш

Хорижий инвестор манфаатларини ҳимоя қилишнинг бир қанча усуллари мавжуд.

Биринчидан, биронбир давлат органи хорижий инвесторнинг манфаатларини бузган тақдирда, хорижий инвестор ушбу қарорлар юзасидан инвестиция амалга оширилаётган ҳудуддаги давлатнинг ваколатли органларига миллий қонунчилик нормаларига мувофиқ шикоят қилишга ҳақли бўлади.

Иккинчидан, инвестицияларни ҳимоя қилиш тўғрисидаги икки томонлама шартнома мавжуд бўлганда, инвесторнинг давлати ушбу шартномада назарда тутилган ҳаракатларни амалга оширишга ҳақли бўлади.

Учинчидан, хусусий инвестор билан давлат ўртасида инвестиция низоларини кўриб чиқиш тартиби белгиланган инвестиция шартномаси мавжуд бўлганда, инвестор мазкур шартномада белгиланган чораларни кўришга ёхуд "Давлатлар ва хорижий шахслар ўртасидаги инвестиция низоларини ҳал этиш тартиби

²⁰ Насырова Е.И. Посредничество в урегулировании правовых споров в США. // Государство и право. №5, 1997.

²¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг "Ҳакамлик судлари тўғрисида"ги қонуни // "Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами", 2006 йил, 42-сон, 9-модда, 1-банди.

тўғрисида"ги Вашингтон конвенциясида белгиланган чораларни кўришга ҳақли бўлади (инвестор билан инвестиция амалга ошириладиган ҳудуддаги давлат ўртасида ана шундай битим мавжуд бўлганда).

Инвестицияларни ҳимоя қилиш тўғрисидаги кўпчилик халқаро давлатлараро шартномаларда низо келиб чиққан тақдирда ушбу муаммо кўриб чиқиш учун қуйидаги органларга берилиши мумкинлиги назарда тутилган бўлади: давлат судига; UNCITRAL регламенти нормаларига мувофиқ тузиладиган ad hoc ҳакамлик судларига; Давлатлар ва бошқа давлатларнинг фуқаролари ўртасида юзага келадиган инвестиция низоларини тартибга солиш тўғрисидаги конвенция билан тузилган Инвестиция низоларини ҳал этиш бўйича халқаро марказ (ICSID)га. Ушбу Конвенция 1965 йил 18 мартда Вашингтонда имзолаш учун очиб қўйилган. Бунда шартлашувчи иккала давлат ушбу конвенциянинг иштирокчиси бўлиши шарт.

"Давлатлар билан ажнабий шахслар ўртасидаги инвестиция низоларини ҳал қилиш тартиби тўғрисида"ги конвенцияни 1965 йил 18 мартда Вашингтонда Халқаро тикланиш ва тараққиёт банкининг аъзолари бўлган 46 та давлат имзолади ва у 1966 йил 14 октябрдан бошлаб кучга кирди.

Ҳозирги вақтда 160 та давлат, жумладан, МДХ иштирокчилари бўлган давлатлар, чунончи, Россия ва Беларусь ушбу Конвенциянинг иштирокчиларидир.

Мазкур Конвенция Халқаро тикланиш банки саъй-ҳаракатларининг самараси бўлиб, давлатлар билан хусусий инвесторлар ўртасида юзага келадиган ҳар қандай шартнома қоидаларини бузишни ҳолисона кўриб чиқишнинг амалий механизмини яратиш мақсадида имзоланган.

Конвенцияда инвестиция низоларини ҳал қилиш механизми Инвестиция низоларини ҳал қилиш бўйича халқаро марказнинг фаолияти орқали амалга оширилиши назарда тутилган.

Конвенцияда (25-модда) ушбу марказ Конвенция иштирокчиси бўлган давлат (ёки унинг органи) билан худди шундай иштирокчи бўлган бошқа давлатнинг хусусий инвестори ўртасида амалга ошириладиган инвестициялар билан боғлиқ муносабатлардан бевосита келиб чиқувчи ҳуқуқий низоларни ҳал этиш учун махсус тузилиши белгилаб қўйилган. Бироқ низони Марказда кўриб чиқишга бериш учун низо иштирокчиларининг ёзма розилиги зарур.

Бунда Конвенция (25-модда)да иштирокчи давлатга улар зарур деб билган ҳар қандай низоларни Марказ ваколатидан чиқариб ташлаш ҳуқуқи берилади.

Бироқ агар томонлар ўз низосини Марказда кўриб чиқиш учун ҳакамлик суди усулида берган бўлсалар, бу томонларнинг низоларни ҳал этишнинг ҳар қандай бошқа воситаларини (агар бошқача ҳол назарда тутилмаган бўлса) қўллашдан воз кечганлигини билдиради (Конвенция иштирокчиси бўлган давлат дастлаб хусусий инвестор низони Марказда кўриб чиқиш учун беришга розилик билдириш шarti сифатида низони ҳал этишнинг миллий маъмурий ёки суд воситаларидан фойдаланишини талаб қилиши мумкин). Бунда иштирокчи давлатларнинг ҳеч бири дипломатик ҳимоя воситаларидан фойдаланишга ёки халқаро-ҳуқуқий хусусиятга эга бўлган даъволар билан мурожаат этишга ҳақли эмас.

Бинобарин, мазкур Конвенция бошқа давлат ҳудудидаги барча хорижий инвесторларнинг эмас, балки инвестиция амалга ошириладиган давлат билан махсус битим туза олганларининггина ҳимоя қилинишини таъминлайди. Бундан ташқари, муҳим инвестиция ҳудудлари бўлмиш барча давлатлар ҳам ушбу Конвенциянинг иштирокчилари эмас.

Ҳакамлик суди ва яраштирув регламенти Маъмурий Кенгашда тасдиқланишига қарамай, Конвенцияда (III, IV боблари) яраштирув ва ҳакамлик суди таомилларини ўтказиш асослари етарлича муфассал тартибга солинган.

Конвенция бўйича яраштирув таомили томонлардан бирининг Бош Котибга

ёзма ариза билан мурожаат қилишидан бошланади. Бунда аризада баҳс мавзуи (предмети), томонлар ҳақидаги маълумотлар, уларнинг яраштирув таомилига розилиги акс эттирилган бўлиши керак.

Томонлар зарур шартларга риоя этган бўлсалар, томонларнинг ўзаро келишувига мувофиқ тайинланадиган ва бир нафар ёки тоқ сонли воситачилардан иборат яраштирув комиссияси таъсис этилади. Лекин агар томонлар воситачиларнинг сони ва уларни тайинлаш тартиби масаласида бир тўхтамга келмаган бўлсалар, комиссия уч нафар воситачидан иборат қилиб тузилади: ҳар бир томондан биттадан ва томонларнинг келишуви билан учинчиси – раиси тайинланади. Агар томонлар 90 кун ёки ўзлари келишган бошқа муддат мобайнида воситачини тайинламасалар, бу ишни Маъмурий Кенгаш Раиси бажаради.

Тузилган яраштирув комиссияси ўз ваколати ҳақидаги комиссияни ўзи ҳал қилади. Бунда яраштирув Конвенция қоидалари ва Маъмурий Кенгаш тасдиқлайдиган яраштирув таомили қоидаларига биноан амалга оширилади.

Комиссия ишининг моҳиятини низонинг барча ҳолатларини аниқлаш ва томонлар учун масалани ҳал этишнинг ўзаро маъқул шартларини таклиф қилиш ташкил этади. Шу боис комиссия яраштирув жарёнининг исталган босқичида (вақти-вақти билан) бундай қарорларни таклиф этиши керак. Томонлар эса комиссия билан виждонан ҳамкорлик қилиш мажбуриятини оладилар. Улар бирор тўхтамга (келишувга) келганлари тақдирда, комиссия низоли масалалар ва томонлар битимга келганликлари баён этилган доклад тузади. Агар томонлар бир тўхтамга келмасалар, комиссия яраштирув жарёнини тўхтатади.

Конвенцияда назарда тутилган (IV боб, 36-модда) низоларни ҳал қилишнинг ҳакамлик суди тартиби ҳам Бош Котибга (ёзма шаклда) ариза беришдан бошланади. Аризада баҳс мавзуи, низолашувчи томонлар тўғрисидаги маълумотлар ва уларнинг ҳакамлик судига розилиги ҳақидаги маълумотлар бўлади.

Ҳакамлик суди ҳам, яраштирув таомилидаги каби томонларнинг келишувига мувофиқ битта ёки тоқ сондаги ҳакамлардан иборат таркибда таъсис этилади. Келишувга келинмаган тақдирда ҳакамлар сони 3 кишидан иборат қилиб белгиланади, ҳакамлик суди шаклланмаган тақдирда қарорни яраштирув таомили учун белгиланган тартибда Маъмурий Кенгаш Раиси қабул қилади.

Конвенцияда (39-модда) ҳакамлар таркибига ҳам муайян талаблар қўйилади. Унга кўра, ҳакамларнинг кўпчилиги низолашувчи томонларнинг фуқаролари бўлмаслиги керак (ушбу талаб битта ҳакамдан иборат ҳакамлик судига ёки ҳар бир аъзоси томонларнинг келишуви бўйича тайинланган ҳакамлик судига тааллуқли эмас).

Ҳакамлик суди ўзининг ваколати ҳақидаги масалани ўзи ҳал қилади ва низони томонлар танлаган ҳуқуқ асосида кўриб чиқади. Бундай келишув бўлмаганда низо унинг томони бўлган давлат қонунларига, шунингдек, "ҳалқаро қонунчилик"ка мувофиқ кўриб чиқилади.

Конвенция (43-модда) асосида ҳакамлик суди томонларидан далилларни тақдим этиш, шунингдек, низо бўлган жойда далилларни мустақил тўплашни талаб қилишга ҳақлидир.

Конвенцияда (45-модда) томонлардан бирининг келмаслиги бошқа томоннинг даъвосини қабул қилишга мажбур этмаслиги назарда тутилган.

Ҳакамлик суди қарорни кўпчилик овози билан қабул қилади, бунда қарор низо мавзуи бўлган ҳар бир масала бўйича алоҳида чиқарилади. Конвенция (5-бўлим) асосида ҳакамлик суди томонлардан исталган биттасининг талаби бўйича ўз қарорларини ҳам шарҳлайди. Ҳакамлик суди, шунингдек, агар бирор томонга ҳакамлик суди қарорига жиддий таъсир кўрсатиши мумкин бўлган янги фактлар маълум бўлиб қолса, унинг аризасига кўра, башарти ушбу фактлар ҳакамлик судига

ва аризачига қарор қабул қилинаётган пайтда маълум бўлмаган бўлса, шунингдек, уни билмаслик аризачи бепарволигининг оқибати бўлмаса, ўз қарорини ўзгартириши ҳам мумкин. Бундай ариза қарор қабул қилинганидан сўнг кўпи билан уч йил ичида берилиши мумкин. Бунда ариза Конвенция (51-модда) асосида имкон қадар қарор чиқарган ҳакамлик судига тақдим этилиши керак. Бунинг имкони бўлмаган тақдирда янги ҳакамлик суди тузилади.

Конвенциянинг 51-моддасига биноан, ҳакамлик суди қарор ижросини кўшимча қарор чиқарилгунча тўхтатиб туришга ҳақлидир.

Конвенциянинг 52-моддасида томонларнинг ҳар бири қуйидаги ҳолларда ҳакамлик суди қарорини бекор қилишни талаб қилишга ҳақли бўлади: – ҳакамлик суди лозим тартибда тузилмаган бўлса; – ҳакамлик суди ўз ваколатларидан четга чиққан бўлса; – ҳакамлардан бири сотилган бўлса; – таомил қоидаларидан жиддий четга чиқилган бўлса; – ҳакамлик суди қарори талаб даражасида асосланмаган бўлса.

Низолашган томоннинг бундай аризаси Маъмурий Кенгаш Раисининг мазкур аризани кўриб чиқиш учун *ad hoc* кўмита тайинлашига олиб келади.

Конвенция (54-модда)да унинг иштирокчиси бўлган ҳар қандай давлат ҳакамлик судининг қарорини мажбур қилувчи қарор сифатида тан олишини ва ҳакамлик суди қарори билан юкланадиган пул мажбуриятларининг ўз ҳудудида бажарилишини таъминлаши яна бир бор таъкидланган. Конвенцияда (VI боб), шунингдек, марказнинг яраштирувчи суд ёхуд ҳакамлик судида кўриб чиқиши ҳақ эвазига бўлиши белгиланган.

3-§. Хусусий ҳуқуқий тарздаги низоларда халқаро низоларни кўрувчи ташкилотлар

Халқаро савдо палатаси 1923 йилдаёқ доимий иш кўрувчи халқаро арбитраж судини ташкил этган эди.

Шунингдек, халқаро савдо арбитражлари тараққиётига катта ҳисса қўшган ташкилотлардан яна бири – тижорат арбитражлари бўйича Халқаро Кенгашдир (ICCA – International Council for Commercial Arbitration). Кенгаш таркибида турли мамлакат вакиллари бўлган 25 нафар мутахассис иш олиб боради. Кенгаш ҳар икки йилда бир марта арбитражлар фаолиятига доир семинар ва конгрессларни ўтказиб туради. Бундан ташқари, унинг ҳомийлигида икки машҳур нашр: "Yearbook Commercial Arbitration" (Тижорат арбитражлари йиллик журнали) ва "International Handbook of Commercial Arbitration" (Тижорат арбитражлари бўйича маълумотнома) чоп этилади.

Кейинги пайтларда ўз таркибига 74 та доимий ишловчи суд ва жаҳондаги кўпгина мамлакатлар арбитраж муассасаларини бирлаштирувчи Тижорат арбитражлари халқаро муассасалари Халқаро федерацияси (International Federation of Commercial Arbitration Institutions) нинг фаоллиги ортмоқда ва таъсири кучаймоқда.

Одатда арбитраж соҳасидаги фаолиятни ноҳукумат миллий ташкилотлар амалга оширади.

Дунёда машҳур бўлган арбитраж муассасаларидан айримлари қаторига қуйидагилар киради:

- Америка арбитраж ассоциацияси (American Arbitration Association);
- Лондон халқаро арбитраж суди (London Court of International Arbitration);
- Федерал ҳўжалик палатаси қошидаги Арбитраж Маркази (Schiedsgericht der Bundesammer der Gewerblichen Wirtschft);
- Стокгольм савдо палатаси Арбитраж институти (The Arbitration of the Stockholm Chamber of Commerce);

– собиқ Иқтисодий ёрдам кенгаши аъзоси бўлган давлатлар савдо палаталари қошидаги доимий иш олиб боровчи арбитраж судлари.

Юқорида санаб ўтилган арбитраж ташкилотлари ўзаро ҳамкорликда олиб борадилар ва шу йўл билан халқаро тижорат арбитражлари тараққиётини таъминлайдилар.

Кейинги пайтларда савдо-сотик соҳасидаги халқаро низоларни ҳал этишнинг муқобил усуллари (Alternative dispute Resolution) ҳам тобора кенг тарқалиб бормоқда. Халқаро ҳамжамият унга катта эътибор берди ва 1982 йилда Тижорат арбитражлари бўйича Халқаро Кенгашнинг (ICCA) махсус конгресси ушбу масалага бағишланди.

Низолашаётган тарафларнинг яраштирилиши – низони ҳал этишда қўлланиладиган муқобил усулнинг кенг тарқалган шакли. Ярашиш кўпгина хусусиятлари билан низонинг арбитражда кўрилишидан фарқ қилади ҳамда низонинг тез ва самарали ҳал этилишига имкон беради. Шу сабабли кейинги йилларда у тобора кенг тарқалиб бормоқда.

4-§. Нотариал ҳаракатлар ва легализация

Чет эл элементи иштирокидаги фуқаролик ҳуқуқий муносабатларида нотариатнинг фаолияти муҳим аҳамият касб этади. Ҳар йили Ўзбекистонда нотариал тартибда расмийлаштириладиган, чет элда фойдаланиш учун мўлжалланган ҳужжатлар сони ортиб бормоқда. Ўзбекистон Республикасида нотариал ҳаракатларни давлат нотариал идораларида ишлайдиган ёки хусусий тарзда фаолият кўрсатувчи нотариуслар, шунингдек, баъзи ҳолларда бошқа органлар ҳам амалга оширади. Нотариал ҳаракатларни чет элда амалга ошириш Ўзбекистон Республикасининг чет элдаги консуллик идоралари зиммасига юклатилган.

Нотариат ҳақидаги қонунда чет эллик фуқаролар ва юридик шахсларнинг нотариусларга мурожаат қилиши борасида ҳеч қандай чеклашлар белгилаб қўйилмаган. Нотариуслар уларга мурожаат қилган барча жисмоний ва юридик шахсларнинг манфаатлари йўлида нотариал ҳаракатларни бажарадилар.

Нотариал идораларнинг фаолиятига қўйиладиган қоидалар:

-чет элда амал қилиш учун мўлжалланган ҳужжатларни (шу жумладан, ишончномаларни) тасдиқлаш;

-чет элда тузилган ҳужжатларни қабул қилиш;

-чет эл фуқаросининг вафотидан сўнг унинг Ўзбекистон Республикасида қолган мулкни ёки Ўзбекистон фуқаросининг вафотидан сўнг чет эллик фуқарога қолдирилган мулкни муҳофаза қилиш билан боғлиқ ҳаракатларни амалга ошириш;

-чет давлатлар органларида иш юритиш учун талаб қилинадиган далилларни таъминлаш ва ҳоказо.

Нотариат ҳақидаги қонунда нотариуслар томонидан чет давлат ҳуқуқи меъёрларини қўллаш имконияти назарда тутилган. Нотариуслар халқаро шартномалар талабларига мувофиқ тузилган ҳужжатларни қабул қиладилар, шунингдек, башарти бу халқаро шартномаларга зид бўлмаса, бошқа давлатлар қонунларида белгиланган шаклда тасдиқловчи ёзувларини ҳам киритадилар.

Нотариал ҳаракатларга оид меъёрларни назарда тутган халқаро шартномалар икки хилга бўлинади: булар фуқаролик, оила ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш тўғрисидаги икки тарафлама шартномалар ҳамда консуллик конвенцияларидир.

Халқаро шартномаларда, Ўзбекистон Республикаси қонунларида ги каби, шундай коллизия меъёрлар мавжудки, улар нотариус муайян нотариал ҳаракатни

бажаришда қайси давлат ҳуқуқини қўллаши лозимлигини белгилаб беради. Одатда коллизия меъёрлар мерос олиш билан боғлиқ муносабатларга тааллуқли бўлади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексида белгиланишича, мерос олиш бўйича муносабатлар мерос берувчининг сўнгги доимий яшаш жойи қайси мамлакатда бўлса, шу мамлакатнинг ҳуқуқи бўйича аниқланади. Бироқ, Ўзбекистонда жойлашган иншоотлар ва бошқа қўчмас мулкни ва шу мулкка нисбатан бўлган ҳуқуқларни мерос олиш Ўзбекистон қонунлари бўйича тартибга солинади.

Фуқаролик кодексининг VI бўлимида жуда қўп коллизия меъёрлар мавжуд. Масалан, 1184-моддада мулкка нисбатан мулк ҳуқуқи шу мулк жойлашган мамлакат ҳуқуқи бўйича белгиланади. Лекин битим предмети бўлган мулкка нисбатан мулк ҳуқуқининг вужудга келиши ва бекор бўлиши, агар тарафларнинг келишувидида бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, шу битим тузилган жой ҳуқуқи бўйича белгиланади.

Халқаро шартномаларнинг консуллик легализациясидан озод қилиш тўғрисидаги меъёрлари катта амалий аҳамиятга эга. Масалан, Ўзбекистон Республикаси ва МДХ мамлакатларининг фуқаролик, оила ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш тўғрисидаги шартномаларида назарда тутилишича, бир тараф ҳудудида белгиланган шаклда берилган ёки ваколатли давлат органи томонидан тасдиқланиб, расмий муҳр билан мустаҳкамланган ҳужжатлар иккинчи тараф ҳудудида легализация қилинмасдан қабул қилинади.

Халқаро шартномаларнинг тарафлар органларининг бир-бирига ҳуқуқий ёрдам кўрсатишлари тартибини бошқарувчи меъёрлари амалда катта аҳамиятга эга. Бу қоидалар ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш тўғрисидаги шартномаларда мавжуд бўлиб, улар ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш пайтида тарафларнинг адлия идоралари ўзларининг марказий органлари орқали алоқада бўлишларини назарда тутаяди.

Ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш тўғрисидаги шартнома мавжуд бўлмаган ҳолларда Ўзбекистон Республикаси адлия органининг мурожаатномаси Адлия вазирлиги томонидан Ички ишлар вазирлиги орқали дипломатик йўл билан юборилади.

Нотариус чет эл фуқаролари ва мансабдор шахсларидан умумий маълумот мазмунидаги ёзма мурожаатнома олган тақдирда ўзи жавоб тайёрлаб, бевосита юборишига йўл қўйилади.

Нотариат тўғрисидаги қонунга биноан, нотариус Ўзбекистон Республикаси қонунлари ва халқаро шартномаларга мувофиқ равишда чет эл ҳуқуқ меъёрларини қўллаши мумкин. Нотариус халқаро шартномалар талабларига мувофиқ тузилган ҳужжатларни қабул қилади, шунингдек, башарти бу халқаро шартномаларга зид бўлмаса, бошқа давлатлар қонунларида белгиланган шаклда тасдиқловчи ёзувларини ҳам киритади.

Агар чет эл ҳуқуқини ҳисобга олган ҳолда тузилган ҳужжатлар чет элга юборилиши мўлжалланган бўлса, уларни нотариал тартибда расмийлаштириш зарур. Бу ҳолда нотариуснинг вазифаси чет эл фуқаролик, оила ҳуқуқи меъёрлари билан танишиб чиқиш ва чет эл ҳуқуқида белгиланган шаклда тасдиқлаш ёзувларини киритишдан иборат бўлади. Чет эл ҳуқуқий меъёрларининг мазмуни тўғрисидаги маълумотни нотариус нотариал ҳаракатни амалга оширишни сўраб мурожаат қилган шахсдан ёки тааллуқли тартибда Адлия вазирлигига сўровнома юбориш йўли билан олиши мумкин.

Тасдиқловчи ёзувларга келганда, сўз асосан ишончномаларни ёки фуқаро имзосининг ҳақиқийлигини тасдиқлаш тўғрисида боради.

Бундай тасдиқловчи ёзувларнинг ички ҳуқуқий муносабатларда қўлланиладиган тасдиқловчи ёзувлардан фарқи уларнинг мазмунида дир. Масалан, ишончномадаги тасдиқловчи ёзувларда ишонч билдирувчи нотариуснинг ҳузурига

шахсан келгани, ишончномада кўрсатилган шахс сифатида унга маълумлиги, ишончномани нотариус ҳузурида шахсан имзолагани ва тааллуқли равишда шу ишончномани бераётганини тасдиқлагани кўрсатилган бўлиши мумкин.

Одатда чет элда фойдаланиш учун мўлжалланган ишончномаларда амал қилиш муддати кўрсатилмайди ва то ишонч билдирувчи томонидан бекор қилинмагунча ўз кучини сақлаб қолади.

Чет эл ҳуқуқига риоя қилинган ҳолда тузилган ҳужжат биз учун ғайри одатий номланиши (масалан: сертификат, аффидевит, декларация ва ҳ.к.), ҳужжатда тилга олинган шахсларнинг номлари, нотаниш юридик терминлари билан ажралиб туради. Асосий ҳужжатга унда баён қилинган асосий ҳужжатни тасдиқловчи бошқа ҳужжатлар ёки фотосуратлар илова қилинган (тикиб қўйилган) бўлиши мумкин.

Чет элга юбориш учун мўлжалланган ҳужжатларнинг яна бир хусусияти шундаки, бу ҳужжат одатда икки тилда, матнлар ёнма-ён жойлаштирилган ҳолда тузилади. Бунда тасдиқловчи ёзув иккала матннинг остига ҳам ёзилади. Тасдиқловчи ёзув ўзбек тилида ёзилади. Ёзувда ҳужжатни тасдиқлаш билан бирга нотариус қилган таржиманинг ҳақиқийлиги ёки нотариусга таниш бўлган таржимоннинг имзосига гувоҳлик берилиши тўғрисида маълумотлар келтирилади.

Муайян мамлакатда қабул қилинган қоидаларга қараб, агар матн бир варақда икки тилда параллел жойлаштирилган бўлса, тасдиқлов чи ёзув ўзбек тилидаги матн остига латин алфавитидаги ҳарфлар билан ёзиб қўйилади. Бунда тасдиқловчи ёзув икки марта: ўзбек тилидаги матн остига ўзбек тилида ва чет тилидаги ёзув остига чет тилида ёзиб қўйилади. Нотариус ҳам икки марта: ўзбек тилидаги матн остига ва чет тилидаги матн остига алоҳида латин алфавитидаги ҳарфлар билан имзо чекади.

Ҳужжатни имзолашнинг алоҳида тартибига ҳам эътибор бериш лозим. Ариза, ишончнома, бошқа ҳужжатни имзолаганда фуқаро ўз фамилияси, исми, отасининг исмини ҳужжат матнида қандай кетма-кетликда ёзган бўлса, шундайлигича ёзиб қўйиши ва кейин имзо чекиши лозим.

Тасдиқловчи ёзувларни тўлдириш пайтида нотариуснинг фамилияси, исми, отасининг исми, ҳужжатни расмийлаштириш санаси (сўзлар билан) тўлиқ ёзилиши лозим. Ҳужжатни имзолаган шахснинг фамилияси, исми, отасининг исми унинг паспортида ва ҳужжат матнида қандай кетма-кетликда ёзилган бўлса, шундайлигича ёзилади. Мухр тасдиқловчи ёзувга ва нотариуснинг имзосига тегизилмаган ҳолда бўш жойга қўйилади.

Чет элда бошқа давлатнинг ваколатли органлари мансабдор шахслари иштирокида ёки бевосита улар томонидан тузилган ҳужжатлар Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлиги органи томонидан легализация қилингандан сўнг нотариус ва бошқа органлар томонидан қабул қилинади.

Муайян давлатдаги консул бирор ҳужжатга ундаги шу давлат мансабдор шахсининг имзосини тасдиқловчи махсус ёзувни киритиб қўйиши легализацияга мисол бўла олади. Консуллик легализацияси фақат имзоларни тасдиқлашдангина эмас, балки ҳужжатларнинг консул бўлиб турган давлат қонунларига мувофиқлигини тасдиқлашдан ҳам иборатдир. Ўзбекистон давлат органлари томонидан берилган ҳужжатлар чет элга юборилганда ҳам легализация талаб қилиниши мумкин.

Ўзбекистон Республикасида чет эл расмий ҳужжатларини легализация қилишни бекор қилувчи 1961 йилги Гаага конвенцияси амал қилади. Бу конвенцияда 36 давлат, шу жумладан, АҚШ, Франция, Англия, ГФР иштирок этади. Конвенциянинг мазмуни шундаки, легализацияни расмийлаштириш бўйича кетма-кет бажариладиган бир неча операциялар ўрнига ягона формал амал бажарилади, яъни ҳужжатни берган давлат органлари томонидан ҳужжатга уни тасдиқловчи

Ўзига хос ёзув-апостил қўйилади. Конвенция иштирокчилари бўлган давлатлар учун апостилнинг шакли ягонадир. Апостил Адлия вазирлиги, Ички ишлар вазирлиги, Прокуратура ёки Архив идораси томонидан ҳужжатнинг ўзига ёки алоҳида вараққа қўйилади ва ҳужжат билан бирлаштириб қўйилади. Конвенциянинг аҳамияти ҳам шундаки, у фуқароларнинг ҳуқуқларига оид ва чет эл ташкилотларига тақдим этилиши лозим бўлган ҳужжатларни расмийлаштириш ишларини бирмунча осонлаштиради.

Чет элда тузилган ҳужжатлар, башарти бу қонунларда ва халқаро шартномаларда назарда тутилган бўлса, легализациясиз ҳам нотариус ва бошқа органлар томонидан қабул қилинади.

Ишончномаларга тааллуқли масалалар Ўзбекистон Республикасида чет эл фуқаролари ва юридик шахсларининг ҳуқуқ ва манфаатларини муҳофаза қилиш самарадорлигини таъминлашда муҳим амалий аҳамиятга эга. Ишончномаларга нисбатан фуқаролик қонунларининг вакиллик шартномаси тўғрисидаги қоидалари қўлланади, суддаги вакилликка нисбатан эса фуқаролик процессуал қонунлар қоидалари амал қилади.

Ўзбекистон Республикаси қонунларида консул ўз вакиллик фаолиятини ишончномасиз юритиши белгилаб қўйилган. Ўзбекистон Республикаси Консуллик уставига биноан, консул ўзи бўлиб турган давлат идораларида Ўзбекистон Республикаси фуқаролари номидан, агар бу фуқаролар шу ерда бўлмаса, агар улар ишни бошқа бировга топширган бўлмаса ва бошқа бирор сабаб билан ўз манфаатларини ҳимоя қила олмаса, ишончномасиз ҳаракат қилиши мумкин. Бу вакиллик то ўша фуқаролар ўзларига мухтор вакил тайинламагунлари ча ёки ўз манфаатларини ҳимоя қилишни ўз зиммаларига олмагунларича давом этади.

12-МАВЗУ. НИЗОЛАРНИ СУД ВА АРБИТРАЖ ТАРТИБИДА КЎРИБ ЧИҚИШ. НОТАРИАЛ ҲАРАКАТЛАР

РЕЖА

- 1-§. Халқаро фуқаролик жараёни тушунчаси
- 2-§. Судга тегишлилигини аниқлаш ва пророгацион битимлар
- 3-§. Ўзбекистон Республикасида чет элликларнинг суд ҳимоясига бўлган ҳуқуқлари ва фуқаролик процессуал ҳуқуқлари
- 4-§. Чет давлатнинг процессуал ҳолати ва чет эл ҳуқуқи мазмунининг ўрнатилиши
- 5-§. Халқаро судловга тегишлилик ва суд топшириқларини бажариш

АСОСИЙ ҚИСМ

1-§. Халқаро фуқаролик жараёни тушунчаси

Чет эл элементи билан мураккаблашган фуқаролик ишларини умумий судларда, арбитражда, ҳолислик судида кўриб чиқиш пайтида аксарият ҳолларда умумий ва махсус масалалар вужудга келади. Чет эл элементи билан мураккаблашган фуқаролик ишларини юритиш бўйича махсус масалалар халқаро фуқаролик жараёнининг бир жабҳасини ташкил қилади. Нотариат ва бошқа органлар томонидан халқаро фуқаролик муносабатлари иштирокчиларининг мулкӣ ва шахсий номулкӣ ҳуқуқларининг ҳимоя қилиниши билан боғлиқ бошқа махсус масалалар ҳам халқаро фуқаролик жараёни тартибига киради. Айнан шу жабҳага одатда халқаро тижорат арбитражи ҳам киритилади. Кейинги йилларда савдо муносабатларининг барқарор ривожланишида унинг аҳамияти сезиларли даражада ортди. Давлатнинг халқаро фуқаролик жараёнини тартибга солувчи ички меъёрлари процессуал ҳуқуқ – фуқаролик процессуал ҳуқуқи ва ҳўжалик процессуал ҳуқуқи жабҳаларига мансубдир. Халқаро хусусий ҳуқуқ фани шу меъёрларнинг қўлланиши масалаларини ўрганади. Халқаро фуқаролик жараёни муаммоларининг халқаро хусусий ҳуқуқ фани ўрганадиган муаммолар қаторига киритилишига сабаб – бу муаммолар келиб чиқиши жиҳатидан ўзаро ўхшаш ва моддий-ҳуқуқӣ ва процессуал институтлар жиҳатидан ўзаро боғлиқдир.

Барча давлатларда чет эл фуқароларининг ҳуқуқӣ ва муомала лаёқати борасидаги миллий тартиб ва фуқаролик процессуал ҳуқуқлар борасидаги миллий тартиб ўзаро бир-бирига боғлиқ. Чет эл ҳуқуқ меъёрлари мазмунини аниқлаш жараёни коллизия меъёрларни қўллаш билан ўзаро чамбарчас боғлиқдир. Халқаро судловга тааллуқлилик, ҳуқуқӣ ёрдам кўрсатиш, чет эл суд ва арбитраж қарорларини эътироф этиш ва ижро этиш бўйича муаммолар чет эл элементи билан мураккаблашган муносабатларнинг хусусиятларини акс эттиради. Мазкур курсда халқаро фуқаролик жараёнининг қуйидаги масалалари устида сўз боради:

- а) чет эл фуқаролари, фуқаролиги бўлмаган шахслар, чет эл ташкилотлари, чет давлат, халқаро ташкилотлар, уларнинг мансабдор шахслари, чет давлат вакилларига оид фуқаролик суд ишларини юритиш борасидаги процессуал ҳолат;
- б) фуқаролик ишлари бўйича халқаро судловга тааллуқлилик;
- в) чет эл ҳуқуқи мазмунини аниқлаш тартиби;
- г) чет эл судлари ва бошқа адлия идоралари топшириқларининг ижро этилиши;
- д) халқаро тижорат арбитражи (шу жумладан, чет эл арбитраж қарорларининг эътироф этилиши ва мажбурий ижро этилиши масалалари).

Чет эл фуқаролари иштирокидаги фуқаролик суд ишларининг юритилиши Ўзбекистон Республикаси қонунлари бўйича *lex fori* коллизия меъёрининг натижаси эмас. Ўзбекистонда амал қилувчи коллизия ҳуқуқда, айтайлик, Квебек Фуқаролик кодексининг 10-китоби 3132-моддасидаги каби, суд ишларини юритишни суд ҳуқуқи деб белгилаб қўйган меъёрлар мавжуд эмас. Процессуал ҳуқуқ – оммавий ҳуқуқ; умумий қоида бўйича, агар миллий қонунлар ва халқаро шартномалардан бошқа ҳолат келиб чиқмаса, бу меъёрларнинг амал қилиши коллизия муаммо вужудга келишига ва коллизия меъёрлар туфайли чет эл процессуал қоидаларининг қўлланишига йўл қўймайди. Чет эл процессуал ҳуқуқининг қўлланиши имконияти, асослари ва чегаралари масаласи алоҳида тадқиқотни талаб этади. Айни шу жойда таъкидлаш лозимки, халқаро ҳаёт шароитлари учун табиий бўлган миллий ҳуқуқий тизимларнинг ўзаро ҳамкорликда амал қилиши шундай вазиятларга олиб келадики, чет эл процессуал ҳуқуқ институтининг қўлланиши масаласи пайдо бўлади. Ҳар ҳолда, маҳаллий коллизия меъёрлар тавсия этадиган чет эл ҳуқуқ меъёрининг оммавий-ҳуқуқий деб, қисман эса, процессуал деб таснифланиши унинг қўлланишини рад этиш учун асос бўла олмайди. Қатор ҳуқуқий тизимлар томонидан процессуал ҳуқуқ институти сифатида қўриладиган даъво муддати институти бунга мисол бўла олади. Яқин ўтмишда чет эл оммавий ҳуқуқ меъёрларининг қўлланмаслиги тўғрисидаги тезис жуда мустаҳкам бўлган бўлса, эндиликда эса муайян ҳолатларда бундай меъёрларнинг қўлланиши имкониятлари анча кўзга ташланиб қолди. Шунга боғлиқ равишда Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексидagi янгиликни таъкидлаб ўтиш жоиздир: чет эл ҳуқуқ меъёри оммавий-ҳуқуқий хусусиятга эга бўлганлигига асосланибгина уни қўллашни чеклаш мумкин эмас (1158-модда, 4-қисм). Шундай бўлсада, чет эл процессуал меъёрларига мурожаат қилиш хусусий ҳуқуқ меъёрларининг қўлланишига нисбатан бошқачароқ асосга қўрилади ва бугунги кунда умумий қоидалардан истисно ҳисобланади. Бундай мурожаат одатда халқаро ҳуқуқий ёрдам тўғрисидаги халқаро битимда тааллуқли келишув мавжуд бўлганда талаб юборувчи адлия идорасининг илтимосига биноан чет эл судларининг топшириқларини бажариш ҳолларида юзага келади.

Халқаро фуқаролик жараёни муаммоларини ўрганиш халқаро хусусий ҳуқуқдан таниш бўлиб қолган тушунчаларни эслатади. "Миллий тартиб", "тарафларнинг келишуви", "ҳамкорлик", "реторсия", "оммавий тартиб тўғрисидаги изоҳ" – бу ва бошқа институтлар халқаро фуқаролик жараёни доирасида янгича аҳамият касб этади. Жумладан, халқаро фуқаролик жараёнида оммавий тартиб тўғрисидаги изоҳ асосан ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш, чет эл судлари ва арбитражлар қарорларини эътироф этиш ва бажаришда қўлланилади. Изоҳнинг тузилишида асосий тушунчалар бўлмиш "суверенитет", "хавфсизлик" тушунчалари оммавий ҳуқуқ тоифасига мансубдир.

Халқаро фуқаролик жараёни меъёрларининг турли манбаларида оммавий тартиб тўғрисидаги изоҳ мана бундай таърифланади: Ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш тўғрисидаги сўров, "агар бундай ёрдамнинг кўрсатилиши ёрдам сўралган Шартнома тузувчи Тараф суверенитетига ёки хавфсизлигига зарар етказадиган бўлса ёки унинг қонунларига зид бўлса" (Фуқаролик, оила ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам ва ҳуқуқий муносабатлар тўғрисидаги 1993 йилги Конвенциянинг 19-моддаси), рад этилиши мумкин. 1993 йилги Конвенциянинг 19-моддасида оммавий тартиб тўғрисидаги изоҳнинг сўнгги қисми эътиборни жалб этади: "...Шартнома тузувчи Тараф... қонунларига зид бўлса". Қонунлар ўртасидаги фарқ изоҳнинг қўлланишига асос бўла олмайди, шу сабабдан юқорида тилга олинган Конвенциянинг 19-моддасидаги қоида изоҳнинг тайинланишига нисбатан бизнинг доктринада шаклланган муносабатга унчалик мос келмайди.

Хукукий томондан қараганда изоҳ Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига аъзо давлатлар ўртасида тузилган ҳукукий ёрдам тўғрисидаги икки тарафлама шартномаларда айниқса аниқ кўрсатилган. 1954 йилги Фуқаролик жараёни масалалари бўйича Гаага конвенцияси, 1959 йилги Жиноий ишлар бўйича ўзаро ҳукукий ёрдам тўғрисидаги Европа конвенцияси ва Европа мамлакатлари ўртасида тузилган баъзи бошқа шартномаларда таъкидланадики, топшириқнинг бажарилиши, ёрдам сўралган давлатнинг фикрича, унинг суверенитетига ёки хавфсизлигига зарар етказиши мумкин бўлса, ёрдамни рад этиш мумкин, лекин қонунлар ўртасидаги фарқ шундай рад жавоби учун асос қилиб олинмайди. Халқаро фуқаролик жараёни манбалари ҳам, халқаро хусусий ҳуқуқ манбалари каби, икки ёқлама хусусиятга эга: улар ички қонунлар билан бир қаторда халқаро шартномаларни ҳам ўз ичига олади. Айниқса, бу борада 1954 йилги Фуқаролик жараёни масалалари бўйича Гаага конвенцияси, 1958 йилги Чет эл арбитражлари қарорларини эътироф этиш ва ижро этиш тўғрисидаги конвенция, 1961 йилги Ташқи савдо арбитражи тўғрисидаги Европа конвенцияси, 1972 йилги Иқтисодий ва илмий-техник ҳамкорлик муносабатларидан келиб чиқувчи фуқаролик-ҳукукий низоларни арбитраж йўли билан ҳал этиш тўғрисидаги конвенция, 1961 йилги Чет эл расмий ҳужжатларини қонунлаштиришни легаллаштиришни талаб этишни бекор қилувчи конвенцияларни алоҳида кўрсатиб ўтиш жоиздир.

Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги доирасида тузилган 1992 йилги Хўжалик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ низоларни ҳал этиш тартиби тўғрисидаги битим ва 1993 йилги Фуқаролик, оила ва жиноий ишлар бўйича ҳукукий ёрдам ва ҳукукий муносабатлар тўғрисидаги конвенцияда ҳам халқаро хусусий ҳуқуқ масалалари, ҳам халқаро фуқаролик жараёни масалалари ҳал этилади. Халқаро фуқаролик жараёни масалаларини тартибга солинувчи кўп сонли икки тарафлама халқаро шартномалар фуқаролик, оила ва жиноий ишлар бўйича ҳукукий ёрдам тўғрисидаги шартномаларни ташкил қилади.

2-§. Судга тегишлилигини аниқлаш ва пророгацион битимлар

Халқаро хусусий ҳуқуқ тизимида халқаро судловга тааллуқлилиқ деганда чет эл элементи билан боғлиқ фуқаролик ишларини ҳал этиш бўйича суд ваколатлари назарда тутилади. Фуқаролик ишлари бўйича халқаро судловга тааллуқлилиқ тўғрисида барча давлатлар учун умумий мажбурий меъёрлар тизими мавжуд эмас, лекин баъзи халқаро шартномаларда – кўп тарафлама ва икки ёқлама шартномалар таркибига шу шартномалар орқали тартибга солинувчи ҳамкорлик доирасида қўлланадиган халқаро судловга тааллуқлилиқ тўғрисида қоидалар ҳам киради. Коллизия қоидалар моддий қонунлар "тўқнашуви"ни енгишга имкон беради, халқаро судловга тааллуқлилиқ тўғрисидаги қоидалар эса "юрисдикция низолари"ни ҳал этади. Бундай низолар ижобий (икки ва ундан ортиқ давлатларнинг процессуал меъёрлари бир иш юзасидан судловга тааллуқлилиққа даъво қилади) ва салбий (икки ва ундан ортиқ давлатларнинг процессуал меъёрлари бир иш юзасидан судловга тааллуқлилиқни рад этади) бўлади.

"Юрисдикция низоси"ни ҳал этиш ва қонунлар коллизиясини ҳал этиш қатор ҳолларда чамбарчас боғлиқ бўлади: юрисдикцияни танлаб олиш баъзан қайси ҳуқуқ қўлланилишини белгилаб беради. Масалан, 1993 йилги Фуқаролик, оила ва жиноий ишлар бўйича ҳукукий ёрдам ва ҳукукий муносабатлар тўғрисидаги конвенция бўйича (28-моддаси 2-банди) эр-хотиндан бири Шартнома тузаётган Тарафлардан бирининг фуқароси, иккинчиси эса – бошқа Тараф фуқароси бўлган ҳолларда никоҳни бекор қилиш тўғрисидаги ишни кўраётган идора қайси Тарафга мансуб бўлса, шу Тараф қонунлари қўлланади.

Фуқаролик ишлари бўйича халқаро судловга тааллуқлилиқ тўғрисида умумий мажбурий меъёрлар мавжуд бўлмаган ҳолларда *lis alibi ipendens* муаммоси (худди шу иш бўйича чет эл судида ҳам жараён мавжудлиги, яъни суд масалани ҳал этиш учун қабул қилгани ва бу ҳолнинг даъвои кўриб чиқмасдан қолдириш учун асос бўлиши) вужудга келиши мумкин. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексининг 152-моддасида агар шу ёки бошқа судда айнан шу тарафлар ўртасидаги айнан шу предмет тўғрисида ва шу асослар бўйича низо юзасидан иш мавжуд бўлса, даъво кўриб чиқмасдан қолдирилиши таъкидланади. Чет эл фуқаролари, фуқаролиги бўлмаган шахслар ҳамда чет эл ташкилотлари иштирокидаги низоли фуқаролик ишларини Ўзбекистон Республикаси судларида судловга тааллуқлилигини аниқлашда ФПКда белгиланган судловга тааллуқлилиқ қоидаларини қўллаш масаласи ФПКнинг 388-моддасида ҳал этилади. Адабиётларда шундай муаммо қўйилади: юқорида келтирилган ФПК 152-моддасидаги қонданнинг қўлланиш чегараси қандай, агар муайян давлат билан суд қарорларининг ўзаро ижро этилиши тўғрисида битим тузилмаган бўлса, шу давлат судида иш қўзғатилган тақдирда мазкур моддага мурожаат қилиш мумкинми? Фикримизча, бу саволларга ФПК 152-моддаси қоидаларидан жавоб олиш мумкин, яъни:

1) агар Ўзбекистон Республикаси судига даъво тақдим этилишидан аввал чет давлатнинг ваколатли суди айнан шу тарафлар ўртасида, айнан бир предмет тўғрисида ва айнан шу асослар бўйича низо юзасидан ишни қабул қилган ва юритаётган бўлса ёки қонуний кучга кирган қарор қабул қилган бўлса, суд бу даъвои кўриб чиқмасдан қолдиради ёки иш юритишни тўхтатади;

2) агар чет давлат судининг қабул қилган ёки қабул қиладиган қарори Ўзбекистон ҳудудида эътироф этилиши ёки ижро қилиниши шарт бўлмаса, ёки шу иш Ўзбекистон Республикаси судининг алоҳида ваколатига таллуқли бўлса, бундай оқибатлар вужудга келмайди.

Агар халқаро шартномада чет эл судларининг қарорлари Ўзбекистонда ижро этилиши қўзда тутилган бўлса, улар албатта ижро этилади. Масалан, 1993 йилги Фуқаролик, оила ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам ва ҳуқуқий муносабатлар тўғрисидаги конвенциянинг 55-моддасида айтилишича, агар айнан шу тарафлар ўртасидаги айнан шу мавзуда ва шу асослар бўйича низо юзасидан Шартнома тузаётган Тараф ҳудудида иш мавжуд бўлса, агар қарор ҳам шу ерда эътироф этилиши ёки ижро этилиши лозим бўлса, агар учинчи давлат суди аввал чиқарган қарори қонуний кучга кирган бўлса ёки агар шу Тараф идораси томонидан мазкур низо юзасидан аввал иш қўзғатилган бўлса, чет эл суди қарорини эътироф этиш ёки уни мажбурий ижро этишга рухсат бериш рад этилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасида халқаро судловга тааллуқлилиқ масаласини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш халқаро шартномалар, фуқаролик процессуал ва ҳўжалиқ процессуал қонунлари меъёрларида акс этган. Бу гуруҳларнинг ҳар бирида алоҳида мустасно, муқобил ва келишилган судловга тааллуқлилиқ тўғрисидаги меъёрларни ажратиб олиш мумкин. Алоҳида судловга мустасно тааллуқлилиқ деганда низоли муайян давлат судловига тааллуқли деб белгилаш ва бошқа давлатлар судлари судловига тааллуқли эмаслигини қатъий таъкидлаш тушунилади. Муқобил судловга тааллуқлилиқ ўз давлати ва чет давлатлар орасидан истаганини танлаб олиш имконини назарда тутди. Келишилган судловга тааллуқлилиқ тарафларнинг келишувига асосан судловга тааллуқлилиқни белгилашда акс этади. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексида халқаро судловга тааллуқлилиқ ички судловга тааллуқлилиқ қоидалари асосида белгиланади (141-143-моддалар). ФПКнинг 388-моддасида назарда тутилишича, "чет эл фуқаролари ва ташкилотлари, фуқаролиги бўлмаган шахслар иштирок этаётган низоларнинг, шунингдек, лоақал биттаси чет элда яшаб турган тарафлар

ўртасидаги низолар бўйича фуқаролик ишлари Ўзбекистон Республикаси судларининг судловига тааллуқли бўлиши, агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, ушбу Кодекс билан белгиланади".

ФПКнинг 145-моддасида судловга тааллуқлилиқнинг асосий қоидаси берилган: даъво жавобгарнинг яшаш жойи бўйича судга тақдим этилади. Юридик шахсга нисбатан даъво шу юридик шахс органи ёки мулки жойлашган жойидаги судга тақдим этилади. Даъвогарнинг истагига асосланган судловга тааллуқлилиқ қоидалари (ФПКнинг 241-моддаси) қуйидаги имкониятларни беради: яшаш жойи номаълум бўлган жавобгарга нисбатан – унинг мулки жойлашган манзил ёки унинг энг сўнгги маълум яшаш жойи бўйича даъво тақдим этиш; Ўзбекистонда яшаш жойи бўлмаган жавобгарга нисбатан – унинг мулки жойлашган манзил ёки унинг энг сўнгги маълум яшаш жойи бўйича даъво тақдим этиш; юридик шахс филиали фаолиятидан келиб чиқадиган даъво – филиал жойлашган жойи бўйича тақдим этиш; алиментлар ундириш ёки оталиқнинг белгиланиши бўйича даъволарни – даъвогарнинг яшаш жойи бўйича тақдим этиш; боқувчининг жароҳатла ниши ёки унинг саломатлигига путур етганлиги туфайли етказилган зарарни қоплаш тўғрисидаги даъво – даъвогарнинг яшаш жойи ёки зарар етказилган жой бўйича тақдим этиш; фуқаронинг ёки юридик шахснинг мулкига етказилган зарарни қоплаш тўғрисидаги даъво – зарар етказилган жой бўйича тақдим этиш; бажариш жойи кўрсатилган шартномалардан келиб чиқадиган даъволарни – шартноманинг бажарилиш жойи бўйича тақдим этиш ва ҳ.к.

Иморотга бўлган ҳуқуқ тўғрисидаги, мулкни хатлашдан чиқариш ҳақидаги, ер майдонидан фойдаланиш тартибини белгилаш тўғрисидаги даъволар мулк (ер майдони) жойлашган ҳудуддаги суднинг судловига тааллуқлидир; мерос қолдирувчининг кредиторлари мерос ворислар томонидан қабул қилингунига қадар тақдим этган даъволар мерос мулк ёки унинг асосий қисми жойлашган ҳудуддаги суднинг судловига тааллуқлидир; йўловчи, багаж ёки юк ташиш шартномаларидан ташувчиларга нисбатан келиб чиқадиган даъволар белгиланган тартибда талаб қўйилган транспорт ташкилотининг бошқармаси жойлашган ҳудудда тақдим этилади (ФПКнинг 242-моддаси, "Судловга тааллуқлилиқнинг алоҳида ҳоллари").

Ўзбекистон Республикасида ҳўжалиқ судларининг чет эллик шахслар иштирокидаги ишлар бўйича ваколатлари ХПК 223-моддасида белгилаб қўйилган. Умумий қоидага кўра, ҳўжалиқ судлари чет эллик шахслар иштирокидаги ишларни, башарти жавобгар ташкилот Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлашган, фуқаро эса шу ҳудудда яшаш жойига эга бўлса, кўриб чиқади. Ҳўжалиқ судлари чет эллик шахслар иштирокидаги ишларни қуйидаги ҳолларда ҳам кўриб чиқишга ҳақли:

1) чет эллик шахснинг филиали ёки ваколатхонаси Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлашган бўлса;

2) жавобгар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида мулкка эга бўлса;

3) даъво Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ижро этилиши лозим бўлган ёки ижро этилган шартномадан келиб чиққан бўлса;

4) мулкка етказилган зарарни қоплаш тўғрисидаги иш бўйича зарарни қоплаш тўғрисидаги талабни қўйишга асос бўлган ҳаракат ёки бошқа ҳолат Ўзбекистон Республикасида содир этилган бўлса;

5) даъво Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги асоссиз бойишдан келиб чиққан бўлса;

6) шаън, қадр-қиммат ва хизмат обрўсини ҳимоя қилиш тўғрисидаги иш бўйича даъвогар Ўзбекистон Республикасида турган бўлса;

7) ишнинг ҳўжалиқ судида кўрилиши ҳақида Ўзбекистон Республикаси ташкилоти ёки фуқароси билан чет эллик шахс ўртасида битим мавжуд бўлса.

Бинологарга, иншоотларга, ер майдонларига нисбатан мулк ҳуқуқини тан олиш, бинологар, иншоотлар, ер майдонларини ўзганинг ноқонуний эгалигидан талаб қилиб олиш, мулкдорнинг ёки қонуний эгалик қилувчининг ҳуқуқлари бузилишини бартараф этиш билан боғлиқ ишлар, башарти эгалик қилишдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаса, бино, иншоот, ер майдони жойлашган жойда кўрилади.

Йўловчи ёки юк ташиш шартномасидан келиб чиқадиган ташувчиларга нисбатан даъволар бўйича ишлар, шу жумладан, ташувчи жавобгарлардан бири бўлганда ҳам, транспорт ташкилотининг органи жойлашган жойда кўрилади.

Судловга тааллуқлиликини белгиловчи келишув прерогацион ёки дерогацион битим шаклига кириши мумкин. Биринчисида, муайян давлатнинг судловига тааллуқли бўлмаган иш шу битим туфайли айнан шу судга кўриб чиқиш учун топширилади; иккинчисида муайян давлатнинг суди судловига тааллуқли бўлган иш бошқа давлатнинг судига топширилади.

1993 йилги Фуқаролик, оила ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам ва ҳуқуқий муносабатлар тўғрисидаги конвенцияда халқаро судловга тааллуқлилики (ваколат чегаралари) тўғрисидаги меъёрлар анча кенгайтириб берилган. II бўлимда ("Фуқаролик ва оила ишлари бўйича ҳуқуқий муносабатлар") фуқаролик ва оила ишларининг алоҳида турлари бўйича судловга тааллуқлилики тўғрисидаги қоидалар билан бир қаторда судловга тааллуқлилики тўғрисидаги умумий қоидалар ҳам келтирилади. Уларнинг қўлланиши низолашаётган тарафларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини таъминлаш учун ижобий процессуал шароит яратиш имконини беради.

Конвенцияда бошқа қоида мавжуд эмаслиги туфайли, Шартнома тузаётган Тарафлардан бирортаси ҳудудда яшаш жойи бўлган шахсларга нисбатан даъволар, бу шахсларнинг фуқаролигидан қатъи назар, айнан шу Тараф судларига тақдим этилади, юридик шахсларга нисбатан даъволар эса шу юридик шахснинг бошқарув органи, ваколатхо наси ёки филиали жойлашган Тараф судларига тақдим этилади.

Ишда яшаш жойи (жойлашган жойи) турли Тарафлар ҳудудларида бўлган бир неча жавобгарлар иштирок этиши мумкин. Бу ҳолда низо даъвогарнинг истаги бўйича бирор жавобгарнинг яшаш жойи (жойлашган жойи) бўйича кўриб чиқилади.

Шартнома тузаётган Тараф судлари қуйидаги ҳолларда ишни кўришга ваколатли ҳисобланади:

- жавобгарнинг корхонаси (филиали) айнан шу ҳудудда савдо, саноат ёки бошқа турдаги хўжалик фаолиятини юритаётган бўлса;

- низоз предмети бўлмиш шартномадаги мажбурият айнан шу ҳудудда бажарилган ёки тўла (қисман) бажарилиши лозим бўлса;

- шаън, кадр-қиммат ва хизмат обрўси билан боғлиқ даъво бўйича даъвогар айнан шу ҳудудда доимий яшаш жойи ёки жойлашган жойи мавжуд бўлса.

Конвенцияда кўчмас мулкка бўлган мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар тўғрисидаги даъволарга нисбатан алоҳида судловга тааллуқлилики назарда тутилган. Бундай ишлар бўйича фақат мулк жойлашган жойдаги судларгина ваколатлидир.

Юк, йўловчи ва багаж ташиш шартномаларидан келиб чиқадиган ташувчиларга нисбатан даъволар транспорт ташкилотининг бошқармаси жойлашган жойи бўйича судга тақдим этилади.

Келишилган судловга тааллуқлилики тўғрисидаги қоидаларнинг Конвенцияга киритилиши ҳуқуқий ёрдам тўғрисидаги шартномалар учун янгиликдир. Шартнома тузаётган Тарафлар судлари, башарти уларнинг ўртасида низони қайси судга топшириш тўғрисидаги ёзма келишув мавжуд бўлса, ишларни кўришлари мумкин. Бироқ, Конвенция меъёрларидан ва Тарафларнинг ички қонунларидан келиб чиқадиган алоҳида ваколатлар Тарафларнинг келишуви билан ўзгартирилиши мумкин эмас.

1992 йилги Хўжалик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ низоларни ҳал этиш тартиби тўғрисидаги битимда шу битим иштирокчилари бўлган МДХ мамлакатлари субъектлари ўртасидаги бундай низоларнинг судловга тааллуқлиги қуйидагича белгиланган.

МДХ аъзоси бўлган давлатнинг ваколатли суди юқорида тилга олинган низоларни қуйидаги ҳолларда кўриб чиқишлари мумкин:

а) агар жавобгар даъво такдим этилган кунга келиб айнан шу давлат ҳудудида доимий яшаш жойига ёки манзилгоҳига эга бўлган бўлса;

Агар ишда МДХнинг турли давлатлари ҳудудида жойлашган бир неча жавобгарлар иштирок этаётган бўлса, низо даъвогарнинг танлашига қараб улардан бирортаси жойлашган жойида кўриб чиқилади;

б) жавобгарнинг корхонаси (филиали) айнан шу давлат ҳудудида савдо, саноат ёки бошқа турдаги хўжалик фаолиятини юритаётган бўлса;

в) низо предмети бўлмиш шартномадаги мажбурият айнан шу давлат ҳудудида бажарилган ёки тўла (қисман) бажарилиши лозим бўлса;

г) етказилган зарарни қоплашни талаб қилиш учун асос бўлган ҳаракат ёки ҳолат айнан шу давлат ҳудудида содир бўлган бўлса;

д) хизмат обрўси билан боғлиқ даъво бўйича даъвогарнинг айнан шу давлат ҳудудида доимий яшаш жойи ёки жойлашган жойи мавжуд бўлса;

е) контрагент-етказиб берувчи, пудратчи ёки хизмат кўрсатувчи (иш бажарувчи) айнан шу давлат ҳудудида бўлиб турган ва низо шартномани тузиш, ўзгартириш ёки бекор қилиш билан боғлиқ бўлса.

1992 йилги битим келишилган судловга тааллуқлилики назарда тутлади: агар тарафларнинг низони муайян судга топшириш тўғрисида ги ёзма келишуви мавжуд бўлса, МДХ аъзолари бўлган давлатларнинг ваколатли судлари ишларни кўриб чиқишлари мумкин.

Битимда алоҳида судловга тааллуқлилики чегаралари аввало кўчмас мулкка бўлган мулк ҳуқуқи тўғрисидаги даъволарга нисбатан белгиланган. Хўжалик юритувчи субъектларнинг бундай ишлар бўйича даъволари мулк МДХ аъзоси бўлган давлатлардан қайси бирининг ҳудудида жойлашган бўлса, шу давлат судида кўрилади. Бундан ташқари, давлат органлари ва бошқа идораларнинг тўла ёки қисман меъёрий хусусиятга эга бўлмаган ҳужжатларининг ҳақиқий эмас деб топилиши тўғрисидаги, шунингдек, хўжалик юритувчи субъектларга шундай ҳужжатлар туфайли етказилган ёки юқоридаги органларнинг хўжалик юритувчи субъектларга нисбатан мажбуриятларини тааллуқли даражада бажармаганлиги туфайли вужудга келган зарарни қоплаш тўғрисидаги ишлар айнан фақат шу орган жойлашган ҳудуд судида кўрилади.

1968 йилда Европа Иқтисодий Ҳамжамияти давлатлари томонидан тузилган Юрисдикция ҳамда фуқаролик ва савдо ишлари бўйича суд қарорларини эътироф этиш ва ижро этиш тўғрисидаги Брюссель конвенциясида судловга тааллуқлилики масалаларининг тартибга солиниши айниқса қизиқарлидир. Бу конвенция Ҳамжамиятнинг халқаро фуқаролик жараёни меъёрларини унификация қилиш борасидаги энг катта ютуқлардан биридир. Конвенцияда халқаро судловга тааллуқлилики белгилаш учун фойдаланилган асосий мезон – бу жавобгарнинг домицилийси (доимий жойлашган ёки рўйхатга олинган жойи) ҳисобланади: конвенция иштирокчиларидан бўлган бирор давлатда домицилийси мавжуд бўлган шахс фуқаролигидан қатъи назар айнан шу давлат судларида жавоб беради. Бу қоидадан истиснолар жуда чекланган: конвенция иштирокчиларидан бўлган бирор давлатда домицилийси мавжуд бўлган шахслар конвенциянинг қатор бўлимларида, шу жумладан, суғурта тўғрисидаги, истеъмол шартномалари ва алоҳида судловга тааллуқлиликка оид низолар бўйича махсус юрисдикция масалалари ҳақидаги

бўлимларда кўрсатилган қоидалар асосидагина бошқа давлат судларида жавоб беришлари мумкин.

1968 йилги конвенция муқобил судловга тааллуқлилик тўғрисидаги (баъзи тоифадаги низолар учун), махсус судловга тааллуқлилик тўғрисидаги (истеъмол шартномалари ва суғурта шартномаларидан келиб чиқадиган низолар учун), алоҳида судловга тааллуқлилик тўғрисидаги (кўчмас мулкка бўлган ашёвий ҳуқуқлар бўйича, давлат рўйхатида олинганлик тўғрисидаги ёзувларнинг ҳақиқийлиги тўғрисидаги ва бошқа низолар учун), пророгацион битимларни тузиш тўғрисидаги қоидаларни ўз ичига олади. ЕАСТ аъзоси бўлган давлатлар ўртасида Фуқаролик ва савдо ишлари бўйича суд қарорларининг судловга тааллуқлилиги ва ижро этилиши тўғрисида битим тузилган (Лугано, 1988 йил).

3-§. Ўзбекистон Республикасида чет элликларнинг суд ҳимоясига бўлган ҳуқуқлари ва фуқаролик процессуал ҳуқуқлари

Чет эл фуқаролари ва чет эл ташкилотларининг Ўзбекистон Республикасидаги процессуал ҳолати барчанинг қонун ва суд олдида баробарлиги тўғрисидаги (Ўзбекистон Конституциясининг 18-моддаси), ҳуқуқ ва эркинликларнинг суд ҳимояси кафолатлари тўғрисидаги (Ўз Р Конституциясининг 44-моддаси), чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлар борасида Ўзбекистон Республикаси фуқароларига тенглаштирилганлиги тўғрисидаги (Ўз Р Конституциясининг 23-моддаси) ва бошқа конституцион меъёрларга асосланади.

Бузилган фуқаролик ҳуқуқлари ҳимоясини процессуал қонунчилик томонидан белгилаб қўйилган тартибда суд, хўжалик суди ёки ҳолислар суди амалга оширади. Маъмурий тартибда қабул қилинган қарор устидан судга шикоят қилиш мумкин.

Чет эл фуқаролари ва чет эл ташкилотларига Ўзбекистон фуқаролари ва ташкилотлари билан тенг равишда процессуал ҳуқуқий лаёқатлар берилиши – Ўзбекистон Республикасида чет эл ҳуқуқ субъектлари мақомини белгиловчи миллий режим хусусиятларидан биридир.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексида (ФПКнинг 386-моддаси) шундай қоида мустаҳкамлаб қўйилганки, "чет эл фуқаролари Ўзбекистон Республикаси судларига мурожаат қилиш ҳуқуқига эгадирлар ва Ўзбекистон Республикаси фуқаролари билан тенг равишда фуқаролик процессуал ҳуқуқлардан фойдаланадилар". Кодекснинг худди шу моддасида чет эл ташкилотларига тааллуқли қоида ҳам берилган (улар Ўзбекистон Республикаси судларига мурожаат қилиш ҳуқуқига эгадирлар ва ўзларининг манфаатларини ҳимоя қилиш учун фуқаролик процессуал ҳуқуқлардан фойдаланадилар), лекин назария ва амалиёт бу қоида ни миллий режимнинг бошланишидан нишона деб билади.

Ўзбекистон Республикаси Хўжалик процессуал кодекси ҳам процессуал ҳуқуқлар борасида чет эллик шахсларнинг Ўзбекистон Республикаси шахсларига тенглаштирилишидан келиб чиқади. Кодекснинг 221-моддасига биноан, чет эл ташкилотлари, халқаро ташкилотлар ва тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган чет эллик фуқаролар, фуқаролиги бўлмаган шахслар ўзларининг бузилган ҳуқуқлари ва қонун томонидан муҳофаза қилинадиган манфаатларини ҳимоя қилиш учун Ўзбекистон Республикаси ташкилотлари ва фуқаролари билан тенг равишда процессуал ҳуқуқлардан фойдаланадилар ва процессуал мажбуриятларни бажарадилар.

Ўзбекистон Республикаси процессуал қонунчилигида қонун ва суд олдидаги тенглик конституцион тамойили изчил олиб борилади. Хўжалик судида ҳам одил судлов корхоналар, муассасалар ва ташкилотларининг мулкчилиги шаклидан, қаерда

жойлашганлигидан, кимга бўйсунитидан қатъи назар, фуқароларнинг эса – жинси, ирки, миллати, тили, ижтимоий келиб чиқиши, мулкӣй ва ижтимоий мавқеидан, яшаш жойи, динга муносабати, эътиқоди, жамоат бирлашмала рига мансублигидан, шунингдек, бошқа ҳолатлардан қатъи назар, қонун ва суд олдидаги тенглик асосида амалга оширилади (Ўзбекистон Республикаси Хўжалик процессуал кодексининг 7-моддаси). Хўжалик жараёни ҳар қандай иштирокчисининг ҳуқуқӣй ҳолати фақатгина унинг процессуал ҳолати билан белгиланади (даъвогар, жавобгар, низо предметига нисбатан мустақил талаб қўювчи учинчи шахс, гувоҳ, эксперт ва ҳ.к.) ва жараён иштирокчиси ким эканлигига ва 7-моддада назарда тутилганидек бошқа белгиларга боғлиқ бўлмайди.

Фуқаролик, оила ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқӣй ёрдам тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси иштирок этган икки тарафлама шартномаларда Шартнома тузаётган Тарафлар фуқароларининг иккинчи давлат ҳудудидаги ҳуқуқӣй муҳофазаси қуйидагича амалга оширилади:

-бир Тараф фуқаролари иккинчи Тараф ҳудудида ўзларининг шахсий ва мулкӣй ҳуқуқларига нисбатан маҳаллий фуқаролар билан тенг равишда ҳуқуқӣй муҳофаза қилинади. Бу қоида Тарафлардан бирининг қонунларига мувофиқ ташкил этилган юридик шахсларга ҳам тааллуқли;

-бир Тараф фуқаролари иккинчи Тарафнинг фуқаролик, оила ва жиноий ишлар бўйича ваколатли бўлган судларга, прокуратурага, нотариал идораларга (адлия бошқармаларига) эркин ва ҳеч қандай тўсиқсиз мурожаат қилиш, маҳаллий фуқаролар билан тенг равишда суд мажлисларида сўзга чиқиш, даъво қилиш ва бошқа процессуал ҳаракатларни амалга ошириш ҳуқуқига эгадирлар,

1993 йилги Фуқаролик, оила ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқӣй ёрдам ва ҳуқуқӣй муносабатлар тўғрисидаги конвенцияда ҳуқуқӣй муҳофаза қилиш чегаралари белгилаб қўйилган. Шартнома тузаётган Тарафлар ҳудудида шахсий ва мулкӣй ҳуқуқларга нисбатан миллий режим фақатгина бошқа Тарафларнинг фуқароларига эмас, балки шу ҳудудда яшовчи барча фуқароларга ҳам тааллуқлидир. Шунга мувофиқ, фақатгина Шартнома тузаётган бошқа Тараф фуқаролари эмас, балки шу ҳудудда яшовчи барча фуқаролар ҳам шу Тарафнинг суд, прокуратура ва бошқа органларига эркин мурожаат қилиш ҳуқуқига эгадирлар. Айниқса, собиқ Совет Иттифоқи мустақил давлатларга бўлиниб кетгандан сўнг миллионлаб СССР фуқаролари турли давлатлар фуқароларига айландилар. Айнан шу шароитда ҳуқуқӣй муҳофаза муаммосининг шундай ҳал этилиши айниқса самаралидир. 1993 йилги Конвенция қоидалари Тарафларнинг қонунларига мувофиқ ташкил этилган юридик шахсларга нисбатан ҳам қўлланади.

1992 йилги Хўжалик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ низоларни ҳал этиш тартиби тўғрисидаги битимда иштирок этган МДХ давлатларининг хўжалик юритувчи субъектлари:

а) МДХ таркибидаги бошқа давлат ҳудудида шу давлатнинг хўжалик юритувчи субъектлари билан тенг равишда ўзининг мулкӣй ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳуқуқӣй ва суд орқали муҳофаза қилишлари мумкин;

б) МДХ таркибидаги бошқа давлатлар ҳудудида эркин ва ҳеч қандай тўсиқсиз суд, арбитраж (хўжалик суди), холислик суди ва тааллуқлича ишларни ҳал этишга ваколатли бўлган бошқа органларга мурожаат қилиш, суд мажлисларида сўзга чиқиш, даъво қилиш ва бошқа процессуал ҳаракатларни амалга ошириш ҳуқуқига эгадирлар.

МДХ давлатлари қонунларида чет эл фуқаролари ва ташкилотлари ҳуқуқ ва манфаатларини суд орқали муҳофаза қилиш борасидаги миллий режим улар томонидан бажарилиши лозим бўлган алоҳида талаблар билан, шу жумладан, муайян муддат ичида суд кетаётган давлатда яшаб туриш ёки даъвони қабул қилиш

рад этилган ҳолда жавобгар қоплаши керак бўладиган суд харажатлари учун гаров пулини тўлаш билан боғлиқ эмас. Ўзбекистон Республикаси қонунларида ва халқаро шартномаларида чет элликларни суд харажатларини қоплашга мажбур этувчи *cautio judicatum solvi* институти мавжуд эмас.

1993 йилги Фуқаролик, оила ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам ва ҳуқуқий муносабатлар тўғрисидаги конвенция Шартнома тузаётган Тарафлар фуқароларини ва шу Тарафлар ҳудудида яшаб турган шахсларни маҳаллий фуқаролар билан бир хил шарт-шароитларда суд ва нотариал харажатларни тўлашдан озод этади.

Судларида Ўзбекистон фуқаролари ва ташкилотлари процессуал ҳуқуқларини махсус чеклаш мавжуд бўлган давлатларнинг фуқаролари ва ташкилотларига нисбатан жавоб тариқасида чеклашлар (реторсиялар) тайинланиши мумкин. Жавоб тариқасида чеклашларни тайинлаш Ўзбекистон Республикаси ҳукуматига юклатилган (ФПКнинг 386-моддаси, ХПКнинг 221-моддаси).

Давлатларнинг суверен тенглиги халқаро-ҳуқуқий тамойилидан келиб чиқадики, ҳеч бир давлат бошқа бир давлатнинг ҳокимиятига (*par in parem non habet imperium*), унинг юрисдикциясига (*par in parem non habet jurisdictionem*) тобе бўлиши мумкин эмас. Давлат иммунитетининг халқаро-ҳуқуқий асослари фақатгина унинг чет эл суверен ҳокимияти прерогативаларига мутлоқ ваколатларига тобе бўлмаслик ҳуқуқида эмас, балки ўз прерогативаларини бошқа чет давлатга унинг розилигисиз ўтказмаслик мажбуриятида ҳам акс этади.

Албатта, бизни аввало фуқаролик-ҳуқуқий (кенг маънода) ва Фуқаролик процессуал муносабатлар ва уларда давлатнинг субъект сифатидаги иштироки қизиқтиради. Шундай муносабатларда иштирок этар экан, давлатга нисбатан бошқа давлат юрисдикциясининг таъсир этиши имкониятлари ва чегаралари юқорида тилга олинган халқаро-ҳуқуқий асослардан четда қолиши мумкин эмас.

Лекин, бошқа суверен юрисдикцияси чегарасида ҳаракат қила туриб, давлат органлари ва иммунитетли шахслари ўзларининг маҳаллий қонунлар ва маҳаллий ҳуқуқ-тартиботга бўлган муносабатларини белгилашда эркин бўладилар, деб тахмин қилиш нотўғри. 1961 йилги Дипломатик муносабатлар тўғрисидаги Вена конвенциясида белгилаб қўйилганидек, конвенцияда назарда тутилган имтиёзлар ва иммунитетлардан қатъи назар, шундай имтиёзлар ва иммунитетлардан фойдаланувчи шахслар ўзлари ҳозир бўлиб турган давлат қонунлари ва қарорларини ҳурмат қилишга мажбурлар (41-модда). Шунингдек, улар мазкур давлатнинг ички ишларига ҳам аралашмасликлари лозим.

Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, иммунитет тамойили халқаро ҳуқуқнинг асосий тамойиллари каторига кирмайди, биринчидан: у давлатлараро муносабатларни тартибга солишда асосий тамойил эмас, у фақат давлатларнинг халқаро мулоқотдаги вакиллиги йўналишида мавжуд; иккинчидан: у императив эмас, балки диспозитив хусусиятга эга, чунки давлатлар халқаро ҳамжамияти ўзаро манфаатлардан келиб чиққан ҳолда шундай истак билдирган. Бироқ, бу ҳолат давлатлар иммунитети тамойилининг "давлат суверенитети – давлатлар билан халқаро муносабатлар ва халқаро ҳуқуқнинг бошқа субъектлари ўртасидаги муносабатлар асоси" деган қисмидаги муҳимлиги ва аҳамиятини камайтиради деган гап эмас.

Давлат иммунитетининг асосий кўрсаткичи – бу давлат органлари (шу жумладан, дипломатик ваколатхоналар ва консуллик идоралари, уларнинг ходимлари, давлатлараро (ҳукуматлараро) ташкилотлар, давлатларнинг шу ташкилотлардаги вакиллари, мансабдор шахслар) иммунитетидир.

Давлат, унинг органлари ва мансабдор шахслари иммунитети мазмуни Вена конвенцияларида, яъни: 1961 йилги Дипломатик муносабатлар тўғрисидаги

конвенция, 1963 йилги Консуллик муносабатлари тўғрисидаги конвенция, 1975 йилги Универсал турдаги халқаро ташкилотлар билан муносабатларда давлатларнинг вакиллиги тўғрисидаги конвенцияда очиб берилган. 1969 йилги Махсус миссиялар тўғрисидаги конвенция 1961 ва 1963 йилги конвенцияларни тўлдиради.

Дипломатик агент (яъни ваколатхона раҳбари ёки ҳукуматнинг дипломатик персонали аъзоси) фуқаролик ва маъмурий юрисдикциядан иммунитетга эга, лекин қуйидаги ҳолатлар бундан мустасно:

1) ўзи бўлиб турган давлат ҳудудида жойлашган хусусий кўчмас мулкка оид ашёвий даъволар (агар бу мулкка ўз давлати номидан ҳукумат мақсадларида эгалик қилаётган бўлмаса);

2) мерос олишга оид даъволар (агар дипломатик агент бу ишда уни аккредитация қилган давлат номидан эмас, жисмоний шахс сифатида васиятни бажарувчи, мерос қолган мулкка нисбатан ҳомий, меросхўр ёки васият мажбурияти юзасидан ҳуқуқ олувчи бўлиб иштирок этаётган бўлса);

3) ҳар қандай профессионал ёки тижорат фаолиятига оид даъволар (агар дипломатик агент ўзи бўлиб турган давлатда ўз расмий фаолиятидан ташқари шундай фаолият билан шуғулланаётган бўлса).

Консуллик мансабдор шахслари ва консуллик хизматчиларининг улар бўлиб турган давлат суди ёки маъмурий органлари юрисдикция сига нисбатан иммунитетни қуйидагиларга тааллуқли эмас:

1) агар фуқаролик даъвоси консуллик мансабдор шахси ёки консуллик хизматчиси томонидан тузилган шартномадан келиб чиқса ва бу шартнома бўйича шу шахслар вакиллик қилинган давлат агенти сифатида мажбуриятларни ўз зиммаларига олмаган бўлса;

2) агар фуқаролик даъвоси шу шахслар бўлиб турган давлатда йўл-транспорт воситаси, кема ёки самолёт билан боғлиқ бахтсиз ҳодиса туфайли етказилган зарар учун учинчи тарафдан тушган бўлса.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Уставининг 105-моддасига биноан, ўз аъзолари бўлган давлатлар ҳудудида ўз мақсадларига эришиши учун шундай имтиёзлар ва иммунитетлардан фойдаланади. БМТ аъзоларининг вакиллари ва унинг мансабдор шахслари ҳам ташкилотнинг фаолияти билан боғлиқ вазифаларни мустақил бажаришда зарур бўлган барча имтиёзлар ва иммунитетлардан фойдаланадилар.

БМТ Бош Ассамблеяси 1946 йил феврилида БМТ имтиёзлари ва иммунитетлари тўғрисидаги конвенцияни, кейинроқ эса, 1947 йил ноябрда Ихтисослаштирилган идораларнинг имтиёзлари ва иммунитетлари тўғрисидаги конвенцияни қабул қилди. Бу идораларнинг имтиёзлари ва иммунитетлари уларнинг ҳужжатларида белгилаб қўйилган.

Ўзбекистон ҳудудида қатор халқаро ташкилотларининг бошқарув органлари ёки ваколатхоналари ишлаб турибди. Бундай ташкилотлар ва уларнинг органлари улар ҳақидаги халқаро шартномаларга мувофиқ, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси ҳукумати шу ташкилотлар билан тузган халқаро шартномаларга мувофиқ, Ўзбекистонда имтиёзлар ва иммунитетлардан фойдаланадилар. Айтиб ўтилган шартномалар қаторига қуйидагилар ҳам киради:

–Ўзбекистон Республикаси ҳукумати билан Европа тикланиш ва тараққиёт банки ўртасида тузилган Европа тикланиш ва тараққиёт банкининг доимий ваколатхонаси тўғрисидаги битим;

–Ўзбекистон Республикаси ҳукумати билан Иқтисодий иттифоқнинг Халқаро иқтисодий қўмитаси ўртасида тузилган шу қўмитанинг Ўзбекистон ҳудудида бўлиши тўғрисидаги битим.

Лекин, агар давлат битим тузган бўлса ва бошқа муносабатларда суверен вазибаларни адо этиш пайтидагидек эмас, балки бошқача – *ius imperii* доирасида эмас, балки *ius gestionis* доирасида иштирок этаётган бўлса, унда нима қилиш керак?

Хорижий мамлакатларда функционал, ёки чекланган иммунитет доктринаси кенг тарқалган. Унинг мазмуни шундаки, давлат тижорат, хусусий-ҳукукий фаолиятни амалга ошираётганда шу фаолиятдан келиб чиқадиган талабларга биноан иммунитетдан воз кечади. Бу доктрина қатор давлатлар (АҚШ, Буюк Британия, Канада, Австралия, Сингапур ва бошқалар) қонунларида, халқаро шартномаларда (1926 йилги Давлат судлари иммунитетига оид баъзи қоидаларнинг бирхиллаштирилиши тўғрисидаги Брюссель конвенцияси, 1972 йилги Давлатлар иммунитетини тўғрисидаги Европа конвенцияси), баъзи мамлакатларнинг суд амалиётида (Италия, Германия, Австрия, Франция, Бельгия ва бошқалар) ўз аксини топган. Қонунларда иммунитетдан воз кечиш асослари, чегаралари ва шакллари, "давлат", "тижорат фаолияти", "савдо фаолияти" каби тушунчалар таърифи, чет давлатлар иммунитетини таъсир кўрсатмайдиган низолардан келиб чиқадиган талабларга, илк чоралар ва ижро ҳаракатларидан иммунитет бериш тартибига, иммунитет мавжудлигини белгилловчи орган ваколатларига, суд буйруғи ёки чет давлатга қарши жараён кўзғатилганлиги тўғрисидаги бошқа ҳужжатларни (процессуал хабарномани) топшириш ҳаракатларига оид масалалар ҳал этиб берилган.

Муаммонинг нақадар долзарблигини англаш қийин эмас. Сўз фуқаролик ишлари бўйича суд ишларини юритишда иштирок этишга жалб қилишдан, даъвони илк таъминланишидан, қарорни мажбурий ижро этишдан, давлатга тааллуқли мулкка нисбатан мажбурий чоралар кўрилишидан иммунитетлар ҳақида бормоқда. Хорижий мамлакатларнинг чет давлат иммунитетига доир қонунларида юрисдикцион иммунитет ҳамда илк чоралар ва ижро ҳаракатларидан иммунитет алоҳида ажратиб кўрсатилади. Қатор қонунлар (Буюк Британияда, Канадада, Австралияда ва бошқалар) давлатнинг чет эл суди юрисдикциясига бўйсунушга розилик бериши унинг илк чоралар ва ижро ҳаракатларининг қўлланишига розилик беришидан далолат бермаслигидан келиб чиқади.

Давлатнинг иммунитетдан воз кечиши ҳоллари маҳаллий амалиётда ҳам маълум. Ўзбекистон Республикасининг хориждаги савдо ваколатхоналари тўғрисидаги Низомда савдо ваколатхоналари судларда жавобгар сифатида фақат шу ваколатхона жойлашган мамлакатда тузган битимлари ва бошқа юридик ҳужжатларидан келиб чиқадиган низолар бўйичагина, ва фақат халқаро шартномалар ёки бир тарафлама мурожаат орқали давлат савдо ваколатхонасини шу мамлакат судига бўйсунушига розилик берган ҳолдагина иштирок этишлари мумкинлиги назарда тутилган. Капитал маблағларнинг рағбатлантирилиши ва ўзаро муҳофаза қилиниши тўғрисида тузилган халқаро шартномалардаги умумий қоида – бу сармоядор ва сармояни қабул қилувчи давлат ўртасидаги инвестицион низоларни ҳал этиш тартиби тўғрисидаги қоидадир (бундай низолар одатда сармояни қабул қилувчи давлатнинг ваколатли суди ёки арбитражи, Халқаро савдо ҳуқуқи бўйича БМТ Комиссияси Арбитраж регламентига мувофиқ амал қилувчи "ad hoc" ҳолислик суди, шартномаларда доимий фаолият кўрсатувчи арбитраж деб юритилувчи Стокгольм савдо палатасининг Арбитраж институти томонидан ҳал этилади). Баъзи шартномаларда сармоядор низони Инвестицион низоларни тартибга солиш бўйича халқаро марказга топшириши мумкинлиги назарда тутилади (агар давлат мазкур Марказни таъсис этган 1965 йилги Конвенцияга аъзо бўлган бўлса).

БМТ Халқаро ҳуқуқ комиссияси тайёрлаган Давлатлар ва уларнинг мулки юрисдикцион иммунитетлари тўғрисидаги конвенция нормаларида "давлат" деган

тушунча остида: давлат ва унинг бошқарув органлари, федератив давлатнинг таркибий қисмлари, давлатнинг суверен ҳокимияти йўлида амал қилишга ваколатли бўлган сиёсий бўлинмалари, давлат идоралари ва институциялари (давлатнинг суверен ҳокимияти йўлида амал қилиш ваколатлари доирасида), давлатнинг шундай сифатда фаолият кўрсатувчи вакиллари тушунилади.

"Тижорат битими" Конвенция меъёрларида қуйидагиларни англатади: товар сотиш ёки хизмат кўрсатиш тўғрисидаги ҳар қандай тижорат шартномаси ёки битими, қарз бериш тўғрисидаги ёки молиявий мазмундаги ҳар қандай шартнома ёки битим, шу жумладан ҳар қандай қарз ёки битимга нисбатан қафолат ёки компенсация бўйича мажбуриятлар ҳам, тижорат, саноат ёки профессионал хусусиятга эга бўлган ҳар қандай шартнома ёки битим, меҳнат шартномалари бундан мустасно. Конвенция нормалари давлат ва унинг мулкнинг бошқа давлат судлари юрисдикциясидан иммунитетига нисбатан қўлланишини назарда тутди.

5-§. Халқаро судловга тегишлилик ва суд топшириқларини бажариш

Ишларни ҳал этиш пайтида судлар Ўзбекистон Республикаси қонунлари ва халқаро шартномаларига мувофиқ равишда чет давлатлар ҳуқуқ меъёрларини қўллайдилар (ФПКнинг 12-моддаси, ХПКнинг 13-моддаси). Қонунлар ва халқаро шартномалар чет эл элементи иштирокидаги хусусий ҳуқуқий муносабатларга нисбатан чет давлатлар ҳуқуқининг қўлланиши шартларини белгилайди.

Суд маҳаллий коллизия ҳуқуқ асосида қўлланиши лозим бўлган чет давлат ҳуқуқи мазмунини аввалдан билишга мажбур эмас. Лекин коллизия масала ҳал этилган бўлиб, чет давлат ҳуқуқи қўлланиши лозим бўлса, суд унинг кўрсатмалари мазмунини белгилаб олиши керак. Ўз талаблари ёки эътирозларига чет давлат ҳуқуқини асос қилиб кўрсатаётган тарафларга эмас, балки айнан судга унинг мазмунини белгилаб олиш (шарҳлаш) вазифаси юклатилади. Бундан келиб чиқадики, суд ўз ташаббусига кўра ва ўзига юклатилган мажбуриятлар туфайли чет давлат ҳуқуқи мазмунини шарҳлайди (ex officio).

Чет давлат ҳуқуқи мазмунини шарҳлашдан мақсад ишни кўриб чиқиш учун аҳамиятга эга бўлган ҳужжатни аниқлаш эмас, қабул қилинаётган қарорнинг Ўзбекистон Республикаси қонунлари ёки халқаро шартномалари талабларига кўра меъёрий-ҳуқуқий асосларини белгилаб олишдир. Бошқача айтганда, судда чет давлат ҳуқуқи ишни кўриб чиқиш учун аҳамиятга эга бўлган бошқа ҳолатлар билан бир қаторда исботланиши лозим бўлган ҳолат деб эмас, балки ҳуқуқий категория сифатида эътироф этилади. Чет давлат ҳуқуқи мазмунини белгилашда (шарҳлашда) ФПК 56-моддаси ва ХПКнинг 55-моддасидаги ишда иштирок этаётган шахснинг ўз талаблари ва эътирозларига асос қилиб келтираётган ҳолатларни исботлаш мажбурияти тўғрисидаги қоида қўлланиши мумкин эмас.

Чет давлат ҳуқуқи меъёрларининг мазмунини фақат умумий юрисдикция судлари, хўжалик судлари, ҳолислик судлари томонидангина эмас, балки чет давлат ҳуқуқини қўллашга ҳақли бўлган бошқа органлар томонидан ҳам шарҳланиши мумкин. Бошқа органлар тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Оила кодексида умумлаштирилган маълумотлар мавжуд: сўз чет давлат ҳуқуқи меъёрлари мазмунининг суд ёки фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш органлари ва бошқа органлар томонидан белгиланиши ҳақида боради. Чет давлат ҳуқуқининг нотариатда қўлланиши Ўзбекистон Республикасининг Нотариат тўғрисидаги қонунида назарда тутилган.

Бу ҳужжатларда аввало чет давлат ҳуқуқининг "ўз ватанида қандай бўлса, шундайлигича" қўлланиши талаб қилинади. Чет давлат ҳуқуқи меъёрларини

қўллаётган орган уларнинг мазмунини шу давлатдаги расмий талқини, қўлланиш тажрибаси ва доктринасига мувофиқ равишда шарҳлайди.

Чет давлат ҳуқуқи меъёрларининг мазмунини белгилаш мақсадида уларни қўллаётган суд ва бошқа органлар ёрдам беришни ёки тушунтириб беришни сўраб Адлия вазирлигига ҳамда Ўзбекистон Республикасининг ҳамда чет давлатнинг ваколатли органлари ва идораларига мурожаат қилишга ёки мутахассисларни жалб қилишга ҳақлидирлар (ХПКнинг 13-моддаси).

Қонун ишда иштирок этаётган шахсларга чет давлат ҳуқуқи тааллуқли меъёрларининг мазмунини тасдиқловчи ҳужжатларни тақдим этишга рухсат беради. Манфаатдор шахслар суд ёки фуқаролик ҳолати далолатно маларини ёзиш органига чет давлат оила ҳуқуқи меъёрларининг мазмунини шарҳлашда бошқа бирор тарзда ҳам ёрдам беришлари мумкин.

Қўрилган чораларга қарамай, чет давлат ҳуқуқи меъёрлари ноаниқ бўлса, у ҳолда Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқи меъёрлари қўлланиши лозим (ХПКнинг 13-моддаси).

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексида ҳам чет давлат ҳуқуқи меъёрлари мазмунини аниқлашнинг шунга ўхшаш тартиби назарда тутилган (ФКнинг 1160-моддаси). Чет давлат ҳуқуқи меъёрлари мазмунини белгилаш учун "оқилона муддат" тайинланган.

Ўзбекистон Республикаси қонунлари ва халқаро шартномаларига мувофиқ равишда қўлланилиши лозим бўлган чет давлат ҳуқуқи меъёрлари бузилганда ёки улар нотўғри қўлланилганда қандай оқибатлар юзага келади? Бундай ҳолларда чет давлат ҳуқуқи меъёрларининг бузилиши ёки уларнинг нотўғри қўлланиши қарорнинг кассация тартибида бекор қилиниши учун асос бўлади. Моддий ҳуқуқ меъёрлари қуйидаги ҳолларда бузилган ёки нотўғри қўлланилган ҳисобланади: агар суд қўлланиши керак бўлган қонунни қўлламаган бўлса, агар суд қўлланиши керак бўлмаган қонунни қўллаган бўлса, агар суд қонунни нотўғри талқин этган бўлса.

Чет давлат ҳуқуқи меъёрларининг бузилиши ёки нотўғри қўлланиши арбитраж суди қарорининг апелляция идораси томонидан ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши учун асос бўлиши мумкин. Ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш тўғрисидаги шартномаларда Тарафларнинг ҳуқуқий масалалар бўйича ахборот алмашиш тўғрисидаги мажбуриятлари ҳам ўрин олган. Масалан, 1993 йилги Фуқаролик, оила ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам ва ҳуқуқий муносабатлар тўғрисидаги конвенцияга мувофиқ, Тарафларнинг марказий адлия идоралари ўз ҳудудида амал қилган ёки амал қилаётган ички қонунлар ва уларнинг қўлланиш тажрибаси тўғрисида бир-бирларига маълумот бериб туришлари ҳақида шартлашиб олганлар. Ўзбекистон-Озарбайжон, Ўзбекистон-Қирғизистон, Ўзбекистон-Латвия, Ўзбекистон-Литва, Ўзбекистон-Молдова икки тарафлама ҳуқуқий ёрдам тўғрисидаги шартномаларда шу давлатларда амал қилган ёки амал қилаётган қонунлар ва уларнинг қўлланиши масалалари ҳақида маълумот берувчи адлия идоралари сифатида адлия вазирликлари ва прокуратуралар тилга олинади.

1992 йилги Хўжалик фаолиятини юритиш билан боғлиқ низоларни ҳал этиш тартиби тўғрисидаги битимга биноан, битим иштирокчилари бўлган давлатларнинг олий суд органлари ва адлия вазирликлари ўз давлатларида амал қилган ёки амал қилаётган қонунлар ва уларнинг қўлланиши масалалари ҳақида бир-бирларига маълумот бериб турадилар.

Умумий ҳуқуқ мамлакатларида чет давлат ҳуқуқи мазмунини аниқлаш иш бўйича қарор қабул қилиниши учун аҳамиятга эга бўлган ҳужжатларни аниқлаш жабҳасига киради. Шунга мувофиқ, "ҳужжат" (умумий маълум ҳужжатлар сирасига қирмайдиган, алоҳида ҳужжат) деб аталаётган чет давлат ҳуқуқий меъёри

мазмунини исботлаш мажбурияти тарафлар зиммасига юклатилади, суд эса тақдим этилган далиллар билан чегараланади.

ГФР қонунлари судларга тарафлар тақдим этган далиллар билан чегараланиб қолмасдан, бошқа манбаларни ҳам жалб этишга ва судга маълум бўлмаган чет давлат ҳуқуқи мазмунини аниқлаш учун бошқа чораларни кўришга ваколат беради. Чет давлат ҳуқуқий *ex officio* меъёрлари мазмунини белгилаш Венгрия, Австрия, Туркия, Италиянинг халқаро хусусий ҳуқуққа оид қонунларида ҳам назарда тутилади.

Швейцариянинг халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги қонуни чет давлат ҳуқуқи мазмунини белгилашни судга юклайди, бунда суднинг тарафларга ёрдам сўраб мурожаат қилишига йўл қўйилади. Мулк билан боғлиқ низоларни кўриб чиқишда чет давлат ҳуқуқи мазмунини аниқлаш тарафларга юклатилиши мумкин.

Франция судларида чет давлат ҳуқуқи мазмунини аниқлаш мажбурияти тарафларга юклатилган; шу билан бирга судлар, агар чет давлат ҳуқуқи меъёрлари уларга маълум бўлса, ўз ташаббусига кўра ҳам қўллашлари мумкин.

Суднинг процессуал ҳаракатлари шу суд ўз фаолиятини амалга ошираётган давлат ҳудуди чегаралари билан чекланади. Амалий тажриба шуни кўрсатадики, аксарият ҳолларда процессуал ҳаракатларни чет элда амалга ошириш зарур бўлади. Чет давлат эса тааллуқли тарзда мурожаат қилинган тақдирда ўз ҳудудида шундай ҳаракатларнинг ижро этилишида ёрдам кўрсатиши мумкин. Алоҳида процессуал ҳаракатларни амалга ошириш тўғрисидаги топшириқлар халқаро шартномалар ва миллий қонунлар асосида бажарилади. Лекин ҳуқуқий ёрдам кўрсатишни тартибга солувчи халқаро шартнома ёки миллий қонунлар мавжуд бўлмаган тақдирда ҳам шундай ёрдам кўрсатишни рад этиш халқаро ҳушмуомалалик асосларининг бузилиши деб қаралади.

Ўз навбатида Ўзбекистон Республикаси судлари чет давлат судларига алоҳида процессуал ҳаракатларни амалга ошириш тўғрисидаги топшириқлар билан мурожаат қилишлари мумкин. Ўзбекистон Республикаси судларининг чет давлатлар судлари билан муносабатлари қонунлар ва халқаро шартномалар билан тартибга солинади. Нотариуснинг чет давлатларнинг адлия органлари билан ўзаро муносабатлари ҳам шунга мувофиқ равишда белгиланади.

Чет давлат адлия органлари топшириқларининг бажарилиши "ҳуқуқий ёрдам" тушунчасининг асосини ташкил этади. Чет давлатлар ҳуқуқида ҳуқуқий ёрдам ҳажмига, унинг кўринишларига, умуман, шу тушунчанинг ўзига нисбатан муносабат бир хил эмас. Ҳуқуқий ёрдам жабҳаларининг кенгайиб бориши кузатилмоқда, улар қаторига адлия органларининг топшириқларини бажариш, ҳужжатларни топшириш билан бир қаторда чет давлат ҳуқуқи тўғрисида маълумот олишда қўмаклашиш, ҳужжатларни жўнатиб юбориш кабилар ҳам киритилмоқда. АҚШ ва Буюк Британия судлари чет элда бўлган гувоҳларни суд томонидан вакил қилинган шахс (comissioner) орқали, тўғридан-тўғри ва кесимча сўроқни амалга ошираётган тарафларнинг вакиллари иштирокида сўроқ қилиш қўлланилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси ФПК 390-моддаси ва ХПК 226-моддаси чет давлатларнинг судларига айрим процессуал ҳаракатларни бажариш тўғрисидаги топшириқларни бажаришда ёрдам бериш масалаларини ёритади. Мазкур моддаларда санаб ўтилган процессуал ҳаракатлар рўйхати тўлиқ эмас ва амалда чақириқ қоғозлари ва бошқа ҳужжатларни топшириш билан бирга уларнинг қаторига тарафлар ва гувоҳларни сўроқ қилиш, экспертиза ўтказиш ва жойни кўздан кечириш, ёзма далиллар олиш ва ш.к. ҳам киради. Бу меъёрларнинг матнидан келиб чиқадики, Ўзбекистон Республикаси қонунларида ҳужжатларни топшириш деганда процессуал ҳаракатларни бажаришга нисбатан мустақил ҳуқуқий ёрдам кўрилиши назарда тутилади. 1954 йилги Фуқаролик жараёни масалалари бўйича, 1965 йилги

Чет давлатда ҳужжатларни топшириш тўғрисидаги, 1970 йилги Чет давлатда далиллар йиғиш тўғрисидаги Гаага конвенциялари ҳам ҳужжатларни топшириш ва айрим процессуал ҳаракатларнинг бажарилишини ҳуқуқий ёрдамнинг бошқа-бошқа турларига киритади.

Чет давлат судларининг белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси судларига айрим процессуал ҳаракатларни бажариш тўғрисида берган топшириқлари қуйидаги асосларга кўра бажарилмайди:

1) топшириқни ижро этиш Ўзбекистон Республикаси суверенитетига зид бўлса ёки унинг хавфсизлигига таҳдид солса;

2) топшириқни ижро этиш суднинг ваколатига кирмаса.

Биринчи асос оммавий тартиб тўғрисидаги изохнинг процессуал маънодаги таърифидир. Сўз чет давлат ҳуқуқи унинг оммавий тартиб билан мос келмаганлиги учун қўлланиши мумкин эмаслиги ҳақида эмас, балки топшириқнинг ижро этилиши Ўзбекистон Республикаси суверенитетига зид бўлса ёки унинг хавфсизлигига таҳдид соладиган бўлса, у ҳолда унинг ман қилиниши ҳақида боряпти. Иккинчи асос – ваколатли бўлмаганлик туфайли ижро этмаслик – оммавий тартиб тўғрисидаги изохнинг таркибий қисми эмас, у процессуал ҳуқуқдан келиб чиқади.

Суд топшириқларини ижро этиш масалалари 1993 йилги Фуқаролик, оила ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам ва ҳуқуқий муносабатлар тўғрисидаги конвенцияда батафсил тартибга солинган. Унда ҳуқуқий ёрдам ҳажми тўлиқ бўлмасада, жуда кенг берилган, топшириқларнинг мазмуни ва шакли, уларни ижро этиш тартиби белгилаб қўйилган. Ҳуқуқий ёрдам сўраб мурожаат қилаётган идоранинг илтимосига кўра шу Тарафнинг процессуал меъёрлари, башарти улар ёрдам берувчи Тарафнинг қонунларига зид бўлмаса, қўлланиши мумкин.

Конвенциянинг гувоҳларни, жабрланувчиларни, фуқаролик даъвогарлари ва жавобгарларни, уларнинг вакиллари, шунингдек, мутахассисларни чақиртириш тартибини белгилаб берувчи қоидалари бу шахсларнинг дахлсизлиги, тааллуқли харажатларнинг қопланиши, мутахассисларнинг иш ҳақи тўланиши кафолатларини назарда тутди. Ҳужжатларни топширишга бўлган талаблар ҳам аниқ тартибга солинган. Шартнома тузаётган Тарафлар ҳужжатларни ўз фуқароларига дипломатик ваколатхоналар ёки консуллик идоралари орқали топширишлари мумкин.

Шартнома тузаётган Тарафлардан бирортасининг ҳудудида тайёрланган ёки махсус ваколатли идора томонидан тааллуқли шаклда тасдиқланиб, гербли муҳр босилган ҳужжатлар Шартнома тузаётган Тарафларнинг ҳудудларида махсус тасдиқлашларсиз қабул қилиниши шарт.

Шартнома тузаётган Тарафлар бир-бирларининг илтимосларига биноан ўзларининг ҳудудларида амал қилаётган ёки амал қилган қонунлар ва уларнинг адлия идоралари томонидан қўлланиш тажрибаси ҳақида ахборот бериб турадилар. Ахборот Тарафларнинг марказий адлия идоралари томонидан берилади.

Ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш пайтида сарфланган харажатлар Тарафларнинг зиммасига юклатилади. Ёрдам сўралган Тараф ёрдам сўраган Тарафдан бу харажатларнинг қопланишини талаб қилмайди.

Федерал қонунлар ва халқаро шартномалар томонидан тайинланган ҳолатларда нотариат органлари ва бошқа адлия органлари ҳам топшириқларни бажариш билан боғлиқ ҳуқуқий ёрдам субъектлари бўлишлари мумкин.

Судлар ва бошқа адлия органларининг топшириқлари чет давлатдан Ўзбекистонга ва Ўзбекистондан чет давлатга, башарти халқаро шартномаларда бошқача тартиб белгиланмаган бўлса, дипломатик тартибда юборилади. Ўзбекистондан чет давлатга юбориладиган топшириқ Адлия вазирлиги – Ташқи ишлар вазирлиги – элчихоналарнинг консуллик бўлимлари йўналиши бўйича кетади.

1992 йилги Хўжалик фаолиятини юритиш билан боғлиқ низоларни ҳал этиш тартиби тўғрисидаги битим қоидалари МДХ мамлакатла рининг хўжалик юритувчи субъектлари ўртасидаги низоларни кўриб чиқиш муддатларини қисқартиришга хизмат қилади: мазкур битимга биноан ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш пайтида шу битим аъзолари бўлган мамлакатларнинг ваколатли судлари ва бошқа органлари бир-бирлари билан бевосита алоқада бўладилар; ҳуқуқий ёрдам кўрсатишни ёки топшириқни ижро этишни сўраб мурожаат қилинганда ҳужжатлар ёрдам сўраган мамлакат тилида ёки рус тилида тақдим этилади.

1993 йилги Фуқаролик, оила ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам ва ҳуқуқий муносабатлар тўғрисидаги конвенцияда Тарафларнинг ваколатли адлия идоралари ўртасидаги алоқалар қуйидагича белгиланган (5-модда): "Мазкур конвенцияга амал қилинганда Шартнома тузаётган Тарафларнинг ваколатли адлия идоралари, башарти конвенцияда бошқача тартиб белгиланмаган бўлса, ўзларининг марказий органлари орқали алоқада бўладилар". 1997 йилда Москвада имзоланган Баённома билан 5-модда бошқача таҳрирда берилди. Унинг мазмунини қуйидагича: "Мазкур конвенцияга амал қилинганда Шартнома тузаётган Тарафларнинг ваколатли адлия идоралари, башарти конвенцияда бошқача тартиб белгиланмаган бўлса, ўзларининг марказий, ҳудудий ва бошқа органлари орқали алоқада бўладилар". Шартнома тузаётган Тарафлар ўзларининг марказий, ҳудудий ва бошқа бевосита алоқаларини амалга ошириш учун ваколатли бўлган органлари рўйхатини ўзлари белгилайдилар ва бу ҳақда депозитарийга маълумот берадилар.

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги суд топшириқларини юбораётганда тааллуқли тартибда халқаро шартнома мавжуд бўлган чет давлатларнинг фақатгина Адлия вазирликлари билан эмас, балки бошқа тааллуқли марказий органлари билан ҳам бевосита алоқа қилади.

Маҳаллий адабиётларда суд ва бошқа адлия идораларининг топшириқларини ижро этиш пайтидаги алоқалар процедурасини соддалаштириш мақсадга мувофиқлиги масаласи қўйилган. Ўзбекистоннинг Гаагада имзоланган 1965 йилги Фуқаролик ва савдо ишлари бўйича судга оид ва суддан ташқари ҳужжатларни чет элда топшириш бўйича, 1970 йилги Фуқаролик ва савдо ишлари бўйича далилларни чет элда олиш тўғрисидаги, 1980 йилги Одил судловга эркин мурожаат қилиш тўғрисидаги конвенцияларга қўшилиши ҳақида тааллуқли қарор қабул қилиш таклиф этилган эди. Бу таклиф Адлия вазирлиги ва Ташқи ишлар вазирлиги томонидан қўллаб-қувватланган бўлса ҳам, лекин шу пайтгача бизнинг мамлакатимиз мазкур конвенцияларга қўшилмаган.

Топшириқ қайси мамлакат ҳудудида ижро этилиши лозим бўлса, шу мамлакатнинг қонунларига мувофиқ ижро этилади. Халқаро шартномаларда назарда тутилган ҳолларда топшириқни ижро этувчи орган шунга мувофиқ чет давлатнинг процессуал меъёрларини қўллаши мумкин. 1993 йилги Фуқаролик, оила ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам ва ҳуқуқий муносабатлар тўғрисидаги конвенцияда ҳуқуқий ёрдам кўрсатувчи идора топшириқни ижро этишда ўз мамлакатининг қонунларини қўллаши мумкинлиги назарда тутилган. Ёрдам сўраган идоранинг илтимосига кўра, ёрдам кўрсатувчи идора ёрдам сўраган Тарафнинг процессуал меъёрларини қўллаши ҳам мумкин (агар бу меъёрлар ёрдам кўрсатувчи Тарафнинг қонунларига зид бўлмаса). Мазкур ҳолларда чет давлат процессуал меъёрларини қўллаш тартиби қуйидагича: суд бу меъёрларнинг расмий талқини, тааллуқли давлат ҳудудида қўлланиш тажрибаси ва доктринасига мувофиқ равишда уларнинг мазмунини аниқлайди. Юқорида айтилгани дек, коллизия меъёрлар алоҳида моддий-ҳуқуқий қоидаларни эмас, умуман чет эл ҳуқуқий тизимини мисол қилиб олади. Суд топшириқларининг ижро этилишида эса, фикримизча, сўз алоҳида чет давлатлар процессуал меъёрларининг халқаро шартнома ва чет давлат адлия

идорасининг мурожаати доирасида қўлланиши тўғрисида кетади (албатта, бундай ҳолларда ҳам чет давлат меъёри ўз ҳудудида қандай бўлса, шундайлигича қўлланилади). Бу алоҳида меъёрларнинг мазмунини белгилаш бирмунча осон: чунки уларни қўллаш тўғрисидаги мурожаат ўз ҳуқуқ меъёрларини қўллашдан манфаатдор бўлган, тааллуқли сўровни тузган ва шу йўлда зарур ахборотни бера оладиган орган томонидан берилади.